

مهران

سنڌي ادبي بورڊ جو سنه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

نمبر ۵ جلد ۵
آڪٽوبر، نومبر، ڊسمبر سال ۱۹۵۶ع

”ٿن ٿنڀندو آءِ، سڪ ڏيهائي سڪڙي،
سانباھي سمنڊ جي، مٿان سور م لاهه؛
آڄ ڪ سنجھ، صبح، اُهر ڏي آٿانگھ ڌڙين!“
— شاه

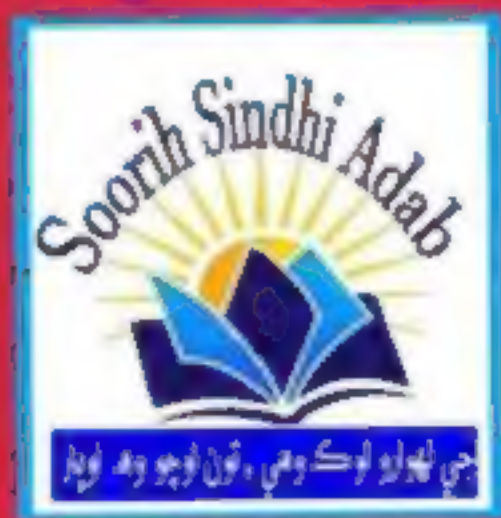
سنڌي ادبي بورڊ
ڪراچي، حيدرآباد
سنڌ

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

مجله

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماہي علمي ۽ ادبي رسالو

[نمبر ۴]

فهرست

[جلد ۵]

گذارش - ادارو (ص ۳)
سنڌ جو لافاني شعر: ڪافي، ۹ بيت - سچل سائين ۽ جا
شعر: ۱۱ بيت (ص ۱۱)؛ سي حرفي (ص ۱۳)؛ ڪافيون (ص ۱۶)؛ گيت (ص ۲۰)؛ لوڪ گيت (ص ۲۴)؛
نظم (ص ۳۰)؛ آزاد نظم (ص ۳۱)؛ نئون طرزون (ص ۳۴)؛ غزل (ص ۳۶)؛ رباعيون (ص ۴۰)؛
ادب لطيف (ص ۵۲).

انسانا

۱. "ڊونگ"	از رشيد آخوند	۵۵
۲. "ڪڏهن بهار..."	- سوپو ڪيانچندائي	۶۰
۳. "هو ڊهوتا آهي..."	- ڪمل "پاسي"	۶۵
۴. "الا جهري م..."	- غلام رباني	۷۱
۵. "تارے ابھام آئے"	- مصطفيٰ بهراڻي	۷۶
۶. "ساڍا ئي آنا"	- علي بخش ميمڻ	۷۹
۷. "لاهي چاڙهي"	- ثيرہ زرین	۸۵

هڪ ڏينهن جي ڳالھ

۸. "تون به..."	- سراج	۸۸
۹. "سور..."	- علي بخش ميمڻ	۸۹

تصويرون

(۱) ٺٽي شهر جون ٻه گهٽيون (ص ۱۴۰ - ص ۱۸۴) چترڪار: انور علي ح. رمل ڪراچي سنڌ.

اسسٽنٽ ايڊيٽر: شمشيرالحيدري

ايڊيٽر: محمد ابراهيم م. جويو

”مہراڻ“

— تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (سنڌ).

في ڪاپي ۲-۸-۰۰ روپيا.

۱۰-۰-۰۰ روپيا.

۳۰۰-۰-۰۰ روپيا.

رواداري

”ڪٽنب جي ڀاتين جا هڪ ٻئي سان جيڪي ناتا ۽ لاڳاپا هوندا آهن، تن کي هميشه سٺ محبت سان نڀائيندو اچڻ اهڙو سولو ڪم آهي، ڇو ته ڪٽنب ڪنهن خاص قانون جو پابند نه هوندو آهي، جنهن سان پتڙجي ان جا ڀاتي خيال، عمل، يا زندگي جي هر مسئلي ۾ هڪ ٻئي سان هميشه متفق رهڻ لاءِ مجبور هجن. ڪٽنب جي ڀاتين سان هر هڪ کي خيال ۽ عمل جي دائري ۾ فيصلي ڪرڻ ۽ پنهنجي راه الڳ سوچڻ جي پاڻ آزادگي هوندي آهي، ۽ زندگي جي مسئلن ۾ اها باهمي آزادگي ئي آهي، جيڪا اختلاف راه ۽ ناراضگي جي حالت ۾ دوستي ۽ عزازت کي غير معمولي قدر قيمت بخشي ٿي. خيال ۽ عمل جي هي آزادگي هڪ اهڙي بي بها نعمت آهي، جنهن لاءِ واقعي اسان کي احسانمند رهڻ گهرجي.“

”ڪٽنب جي ڀاتين ۾ توڙي دوستن ۾، ذهني توڙي جذباتي طور ڪنهن نه ڪنهن قسم جا اختلاف لازمي طرح پيدا ٿيندا ٿي رهن ٿا. انهي ڳالهه کان انڪار ڪري پاڻ کي ڏوڪي ۾ رکڻ ڪنهن به طرح جائز نه آهي، ۽ نه ئي ان سان ڪنهن کي ڪو فائدو ٿي حاصل ٿي ٿو سگهي. ضرورت فقط هن ڳالهه جي آهي ته اهڙن سمورن اختلافن وقت، رواداري ۽ رفاقت جي جذبي ۽ پيار ۽ محبت جي شفا بخش قوت کان ڪم وٺي، آئينده جي باهمي سٺ محبت ۽ صلح سانت واري زندگي جا بنياد مضبوط بھاريا وڃن.“

”رواداريءَ مان منهنجو مطلب رکائي يا بي رخي نه آهي، پر ان مان منهنجو مقصد ٻين جي حق تي هجڻ جي اسڪان کي تسليم ڪرڻ جو جذبو آهي؛ رفاقت جي جذبي مان منهنجو مقصد محض ماضيءَ جي گڏ گذاريل چڱن ڏينهن جي جذباتي ياد نه آهي، پر ان مان منهنجي مراد اهو يقين آهي ته ڪالهه وارا آزمابل گهڻا دوست ۽ رفيق حقيقت ۾ اڃ به اهي ئي ساڳيا آهن؛ پيار ۽ محبت مان منهنجي مراد اها محبت آهي، جا هر چيز کان بلند آهي، ۽ جا پاڻ وٽ هميشه معاف ڪرڻ جو جذبو رکي ٿي.“

”اڇوڪي ڏينهن ٿي، اوهان کي منهنجو دلي منجهو اهو ئي آهي ته اڃ اسان مان هر هڪ کي اهو عهد ڪرڻ گهرجي ته اسين انهيءَ رواداريءَ ۽ سهڻي شفا بخش قوت کي پنهنجي باهمي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ ضرور ڪم آڻينداسين۔ انهيءَ کان بهتر عهد اڃ سون کي پيو ڪوئي نظر ڪونه ٿو اچي، ۽ نه وري اهڙي عهد ڪرڻ لاءِ اڇوڪي ڏينهن کان بهتر ڪو پيو ڏينهن ٿي ٿو جهڙو؛ اچو ته اڇوڪي مبارڪ موقعي تي پنهنجي پاڻ سان اهو عهد ڪريون۔ چو ته اڃ جي سڳوري ڏينهن جي منجهي جو اهو خود هڪ حصو آهي؛ دراصل هن ڏينهن جو پيغام آهي ٿي۔ ”بني نوع اسان لاءِ نيڪ نيتي۔“ سڀ لاءِ دل ۾ خير جي خواهش“

۔ برطانيه جي ملڪ ايلزبيٿ جو، ڊسمبر ۲۶، ۱۹۵۶ع تي، ڪرسس جي موقعي تي، دنيا کي ڏنل پيغام.

گذارش

ڏٺون سال

”مهراڻ“ جي هن اشاعت سان، ”مهراڻ“ جي نئين دور جو پوڻو سال خير سان پورو ٿيو. نئين سال ۾ پير پائيندي، ”مهراڻ“ پنهنجن عزيز پڙهندڙن ۽ محترم اديبن جي خدمت ۾ سندن آئيندي جي مسرتن ۽ ڪاميابين لاءِ پنهنجون نيڪ تمنائون پيش ٿو ڪري، ۽ پنهنجي ڪٽن-پري، سونهاري، سنڌي جي سالميت ۽ شڪار لاءِ سائن گڏجي دلي دعائون ٿو ڪوٺري، ۽ انهن دعائن کي عملي جامي پهرائي لاءِ کين مخلصانه جدوجهد جي دعوت ٿو ڏئي. خالص ادب جي ميدان ۾ ”مهراڻ“ جي معيار جو، جيئن اڳي تيشن هائي، وري به مٿن ئي دارومدار آهي، سنڌي ٻولي ۽ ان جي ادب جو بي پايان بحر سنڌي عوام جي سالم نگاهه، پاڪيزه جذبات ۽ محنت ٺڪر وسيلي ئي قائم آهي ۽ تاقامت قائم رهندو، هن بي بها موتين جي اڪٽ پٺڀار سان، ”مهراڻ“ پنهنجي وٽ ۽ وس آهي، سندن ئي ڪرمفرمان وسيلي، هيٺائين ۾ چار موتي پئي مڙيا آهن، ۽ آئيندي پڻ ”مهراڻ“ کي مٿن ئي ڀروسو آهي ته، مهل ڪٽهه، ٽڪي ٽڪي، هٿوئي کيس هٿ هٿ ۾ ڏيئي، هميشه پاڻ سان گڏ، اڳتي نندا رهندا.

”مٿن سٺي سٺا، ڪٽهين سٺ ڪٽهين،
”ساڻ نياهيون نين، اي پٽ سنڌي سچين!“

ادب ۽ ان جا ”نقاد“

ادب معرفت ماڻهو زندگي جي حقيقتن کي ڄاڻڻ چاهيندا آهن، ۽ انهن متعلق جيڪي شڪ شي ۽ سوال سندن دليين ۾ پيدا ٿيندا آهن، تن کي ادب ۾ زبادهءِ صاف ۽ اثرائتي انداز سان بيان ٿيل ڏسي، هو خوش ٿيندا آهن، ساڳئي وقت زندگي جي انهن حقيقتن کي بدلائي ڪنهن بهتر صورت ۾ آڻڻ لاءِ سندن دليين ۾ جيڪي خيال، ارادا ۽ امنگ اٿندا رهندا آهن، تن جي ترجماني ۽ اظهار پڻ ادب وسيلي ئي سندن سامهون ايندو آهي. ادب جون اهي ۽ حيثتون، هڪ تنقيد ۽ بي اصلاحي-ادبن توڙي باشعور پڙهندڙن وٽ مستم آهن. افسوس فقط هن ڳالهه جو آهي ته جڏهن به ادب، پنهنجي تنقيد توڙي اصلاح ۾، سچ ۽ صاف-گوئيءَ جي پنهنجي ويجهو وڃي رسندو آهي، تڏهن ڪوڙ جي هيراڪن جا پٽي هٿ هڪدم ڪنن تي اچي ويندا آهن، ۽ اونداهين جي رهواسين جون اکيون سُڪندي-سُڪندي پنهنجي بند تي وينديون آهن، ۽ پوءِ وٽن باقي جيڪا وڃي رهي ڪٿي ڪٿي زبان بچندي آهي، تنهن کي وٺي ڪٿي سر ڳوٺي ٻاهر ڪڍندا آهن. ڪير جو سندن ان چڙواڳ ۽ ذهن جي ضابطي کان نڪتل نجس-پما کي پوءِ روڪي سگهي! سنڌ جي ڳوٺ ڳوٺ ۾،

ننڍي وڏي جي وات، هيءَ ڳالهه عام هوندي آهي ته هين يا هنن خاص هنڌ تي نائي جي ديڳ پوري پئي آهي، پر وائينگ ٽانگ ان تي پنهنجي زهر ڀريل سبي رکيو ستو پيو آهي. جيڪو ان ديڳ جي ويجهو ويندو، ان کي هو هڪئي ڦوڪ سان پس ڪري ڇڏيندو. بهراڙيءَ جي هن ڪيل جهڙيءَ عام روايت ۾ ممڪن آهي ته سنڌ جو پورهيت عوام پنهنجي ئي روزمره جي مفلس زندگيءَ جو عڪس ٿيندو هجي، جنهن موجب سندس پنهنجي پنڪهر جي پيدا ڪيل سموري دولت ميڙجي سڙجي وڃي ڳوٺ جي زميندار وٽ ڊڪ ٿئي، ۽ هو پاڻ ان جو پيدا ڪندڙ اک کڻي رڳو ان ڏانهن پورو نھاري به نٿو سگهي. - بهرحال، سچ جي دولت ته واقعي ان روايتي نائي جي ديڳ وانگر زندگيءَ جي هر پهلو ۾ پوري پئي آهي؛ پر افسوس، جو ان تي ٻن مالدارن ۽ مفاد پرستن جا زرخريد راڪا ۽ بهرپدار لٽ ڪيو محڪم بنا ويٺا آهن، مجال آهي، جو زندگيءَ جي تنقيد ۽ اصلاح ۾، ڪنهن اديب يا عالم جو قلم، سچ جو ڀرو ڪٿي، سندن ڀائارين تائين پهچي. - هڪدم هائيدوس مڃي ويندو، وٽ-ولان پنهنجي ويندي، پيرين تي ڏونڪا لڳي ويندا. - جي، ”گهوڙا هائي ڳالهون ٿيون ڪٿن، پٽ ٿي وڃي!“ ادب جو واقعي اهو هڪ قدر ۽ بنيادي مسئلو آهي ته حقيقتن جي بيان ۾ صاف-گوئي ۽ رک-رڪان جي هن منضاد سماجي ضرورت کي ڪيتري حد تائين تسليم ڪيو وڃي. ”مهراڻ“ جي گذريل ٻن سالن جي ادارتي فرض ادائي ۾، ادب جي انهيءَ نازڪ مسئلي کي ٺاهڻ جي، پنهنجي طرفان، هيٺين اصول تي ئي اسان ڪوشش ٿي ڪئي آهي:

”سڀ کان وڏي ڳالهه آهي ته ماڻهو پنهنجو پاڻ سان سچو رهي؛

”پوءِ جيئن رات کان پوءِ ڏينهن جي اچڻ جي هڪ آهي. -

”تيئن ئي هڪ آهي ته ڪٿي هو ڪوڙو ٿي ٿي نه سگهندو.“

مگر افسوس، جو هن سموري عرصي ۾، سنڌ جي ادب ۽ صحافت جي ڪن عاليجنابن کي ”مهراڻ“ سان معض ڪفر ۽ الحاد ٿي پئي آهي. هي صاحب جيڪڏهن اسان کي معاف ڪرڻ فرمائين، ته کين عرض ڪري ڇڏيون ته هيتري ساري سندن ايمان سان گڏ ٿورڙو الحاد ۽ ٿورڙو ڪفر جيڪي سو کين فائدو ٿي پهچائيندو. اهڙي اسان کي اميد آهي! وڌيڪ کين گذارهن هيءَ آهي ته

”يا واقعي پاڻ ڪا بهتر ڳالهه پيش ڪريو، يا انصاف کان ڪم وٺو.

”يا علم جي دريا دلي، نمرتا ۽ سهڻ ڌاريو، يا نظر جي بلندي ۽ قلب

جي وسعت پيدا ڪريو.

”يا خاموش رهو، صلاح مڃو، ۽ چپ چاپ آئي وڃو.

”بعث بند ڪريو، پنهنجو رستو وٺو... خدا حافظ!“

ایشیائی ادیبن جي ڪانفرنس

ڊسمبر ۱۹۵۶ع جي ۲۳ کان ۲۹ تاريخ تائين، دهليءَ ۾، ايشيا جي ادیبن جي هڪ عظیم الشان ڪانفرنس ٿي گذري. ڪانفرنس ۾ پاڪستان سمیت سترهن ملڪن کان آيل وفدن شرڪت ڪئي. (ڪانفرنس جي سموري ڪارروائي اداري طرفان هن ئي پرچي ۾ پیش ڪئي وئي آهي.) مختلف ٻولين جي ادیبن پنهنجي پنهنجي ملڪ ۽ ٻوليءَ جي ادبي صورتحال ۽ رجحانن تي تقريرون ڪيون ۽ مقالا پڙهيا، هڪ ٻئي کي ادب جي نين راھن ۽ تقاضائن کان آگاه ڪيو، ۽ سڀني گڏجي ايشیائی ادب ۽ ثقافت جي ڦهلاءَ جو وسیع پروگرام ٺاهيو. اها ڪيتري نه ڏکون بندھڻ حقیقت آهي ته ههڙي بین الاقوامي ڪانفرنس ۾ اسان جي وطن سنڌ مان سنڌي ٻوليءَ جو ڪو به نمائندو شریڪ نه ٿيو. جنهن ڪري سنڌ اندر سنڌي زبان جي صورتحال ۽ ادب نسبت ڪانفرنس ۾ ڪجهه به پیش ٿي نه سگهيو. اها به غمت آهي ته هندستان مان سنڌي ٻوليءَ جي نمائندگي اسان جي لائق بزرگ، پروفیسر ايم. پو. ملڪاڻيءَ، جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪ وڏي وفد ڪئي. هنن ڪانفرنس ۾ سنڌي زبان جي اھمیت ۽ سنڌي ادب جي مجموعي صورتحال تي تقریرون ڪيون، ۽ هندستان ۾ سنڌي زبان کي تسلیم ڪرائڻ، ۽ ان کي ترقي وٺائڻ لاءِ جيڪي ڪوششون ڪيون اٿن، تن کان ايشيا جي ادیبن کي واقف ڪيائون. سنڌي زبان ۽ ان جي ادب جي حفاظت ۽ ترقيءَ لاءِ هندستان ۾ اسان جي سائين جي هيءَ بي مثل ڪوشش ۽ حوصلو اسان سنڌي جي ادیبن ۽ سنڌ جي رهواسين لاءِ هڪ کلي للڪار آهي. شل هتي اسان کي به پنهنجي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي اھمیت جو اهڙو ئي احساس ٿئي!

انعام

”مھراڻ“ جي اڳئين پرچي جي شعرن، افسانن ۽ مضمونن جو جائزو وٺندي، پارکن جي ڪاميٽيءَ پڪڙاءَ فيصلو ڏنو ته ان پرچي لاءِ پنجاھ روپين جو پھريون انعام محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مضمون ”پارس ڪاڻ“ کي ڏنو وڃي. پر جيئن ته ڪاميٽيءَ طرفان اڳ ئي اهو فيصلو ٿيل آهي ته بورڊ جي ڪنهن به ميمبر يا ملازم کي ”مھراڻ“ ۾ ڇپيل سندس ليکتن تي انعام نه ڏنو ويندو، ۽ جيئن ته ڊاڪٽر صاحب بورڊ جو هڪ ميمبر آهي، تنهنڪري فيصلو ڪيو ويو ته اهو انعام افسانن ۾ ورهايو وڃي. ساڳيءَ طرح ڏهن روپين جو هڪ انعام سراج الحق لاءِ سندس نظم ”ڪراچي“ واسطي تجویز ڪيو ويو. پر جيئن ته هو صاحب پڻ بورڊ جو ئي ملازم آهي، تنهنڪري اهو انعام به پيءُ صورت ۾ ڪم آندو ويو. انهن جي آخري صورت هيءَ آهي—

۲۰۰۰۰ (ص ۳۲)	- نظم	شعر: هري "دلگير"
۲۰۰۰۰ (ص ۴۹)	- ٻولي	رشيد احمد "رشيد"
۱۰۰۰۰ (ص ۱۱)	- بيت	شيخ اياز
۱۰۰۰۰ (ص ۱۱)	- بيت	لطف الله بدوي
۱۰۰۰۰ (ص ۱۵)	- ڪافي	مخدوم غلام احمد "غلام"
۱۰۰۰۰ (ص ۴۳)	- نظم	صالح محمد سمو
۱۰۰۰۰ (ص ۶۷)	- "بد معاش"	افسانا: جمال ابرو
۱۰۰۰۰ (ص ۸۰)	- لؤڪن جي لؤي	جگد يهن لڄاڻي
۱۰۰۰۰ (ص ۸۵)	- ٽيڪري	بشير موربائي
۱۰۰۰۰ (ص ۱۹۵)	- اوور سڪوت (ترجمو)	الله رکيو ڀرو
۱۰۰۰۰ (ص ۱۹۵)	- انسان جي تخليق (ترجمو)	مضمون: عبدالقيوم "صائب"
ڏهن رپين جو هڪ خاص انعام محترم شيخ عبداللہ کي "مهراڻ" جي ٻاهرئين سڪور ڊزائين لاءِ ڏنو ويو.		

"مهراڻ" جا فوان ايڊيٽر

"مهراڻ" جي پڙهندڙن ۽ اديبن صاحبن کي اهو ٻڌي نهايت خوشي ٿيندي ته هن نئين سال کان محترم ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب ۽ محترم پير حسام الدين شاه راشدي صاحب جن "مهراڻ" جي ادارت جا فرض سنڀالڻ قبول ڪيا آهن. "مهراڻ" جي ان کان وڌيڪ ڪهڙي خوش بختي ٿيندي، جو کيس سنوارڻ ۽ سينگارڻ لاءِ سنڌ جي هنن ٻن ماهر اديبن ۽ عالمن پنهنجون گرانقدر خدمتون پيش ڪيون آهن. اسان کي پورو پورو يقين آهي ته سندن مبارڪ هٿن ۾ "مهراڻ" جو معيار بلند کان بلند تر ٿيندو ويندو، ۽ پورو جو هي علمي ۽ ادبي رسالو سنڌ جي ادبي ۽ علمي تقاضائن کي آڻيندي ٻن بهتر کان بهتر نموني ۾ پورو ڪندو رهندو.

گذارش

"مهراڻ" جي ٻئي سال جو هيءُ چوٿون پرچو پڙهندڙن جي هٿ ۾ آهي. هن پرچي سان "مهراڻ" جي نئين دور جو پيو سال پورو ٿيو. "مهراڻ" جا محترم اديب ۽ پڙهندڙ هيتري تائين ان سان جيڪا وابستگي ۽ محبت ڏيکاريندا پئي آيا آهن، اسيد ائين ته نئين سال ۾ به ان ۾ پوئتي ڪين پوندا ۽ هميشه وانگر ان کي پنهنجو رسالو سمجهي، اسان سان پنهنجو دلي تعاون ڪندا ايندا. "مهراڻ" جي خريدارن کي گذارش آهي ته گهڻي کان گهڻي تعداد ۾ هو پاڻ، پنهنجن عزيزن ۽ دوستن سميت، نئين سال جو چنڊو پري، "مهراڻ" کي سندن ادبي خدمت جو موقعو ڏيندا.

- ۱۰۶ ج

ڪافي

عاشق ڏسڻ ۾ آيو، محبوب گل سناسي،
عبرت عجب عجائب، اصرار رنگ عباسي.
برهي جي اک ٻيئي، ڪاڻي مثال چيني،
توڙي رنگون رنگيني، چينيءَ جي مٺ نه ڪاسي.
گل آب جاءِ جاتي، محبوب راز ٿاڻي،
عاشق ڏسڻ ڪنئون ڪاڻي، رهندو پتنگ ”پياسي“.
صورت ۾ جاءِ دم جي، دم ريءَ نه صورت ڪر جي،
دم ۾ جا لذت غم جي، وه واه ڳالهه خاصي.
ابليس جي وڏائي، هر مانس تي سوائي،
جيون ته دم پلائي، نه ته تهت نهن ناسي.
ڏاڍت ”سچل“ سچاري، يارن جي ياد ياري،
وحدت جنين واري، ڪن ڪن مٽي اڏاسي.

بيت

مارڳ مٿاهون ٿيو، مارڳ ڇڙ هي ڪير،
 سا ٻي ساٿ موڙ، ڄاڻي مارڳ تي مريءِ
 جي تون مارڳ تي مري، وڏا طالع تو،
 سانول ساڳي مو، مان تو هٿ ڏئي.
 مٽيهي مارڳ مٽ، تان تون تنين جي ٿين،
 جبل هار نه ڄڻ، اڻو اڪڙين سون.
 مارڳ جي مٿين، تان هٿين هوتائين هنج و،
 وڃي ڪڇ مٿين، ”ويچاريءَ وس ڪيو.“
 مارڳ مرن جي، وڙ تنين ڪي ويجهڙو،
 هتي هتي هون ڪي، ٿي ارمان انهن جو.
 مارڳ مرن آهي، گهريو جيئڻ جيڏيون،
 پرن، پويون پا، عاشق مٽ اڳي ٿين.
 مارڳ آهي مرن، جيڏيون هن جي ڪون،
 وس ويچاريءَ ايترو، ڪوڪان ڪانڌ ڪڙڻ،
 ٻاروڇا پڙڻ، ٿيو ڪم ڪو هيٺار جو.
 مارڳ مرن ٿال، دعا ڪريجو جيڏيون،
 هوت هڙي حال، مان مان مون هٿ ڏئي!
 — مڇل

گیت

محمد خان «غنی»؛ شیخ «ایاز»؛ عارف المولیٰ؛ عبدالجبار «شار»؛ «حافظ» حسینی.
دوہا؛ شیخ «ایاز»؛ «بشیر» سوربائی.

سی حرفی

ذنی بخش «مشتاق».

کافیون

غیر خیر محمد؛ محمد خان «غنی»؛ منظر فقیر؛ حافظ محمد «احسن»؛ ہری دریانی «دلگیر»؛
محمد صالح سہو؛ ہمایون مرزا «فائق»۔ وائی؛ شیخ «ایاز».

گیت

گورڈن محبوبائی؛ شیخ «ایاز»؛ «تنویر» عباسی؛ «بشیر» سوربائی؛ احمد خان «آصف».

لوک گیت

رائیچند ہریجن؛ منگھارام «اوجھا»؛ ڈیلانی.

نظم

گورڈن محبوبائی؛ «ایاز» ہمایونی؛ «تنویر» عباسی؛ عبداللہ «عبد»؛ خواجہ
غلام احمد «حسن»؛ ہری دریانی «دلگیر»؛ شیخ «ایاز»؛ فارانی «شیام»؛ «بشیر» سوربائی؛
سگن آہوجا؛ رشید احمد «رشید».

آزاد نظم

شیخ «ایاز»؛ شمشیر العیدوی؛ «بشیر» سوربائی؛ «برد» سنڈی.

فیون طرزون

سابت؛ نارانی «شیام»۔ مورون بیت؛ «تنویر» علمی.

غزل

«تنویر» عباسی؛ شیخ «ایاز»؛ ہری «دلگیر»؛ «بشیر» سوربائی؛ عبدالعلیم «جوش»؛
شمشیر العیدری؛ سگن آہوجا؛ «حافظ» حسینی.

رباعیون

موتی «برکاش»؛ ہری «دلگیر».

ادب لطیف

محمد خان جمالی «آوارہ».

"آء اهاڻي انساني دل آهيان، جيڪا هن مادي دنيا جي قيد
پر رهي، ۽ هن سٽيءَ جي پتلي، انسان، جي ڊنڍل قانون جي
هٿان قتل ٿي ويئي. حسن جي ڪيتي ۽ پر، زندگيءَ جي چشمن
جي ڪنارن تي، مون کي انساني قانونن جي پيڙهي پر گرفتار
ڪيو ويو. آءٌ محبت جي هنج ۾، خدا جي خلقييل زمين تي،
بيوس ۽ ويچارِي ٿي سري ويس۔ چاڪاڻ ته هن زمين جي
سيوي ۽ محبت جي حسين نعمت کان مون کي محروم ڪيو
ويو. جيڪي مون چاهيو ٿي، سو دنيا جي نظرن ۾ "عار"
هو، ۽ جنهن جي مون خواهش ٿي ڪئي، انهيءَ کي هنن
"ذلت" ٿي ليڪيو.

"آءٌ انساني دل آهيان۔ دنيا جي اونداهين ۾ ڦاسي پيڄان
ٿي ويئي آهيان؛ بي معنيٰ و هم ۽ وسوسن جي قيد بنجي،
مجبور ۽ ويچارِي ٿي ويس؛ سرور و رواج جي گورک ڏنڌي
۾ وڻجي، منهنجو اصلي احساس ويندو رهيو ۽ پر هيتري ساري
هاجي کان پوءِ به اڃا انسان جي زبان گونگي آهي، ۽ هن
جون اکيون لڙڪن هارڻ بجاءِ مون کي ڏسي التو پيون ڪن
۽ خوش ٿين!" ۔ خليل جبران

ڊيٽا

محمد خان "غني"

هڪي ٻري ڪانه ڪئي، پر ڪجهي ڪيو ڪري،
دو ٻيرون وصال جو، دير نه وڌين دم،
عالي ڏسان ڏم، توڪاڙو مون تي ڪيئن ڪري!

موکيا هن سهار، ڪيئي وڏيون ڪن ۾،
پاڻ به ملي تن ڪي، پسيون جي پاتار،
نهيءَ جي آڌار، ڪاهي پنج ڪنن ۾.

موکيا هن سهار، ٿارون گهڻيون تڪ مان،
سيکي ٻو سمون ۾، دير نه وجهه تون وار،
هن لڳا آت ٿي، دوست جا ديدار،

پڇ نه پريان ٻار، ساهو ملندڙي سِر ۾.

ڪيئي ڏلم ڪن ۾، پر ڪنن ۾ ڪانه هئس،
سند ٿابت سا هئس، جو ساهو جي سڏ هئس،
انهيءَ سڪند هئس، مون کي ٿاريو آهي ٿار سان.

ڪيئي ڏلم ڪنن ۾، پر ڪنن ۾ وينديس ڪوه،
ساهو سڏي سار ٿي، منهنجو ٿڳا ٿوه،
اٿل آڏيءَ رات جو، ڏم وٽ آهي ڏوه،
ڪنهن رڪي ڪانه ۾، پنهنجو چنڊ پتون ٻوه،
هن نه ڪيو ڏوه، پر ٿي سا وات وصال جي.

ڏسي ڏسڻ وارون، ڪنن ڪنڀون،
ساهو ڪنن سڏ ۾ اوڏيون ٿا آيون،
اٿس مول هڻين ۾، سي هيت هڻايون،
جي گهره گهرايون، سي ڪنڀون ڪن ڪن کان.

ڏنم عام ٿين ته ٿي لهرين ۾ لڙ هئس،
ڪڏيون ڪنهن وارون، هندون هئس،
پليءَ سڏي پاهون ٿي، سڙي آڏ سٿاس،
وڃي آت ٿياس، جت ساهو سوا ڪونه پيو.

ڪڏيءَ ۾ ٿيون ڪنڀون، ساهو ساهو ڪن،
ساهو سڏي تن ڪي، پر اوڏيون ڪنن اچن،
ڪنن آهي ٿهر ڪر، ٿيون انهيءَ پٽو پچن،
منهنجي ساهو ساڻ جي، رڪي سينڌ ڏسن،
ت ڪڏيءَ تان ٿي ڪيرن، ڪنن ڪن ڪن کان.

شيخ "اياز"

آئي سار سڄي جي، سوه پڪڙيا ساه،
دکن جا درياه، جهاڳڻ لڳس جيءَ ۾!
دڪي پيو دونهن، ويڳاڻن جي وات تي،
شايد ڪو سونهن، پيو پنڌ پرين ڏي!

ڪنهن جي ڪوجهاڻي؟ سڄي آ هو ساه ۾!
چانڊوڪي چاڻي، سان اوڏم اوت مان.

پوري ۾ بهي، آئي پوءِ بست جي،
هڪي پرڏهي، پڙا پٽوڻ لڳا.

ڪنن گهڻائو، ڪري ڪير پرين جو،
گهڻوئي گهڻو، پرستو سودو ميڪ جو.

آئي رت واپل جي، ٻيا پرين جا پور،
نهن سندا ٿا سون، اندر ۾ اڪلي ٻا.

عارف الموليٰ

سڌي ٿي ۽ سڄاڳ، آرس جون ڇڏ عادتون،
 سڀڪا ڇڏ سهرڙ جي، جانب اٿي جاڳ،
 ساڻي خبري هليا، توکي تنهن ڀاڳ،
 وري چور وجود ۾، ڪورمون ڀرو پاڳ،
 ڏوري ڏس ڏونگر ۾، محبت سندو ماڳ،
 سهي وڃا هو سڀني ۾، سندو سڄ سهاڳ،
 ويلي ورنڊو ڪنڪي، اٿي جبل جهانڳ،
 سري جي ۾ نه ساڻين، لاحد وارو لاڳ،
 مٿي مٿي مهران جو، اٿي عشق اجهانڳ،
 ٿڌي لهرين وچ ۾، پاڻو تنهنجو پاڳ،
 سندو برهه بهانڳ، «عارف» اور عجيب سان.

عبدالحار «شام»

ڪنهي ويو ڦاٿو، ڪاهو ٿي ڪاهيان،
 وهان وڙ واري، نانگي سا قاهيان،
 اڏي ٿي آهيان، توکان وڃي چٽ ڏيئي.

ڪنهي ويو ڦاٿو، اڳيان وڳي رڃ،
 اٽڪل اٽڪل آڃ، پردسيءَ جي بهاري.

«حافظ» حسيني

واٽو ڪسيءَ رات، وندن رهائون ڪيون،
 وجودان ويڃو ويو، ڏرو هي نه ذات،
 ڏانر مندي ذات، سڀي محبتن ڪسي.

الا ڪو وڃي، منيهو ڏي سڄين،
 ملڙا مون سڳيءَ تي، پورو وڏي ڀاڳي،
 دردن هڏيو دل ڪي، بهاري حيان بهي،
 سڀ سڀ سڃي، اڳل آ عجيب تون.

الا ڪو بهي، جو منيهو ڏي سڄين،
 «جانب جدائيءَ ۾، اڪيان آب اچي،
 «لڳي ۽ بهي، دلوي درد فراق ۾».

دوها

شيخ «اياز»

ڪنهي ڪنهن تان آئين مائين، بهنن سنجي ڏين،
 ڏس نه سڀن ڪهڙو سوڀي ٿو، توکي سنجو ويرا،
 ويجهو آهيان، وس ۾ ناهين، پري نه آهيان پاڻان،
 رنگ رنگ ۾، روپ روپ ۾، توکي آڻ سڃاڻان،
 چوريءَ چوريءَ بهي سن ۾، لڪي لٽا ڀاڻ،
 آڳ هلي هي گهر تنهنجو آ، سنجو ملڙا مائين،
 مان ٿي آهيان حس ازل جو، مان ٿي هان بد صورت،
 مان بهاري، مان ٿي مندو، مان ٿي بهنجي صورت،
 بتن بن ڀنڪي، تنهن سن ٿو ٿي، هڪ هاري انسان،
 دور دور ۾ بهنو آخري، تنهنجي در نالان.

بشير موريائي

ڏنوان

منهنجو ڪر آهي ڏن سوڻ، مان آهيان ڏنوان،
 منهنجو ان مان ڇا مطلب، ڇا ٿيندو آ انسان!

آب بهر

رات ۾ چوڙي جي چادو تي، گذري رندي رندي،
 صبح ٿيو هر ڪوئي نه آيو، شار ٿي ڏسندي ڏسندي.

شڪار

دل جو پڪيڙو ڦاسائي ويو، آيو هڪڙو ماري،
 روح ۽ رڳ رڳ سان گڏيل آ، هنن جي سندر هاري.

سي حرفي

قلمي بخش "مشتاق"

الف- لساڌي ويڙهي آيا، دلير ناز دهر دا،
حڪم مبارڪ ڏيوڻ آيا، ڏيڪ حڪرم دلبر دا،
سڃا اکيان لوش ڪيتر، او نئون تي مين لردا،
گهر "مشتاق" دا پاڪ قدم دي برڪت پاڪ نظر دا.

ب- هر الله هرار ڪران، جند جان ڏوهين
قربان ڪران،
پيران والي پاڪ مٿي مين، ڄاڻ شاعران نال ڌران،
مهنا سائين هر دم جيون، اهڏي اهڏي لران،
ڪرم هزار "مشتاق" تي ڪيئون دعائين ڪردن لران.

ث- تار هميشه نانءُ تڙي دي، جڀي ميڏي
دي، تاري،

تار اها دلدار سڏا هي رهندي تاران تاري،
اي تار ڪيئا هر تار سڳون، هن شاهد وات
دي تاري،

لج "مشتاق" دا ڪج ٿيون نون، ڪرم اهو درڪاري.

ث- ثواب هي حج اڪبر دا، تڙي منهن دا ڏيڪڻ،
سڏا هي ايمان اهو، طواف تڙا هر وار ڪرڻ،
مين شهادت عظمي ڄاڻي، قدمين تڙي سرڻ،
"مشتاق" سميت ڄاڻي تڙي، نال ڪيڙ دي ٻولڻ.

ج- جهان دا مالڪ هوڙا، جڀي تڙي تون گهولان،
خاطر گهولڻ قرا دي، مين ساري ديا قولان،
تڙي سرو قد دا ساڀا، مال طوبي دي تولان،
ڄاڻ "مشتاق" تڙا، ڪل وعدي پال ڏکولان.

ح- حجاب مين نال ڪيڙا، مين پاهي تڙي دردي،
نان تڙي دا ورد ڪر بندي، ساعت ساعت سردي،
ڏي جاءِ حويلي دوتن، مين هان اولون در دي بردي،
مين "مشتاق" دي تنين بن، دلير ڏاڏي ڏکي نپدي.

خ- خواب حال وچ تون وسدا، پهاجڳ انڌارهي ڏسدا،
تسبيح نان دلير تڙا، ٿي ورد گيا رڳ رڳ دا،
تڙي سڄي سڄي ڪيئي هي، دل سڌا پا سڪدا،
وار تڙي ڪون روح "مشتاق" دا در در ڪردا سڌا.

و- دلير دل ميڏي دا مالڪ، مين دلبر دي گولي،
گولي ڪر جي سڏن سڳون، مين تهيون صدي گهولي،
ڪرم ماڀاندا ٿوي توڙي مر ت نهين اها ٿولي،
"مشتاق" هرارن بهت ڪلي، جان منور گولي گولي.

ذ- ڏڪر نان دلبر دا هي، هان ميڏي دي ٽهڪي،
نان دلبر دا گهر، اها سڳو جهڙو ترڪا ڏهڪي،
عام ڪيا ڄاڻي گدله اها، نان ڪيا بد ڪيا نهڪي،
"مشتاق" ڪيا بي دوق ڄاڻي، ها غر دلبر دا سڳي.

ر- روشن اکيان ماه ميڏي ديان تير وانگون تلواران،
ميڏي زخمي هان تي چلديان، در در دي وچ ڌاران،
وانگ پتنگ دي لڙن ننگ، ٽي مسات
ڪر پندهان زوران،

سجھه وسلا ٽهڪون هر در ڪري "مشتاق" ٻڪاران.

ز- زهر هي والله بالڪه تين بن جيون ماڀي،
مطر ڪرم دي يال، ذرا نهين غر ڏيندا در ماڀي،
خيرات وصل دي ڏي چا سڳون صدي اهي شاهي،
هان "مشتاق" مشهور تڙا مين، ماه ڪنن تا ماڀي.

ن۔ سراپا عشق تيزا هي، مثل شراب طهورا،
اکيان رڌيان ومن هميشه، چانڪي روز عاشورا،
روئدي رولندي پس نه ڪرديان، چانڪي وزن اڏوا،
دل «مشتاق» ڏاڻن ٽين ماهي هر دم ٻلدا ڪورا.

س۔ شريعت عشق مڙي وڃ، رويو ۽ عبادت،
ساري رات خدا دي وڃ، آرام حرام سعادت،
هولي هولي مڙڻ تيزي وڃ ملي آرام نهايت،
وڃ پيري «مشتاق» ڪون مليا نسخا نهن نهايت.

ص۔ محبوبا عشق تيزي ڏا ٿيا نارل نوراني،
نال پراڻ پسر الله دي هي وڌ گئي صحت ايماني،
دست ڪرم دلبر دي ڪيتا هر غم هر شڪ فاني،
سهرن چا «مشتاق» سڏيا اون يوسف ماه ڪنعاني.

ش۔ ضمانت لڪ ڏي هي، ميسڪون يوسف ثاني،
ڪول نه آهي غم تيزي، هي جيتوڻي ڏاڻا فاني،
ٿيسي ايندين جيون آڪيا مڙي ماه ڪنعاني،
ڏيک ڀال هڪي چٽيا هي «مشتاق» مهر نوراني.

ط۔ طبيب هي حال مڙي ڏا ظاهر اظهار،
هر دلي هر حال دي وڃ هي پوسان حال برابر،
مڙي غم ڪون اپنا غم هي چاندا صورت خاور،
هي «مشتاق» دي دلجوئي وڃ هر دم رهندا حاصر.

ظ۔ ظاهر توڙي باطن، لاشڪ هي لاثاني،
هم صفت لاثاني مڙا مٿس سيرت هي جاني،
سرتي جيئندي سهي سونهن، مه رويان دي سلطاني،
هي «مشتاق» نصيب تيزا پس لاثاني لاماني.

ع۔ عبادت چانداهان سين تيزا عيد سڏاوڻ،
تيزا عيد سڏاڪي عديت ڪون توڙ نياوڻ،
محل تيزا گلي ڪوچي اکيان نال بهارڻ،
بمد اوند دي هي حق مناسب، نان «مشتاق» سڏاوڻ.

غ۔ غيور هي دلبر مڙا صاحب شان قدر ڏا،
گل رخسار تي رشڪ ڪاندا هي نت نت ماء بدر ڏا،
مهر منور شرم حيا ٿيون ڏيندا بسا دل بردا،
«مشتاق» صحيح بيان ڪري ڪيا حليا اون دلبر ڏا.

ف۔ فقير هان دو تيزي ڏا، دلبر ڏي تون ڏاني،
سن سخا دي ڏور، وڃاير دو تي دانن آبي،
تيزي هون جو ڪجهه ملي چانسان مياڪ ايماني،
«مشتاق» ڪون ايجها دان مليا جو مشڪل هاسڪي.

ق۔ قيامت گاهي دلبر ٽين بن هڪ هڪ ٻلي،
آتش ريز بهاري واسگون در در وڃ در جلي،
شاهد ذات خدا دي هي ٻي جاني مڙي دلي،
حال «مشتاق» ڏانون هن واقف ٿي ڪون ڪهڙي ڪلي.

ڪ۔ ڪهاوا ٿي هر تيزا ناز براق تي ڪران،
خوشدل تيسڪون ڏيک هر امن وڃ خوشي دي تران،
ناز ڪريندي ترندا ترندا گلي گلي وڃ لران،
سڏ «مشتاق» هي گالهه ڪري نان سرقا سان تي ڌران.

ل۔ لطيف زبان تيزي سين هر لهجي تون مڙي،
هر هڪ حرف رڪارڊ ڪران جهڙا ادا ٿوري وچون مڙي،
واعظ پڻ شهر ڪران مين تيزي خالص حقي،
تيسڪون، وانگ «مشتاق» دي اکيان، نهن ڏا
ٻي خلي.

م۔ مسيح الماڪ شفا دي پر پر ڏني ساجر،
ساجر اتون ساجر بي ڪر پڻ گيان ست قلندر،
رحمت حق دي رحمر ڪيتا چا بخت ٻڌا نادر،
ڪيا «مشتاق» تي نادر ڪيا هي شان ايمان ڏا برتر.

ن۔ نماز گذاران ڪيون، سرت نهن هي ڪڪ دي،
جار ٻلايا ساتي ايجها، خبر نهن ڏک سک دي،
هڪي حار بجان ڪيتا، پرواه نهن نس بک دي،
تافڪهان ڪل «مشتاق» مٿاڪي، تانگه وڪي
هي هڪ دي.

و۔ وصل دي وٽعاران چا وطن ڪيتا هي اٿان ،
 سڀ سنڌ دي مالڪ جو ٿئي جنت پٿاون جتان ،
 لعظي دي وچ تالڻ چاهن صديان ديان هي وٿان ،
 هي «مشتاق» يقين مڪمل دير نهين هي اٿان .
 ه۔ غلام نوماء واسڪون، هن ابرو چن دلير دي ،
 موڪلن جماعت، تيران دي هن وانگ شيران دي لڙي ،
 اکيان ڪجهيان شور مچاون، ڀول پون محشر دي ،
 لعل لپا «مشتاق» آئي چا قرب ڪئي ڪوٽر دي .
 لا۔ لاسد وصفان تيزبان ڏولڻ ڪيو هيان
 ڪيو هيان لکان ،
 لڪي لڪي ساري عمران قنات پٺان وڪان

ٿان پي تيڙي قدمان دي نه وصف ادا ڪر سگهان ،
 مٿه لقا «مشتاق» دا مين تان ڏيک نه ٿيڪون رچان !
 ع۔ الف لاسڙي ويڙهي وس تون هر دم دلير جيون ،
 ڏهندا پيا مين جهوڪ فنادي لڙي پئي هي ڪيون ،
 سات نه چورين بهواهان دا شالا لکان آيون ،
 مين «مشتاق» دا حال اينوين بن پاڻي ماهي جيون .
 ي۔ پڪاڻا دلير مڙا، مين دلير دا بردا ،
 قنات تائين رهي دلير، مالڪ مهڙي سر دا ،
 خالق رکي قائم اون ڪون، جيتن دور دهر دا ،
 هي «مشتاق» دي لاج ٿيڪون، اي والي روز حشر دا !

ڪافيون

فقير خير محمد مرحوم

اهي صورت جو سلطان، هم حيران لڳي!

- ۱- ڏيو ملائڪ جن حوراں ڀريان، هر هڪ ٿيو حيران - ڀڙهي سببان لڳي!
- ۲- سر سونهي پوشاڪ سونهاري، سو هو مهيءَ پاڻ - مٿس مرجان لڳي!
- ۳- ڪليا حسن چو طرف چوڌاري، بلبل ٿي ستان - سرءِ بستان لڳي!
- ۴- مهين رنگ سرود تماشا، مازن جا ماسان - جتي ڪٿي تان لڳي!
- ۵- "حير محمد" چوي خبر اهيءَ جي، بيحد ڪيان بيان - جنهن جي خنداں لڳي!

"ستار" فقير مرحوم

آءُ ته ڪريون ڪاڪ ٿي رالسا رهاڻيون،
 ڏک جا ڏينهن ويا لنگهي راتيون رهاڻيون!
 ڪوت ڪو ڪاڪ چا محل ۽ ساڙيون،
 اهي نواز، ٿين ٿيون جايون پرا!
 تو لاه سوڍا سچ ٿي رکهر سرها
 گادين مٿان گلن جون ڪٽيون ڪوٺايون،
 روشن ڪهر رات جو ڏيا ڏهاڙيون،
 بتيون ٿيل ٿليل جون پري اجهائون!
 مير سڄان "ستار" هئي، ستائي ٺاهيون،
 بعل ڪج مون مڙدا ڪروڙين ڪاڻيون!

محمد خان "غني"

سر ڪي سچن تان گهور، ڙي سڙيا، سر ڪي سچن تان گهورا
 سڪ ڌاران سڀ سڏون اڃا پون،
 ڪره ڪرين تون وره جون وايون -
 ڏور ڏڪن جي ڏور، ڙي سڙيا، ڏور ڏڪن جي ڏورا
 ويئي چالشي وقت وڃائون،
 چوڻو پنهنجي نند تپائين؟
 آءُ ۽ چرخو چور، ڙي سڙيا، آءُ ۽ چرخو چورا

اٺي ڪسي ڪين تون حال ٻڌائين،
 هڪڙي سڄڻ سان تون لئون لائين۔
 حال آهيءَ سان اور، ڏي مڏو يا، حال آهيءَ سان اورا
 تون به ”غني“ ڪا منزل مائين،
 پاڻ ڪي پرين ڏانهن جي تالين؛
 ڪنڌ ڪلهن تان ڪور، ڏي مڏو يا، ڪنڌ ڪلهن تان ڪورا

حافظ محمد ”احس“

تنهنجا يار سڄاڻ احسان، ساءِ سسي سرگهريون گهريان!
 ۱۔ سهيل تنهنجو ڪونهي ٿاڻي،
 تون ته سھڻ جو سلطان۔
 ۲۔ يار وڪي مون تو سان ياري،
 ڄاڻ ڪيان قربان۔
 ۳۔ نھڻ ڪٿي جذمن مون ڏي تھاريئي،
 محب ڪٿيئي مستان۔
 ۴۔ نازڪ تنهنجا ناز نرالا،
 لڙيلون هلي ٿو ڪان۔
 ۵۔ ڏندن سان ڪيئن موتي توربان،
 مٺ نه ٿئي مرجان۔
 ۶۔ آلا ته اصل کان گولي آهيان،
 شاعري سھڻ تنهنجو شان۔
 ۷۔ محن جن مون ٿو ٿو سڳاريو،
 ٿي محب اچي سھمان۔
 ۸۔ لال لائق هڪ تون پنهنجا،
 هڪ ”احسن“ ٿي احسان۔

هري درباني ”دلگير“

ولر کان جو وڇوڙو اڪيلو پکيڙو،
 اڃا به اٿاڻڪو اچي پٽو پٽو
 ۱۔ نه ڪو ڏور ڪنهن جو، نه قسمت ڪيئي، جو قسمت جي واڳ آه تنهنجي وهڻي،
 ڪجهه ڪين ڪوٺيان، جو خود ڪانڌ ڪيڙو
 ۲۔ ڪينو ڪنهن کي ڪوٺيان؟ ڪرڻ وارو تون ئي، ڦل تنهنجي هٿ ۾، ليڪڻ وارو تون ئي،
 سو وهه وهه، ڦل کان وهي جيڪي وٽو
 ۳۔ هي ڏکڻا، سُکن جي ڦيري، وهن ٿيندا، هي ڏولا آهر اچي ڏاڻ ڏيندا،
 چمبي چاٻان چنمين، اوهان جيڪي چٽو

- رجي اچي تل رس، "قالو پلي" جو قول نه وسري!
- ۱- ڪالهه ڪالھوئي قرب ڪوازي، اڄ بني آهي ڪهڙي بازي،
رڳو حرص هوائي هوس - رات ڏکڻ ۾ ڏينهن ٿو گذري.
  - ۲- سوکو آهي يار - ڏاڏو، اوکو آهي نينهن نپالڻ،
ڪڪر نه ڏسجي ڪڪس - ري ڪڪس ڪاڻڻ بهن نه ٿيري.
  - ۳- بچ ڀرت جو پهرين پاڻي، پوءِ نه وڃي پاڻ ڇڏائي،
ڏاهن جو آهي ڏس - نينهن ننگ پلي ننگ ٿي نيسري.
  - ۴- ڇاڻ هوندي پي سون نه ڇاڻو، پاڻ کي سون نه پاڻ سڃاڻو،
نسب اڳي پوءِ اوس - دل مان اهاڻي داهن ٿي نڪري.
  - ۵- "صالح" ڪرتون پنهنجا پورا، قول سچ سان ڪيل سمورا،
پوءِ تون ويٺو ٿيس - سورج سونهن جو ڪرڻ ٿو ٻري.

هليون قليچ بيگ ميرزا "فائق"

- مون هو ڪيو ارار، آيل، نينهن پائينديس .....
نينهن پائينديس، وڙ نه وڃائينديس!
- مشق اندر منجهه اڏما ڏئي ٿو،
سيپو نهائين وانگي سڙي ٿو،
ڪين ڪنديس نروار، سرتيون، پاڻ پڇائينديس .....
پاڻ پڇائينديس، جان ڇڏائينديس!
- ڪڇ وڃڻ کان چو ٿيون جهلر مون؟
يا پڻپور ڪسي ڏيئي سرتيون،
آ نه وڃي هڪوار، جيڏيون، پنهنون پڇائينديس .....
پهنون پڇائينديس، هوت ريجھائينديس!
- پٽپٽ جا بهڻ ڪن پير پئون هي،
سلس سرون مڙ ڪائن جهنگلي،
سور پا به هزار، پير، سڙهائينديس .....
سر سڙهائينديس، پاڳ کان پائينديس!
- ذات پروچ هي پانهي آهيان،
"فائق" سڏو ڪونه ٿي ساهيان،
ڄام پنهنون سردار، تنهنجي پانهي چواڻينديس .....
پانهي چواڻينديس، گولي ڏڏائينديس!

ڪل ٿي ڪوڙها، ڪل ٿي خبر -

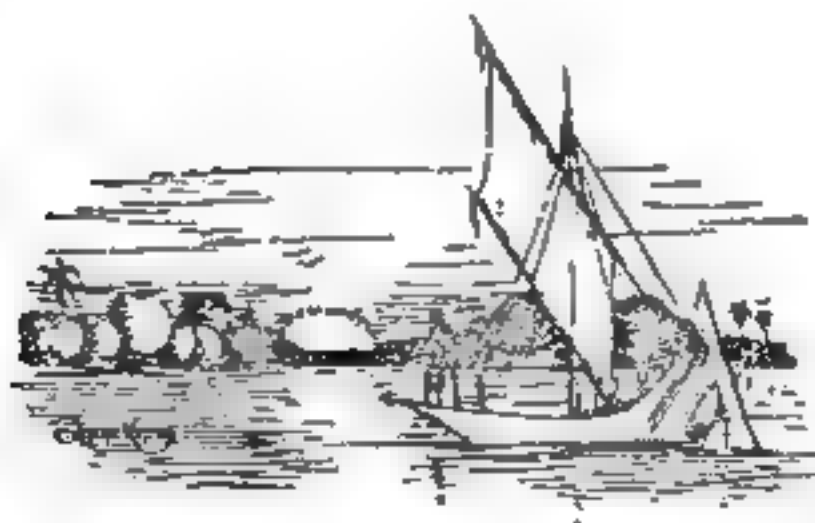
ياد اوھان جي! ياد اوھان جي!
چنگون پاڻي ۽ جي چولي ۽ - ھاء ستارن جو ھي ھلڻو
سڀر سنڌو ۽ جي ڀرڻو ڀرڻو

ياد اوھان جي! ياد اوھان جي!
ھو ڪھڙي ٿي، ٺھڙي ٺو - ڏير اچي ٺو، وري ٺو ڳرا
ٺيڪ ٺيڪ ڇڏي ڇڏي ڇڏي

ياد اوھان جي! ياد اوھان جي!
پيار اوھان جا وار اوھان جا - گھو اسان جا ٿيندا ويا ڪرا
وقت لڳائي ٻل ٻل مھر

ياد اوھان جي! ياد اوھان جي!
مڙڪ ۽ ٻنڊي مڙڪ ۽ ٻنڊي - ڇڻي ٿي ڇڻي رھندي ٿي ٻيھر
مٿو سائين آھي ڪو ڏو

ياد اوھان جي! ياد اوھان جي!

گيت

گوورڏن محبوبائي "ڀارتي"

ڏٺون گيت

اڃ، ٻار ڪريون!

دل سان ملايون دل ۽ اکڙيون چار ڪريون،

اڃ، ٻار ڪريون!

شیر ٿي گل واحائي، گل ٿي پڙوڙ ديوالي،

سورج ٿي تارا ويڪڪل، ديهڪ خاطر پروانسون،

ٻالِيءَ ٿي مڇلي ماندي، موجن تي مست ڪنارون،

قدرت ۾ هر دستور کي آهينجو پهچو پهچو ٻيڙون:

پوءِ تون مان ڇو گهرايون،

ڇو دنيا جو ويچار ڪريون؟

اڃ، ٻار ڪريون!

پنهجي پاسي بلڪن ۾، نرين جو ڪاڄل ٻائي،

سڪ جي لائي چورائي، سڪ جي سرهاڻ لڳائي،

چاهت جو چنڊن ٻاري، آشا جا ديهڪ ڇلائي،

آند جو لهر وڃائي، سهڻن جي سڀج سڃائي،

پنهجي ٿن، پنهنجي من جو،

پنهجي گهر جو سنگار ڪريون۔

اڃ، ٻار ڪريون!

هن چئن ڏينهن جو جوڀن، روئي جا لاه گداريون؟

ڇو اوسيون ۽ آهن، سڙڪن ۾ راتيون گهاريون؟

بهر ٿيندو دنيا کي، مشڪن، مائٺن سڪاريون،

رهر ٿي ٿل ڏهن کي ڪا راه ٿين ڏيکاريون!

هڪ ٻئي سان ڇا، دنيا سان

اڃ الفت جو اقرار ڪريون:

اڃ، ٻار ڪريون!

ديھاتي گيت

ڦٽڻ لڳي آ سمندي مٿي،
نيسن جهلو آ پٿور۔

ڪيئن رهندين دورا

پریت لائق جي نه رهي، نه رهي،
سونهن سرنهن جي سترهي سترهي،
هن کي ڪو مجبور۔

ڪيئن رهندين دورا

بوند اکين مان نه ڪيري، نه ڪيري،
اولهه کان آئي جو ڪڪري،
برساتي پرپر۔

ڪيئن رهندين دورا

تو تي ساهه الين سڀڏائي،
جهونجهڪڙي جو جنن واجهائي،
جاسي لاه تڏور۔

ڪيئن رهندين دورا

منهنجي آس، ڏکڻ جو ڏيئور،
منهنجو هر سانجهي اوسيندو،
مري نه سگهه وٺور۔

ڪيئن رهندين دورا

ڦٽڻ لڳي آ سمندي مٿي،
نيسن جهلو آ پٿور،

ڪيئن رهندين دورا ...

"نوير" عباسي

تنهنجو اکڙين ۾ آ ڪيرو

ڏيهن لڙهي، پاڻ جا وڌندي، اوندھ حوتيو دل تي گهرون
سانجهي آهي، پڪيٽون وانگر من ۾ مونجهه ڪيو واهرون
تنهنجو اکڙين ۾ آ ڪيرو

اڃو نير واپ، او مٿو، اوندهه ۾ گڏو ٿيندو ويو،
 منهنجي من تي تارن وانگر هڪ جي پٺيان ٻيو غم ايندو ويو۔
 پر منهنجو من هڪن ٿيو هرو:
 تنهنجو اکڙين ۾ آڪيرو!
 اونداھن ڪارين راتين جان ڇايا آهي ڏکڙا من ۾،
 چٽڪو ڏني ۽ گهر تي وٺي آ تائين جان آس انهن ۾۔
 موت ٿي ڪو صبح جو ٻرو:
 تنهنجو اکڙين ۾ آڪيرو!
 پوئس پهر ۾ پاڪ جو ٿيندي، سوپهري ڪرڻا ڪر ڪٽڻا،
 نين ۾ پڄندا هير ۾ پڄندي، اوچنهن ويل ڪڪڙ دس هٿڻا۔
 پڇ ٻئي جو ڪڇ ڪو ٻرو:
 تنهنجو اکڙين ۾ آڪيرو!
 نور جا تيز ڪا نانگي وانگر منهنجي ماهڙ ۾ سڙندا رهندا،
 توکان سوا ڪرڻا ڪنهن جان، منهنجي هانڙ ۾ سڙندا رهندا۔
 دل ۾ ڏکڻ جو ٿيو دٻرو:
 تنهنجو اکڙين ۾ آڪيرو!

”پشير“ موريائي

دل تي ڪاٺي گيت ٻرڻ جا، دل تي ڪاٺي گيت!
 ڪوئي سندر سندر مڪڙوسن ۾ آهي سايو،
 رنگ روپ جي رهبي من ڪي سدرتا لڳايو!
 ڪايو،
 ذري ذري گيت ٻرڻ جو، هر شي کان چوراڻيو۔
 آيو،
 ڏيان آ مون ڪي تنهنجو آهين ڪڪ او من جا ميتا
 ٻل ٻل دل تي ڪاٺي گيت!
 دل تي ڪاٺي گيت ٻرڻ جا، دل تي ڪاٺي گيت!
 منهنجي ويهارن ڪي تنهنجي سوهن آهي جلايو،
 ڏک ڏنا مون تنهنجي ٻرڻ ۾، ٻيو ڇا آهي ٻرايو۔

پاڻيو،
 ڪجهه به نه مون کي، تو ان سڄي سورن آهي ستايو۔
 سايو،
 سڪ جو ڏاڍو مون ڪونهي، حيون دڪ جو گيت ٻڌايو:
 ڀريت هو دڪ يي سڪ آهي، ۽ هار به آهي جيت!
 دل ٿي ڳائي گيت ڀريت جا، دل ٿي ڳائي گيت!
 دل ٿي ڳائي گيت ڀريت جا، دل ٿي ڳائي گيت!

احمد خان ميمڙي "آصف"

اي سڪي، ڪو سڪ سنڌو سهرو سڻاها
 من چنڊو ڪو هيٺو منهنجي تي پوي!
 اي سڪي، جنهن ساڻ چتون جي ڀريت،
 سو وساري ڪن وڃندڙ ڪنهن به ڀريت،
 ان کي ساريو ڪڇ ٿي ڳاربان، هاها
 اي سڪي.....
 اي سڪي، پٽن پيو جدائيءَ جو جان،
 آ جدائيءَ جو چلڻ هر هر مرڻ،
 ريءَ سڄڻ دنيا ٿي چڻ دوزخ جي جاها!
 اي سڪي.....
 اي سڪي، مون کي نه ڀلايوون سون،
 ڏينهن به ڏهه ڏهه چئون ڏونگها ڏين،
 سڀ سهاڻ ٿي صبر سان لالمن جي لاه!
 اي سڪي.....
 اي سڪي، منهنجي سڄڻ وٽ جي وڃڻ،
 کيس چئجان "هو وٺين پيرا پوين،
 "ڀاڙوڙي" پنهنجيءَ کي ڳائي ڪير ڳاهه!"
 اي سڪي.....

لوڪ گيت

رائيچند هريجي

راهوڙو ريلان

[پرديس ۾ پرنسپل پيڻ جي پلنگهري پوي ٿي؛ پاڪ پوء پيڻ کي هڪونڻ وڃي ٿو؛ پيڻ سان گڏ پيشو ۾ اچي ٿو، جنهن جي چڱي چوڪي کاڌي پيئي ۽ خدمت چاڪوريءَ جو ساڳ ۽ پيئون، پاڪ ۽ پاڇائي سڀ انتظام ڪن ٿا؛ پيشوئي جي خوشيءَ لاءِ دهلن وارا ۽ گويا ڳائين ٿا، ۽ انهن کي گهور ۽ پسا ملن ٿا؛ پوءِ سوتي وڃڻ وقت پرديسپاڻيءَ پيڻ کي پاڇائي، پيئون ۽ سڀ-هيٺيون حذب سان سينگاري سپرائين ٿيون؛ ۽ آخر چوڪري رواني ٿئي ٿي، ۽ سڀي جي هن اداس موڪلائي ٿي ته ڏس پرديس ٿي اچي، اهو ورتاوت هن گيت ۾ ڏيکاريل آهي]

دلو ٿو پڙهي، لڪا ڏيئي ٿي پڙهي،
سينهو پيو مٿي تان اڏڪي!
- منهنجو راهڪير مسافر ريل (پيڻ جي وچ واري
ماڱري) ڏيو پيو وڃي ...

سائي رنگ جي مادي آڻه ٿيار ڪري، پاڪ
پيڻ کي هڪونڻ وڃ!
- منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو پيو وڃي ...

ڪوٽ (يا اوتاري) ۾ مٿل، پٺوٻا، سجاڳ اي،
سالي جو ساٿ آيو آهي!
- منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو پيو وڃي ...

ستريون، هلو ته پائي پوڻ هلون،
وڏي پاڪ ٿو ٿي وارو وارو آهي!
- منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو پيو وڃي ...

ستريون، هلو ته پائي پوڻ هلون،
آڻ پنهنجي پاڪ تان قربان وڃان!
- منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو پيو وڃي ..

گهوڙو نه پڙهي، ڪڪرو نه پڙهي،
هينڊوئي هيلان ڪائي!
- مان رو راهوڙو ريلان جائي ...

سائي توڙوئي پلائي، ويڙيا،
پهينل نان تپوڻو جائي!
- مان رو راهوڙو ريلان جائي ...

ڪوٽوئي سوتوڙا جاگو، پٺيا جي،
آپوڙو سارئي رو ساٿ!
- مان رو راهوڙو ريلان جائي ...

هلو، جهڙيان، پائي ڙي نان حالان،
مويي ويڙي وارو وارو!
- مان رو راهوڙو ريلان جائي ...

هلو، سهيلان، پائي ڙي نان حالان،
مون نان ويڙي تان گهوري جان!
- مان رو راهوڙو ريلان جائي ...

مهران

آڏي رات رو ڪٽهيو ڪٽهيو.

مڃل ڪاڏي ڇاڪڙي!

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

ست وڌائي سائو پوڄڙا.

جهمڙو چٽائي جي رو ساڻ!

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

* رو ڏولاري تڙوان.

رسمي چٽائي جي رو ويرا

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

پهينل ڪهوريو روڀو روڪڙو

پٺڻي ڪهوريا نوٽ ري!

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

بايلڙي ڪاريو ميٽ تيلڙو

لنڊل وا چٽورا ڪيس ري!

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

ڏورا ٽوٽي وٽلڙي ۽ سينڙو

ڪوٽي ٻايل چوٽيلڙو ري!

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

سائي توڙڙي جهيڪاري پٺڻي جي.

جهمڙو سنڀالو ڏيڄ ري!

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

سپل سيرڪ روگاڙو سنڌاري

ڏيڻ ٻائي ڀرپوڙا ٺٽ ري!

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

پٺو جي چڙهي ڇانوڪيا

— سارين رهوڙين وڙلان هيڪ ري!

— سان رو راهوڙو ريلان ڄاڻي ...

شي ڪنهن ڳوٺ جو نالو وٺيو آهي.

آڏي رات جو آڻ جي رو ٿي.

چوڪري جي ماءُ اوچتو چرڪ ڪاڏو!

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

سڀ ستن قسمن جا طعار تيار ڪرائي ٿي.

نالي ۽ سائو گڏ آيل ڪاٺين لڏا

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

ڳوٺ جو دهل وڄائڻ وارو گهرايان

نالي جي پاءُ راند ڪندو!

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

پٺڻ هڪ روڀو ڪهور ڪئي.

پٺوئي نوٽ ڪهوريا!

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

پاڇائي ميٽ تيل تيار ڪيو.

چو ٽ ٺٽان جا وار ويڙهيل نه هئا

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

مٽي ويڙهن لاءِ ڏاڪا ٿئي ۽ ڪنڊوري ۽ سينڙو

پاڇائي مٽي جا وار گڻي تيار ڪري ٿي!

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

سائي رنگ جي بهري آڻ تيار ڪري پٺوئي واري

چوڪري جي ماءُ ڏيڄ تيار ڪيو

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

توڙ جو آڻ تي ڪاٺو تيار ٿيو

و چوڪري ٽوڪن سان اڪيون ڀريون!

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

پٺو جي چڙهي روانو ٿي ويو

— سايون اٿي ٿي وٺن هيڪ رهجي ويئون!

— منهنجو راهڪير مسافر ريل ڏيو ڀو وڃي ...

پڻهاري

[پڻ سڌن جي پٽ ۽، وسڪاري جي سڌ هڪ عجيب ۽ برائي سڌ آهي. اُهو ۽
عجيب سڌ لاءِ خاص سڌ ۽ اڪير ڏسي آهي، ڇو جو ويچارڻ جا سڌيون جو سڌو گذارڻ ڏئي ٿي
آهي. اٽا (اٽا) آيو ته اڪيون اٽا ۽ اٽا ڪڍڻ جا حراڻا ڪڍي ايندڙ سڌ ۽ ڪوئيون
۽ گاج، ٽڙي ۽ وڻندڙ هير، وڏو ٿورو ۽ دم جهڙو ڪندڙ ميهن، اسان جي اندر ۽ انوکي حدت
جون لهرون پيدا ڪريو ڇڏين

هن گيت ۽ ڏيکاريل آهي ته هڪ سڌي جو سامهون (محبوب سڌ) سان کان پرڏي
آهي، ۽ هوءَ، وسڪاري جي سڌ ۽ ان پرڏي ۽ پري ۽ هي ياد ۽، پاسي واري ٽلا ۽ جي ڀرتي
وڃي، دل سان درد ڀريل وڙلاپ ورتائيندي ٿي وڃي. اوچتو سندس محبوب موٽي اچي ٿو
سڌن گذرڻ سبب هو هڪ ڀلي ڪسي هڪو ٿا سڃاڻي سگهڻ. هٿو، ويڳاڻي ۽ سڌي ۽ ڪي ٽلا ۽ ٿي
ڏسڻ سان سندس سوخت ٿي پوي ٿو، ۽ کيس پاڻ سان هاڻ لاه لاهي ٿو. لڙاڻي جي ماريل سڌي،
پنهجي سامهون ڪي اوڀرو ماڻهو چالي، هڪو منهن ٿي هڪو ٿي ڏئي، ڇڏو ۽ ڏک ڪسان رولندي
رولندي، گهر پوڄي، پنهنجي سڌ جي پڇڻ تي، هڪ کيس ٿا ڏاڙهين، ماڻهو جي گستاخيءَ جي
دانهن ٿي ڏئي. ان جا ڀار پتا پڌڻ تي سندس کيس خوشخبري پڌائي ته ڇهن ڪي هن ڏاڙو
سجھي، هڪڙي منهن سان، پالڻ ڀري ڪري ڇڏيو هو. اهو ته سندس ئي سامهون (سڌ) هن
جو ايترو ڏيهن کان پوءِ هاڻي سڌ سان واپس وطن وريو هو! - (ادارو)

ڪاڻي ري ڪارڻ آوڙي، ري،
پڻهاري، هي لڙا
ڏم جهڙو وڙي ميهن،
سيو لڙا

ساتن سڌيان رو جهڙو، ري،
پڻهاري، هي لڙا
پاڻي نان گهڻ ٽلا،
سيو لڙا

ساتن نان اوڙڻ ڇڏو، ري،
پڻهاري، هي لڙا
ناري گورل ري ميو وڙي،
سيو لڙا

ساتان سهيلن ري ڪاڄل ٿيلون، ري،
 پٺاري، هي لوا
 ٿاري ڪورل ري سو للات،
 سڻو لوا

ساتان سهيلن واساها ڪهر وسي، ري،
 پٺاري، هي لوا
 ڪورل رو وسي پردس،
 سڻو لوا

ست ري سهيلن ڀري چالين، ري،
 پٺاري، هي لوا
 ڪورل رهيو ڏي لار،
 سڻو لوا

بار چو هي نان چو ويو، ري،
 پٺاري، هي لوا
 ايسڪ اوليو جهتيو آو،
 سڻو لوا

”اڳوڻي ڏس را اوليو!“
 پٺاري، هي لوا
 ”ڪهڙو سني اوڀڙو!“
 سڻو لوا

”ڪاهين تون آڻڻ ڏوڻي؟“
 پٺاري، هي لوا
 ”ڪاهين تو ميلو وس؟“
 سڻو لوا

”پڇيان را صاحب ڪهر وسين،
 ”اوليو، هي لوا
 ”پاڻياري رو وسي پردس!
 ”سڻو لوا!“

ستن لي سهيلن اکين ۾ ڪڇل ۽ نرو تي جهومڪ ڀاتا آهن،
 اي پاڻي ڀرندڙ سندرهيون!
 پر تنهنجي ڪورل جون آڻيون اڪيون، ۽ پسو نراڙ آهي،
 او منهنجا سڄڻ!

ستن لي سهيلن جا ساها ڪهر ۾ وسن ٿا،
 اي پاڻي ڀرندڙ سندرهيون!
 پر ڪورل جو ٻالڻ پردس ۾ آهي،
 او منهنجا سڄڻ!

ست لي سهيلون پاڻي ڀري هليون ويون،
 اي پاڻي ڀرندڙ سندرهيون!
 پر ڪورل تلا ٿي اداس بهي رهيو،
 او منهنجا سڄڻ!

هن (سندري) تلا جي ڀارتان ڀري ڀري نگاه ڪئي،
 اي پاڻي ڀرندڙ سندرهيون!
 ڀري کان هن هڪ اولي سوار تڪو تڪو ايندو ڏٺو،
 او منهنجا سڄڻ!

”اي اوپر کان ايندو اولي سوار!“
 اي پاڻي ڀرندڙ سندرهيون!
 ”ڪهڙي ۾ تر هڪ وجهي مٿي تي رکيڻ!“
 ها، منهنجو سڄڻ!

”تون ڇو هڪين ۾ پریشان آهن؟“
 ”اي پاڻي ڀرندڙ سندري!“
 ”ڇا جي ڪري تنهنجا ڪپڙا ميرا ۽ اڀالا آهن؟“
 او منهنجا سڄڻ!

”ٻين جا پٿار ڪهر رهن ٿا،
 ”اي اوليو!“
 ”مگر هن پاڻي ڀرندڙ جو پردس دهي ٿو!
 ”ها، منهنجو سڄڻ!“

«میل هن مون پت ستن!
 «پاڻهاري، هي لولا
 «هل ميني ساڻ!
 «سيو لولا»

«میل ميني سر ستن!»
 «اوليڙا، هي لولا
 «نهين هلاڻ تمني ساڻ!
 «سيو لولا»

«هلين تو اوڍوان اوڍڻ چوڙين، ري!
 «پنهاري، هي لولا
 «هلين تو گهوڙاڻي ٽوسر هارا
 «سيو لولا»

«اوڍڻ لوسي مارو وڃرو، ري!
 «اوليڙا، هي لولا
 «هار گهوڙاڻي ڀرتارا
 «سيو لولا»

«گهوڙو نڪي گجرو
 «ماري وڃو، هي لولا
 «گجرو پڻو، ڪانهن؟
 «سيو لولا»

«تو تي آيو اوليڙو،
 «ماري ساسو، هي لولا
 «پولي اولي وڃي،
 «سيو لولا»

«ڪڻ سريڪو اوڻي ٽوٽو، ري؟
 «ماري وڃو، هي لولا
 «ڪيري آڏي اٿهار؟
 «سيو لولا»

«تون اها ميل (پر دلا هڪڙي ساڻ رکيل) پت ساڻو!
 «اي پاڻي ڀرندو سڌري!
 «هل مون ساڻ گڏا
 «او ستهجا سچڻ!»

«اها ميل ته ستهجي سر ستن آهي!
 «اڏي اولي سوار!
 «آڏ تو ساڻ گڏ نه هلنديس!
 «هاري ستهجو سچڻ!»

«مون ساڻ هلين، ته توکي ستهجي چئي ڏيکارين!
 «اي پاڻي ڀرندو سڌري!
 «مون ساڻ هلين، ته توکي ٽوسرو هار گهوڙائي ڏيان!
 «او ستهجا سچڻ!»

«چئي مون کي وٺي ڏيندو ستهجو پاڻو!
 «اڏي اوليڙا!
 «هار گهوڙائي ڏيندو مون کي ستهجو محبوب ڀارا
 «هاري ستهجو سچڻ!»

«نڪي جهڙو ٿيو، نڪا گجرو!
 «اي ستهجي ملي نهن!
 «پوءِ تنهنجو ڪنڇرو ڇا جي هڪري آڏو آهي؟
 «هاري ستهجو سچڻ!»

«ڪو به تي هڪ اولي آيو،
 «اي ستهجي سڀا!
 «جنهن مون کي اجا پالڻا ڳالهائيا (جنهن کي ربي آهيان)!
 «هاري ستهجو سچڻ!»

«اهو اولي سوار ڪنهن جي شڪل تي هو؟
 «اي ستهجي ملي نهن!
 «ڪنهن جي سهند تي ٿي ڏنو اهو اولي سوار؟
 «هاري ستهجو سچڻ!»

« ٽپور سريڪو اوئي ٿو ٽو، ري،
 « ماري ساسو، هيلو!
 « ڪنڊ پائي ري آوي اٿهاري
 « سٺو لو!»

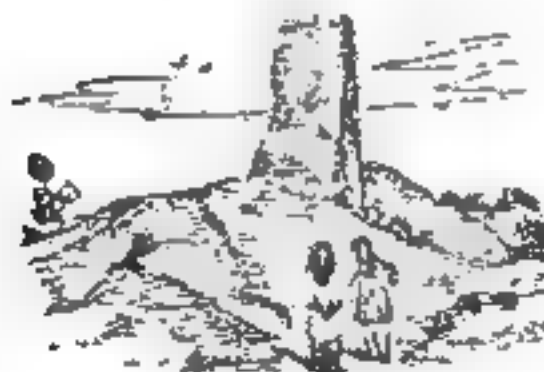
« اي نو اوئي ماري ڏيڪرو، ري؟
 « ماري وهو، هي لو!
 « اي اوئي ماري گورل رو پرتار!
 « سٺو لو!»

« پيتر پارح ڏيرون،
 « ماري وهو، هي لو!
 « ڪولئي ڌار ڏولڙو!
 « سٺا، لو!»

« هو اولڙو ٿي منهنجي ڏير جي شڪل تي ٿي لڳي
 « اي منهنجي مهربان سس!
 « هو بهو منهنجي ٿان جي مهادي ٿي ڏنو!
 « هاء، منهنجو سچو!»

« (ڙي چري) اهو اولڙو ٿي منهنجو پٽ هو!
 « اي منهنجي اڀوجه، ٽنهي!
 « (ڙي پوري) اهو اولڙو منهنجي گورل جو پٽار هو!
 « هاء، منهنجو سچو!»

« اندر وڃي ڏيئو ڀار،
 « اي منهنجي ننڍا!
 « ڪنڊ ڀر ڪنولون پترو لڳاء!
 « هاء، منهنجو سچو!»

نظم

گورڌن محبوبائي ”پارتي“

سر مائيداري

ٻه ٻه ٻهڪن ئي سڄي ۾، تون ستيءَ ۾ مد هوش بڻي،
ٽاڪن ئي سدر سڙڪن تي، ايمان! اوچو گهات ڪئي،
تون جهلڪي جهلڪي پالن ۾، ٿي سوج لٽي سڀڻن ۾،
سوئي، چانديءَ جي ڇور پندي، ٿي ساج نڀس اڀواس ۾،
تون ساگر جا ٿي ستر ڪرين، ٻن عرش مٿي پرواز ڪرين،
او هوڏڻ! پنهنجي مٺيءَ جو، واپڙو ٿي تون ناز ڪرين؟
چشم ۾ چمڪو چانديءَ جو، پانهن ۾ زر جو ڀل توکي،
او نڪري پلي، او خوب اچي هر نار، سوسو، ڀل توکي!
تون ڏيک وٺڪ جو ويس ڏيکي، آڏنر جي پوئين ٻائي،
ماپا جي ترڻن نظر سان، مسارين جون دلڙيون گهائي،
موله مل مٺ ٿي مٿان ڪرين، انسانن کي حيوان ڪرين،
دنيا کي بي ايمان ڪرين، ديوتن کي ٻي شيطان ڪرين!
جو ٿي مون کي تون هرڪائين، ٿر ٿر سان اڪڙيون ٽڪائي؟
ڇاڪاڻ ڇڪين ٿي پاڻ طرف، سونن پانهن ۾ ڦاسائي؟
او ٻاڏ! آهي خوب خبر، مون کي تنهنجي اعمالن جي،
او ڪٽڻ! ساري ڄاڻ اٿس، تنهنجي نخرن ۽ ٽالن جي،
هي پتر دل، ڪاٺي ڪٽڙا، خود غرض، چور، اٿا چاري،
ڏس! تنهنجو ئي اولاد اٿس، او سرلج سرمائيداري!
ڪن جو تو ماسيءَ پور ڇو، هر ڪس کي هرڪو طعام ڏنو!
ڪن جو تو خون ڪيو ٻائي، ڪن کي سڀ سک، آڌار ڏنو!
ڪس جي تن تي اوچن ڏٺو، ڪن کي پوڄاڪون ريشو جو!
ڪن تي ڪٽل ڏيهن خونين وارا، ڪن ڪاڻ رڳورائون غر جو!

ي غيرت، پهروبي ڏانڻ! ڏس، ڪيڏن ڪي برباد ڪري،
 ڪن ڪاڻ ڪنن ڪي آه وڏو تو شاد ڪري، آباد ڪري!
 مرحايل منهن، آليون اڪڙيون، آهن، دانهون بيگان جون،
 هي جهڙيل جهوڙيون آهن ڇڻ، برون زنده انسان جون!
 ناڪار دليون، آڇريل الفت، پياڪ حسن، نظرون سائون-
 حوني آسن سان لڪجن ٿيون، تنهنجي قهرن جون آڪائيون!
 تو ٿولن ڪي پي خار ڪيو، تو الفت ڪي واپار ڪيو،
 پاڙهي چانديءَ جون ديوارون، توئي پريمن ڪي ڌار ڪيو!
 گل ڳاڙها ۽ لب لال ڪيا، تو چوسي خون غريبن جو،
 ۽ هار ڪيا، ڀنگار ڪيا، تو ٿور ڪڍي مسڪين حوا
 تو محل اڏيا مزدورن جي لاش تي، قبرستان تي-
 پيمان جواهر راج ڪندا، ڪيسين رنده انسان تي؟
 ڪيس هلندو جادو تنهنجو، او عيش عشرتن جي دليي!
 او پشردل! ڪيسين رهندا، پاڻيءَ جا رڪوالا پيا؟
 شيطان! شروع ٿيو آه اثر، پڙت پرائين جي آخر جو،
 بدليو آهڪ، بدلي آهڪ، رخ بدليو آه هوائن جو:
 مزدورن جي هونگار ٻڌي، ڏاڪي پئي تنهنجي ڇاتي،
 توکي ئي نيڪ نهوڙيندي، ڏانڻ، تنهنجي ويسه ڪهاتي!
 دم ڇاڻ ڪهڻيو تنهنجو طالع! ٿي ويندي تنهنجي نفس ڌري،
 مسڪينن ۽ مزدورن جي قدمن ۾ پوندا محل ڪري!

”نياز“ هاهوني

ڀڙلا

”ڪير جهڙي آه دنيا، ڪس جهڙي خلق آه“
 - ٿو ائين سمجهيو ته چوندس تنهنجي مت ۾ فرق آه!
 بائين جان هرڪو هڙي پهنجي غم ۾ غرق آه،
 ڪنهن ڪي چورين تڙ ڪجهند ڇڻ ته ڪرندڙ برق آه:
 ڏس تون خاموشيءَ ڪي آلائي ته ڪيئن ٿا رڻ رڻ-
 ڪيئي نائڻا ٿا چانڊوڪيءَ جي سايي ۾ - ڏس!

مهران

ڪنهن جي ڀلڪن ڪي نه آڌر سان آڻلاني چٽاءُ،
ڪيئن ٿا لڙڪن ها ڀانئا ٻيون ڀلڪي، آلا!
ڪنهن جي اندر ۾ ته ساجو مان لڻو ٻائي چٽاءُ،
ڪيئن ٿا آهن جا ٻروالا وڃن ڏرڪي، آلا!

ڪنهن مان ٿوري دير گهرو ٿي، ته جا لا گل ٿون۔
ڪٿي ٿانڀالا ٿا چاندوڪي ۽ جي سايي ۾ سون!

ڪوئي نهڪن ۾ ٿو سڏڪن ڪي لڪائيندو رهي،
ڪوئي ارهائيءَ ڪي سرهائيءَ جي لولي ٿو ڏئي،
ڪوئي لڻ ڪي نواسائيءَ جي چولي ٿو ڏئي،
ڪوئي پورن ۾ ٿو سورن ڪي پهاڻيندو رهي:

آهون ٿيندو اکيون هرڪر نه ڏس ٿا سگهي ٿون۔
ڪٿي ٿانڀالا ٿا چاندوڪي ۽ جي سايي ۾ سون!

ڪٿي مانجهي دل جي ڏوڪن ڪي ڊپائي ٿا ڇڏين،
ڪٿي جانيپ ٻهجي مٿهن ڪي منجهائي ٿا ڇڏين،
مڏس کان پوءِ تن جو حال بدتر ٿو ٿئي،
شمع جان جڻدي وچارا جيءَ جلائي ٿا ڇڏين:

ڪيئن اچي آڏو نئين مان اگر گولها ڳڙن!
ڪٿي ٿانڀالا ٿا چاندوڪي ۽ جي سايي ۾ سون!

چوڏهينءَ جو چنڊ چڻ چوڄيون ڏئي ٿو چاه ڪي،
گل هن ٿا ڏنگ چن کان ڏو ماري ٿو آه ڪي،
سانوئيءَ جو ميهس سوڪهڙا ڏئي ٿو ساهه ڪي،
اهڙي اوڪيءَ راهه ڪي، ڪوئي نٿو ٺاهي چڻ:

حوملا آهن خطا، جو گهٽي آسوگهي هون!
ڪٿي ٿانڀالا ٿا چاندوڪي ۽ جي سايي ۾ سون!

هر پنهل اک چنڊ ۾ سڀ گهسان ڪڪ پڻ ٿي وڃن،
آه آدم سر الاهي، سوڀ ٻيالي ٿو سگهي؛
تل نه ڪنهن جي ڪڍ پوي ڪارو مٽو ڪارو ڪري،
باهه چاهي واءِ جو ٻي در منجهائي ٿو سگهي؛

جي پئنگا ٻه پهاڻي مڇ مٿان هرڪر مڙن۔
اٿن نه ٿانڀالا پوءِ چاندوڪي ۽ جي سايي ۾ سون!

اچو ته ڳايون!

اچو ته ڳايون، اچو ته ڳايون - اچو ته اڄ باهه ڪا لڳايون!

ڇا گهڻن لاءِ خبر ۽ ظلم، زور ۽ ڏاڍ آهي سوکي،
اڃا اسان ڏي ڪشي اکيون وقت بيمارِيءَ مان ٿو ٺهاري،
اڃا به پنهنجي وطن ۾ هر دم رهي ٿو مارن کي سر جو جوکي،
اڃا به ڪوئن ۾ قيد هوندي اسان کي ئي ماري ٻڪاري:

اچو ته ڏاهيون، اچو ته ڏاهيون، هي ظلم جا ڪوت اچو ته ڏاهيون!

اڃا به وائن تي مڪن لٽين ۽ وهڙن جي هلي ئي زوري،
ڇا به ڏونگر اسان جي ئي ماڳ کان ٿو روڪي رکي اسان کي،
اڃا به ڏيرن جي ڏاڍ سان رات جو پنهل ٿي وڃن ٿا چوري،
اڃا به سٺي سهاڳ جو واسطو وجهي ئي سڏي اسان کي:

اچو ته ڪاهيون، اچو ته ڪاهيون، اچو ته سڀ ڪڇ ڏانهن ڪاهيون!

اڃا ٿو چاڏي ڇڏي چنڊ ٽڪرن جي ملهه تي پڄل جو فن وڪاسي،
اڃا ته سير جي صدا هلي مڪن ٿو سگهي ڪوبه هن جهان ۾،
ڏسو ٻيا چٽنگ چنگ جي سرد مهرين کان پٺي وساري،
اڃا ته سنڀريو نه آهي سر کي وڏي ڏيڻ لاءِ ڪو اسان ۾:

اچو ته لاهيون، اچو ته لاهيون، اچو ته سامڙو مرن جو لاهيون!

جتي رهي قيد ماري ڪوت سو نه مسمار ٿيو نه آهي،
جتي پنهون ٿي وڃن ٿا چوري، جتي ٿي سٺي رهي پریشان،
حتي ڪو سُر لاءِ سر ڏيڻ تي اڃا به تيار ٿيو نه آهي،
جهان اهڙو اسان چو ناهي، اسان جو ڇا واسطو انهي سان:

اچو ته ڏاهيون اچو ته ڏاهيون، اچو ته اهڙو جهان ڏاهيون!

اچو ته لاهيون اچو ته لاهيون، اچو ته ڪو نئون جهان ٺاهيون!

جناب عبدالله عبدالواسع "هد"

قادر جي قدرت

هي آسمان، هي بلنديءَ تي اخبري چادر،

هي ساءِ و سهر، جئين تي مدار، شام و سحر:

هي صبح، جنهن جي ڏجي جڙي نور سان تشبيہ،
 هي شلم، جنهن جي ڏجي زلف، حور سان تشبيہ؛
 شوق، هي خون شهيد، ادبي شيرين جو،
 هي ابر، دونھون ڪنھن دل ڏکيل ۽ ڏمڪين جو،
 هي برق، ڄاڻي تجلتيءَ حسن جي تلو،
 هي مينھن، عاشق، گريبان جي حال جي تصوير،
 زمين هي، قدر ٿيو جنهن جو آسمان کان بلند،
 جلي ٿيو چرخ، چهارم به جنهن تي مثل، بند،
 هي مجسمه زار، زمين تي زبردست چادر،
 هي آڇاڻ، هي چانديءَ جو چشمو ڪولر،
 هي برف ساڻ ڏکيل چوٽيون ڪوهن جون،
 هي ٽن تي رانديون شعاعن جون، ماه ٻارن جون،
 هوا هيءَ ڏي ٿي بهاري جا مرغزارن و،
 هيءَ روشني جا نظر ٿي اچي ستارن و،
 لهر، صبح، هي مستيءَ جو عاشق کي بهار،
 هواي شام، هي ڪنھن شوق جي حسن لهار،
 هي لهر لهر صدا شاعر، غزلخوان جي،
 هي مست، ناز ادا ساليءَ بهارن جي۔
 سڀني هي قدرت قادر کي آشڪار ٿا ڪن،
 انسان کي پنھنجي ڏئيءَ جي اڳيان وٺي ٿا هلن

خواجہ غلام احمد ”بیدم“

سوال

مندم دنيا ۾ گر مڪار ٿي مڪار ڏسجن ٿا،
 ته منهنجو سڄو ڇو اخلاص مان معمور آ يا رب؟
 مندم ٿي دل مٽيءَ الفت مان ڇو مخمور آ يا رب،
 مندم بستيءَ ۾ گر هياري هياري ڏسجن ٿا؟
 مندم دنيا اڪر پيدر انسانن جو گهر آهي،
 ته مون کي ڇو ڪيو تو درد دل مان آشنا يا رب؟
 ۽ مون کي ڇو بنائي بيڪر رحم و وفا يا رب،
 مندم دنيا اڪر خونخوار حيوانن جو گهر آهي؟

اگر پنهنجن جي غم ۾ تنهنڪ ڏيئي ٿا کين پنڌا،
 ته مون کي ڇو پرائي ڏک ٿي ٿي روئڻ سڳايو تو؟
 سندن اکين ۾ ڇو ساري جهان جو ڏک ساڻيو تو،
 اگر هن حال ۾ پنهنجون اکيون پوري وڌين پنڌا؟

سندن دنيا جي رونق ڪوڙ، ڪڇ، پوڦائي ٿي،
 ته مون کي ڇو پيا پيا پا وڻا، همدرد ۽ همدرد؟
 ۽ ڇو تنهنجن ٿي وڃن کي ڪيو تو ملڪ جو حاڪم،
 دغا بازن سان هيءَ پرور جي تنهنجي خدائي ٿي؟

آيو اجهو بهار!

هري دريائي "دلگير"

وڃرائي ۾ ساري جي، آيو اجهو بهار،
 پڪوڙيل هيتي بهار ڇا آهن نشان هزار-
 هي زرد پتا، ماڻڪ جون پوندون هي پشمار،
 هي خشڪ پوڻ، ۽ هي وڻ جي سڄي قطار:
 هرڪي کي آ بهار جو ٿي انتظار، دوست!
 گلشن ۾ پنهنجي آيو اجهو ٿي بهار، دوست!
 گهائي ٿو سائت ساڻ سڄو شاخسار، پٽ،
 ڪيو ڪيو ڪندو هن ۾ تون سرندي جي تار پٽ،
 ڀڻ ڀڻ ۾ ڪجهه ته گهائي ٿو هي آهار، پٽ،
 ڪجهه دؤر دور گيت، پکن جي پڪار پٽ:
 چڙهي اجهو بهار ۾ پنهنجي ستار، دوست!
 گلشن ۾ پنهنجي آيو اجهو ٿي بهار، دوست!
 پنهنجي اکين مان مٺ ته پرمار بهار تون،
 ڪو ماڻهو هڪڙو هار، ته پيو توت لاه تون،
 سردي وڃڻ تي آه، نه لاه لاه تون،
 آيو بهار ڇاڻ، چمن پنهنجو چاه تون:
 هڪڙو وڃو بهار ته ايتلا هزار، دوست!
 گلشن ۾ پنهنجي آيو اجهو ٿي بهار، دوست!

ڏس غور سان، تنهنجي ئي گلشن ۾ آ بهار،
 تنهنجي اکين ۾ آب، ته رودن ۾ آ بهار،
 سرڪين ٿو تون ته سرڪندو ٻين ۾ آ بهار،
 هرڪو سڏي ڏينهن ته قديم ۾ آ بهار،
 هر سرڪ تان هزار بهارون نڪار، دوست!
 گلشن ۾ پنهنجي آيو اجهوئي بهار، دوست!

شيخ ”اياز“

آڳ بادل، مان به روتان تون به روءِ،
 مان به غم جا داغ ڏوٿان تون به ڏوٿا
 زندگي منهنجي به پنڪڻ ۽ پٽڻ،
 آسمانن جي جهانن ۾ رٿڻ،
 گاهي گاهي ست ٿي جهولڻ جهلڻ،
 ڏرتي ۽ جي پاس تي چلڪڻ چلڻ،
 آ هزارين سڪده منهنجو ڪٽڻ،
 ستر بهارن کي صدا منهنجو گهٽڻ،
 هو به مون لپه ٿاھ هي ٿولڻ ٿلڻ۔
 آڳ بادل، مان به روتان تون به روءِ،
 مان به غم جا داغ ڏوٿان تون به ڏوٿا
 مان به تو جنن چنڊ تي آهيان چريو،
 روح منهنجو چاندنيءَ جي نڪن ٿريو،
 چنڊ جي ويجهو ويو، پر ڇا وريو،
 نور نئين جو جڏهن ٻل ٿي لريو،
 چنڊ چوري ٿي کڻي ٻردو ڌريو،
 راتڙين جو هاڻو منهنجو ٿي ڌريو،
 تون ئي چؤ، آ ساھ تنهنجو ڪٽڻ سريو؟
 آڳ بادل، مان به روتان تون به روءِ،
 مان به غم جا داغ ڏوٿان تون به ڏوٿا

اوسيز و

شام جي وعدي ڪرڻ وارا، آه!
 ڇانوي ڏاڪي ٿيبي الائي ڇا ڪان،
 ڇا ٽهي دل تان وٺي ڳالهه اٿس؟
 مان نه ڄاڻان ته آيو ڇا ڪان،
 بس، اجهو ڄاڻ ٿي سچ پاڪ ڪڍي،
 اهر پوئين ڇا تون ٿي ڇڏ؟ چو پئس،
 ان پٺان رات ائين خسار وٺي،
 سچ ڪڍي پاڪ، اٿڙي ٿو ڪه ٻيا،
 ٿا ٻڌن هڪ ٻئي پٺيان تارا، آه!
 توهينون منهنجو ٻڌي ٻارا، آه!
 هڪي نه ڪنهن اهڙي چئي ڳالهه اٿس؟
 ياد شايد نه ٿي ڳالهه اٿس،
 ڏينهن وعدي تي سندس ڏي نه کيلي،
 "رات ٻاڻي وهي آهي ڪا گهوڙي"،
 آس ان لاه ٿي لاهڪار وٺي،
 آس پوئين ۾ ٿو هي "شيام" وٺي!

"بشير" موريائي

سٺيز

ڪيترو دور آ لڪاهن ڪان،
 ڪيترو دل جي ويجهو آهي، پر
 ٿو تصور ۾ ان جي وهڪ ڏسان!
 ان جي چولين ۾ جوش آهي هڪو،
 ترسي ترسي وري پوڻا آهن-
 شور آهي منجهن، حيات جو،
 ٿو خيالن جي وهڪري تي ڏهان،
 سوچيان ٿو "سٺيز" آهي ڇا؟
 مصر تي زندگي جو آ سامان،
 سون کي ان جي حقيقت آ معلوم،
 سامراجين جي ياد اثر هر ڇال،
 هن بڻايو هو مصر کي مظلوم،
 ڪيئن ٿي هئي "بشير" جي تعمير؟
 ڪيترن مصري ان تان ٿيا قربان؟
 ڪيترا گهروڙيا انهي تان ويرو؟

ان جي هر لهر اڄ پڪاري ٿي،
”منهنجي اندر عوار جو رت آهي“
سڀ جي رڳ رڳ ۾ باهه پاري ٿي.

ڪير چالي چڙهن ”شيز“ ٺهيو،
ڪنهن پون عورتون ٿيون بيواهه!
ڪنهن پڪاريوت ”منهنجو پيءُ ويو“

ڪنهن کي معلوم آ حقيقت هي،
مصرين جو وهي تو رت ان ۾،
۽ انهن لاءِ آهي قسمت هي،

تو ڇڏي ڪير پنهنجي قسمت کي؟
ڀاڳ پنهنجي کان تو ڇڏي اڄ ڪير؟
ڪير اورانگهي پنهنجي عزت کي!

ڪنهن ۾ ”نرمون“ هئي ڇڏي عزت؟
ڪنهن ۾ ”ننديو“ وفار کي ڇڏيو؟
مصر کي آ عزت ۽ دولت.

اوپر اولهه کي هيءُ ملائي ٿو،
واهه آهي يا عالمي پل آهي،
راز کولڻ اهو چڱائي ٿو.

”پل“ دل آهي مصر جي، هيءُ جان،
پنهنجي جان ٻئي کي ڪير ڏيندو آ؟
غير تان ڪير ٿيندو آ قربان؟

واه جو ڍنگ آ ”شيز“ جو اڄ،
خون مصرين جو تو منجهس چمڪي،
ڇا ٿئون رنگ آ ”شير“ جو اڄ!

ان جي لهرن ۾ ڪو لڪل آ ساز،
زندگي جنهن تي راڳ چڙهي ٿي،
جنهن جي جهنڪار هار جو آواز.

ڪير، جو ان جي وهڪ ڪي روڪي؟
 ڪير آهي جو ان کي بند ڪري؟
 ڪير آ جو سوار کي ٽوڪي؟
 مصر تي پوئين منزل آهي هي،
 ۽ پڻ آزادگي جو آ ناسن،
 ڪڍي آمان بشكل آهي هي ۱۵

سڳن ”آهوجا“

لڙڪ هڪ، جو تنهنجي گل تي مون ڏٺو!

روئي رولي وڃ پوڻ جون سرون،
 فخر سان ٿيون سوجڙن قطري منجهان،
 زندگي سٺو سٺو محسن وڃ پر ڪٿا هن،
 روئي ويهي ٿي مگر هڪ شان سان۔
 ترجمان سوين هن جو هڪ لڙو!
 لڙڪ هڪ، جو تنهنجي گل تي مون ڏٺو!
 ديوتا وانجهيل خوشي، عمر کان رهيو،
 آڏي ٿي ٿو ڪٽي رولي سگهي،
 سونسي سارو آگر آهي، ته پوءِ،
 جو ڪلي ٿو تنهن کي روئڻ پئي ڪي!
 درد واريءَ دل جو پائير اٿئون،
 لڙڪ هڪ، جو تنهنجي گل تي مون ڏٺو!
 جيسين پاهر نڪتو ناهي آڏي،
 تئين گهر-مهران ڪافي ٿو لڳي،
 آه گهر وارن جي الفت پئي اٿله،
 سگهه ڪٽڻ غمون جو ٿو سهڻو لڳي۔
 دل گهڻي سگهندڙ اٿله، سونسي لڳو،
 لڙڪ هڪ، جو تنهنجي گل تي مون ڏٺو!
 هيٺ ڪنن ٽڪليون وٺي اظهار جون،
 حين ٿو پئي هن جا جاچي آنگ،
 تنهنجي نازڪ، لال گل ڪڍڻ ڏس پئي،
 سهجي دل جا ڪٽڻ تڃا رنگين ترنگ:
 گل ڏي نچندو آيو قطرو ساڪ جو۔
 لڙڪ هڪ، جو تنهنجي گل تي مون ڏٺو!

پيار جيوت لني وڌالي ٿي ڇڏي-
 تلڪ، تو، کاڌي ۽ جي کڏ جي دلڪشي؛
 سان پلس، هر شي جا آ فطري-لما،
 تنهن کان پاسي پاري پياري زندگي!

‘زندگيءَ لني پيار’ جو هڪ راز هو،
 لوڪ هڪ، جو تنهنجي ڳل تي مون ڏٺو!

”رشيد“ لاشاري

مجبوريءَ جو نتيجو

لاچار ڇو نه ٿيندس،	نسادار ڇو نه ٿيندس،
نسادار ڇو نه ٿيندس،	لاچار ڇو نه ٿيندس؟
بيڪار ڇو نه ٿيندس،	بيقرار آهه دنيا،
بيقرار آهه دنيا،	بيڪار ڇو نه ٿيندس؟
پينار ڇو نه ٿيندس،	قافي ڪشيءَ جي سببان،
قافي ڪشيءَ جي سببان،	پينار ڇو نه ٿيندس؟
منڪار ڇو نه ٿيندس،	هن زندگيءَ جي خاطر،
هن زندگيءَ جي خاطر،	منڪار ڇو نه ٿيندس؟
بدڪار ڇو نه ٿيندس،	رودار جي نظر ۾،
رودار جي نظر ۾،	بدڪار ڇو نه ٿيندس؟
خمدار ڇو نه ٿيندس،	ڏاڍن جو، بيڪسيءَ ۾،
ڏاڍن جو، بيڪسيءَ ۾،	خمدار ڇو نه ٿيندس؟
معمار ڇو نه ٿيندس،	هڪ ٻُرسڪون جهان جو،
هڪ ٻُرسڪون جهان جو،	معمار ڇو نه ٿيندس؟
غصوار ڇو نه ٿيندس،	دنيا جي غمزدن جو،
دنيا جي غمزدن جو،	غصوار ڇو نه ٿيندس؟
دلدار ڇو نه ٿيندس،	دلدار دوستن جو،
دلدار دوستن جو،	دلدار ڇو نه ٿيندس؟
خوددار ڇو نه ٿيندس،	پتل حق چي زمانو،
پتل حق چي زمانو،	خوددار ڇو نه ٿيندس؟
قلوار ڇو نه ٿيندس،	تيزي آتس ريان ۾،
تيزي آتس ريان ۾،	قلوار ڇو نه ٿيندس؟
حمدار ڇو نه ٿيندس،	سڪ جو ”رشيد“ آخر،
سڪ جو ”رشيد“ آخر،	حمدار ڇو نه ٿيندس؟

آزاد نظم

پيغ "اياز"

نه تون پهجي جوين جارييل بهارن جي بخشيل،
سُريلي ۽ شفاف، نرسل ۽ نازڪ ڪلائي بدن تي،
سدا صاف ريشر ۽ ڪڪڙوآب و مڃيل هي
درتار پوشاڪ بهرن ڇڏي ڏي؟
نه هڪ سينڌ سَرمون،

۽ پنهنجي خيالي کي دل جي ٺٺي ويران خانن ۾ ڇڪڙي،
تيسر جي ڇوڙ تي شونڀي ۽ جي سُرڻي لڳائڻ ڇڏي ڏي؟
چوي هڪڙو ٿو،

رمانِي کي ڦاٿل بنائڻ ڇڏي ڏي؟
مگر ياد رک،

نه جوين جارييل بهارن جو بخشيل،
هي تنهنجو سر بلو ۽ شفاف، نرسل ۽ نازڪ ڪلائي بدن،
۽ درتار پوشاڪ جو روپ رنگ-
فقط آب و رنگ-
اهو سڀئي ذوق نظر ٿي نه آهي!

۽ تنهنجو تيسر؟

خيالن جي قاريڪ ويرانن ۾،

تمنا جي گستاخين جو ٻواڏو-
فقط شور و هرا!

-مقدر جي ڪهري ۽ ڪاري نرا تي،

نهيان ٿي ميهڙ،

فقط چند ليڪا:

۽ صدين کان مان پهجي فڪر و عمل سان،

حياتي ۽ جي هنڌ کي،

نحرڪ جو رت روح ڏيندو رهان ٿو!

ڪاٺي رات، چنڊ چوٽي ۽
پٽ ساري پري ستارن سان-
بلندي ڪائنات ۾ آئي،

ات ه جي ستار آ، جنهن تي
وڃ سڄو وقت گيت ٿي ڪاٺي،

پنهن جا ڏلپ مان ۽ سهائي،
ڪا گهڙي پنهنجي تند ڦاٿيان ٿو،

اڳ پنهنجا پري آسانيان ٿو،

نڌ کي ۽ جو حسن هندورو،

پنهنجي ڪيئن سان ويهي وائڻان ٿو-
پستائين اکين کي پوري، نند

رات جي پوڻ، ڇلولي، چنڊل

ون کي آغوش ۾ سهارِي ٿي!

شمير الحيدري

مشورا

پري هڪڙو ٿو،

نه تون هڪجهڙو نه هڪڙو؟

بلا هڪڙو روڪي ٿو توکي،

نه تون پهجي حسن دو-روزه تي نازاڪ نه ٿي ۽،

موانعي جي دولت تي شاداڪ نه ٿي ۽؟

چوي هڪڙو ٿو،

-مصور جي دست هنر جو ڪرشمو-

اهو سهنجو خون جگر ٿي ته آهي!

مگر بنده ٻرون،

هي تنهنجو ۽ سهنجو نساو ته ناهي:

انهن لي،

حيالن جي لهرن تي لڏندي،

ستارن تي شايد نظر پئجي ويئي!

انهن ئي سهي،

ڪڏهن توهان آهي ستارن تي سوجھو؟

-محبت جي جذب و ڪشش جو عمل!

محبت حوائي، محبت ملڪن، محبت لي تخليق جو روپ رنگ،

محبت خدا!

ته اتي مهربان!

ڪڏهن منهنجي مرن ۽ ڦاٽل ۽ بوسيدہ ڪهڙن،

۽ دامن جي چنن تي

نظرت جون نظرون - پيئندو نه ڪري

لهرين جي صورت ۽ حالت تي

پنهجي ٿيسر جا طما ٽپندو نه ڪري

محبت جو سٺو وسڪندو نه ڪري

- ڀري ڪهر ٿو ته تون ڪجهه نه ڪري

"بشير" مورچائي

اڳتي قدم

وقت آ ڏاڍو ڏکيو، منهنجي ميلي!

رات جو آرام ڏاڍو مشڪل آ،

ڏينهن گهارڻ مسئلو

هڪ گهڙيءَ جو سڪ به ڪنهن کي حاصل آ

ڪهڙي پنهنجي ڪنن آ زندگيءَ!

تو کي ڇاڻ آهي يا نه؟

تون محبت ۾ مڪن آهين رکو،

زندگيءَ جي مسئلن تي خنده زن آهين رکو،

تو کي ڪهڙو فڪر دنيا جو پيار؟

منهنجي پاتهن ۾ ڪرڻن آرام ٿي؛

رات ڪئن گذري؟ ٿو ڪئن صبح؟ ۽ ڪئن ٺار ٿي!

تو کي ڪاڻ آهي يا نه؟

منهنجي نظرن ۾ ته آهين تون به هڪڙو مسئلو-

تنهنجي خواهش آ ته مان توهان رهان،

تنهنجي دل جي ديس ۾ ڏيرو ڪيان،

تنهنجي ڇوڙن تان وٺان ڇورائي مرڪ،

تنهنجو نيشن - دس بيان،

تنهنجي ڇوري جي اداسيءَ کي چمان؛

هيءَ حقيقت آ ته آهين تون به هڪڙو مسئلو.

وقت آ ڏاڍو ڏکيو، منهنجي ميلي!

تو ڪان، تنهنجي پرڀت ڪان

اڳتي ڪجهه وڌڻو آ هاڻي لازمي-

ڌرتيءَ جو جيڪي محنت ٿا ڪرين،

جن جي ئي آڌار تي

ڪارخانا ٿا هلن،

۽ هزارين "تاج" ٿا تخليق ٿين-

جن جهان کي سونهن بخشي آهي تن سان ملوث آ،

اڳتي ڪجهه وڌڻو آ هاڻي لازمي.

گاه جهولن ۾ به چٽ ٿو گاهجي،

چٽ ٿو پيدا ٿئي التاج،

جنهن تي انساني حياتيءَ جو مدار،

جنهن سان رونق زندگيءَ جي،

گلستان ۾ ٿو اچي جنهن سان بهار-

ڇو نه اهڙي هنڌ وجهجي،

ڇو نه اهڙن خالخن کي چاهجي؟

جن جڳاهي کي جڳاهو آهي تن سان ملوث آ،

اڳتي ڪجهه وڌڻو آ هاڻي لازمي.

- جن کي حاصل ٿي هميشه جي حيات،

جي ڏکين جا سور ٿا محسوس ڪن،

جي حياتيءَ جا هجن نمڪار، يا

هي ڪلا- پر ٻي هجن ،
 زندگيءَ سان ، حسن سان ، اميد سان
 بسو رکندا هجن ،
 جيئن ۽ جنگ کان ، تخریب کان ، گرم مار کان
 ان وقت تي پکي ،
 ، جيتري ڪي سنوار ٻو آهي تن سان ملڻو آه :
 تي ڪجهه وڌڻو آ هاڻي لارسي .
 رت آ ڏاڍو ڏکيو ، منهنجي ميلي !
 لکي مون ڪي اڃ تي ڪرڻي آ شروع
 انقلابي زندگي .

”برده“ سڏي

سلام

لو پاڪ پيرون تي
 هل جا هيراهه ساڻي !
 تنهنجي هست ، تنهنجي طاقت ، تنهنجي حشمت کي سلام ،
 صبح و شام !
 ارڻيءَ جو ڏور و ،
 ڏوڙيا ڪري ، هلندو هلين ،
 پنڪ ۽ جهولي جي ساهون ،
 بهنجي ڏن و بي خيالو-
 لک لهي ٿي لوڏ تنهنجي ،
 پنڪ ڏئي ٿلندو هلين ،
 من اڙاڻڪيءَ واه ٿي ،
 ڪلندو هلين ، ڪلندو هلين !
 محبوب او مستانه ساڻي !
 خوب خوب !
 رات جي زلفن جي تنهنجي هفت زمار-
 تنهنجي وحشت کي سلام !
 صبح و شام !
 تنهنجي چهر تي ٿي لڳي جا گرد- راه ،
 ان جو هر ڏوڙو ترالي ڪائنات !
 ذري ذري و آهن جڳهه جا پهاه ،
 ذري ذري و ٿا چمڪن چنڊ ڪٽين ،
 درو درو آه روشن آفتاب !

مدني مدني
 توتان ،
 آندو تو آ وحدت جو پيار !
 تنهنجي صورت کي سلام
 صبح و شام !
 او... اولداهي رات جا راهي
 سدورا رهندا !
 تون ئي هن آن رهندا
 هن پياڪ راه جو ،
 ۽ هن اولداهيءَ رات جو ،
 ۽ اوڀري هن جڙو جو !
 پتر تنهنجا سڀ ڏونگر ڏال ،
 ۽ پيرون جو هيءَ نظام ،
 منهنجي دل جا ديوتا ،
 او منهنجي آسن جا امارا
 تنهنجي قدمن جو قسم آ
 ترسڻ مان تنهنجا قدر
 ۽ تنهنجي قدمن جا نشان
 ڏسندو هلاڻ ، چسندو هلاڻ ، هلندو هلاڻ
 ۽ جئن هلي منزل رساڻ ،
 هاها هي تنهنجا قدر
 ڪهڙا نه آهن سعت-
 ۽ تون هي نه آهن سعت جان-
 دل کي ڪهڙو ٿا وٺن !
 پتر هر هي تنهنجا پتون ،
 روه راڻي جا ڏال ،
 رت سان پتل ، چهريل ڦيل ،
 چيهون چنل ، پيارا لڳن !
 چون تن پيرن تان گهورهان ڀاڻ کي ،
 خون گاڙي هي لتاوتندا رهن ،
 بهرو پر ڏونگر پنيون !
 تنهنجي قدمن کي چڻ ٿي ،
 منظر سرل مدلرا !
 - تنهنجي قدمن کي سلام
 صبح و شام !

نيون طرزون

ٺارائڻ ”شيام“

ماڻيٺ

فرصت غنيست

گلن جو ٻارو، مرامي به وڃ ۾ آهه رکي،
اڪيلي سر ٿي پان، جي نه آهه هر-صحت؛
ٻو جي ڪن، ڏيان چنڊ کي ٿي گو دعوت،
آهو ۽ مان ۽ سندر ٻاڳو- تن جي محفل ٿي،
وجود ٻاڳي جو ڪهڙو؟ ولي نه چنڊ چڻڪي،
مڪرو ڄاڻي ڪهڙي طرح هٿان فرصت؟
ٻيو ٻيو هلي، هلندو بهار گچ مدت،
ڏنائون جهڙي به صحت اها قبول ڪري،
فلڪ تان نشوي پڌري چنڊ جن، ڪلان ڳايان،
نجان نه ٻانهي مون ساڻ گڏ ٺهي ٻاڳو،
اٿن انهن سان ٻيڻ وقت پان وندرايان،
ٻيڻ ڪان ٻرو سڀن جو جدا جدا دستو،
۽ سڻن- لوڪ ۽ گڏجون وڃي وري جهن،
آنت- شانت ۽ اس ٿي ٿي ڪم رهون تهين.

”تنوير“ عباسي

موزون بيت

سونو وجهه

ڪجهه ڪهڙين جي نه فلڪ، ڪجهه ڪهڙين جي نه زمين،
ڇا خبر جو هيءَ دور، ٿي هجي دم آخرين،
ڇو نه ڪجهه مَرڪي وئون، ڇو نه ڪجهه ڳايون اسين،
وقت هي آهي پرين، روح ريجسهاڻي وئون.

۱۹۵۶ع

(۴۸)

بهران

روح ريجھائي وٺون، اڃ تہ ڪجهہ ڳائي وٺون،
 پويشوري تي مڪڙين مٿان، ٿورا ڪجهہ پائي وٺون،
 ماڪا تي ڪٽڙن جو منهن ڪجهہ تہ چڪائي وٺون،
 اڃ تہ لنو لائي وٺون، موت کان اڳ ۾ سچڻ،
 موت کان اڳ ۾ سچڻ، کس جيئن رهجي نہ ڪا،
 جو بهارن ۾ ڀلا، ڪيل وڃي ڪوسالجي،
 ڪجهہ گهڙين جي لاءِ ٿو، سڀن ساوڻ جو وڃي،
 ڪجهہ گهڙين جي لاءِ ٿو، سيوريجت جو وڃي،
 ڪجهہ گهڙين لاءِ اک کڻي، ٻار مان ٿو ڪو پي،
 ڪجهہ گهڙين جي لاءِ ٿو، نيسس جو ٺاهڻ وڃي،
 وقت ٿورو آهي ۽ سو به وڃي ٿو پري،
 جو ڀلا روئي رڙي سو وڃايون هيئن آهن،
 عمر آهي هڪ گهڙي، سال ساعت ۾ وڃن،
 ما گذاريون جو سڙي، ٻار کان پٺو ڪري،
 وقت جو هي واحد ٿو، دائميا وهندو رهي،
 تنهنجي چوٽي جو لهي، ڪنهن سگهندو انت ڪو،
 آئي هڪڙي پي وٺي، آهي بس هي چيهڻو،
 نا ازل جي ڪا خبر، يا ازل جو ڪو ڀنو،
 تنهن کان منهن ٽهري نہ ٿو، ٻار مان توڏي ڏاڏا

غزل

”تنوير“ عباسي

تارون اگر ٿيون مازن جون ماڻيون،
هڪڙي ئي سج کي روشن ڪرڻ لڏ،
چپ چاپ ويهي هڪ ٻئي کي ڏسندي،
اهڙيون گهڙيون هڪ ساعت نه ترهيون،
هي نهن هر دم نئون ٿيندو رهندو،
جن کي ٻڌڻ مان شرمائجي وٺن،
ڪرڻ جي تيرن جي وچ ۾ رهندي،
تن جي ٿنڀن کي جهڪو نهائي،
مون پنهنجي تن جون ٿنڀون ئي ٿاڻيون،
تارن جون ڪملي شمعون وسائيون،
انس پي ٿيون ئي پنهنجون رهائيون،
جي وقت جي پَرَ تي ئي آڏاڻيون،
جي ياد اينديون ڳالهائون پراڻيون،
نادان هيون سي ٺهڻ جون ڪهاڻيون،
گلون بهارون مَرڪسي تي ماڻيون،
”تنوير“ اهڙو ڪسو ساز آهيون.

شيخ ”اياز“

علي آءِ اڄ وقت جي واڳ مولاڻيون،
طلس، شب و روز کي آءِ ٽوڙيون!
ڪريون موت کي مڪات دار، فنا ۾،
سجھا-فسي ئي جڏا جيءُ جوڙيون!
رهي ٿا ابد هنجر افشان زماني،
گهڙيءَ لاءِ جي روح پنهنجو ٺوڙيون!
ڏئي آ لفظ توڙي ٿي مستي،
همالو جي هتي، اگر پير ڪوڙيون!
”اياز“ انقلابات جي شور و شر ۾،
وري ٿا ازل جي اصولن کي جوڙيون!

هتي اميد، ڪي روشن دماغ پندارين،
خير هئي نه، ته چيرا ۽ زاغ پندارين!
خيال هو، ڪندو دلبر جو رخ شڪي سج ڪي،
مگر نه ڪو به چا هن داغ داغ پندارين،
هتي نه گل ته ٿيو درٻار ۽ خاک به،
ان ته سڄو ته فرحت فراغ پندارين،
چن لاءِ خار ۽ سر ۾ سڪي لوساه هئو،
هتي اميد نه جنت چا باغ پندارين،
ان جي لپڪي، نئون گهر ان جو پي ٿيو،
پٺيان نه پنهنجي سڀاهي سراغ پندارين،
ڏٺو نه، ٿيل نه، تياي نه، وٺ نه — اونداه آه،
ان جو خواب هو، چوڌر چراغ پندارين!

"بشير" موريائي

هائي پراسو ٿي چڪو قدر جو آ راڳ،
ڪم تي رکي مدار تو هر آدمي جو پاڳ،
پرڀات سان، يا ساڳ سان، گل سان، بهار سان،
ڪنهن کي خبر نه آس جو آ ڪهڙي شي سان لاڳ!
ڪو گل ٺوي ٿو مس ته خزان ٿي مٿان اچي،
ڪو سر پر بهار ۾، هر ڪنهن جو پهتجو پاڳ،
اهڙو به وقت هو جو دٻين ۾ خوشي هئي،
يا هيءَ وقت آ جو الاهي ٿو ڏک جو راڳ،
ڪو سائنس جيئن جو آ معمولي چيز، پر
هڪ گل هو جو بهار کي ڏيئي ويو ڏهاڳ،
انسان قتل و جنگ جي تجربي ۾ آ سون،
انسانيت الاهي ٿئي مظلوميت جو راڳ،
ٿي ختم رات ٿئي ته ڪڪر ٿا مڙي اچن،
لنڄي پيو "بشير" پر جو اچا مهاڳ!

دل تشا کان تهجي دامن هجي -
منهنجي دل ۾ به اهو ارمان هجي.
آهي اهڙي زندگي سرگ، حيات،
زندگي ۽ بي - پرو سامان هجي
لڙڪ اکيون ۾ هجن ۽ دل ۾ آه،
مان هجان، دريا هجي، طوفان هجي.
ڪير ٻڌندو داستان، لشڪ و آه،
دل جو غم دل ۾ ڀلي پنهان هجي.
چاره گر، بچاره جو ڪهڙو تصور،
سوت جڏهن درد جو درمان هجي
هاڻ تنهن سجنون جو معيار، جنون،
خاندان - ويرانن تي جو نازان هجي
دل ۾ پيدا ٿيندي وسعت پر اي "جوش"،
شرط هي آهي ته دل ويران هجي.

شمشير العيدري

بيار پرواڻ جي گتڙ ڏيئي،	وراء وڏي همراهي ڪئي!
لوپ مٽي تي اڀجن آسون،	جڳ جا نانا نيسن موٽي!
تون ئي ته منهنجي منزل ناهين،	اکيون ڳولن ٿيون توکي ئي!
پنهجي دل تي هڪ رکجانءِ،	جڏهين منهنجي ياد اچي!
مٽيءَ جو چا منهنجو ٿيندو،	عمر ته پوري ٿي ٿيندي ئي!
فڪر ۽ نڪا ماڻه مري ويا،	ڪم ۽ چم وڪجن پيا پئي!
سڪ سون "شمشير" اڃا ڪيٽ،	ڏمڪ جي ڏانڻن جا گهي پئي!

هڻيءَ ڪسي ٻار سڄي ڏوٺو آه
 پاڻ کان پاڻ پيو ڏڪوٺو آه
 اٻڏو دل هر سڄي سڄي ٿي سخت
 جو ڪڏهن خود رڻ ڪي روٺو آه
 مان به شايد ڪا گار ڏيئي سگهان
 ڪند پر ڪند مان نه ڏوٺو آه
 تنهنجا منهنجي نظر ۾ چٽ نه ڪيرن
 ڏوه تن جا ۽ خود ڪي لوٺو آه
 هاڻ هڪ عرصي جي نرالي
 ڪنهن جي آلت ڏيڻ ٿي روٺو آه

حافظ شاه "حافظ" حسيني

محبت منهنجي توکي ٿي پڪاري
 جدائي ڇاڻيا مون کي ٿي ساري
 وٺي وارن ۾ ويهاري وڌو تو
 ڏکي دل دلريا ڀل ۾ ڌاري
 اکين آرام البملا ڪئي آ
 اکيون هر روز جي راهون ٺاهي
 وڌا تو آسمان ڪنن ٻار مون ٿي
 ٿوڻ ٿڪڻ ٻا سڀ سور ساري
 اندر مان آه ڪا ڪڏهن به نڪتي
 سر آ مون وڌو توکي نه ڌاري
 شرم ۾ وصل جو آهيان پياي
 ٻين من مون کي پرچي سو بهاري
 نه ڪڏهن تو پهتو هڪو حال منهنجو
 هي ڪهاڻي ڪنن ٿو ڪوڙيون هت گذاري
 سدا حافظ وفا تو سان ڪئي پر
 هنجون تنهنجي جفا کان هو ٿو هاري

وباعيون

موتی پر سڪاھ

(۱)

اڳ هن جي اچڻ کان ئي چير ۽ پار ڪئي،
آيو ته چير ۽ هن جو لقط پار ڪئي،
هائي ٿو ستاير غر ته ۽ هو ويندو،
دل ڪي ڇا تڏهن هن جو انتظار ڪئي؟

(۲)

هيءَ رات سڄڻ پاڻ ملهائي ويندي،
جيون ۾ نئون رنگ لڳائي ويندي،
هي وصل ته مون لاءِ به وصل آه مگر،
هيءَ رات سندس پياس وڌائي ويندي.

(۳)

هوءَ تنهنجي آڌوار تي تصوير ڀريان،
ڳوڙهن کي وهائي مان هتي جهول ڀريان؛
اکين ۽ چين کي ٿو ڏسان چئن تنهنجي،
ٺڪن کي لڪائڻ جي مان ڪوشش ٿو ڪريان.

(۴)

اي عشق ۽ تو آ ڪن ڪي عهديت بهشتي،
ڪن ڪي تو ڏنو لطف ۽ غشيت بهشتي،
هر توتي خنجر دل کي ڪري مور، مون کي
انسان کي ڇاهڻ جي طبيعت بهشتي.

(۵)

لنڊاڪڙو ۽ شاعر

شاعر، نئون اها ڪيون ڪو اڪيلي سفر،
سج، چنڊ ۽ اندلڻ ۾ آئيني فوق نظر،
لڏڻي ۽ نان چڙهن ڏيڍ جتاني ڪو چنڊي،
لڏجي ويو السوس لڏهن ڪنهنجو گهرا

پادگيريون

جواني

سارالي وڃي ويهي، ۽ چوڻن مشهور،
رڪ رڪ ۽ لولن ڪنڪ، ڪن ٻن لالو،
سڀن جي ڏوريءَ ۾ لنگي ٻار جي ٻنڪو،
اسمڊ چسي چالڊاڻ ۽ چمڙن جهوپڙا

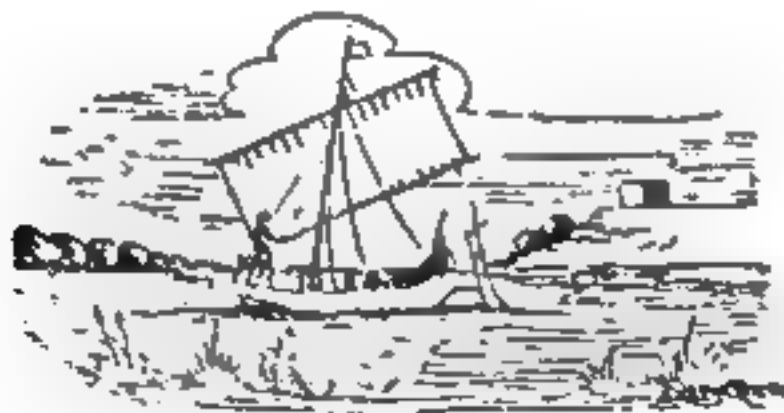
مي گل نه، چن جا مي ٿلارا نه وڃيا،
وانيون نه اهي، چنڊ ستارا نه وڃيا،
ڪنهن سان ونڊيون ڪوب ۽ ڪنهن لاه جتون،
مي اهل لڏڻ، جيءَ جا جبارا نه وڃيا

ڪنول ۽ دنيا

موت ۽ ڏلڏگي

لوله ۽ پڏي سج، لوڙمر سان اڪاري،
پڇ ڏهر زمين وهي، صلو ٿي لسري،
مرلندامين نه اينداسين وري اهر هڪ،
چو موت جي ڪٿي، ڪٿي ڪوڪان وسري

اڪاس ۽ اي لول ڪنول، ڇا ٿو پسين؟
ڪهڙي ٿي غومي جو سڌائين هين؟
ميڪار اها وسڙ مون ڪي ٻي پنهجي،
پاڻيءَ ۽ رهي ٿي ٿڪو پاڻيءَ ۽ وسين؟

ادب لطيف

ٺيڪور

سنڌيڪار: محمد خان جمالي «آوار» *

حوال

خدا پاڻ

تو بار بار پنهنجن لبين ۾ اوتارن کي
هن اداس زمين تي موڪليو.
هن اسان ۾ تحريڪ پيدا ڪئي.

سڀ کي معاف ڪرڻ جي، محبت ڪرڻ جي،
دل مان نفرت جي پاڙن پڻ جي،
هو قابل تعظيم آهن.

پوءِ به هن اونهائي ڏينهن ۾،
مون، وٽن پنهنجو مٿو ٽيڪي،
پنهنجي اڳڻ کان انهن تي واپس ڪري ڇڏيو

ڇا، مان خود نه ڏسي سگهيو آهيان
نه رات جي فريب ڏيندڙ اوندھ ۾،
ڪهڙي طرح،

لڪل نموني، مضمومن تي حملو ڪن ٿا
ڇا، مون نه ڏٺو

نه ڪهڙي نه گهري خاموشيءَ ۾،
ظالم جي سينڌوريءَ سان،
انصاف جو آواز ڏيئي ٿو.

جنهن جو ڪير به تدارڪ نٿو ڪري!

ڇا، مون نه ڏٺو

خوشيءَ ۾ پڙهندڙ ٻارن کي
لرزائيندڙ حالت ۾ موت جو سڏ اچي ٿو.
۽ پوءِ،

پتر جي ديوارين سان بنا مقصد مٿا ٽڪرين ٿا
منهنجي گهيءَ کي گهوگهو ڏنو ۽
منهنجي پٿريءَ کي بي آواز ڪيو ويو،
منهنجي دنيا ٽپو ٽپو آهي.

ڪاريءَ اوندھ واري خوفناڪ خواب ۾،
نڪر ٿي وڃي آهي

ان لاءِ،

اکين ۾ آنسو آڻي،

مان توکان هيءَ اهر سوال پڇان ٿو
نه جيڪي ماڻهو

تنهنجي هوائي ۾ زهر اوتارن ٿا،

۽ تنهنجي روشنيءَ کي مٽائين ٿا.

ڇا تون انهن کي معاف ڪري سگهين ٿا

ڇا، تون انهن سان محبت ڪري سگهين ٿا

افسانا

۱. ڊونگ
۲. ”ڪڏهن بهار ايندو.....“
۳. ”هو ڊهوتا آهي.....“
۴. قارو اجهام ڳڻي (سرائڪي)
۵. ساڍا ٽي آنا
۶. لاهي ڇاڙهي
- هڪ ڏينهن جي ڳالهه.....
۱. ”تون به.....“
۲. ”سوڙ.....“
- رشيد آخوند
- سوڀو گيانچڌاڻي
- ڪمل ”پياسي“
- مصطفيٰ بهراڻي
- معاذت حسن منٿو
- منڊ پڪاره علي بخش ميمڻ
- خليل جيراڻ
- منڊ پڪاره نعيم زرين
- مراج
- علي بخش ميمڻ

— "ڪنهن به 'پارٽي' جي 'پاليسي' يا 'نظريي' کي اهو
مقام حاصل نه آهي، جو زندگي ۽ يا ادب ۾ 'حقيقت نگاري' ۽
کي حاصل آهي. جي شخص ائين ٿا لکن جو سندن پارٽي ۽
جي پاليسي ۽ کي اڳيان رکي، ان جي فڪر ۾ مطابق، پلاٽ
۽ ڪردار ترتيب ڏيئي ورتائون. — سي نڪي پاليسي ۽ کي
ٿا سمجهن، نڪي زندگي ۽ کي — ۽ اهڙيون لکڻيون ڪڏهن
به ادب جو حصو بنجي نٿيون سگهن. — ماڙي تنگ

ديونگ

سج جو تڪو ٻاڇو روهندو روهندو درواري جي اندر داخل ٿيو، ۽ هوءَ جمالي جي لڳ ڌوئي سڪائڻ لاءِ آئي. هن سهارڻي لاءِ حوض جي ديواري تي هٿ رکيو. ديوار جي مٿي پٿري هٿ ڪرڻ لڳي. هٿ ٿورو ترڪيو، ۽ اُهي داغ جيڪي سندس گهر جي ديوارن ۽ ڀت جي زينت هئا، هن جي اکين آڏو اُڀري آيا. هن اکيون پالڻي جي موريءَ تي وڌيون، جنهن جي چوڌاري صاف جي گهي گڏ ٿي ويئي هئي. آهستي آهستي موري پٽي اٿڻ لڳي، پر وري ٿوري وقتي کان پوءِ، جن ظاهر ٿي هئي تنهن سڀني ويئي، ۽ ان جي جاءِ تي هڪ پور پيدا ٿي ويو. هن پور کي غور سان ڏٺو. پور وڏو ٿيڻ لڳو. ايتريءَ حد تائين، جو هن پنهنجي وجود کي به ان ۾ گم ٿيندو محسوس ڪيو. هن چاهيو ٿي ته هوءَ هميشه انهيءَ حالت ۾ رهي. اُتي ڏک ۽ ڏاڪڙا وري ويا ٿي، جمالي کي ڪارائڻ لاءِ سخت ۽ ضروري ڪرڻ به پاد اٿي رهيو، اُتي هڪ دٻيا جو غم نه هو، ۽ نه ئي وري ڪا ڏهني موندجي. ۽ پرشاني هئي، اُتي ڪنهن جي سڌ نه هئي، خود پنهنجي هٿي ۽ پيار جوهر جي سڌ نه. پر تلخ حقيقت کان هڪ گهڻيءَ دير تائين سڀن موري نه سگهندو آهي... ۽ هوءَ به پاڻ کي وڌيڪ ڏوڪو ڏيئي نه سگهي. حوض جي هرڪا شي وري ظاهر ٿيڻ شروع ٿي. ۽ ان سان گڏ جمالي ڪمزوري ۽ مصيبت جو احساس به ذهن جي ڏند مان نڪري آيو.

صبر ۾ اچي هن فيص کي سڪائڻ لاءِ رسيءَ تي ٽنگيو، ۽ نڪت آوار سان جمالي کي سڌ ڪيو. جمالي اڃا ماني نه ڪاڌي هئي، پر هو گهر ۾ ڪونه هو. مائس هڪ چاقو ته گهڻيءَ ۾ راند ڪرڻ ويو هوندو. جمالي جو گهڻيءَ ۾ وڃي ٻين چوڪرن سان راند ڪرڻ هن جي پرشاني جي ويتر وڌڻ جو باعث ٿي پيو. جمالي اڃا چهن سالن جو ٻار هو، جنهن کي وڏا ڀوڪرا، حڏن به سڀن ساهون پيس، ستائيندا رهندا هئا. حڏن جهڙين پائڻ ۽ ڪڏهن ڪا شي ڦري وڌڻ ۾ هن کي روشنو ٿيڻي لڳندو هو. حڏن جو روئي ماءُ کي اچي دانهن ڏيندو هو، نه هوءَ ويهاري ڪجهه ڪري نه سگهندي هئي. هن جي ٻاڙي وارن کي پرواهه نه هئي. رن رال جا هئي، جنهن جو پيو ڪو والي وارث جو نه هو! جمالي جي وهيءَ جا ٻار ڪنهن ماريندا هئا، ۽ جيڪڏهن هن ۾ ڪنهن کي ورائي ڏيڻ هئو، ته پوءِ هنن جون

ماڻھون نہ فقط جمالي جا ڳاڻل چٽاڻن سان ڳاڙها ڪنديون هيون، پر ماڻس کي به سٺا ۽ چڙهيون ڏينديون هيون. انهن چڙهن ۽ سٺن جي جواب ۾ جمالي جي ماءُ وٽ هڪڙي خاموشي هئي... ۽ لاچار سور سهيو مڙيوني وقت پئي ٿاڙيدي هئي.

جمالي کي گهر ۾ نه ڏسي، هوءَ دروازي وٽ آئي. ٻاهر گهٽي سڄي گپ سان پري پئي هئي. گهرن جي اڳيان هڪڙي گندي پاڻيءَ جا حوص هئا، تن مان پاڻي اٿل کائي رستي تي وهڻ لڳو هو. چوڪرن اهڙي ڪٽي ماحول ۾ راند هڪڙي پئي. انهن ۾ ماحول به هو. جڏهن ماڻس در تي اچي هن کي ڪوٺيو، تڏهن هن راند ٽٽي ڪٽي، پر هڪڙي چوڪري سان هڪ چوٽن جي تياري پئي ڪيائين. چوڪري چيس پئي:

”هٽل هٽل... آ! توکي راند به ڪرائيندس. اتي ڏڪر نه سهجو آهي...!“

”هوءَ تون هن خمسي کي ڇو ٿو راند ڪرائين؟“

”منهنجي مرضي... خمسو مون کي ڪٽڻو ڪارائيندو آهي، ۽ تون ته ٽول اڪائي پاڻ کائي ويندو آهين. ان ڏينهن مون توکان اڌ هڪوٽ گهرايو، تو ڪو مون کي ڏنوا هوءَ آ! توکي راند ڇو ڪرايان؟“

”۽ پئجو، اڄ اسين هڪڙي هنڌ شربت پيڻ وينداسين. توکي نه وڃي هٽل... ڪيئن حميد؟“ خمسي خوش ٿيندي اٿي. ڏڪر جي مالڪ ڏانهن ٺهاريو. هن خمسي جي حامي ڀري. هوءَ پئي شربت نظرن سان جمالي کي ڏيڻ لڳا.

”هونء... نه وڃي هٽل نه وڃي هٽل. مون کي جهڙي خبر نه آهي. اها ٻڌايو هو ته اڄ سٺ هاشم اسان جو شربت ڪيو آهي!“ جمالي سر ڪيو ۽ هو پئي شرماني ويا. پر جمالي جي مرڪه گهڻيءَ دير تائين قائم رهي نه سگهي. هڪڙي وڏي چوڪري جمالي کي ٻڌي چيو:

”هاڙي چورا، ماڻهن ڪيئن نه ٻڌائيندي توکي. هن کي سڄي جهان جون خبرون آهن. سڄو ڏينهن ماڻهن جي گهرن کي نوٽيندي آهي...!“ جمالي کي خدار نه گهڻا آيا، پر مخالف ڪائناتن عمر ۾ گهڻو وڏو هو. تڏهڪري دل ٽارڻ ڪاڻ هن چي ٿي چي ۾ هڪڙي آڱري گار وڏي چوڪري کي ڏيئي ڪڍي.

”جمالا، آ! توکي چوان ٿو... اسان جي راند مان هتي وڃ!“ حميد کي ڪاوڙ ۾ لڳي.

”نه هٽل... تون ڇا ڪندي؟“ جمالو خد تي هو. حميد ڏٺو ڪيو. ماحول به سڀري پيو. پر ان وچ ۾ جمالي کي ماڻس در تي اچي سڏ ڪيو، ۽ ماحول اٿي ئي رهجي ويو. جمالي ٻرندڙ نگاهن سان حميد کي ڏسندو، گهر ۾ گهڙي ويو.

گهٽيءَ ۾ يونيٽيٽيءَ جي پٽن ٻڙڻ ۾ اڃا ڪجهه دير هئي. هوءَ ٻيهرن کان هٽل جمالي کي اسان جا مور ڪارائي لڙي هئي، تينن شام تائين پئي رهي. سخت ٿپ اچي وڪرايو

مهراڻ

هن ۽ ڪنگهه به زور وٺي ويٺي هيس. هن ۾ ايتري طاقت نه هئي، جو ڪمڻ پاسيرو ڪري جمالي کي آڻي ڏسي، جو ڪو وري خبر نه ڪيڏانهن ڪمڻ تي ويو هو. تنهن کان سواءِ اڄ سندس ست سور به جاڳي آيا هئا. هن گهڻي ڪوشش ڪئي ٿي ته تانائيدن ۽ حسرتن جي هيٺ ڊپل، خشڪ ۽ ويران رندگيءَ مان چند سڪون جا لڻا، چند خوشيءَ جا بهانا يا ڪي حودلرب ڳالهون سوچي، پر هر شيءِ ڪوشش هن جي دهن جي آڏو تصوير جو نقطو هڪ رخ آندو ٿي، جنهن ۾ ساڳين ئي تانائيدن، حسرتن ۽ غمن جي جهلڪ هئي. خوشيءَ جو رڱار هڪ ٿ لڪو احساس وڃي سندس طبيعت ۾ باقي بچيو هو. وقت جي ڪارسازيءَ ۽ زماني جي بي سروتيءَ هن جي طبيعت کي غم-پسند بڻائي ڇڏيو هو.

هن کي شاديءَ جي پهرين رات ياد آئي، جڏهن هن جي مڙس سان خوشيءَ جو دس ٿيو ٿي ان خوشيءَ ۾ هڪ عجيب پيچيني هئي - هڪ ڊپل ڊپل خوب هو. پر هاڻي ان خوشيءَ جي يادگيري به غم ۾ پڙي چڪي هئي.

۽ هن کي اهو ڏينهن به ياد آيو، جڏهن هن جمالي جي پيءُ جو ڪمڻ مان مڪمل بچان ڇڏيو ڏٺو هو. ڪامور جي سوء چوطرف لهلل هئي. ان ڏينهن هن ڪيترو نه رڻو بڻو ڏٺي جي لات نه وسائي چڪي هئي، پر فقط ڏٺي جي سون مان بڪريڊو ميري ڏانهن کيس رڻڻو پيو هئي - جهڪو آخر خلا ۾ جذب ٿي وڃڻو هو.

پر اڄ هن کي ان دل-ڌاريدڙ منظر رٽارڻو ٿي. هوءَ غم سان هري ويٺي هئي - ۽ جڏهن سانهو غم سان هري ويٺو آهي ته غم جي شدت به گهٽ ٿي ويندي آهي. هن گويا جمالي کان به وڌيڪ، غم کي پنهنجي حيات جو سرباڻو سمجهيو هو. هن کي هڪ هئي ته هوءَ جمالي جون خوشيون ڏسي نه سگهندي. ان کان اڳ مري ويندي. اهو احساس سندس دل ۾ گهر ڪري چڪو هو. هوءَ هاڻي اڪثر ڪري تصوراني داغ ڏسندي هئي؛ ۽ هن جي زندگي خود هڪ داغ بڻجي ويئي هئي - ذرا ڏيئي وڃي اڪين جو، ڏهري جسر جو ۽ ورد چاهي جو داغ؛ زندگيءَ جو ست پٿر پيو هو. انهيءَ هوندي به هوءَ مرندي چهرندي روپي ڏيڍ خاطر پاڙي وارن جا ڪپڙا ڏوندي هئي. آخر هن کي پٽ پالڻو هو. مڙس جي مڙن کان پوءِ ٻيو ڪو آسرو نه هوس. کيس اڪيلي سر پاڻ لاءِ ۽ جمالي لاءِ گذران پيدا ڪرڻو هو. پهرين هوءَ پاڙي وارن جي گهرن ۾ وڃي بهاري هڪندي هئي، پاڻ مليندي هئي، بازار جو ننڍو وڏو ڪم ڪري آڻي ڏيندي هئي. پر پوءِ هوءَ بيمار ٿي پئي، ۽ هن کان گهڻي محنت هجي نه سگهي. خيراتي اسپتال جي ڊاڪٽر هڪڙي ڏينهن انڊاس ته هن کي سلهه جي بيماري هئي. ۽ هاڻي هوءَ رڱو پاڙي وارن جا ڪپڙا آڻي گهر ۾ ڏوندي هئي. اڄ هوءَ جمالي جي هڪڙي قميص کان سواءِ پاڙي وارن جا ڪپڙا ڏوٽي نه سگهي. محنت بھار اچي ورايو هوس. سڄو ڏينهن ڪٽ تي ڪڙهندي گذاريو هئائين. ۽ آخر آڻي ان مهل، جڏهن گهٽيءَ ۾ جمالي جون رڙيون پڙائين. هوءَ بھار جي شدت کان سهڪندي در

تائين ويئي. پوءِ هڪدم ڌر ڪولي ٻاهر نڪري آئي. هن جمالي کي گندي ٻائيءَ جي حوص ۾ ڪريل ڏٺو هو. حمالو ماءُ کي ڏسي ويندو رڙ سان اوچڪڙو ڏيڻ لڳو. مائٽي اچي هن کي حوص مان ڪڍيو.

”امان، حميد مون کي حوص ۾ ڪيرايو آهي.“ جمالي لڙڪا ڀرندي چيو.

”مون ڪٿي ڪيرايو؟“ حميد پنهجي ماءُ جي ڀر ۾ پڙندي چيو.

”ها ها، حميد ڪونه ڪيرايو. هي ويچارو ۽ پنهنجو منهنجي اکين سامهون هينر گهر

مان نڪتو آهي!“ حميد جي ماءُ صاف ڪوڙ ڳالهائي ويئي.

”ڏس حميد جي ماءُ! هڪڙي ٻاڙي ۾ رهي، توکي اهي ڳالهون سونهن ٿيون. پنهجي

پٽ کي جهلين ته ٿئي، مرڳو پاسو پئي ڪئين.....“

”اي ٿئي ٻڙي، مون کي نه ڏسڪاءُ.. هي پنهجيون ٿوئي جهڙيون اکيون هن کي

ڏيکارڻ. توهڙيون ڳوٺيون قبريائون منهنجي ڌر تي اچي ٻين جو شڪر وٺيو وڃي. سٺي

رن زال، هلي آهي مون کي چوڻ..... ڏيڻ ڪٿي جي...!“

غصي کان هن جي کس جون پوٽيون پرڻ لڳيون. هوءَ فقير ٻائي ۽ هئي. ڪنهن جي

ڌر تي وڃي شڪر ڪين گهرندي هئي. اڳي هوءَ صبر سان هنن جا منهن ٻڌندي هئي، پر

هاڻي جيئن هوءَ ٽيئن ٻاڙي وارا سر تي چڙهندا پئي ويا. هوءَ غريب هئي ته ڇا اير...!

عزت هن کي ۽ هئي. هوءَ ڪجهه چوڻ تي هئي، ته هڪڙيءَ ٻيءَ ماڻهيءَ حميد جي ماءُ

جي ڳالهه کي ٽوڪر ڏئي:

”ها امان تون سڄي آهن- هيءَ چال ڏيڻ آهي ڏيڻ! اچن مان مڙس کي ساريائين.

هي ٿورا سال ٻيا ان ٻاڙي ۾ رهي، ته الاهي ڪهڙو گهر ڪندي- آڻ پنهجي ٻارن کي هن

ڪسڻ-ڪٿيءَ جي منهن تي اچن ۽ نه ڏهندي آهيان..... مٺي اکين ۾ ڪاڙو وڃي...!“

هوءَ وڌيڪ سهي نه سگهي. پر اڃا ۽ لفظ چيائين مس، نه ڪنڪهه اچي ورتس. جمالي هن

جي ٻانهن جهلي ڏٺو پئي، ۽ هن گهٽيل آواز سان ڪڪهيو پئي. ڪڪهه رور وٺندي ويئي،

۽ حميد جي ماءُ وڏي واضحائي سان ٻنهي ماءُ پٽن کي پڙندي ويئي. هن مشڪل سان،

”ڪنگال“، ”چنال“ ۽ ”ڪارجي“ جا ٻه ئي لفظ ٻڌا، ۽ جڏهن هن ٿورو راهه ڪيو، ته اکين

۾ ٻائي ڀرجي آيس ۽ جمالي کي رڳو ايترو چئي سگهي،

”مٿا ٽپتا... هل گهر... تو منهنجي جان جلائي ڇڏي آهي.“

رات جو هڪ ٿيو هو، گوٽي سڄي ويران پئي هئي. ايتري وڌ گدري ويدي ۽ هن جي

ڪڪهه بند ۽ ٿي. ڪڏهن اٿندي ۽ ڪڏهن پاسا ورائيندي، هن درد ۽ قرب جي علم ۾

ڪڪهيو پئي. ڪڪههڻ هو آواز فصا جي مڪمل سکوت کي چيريندو ويو پئي. سندس ان لاڳيتي

شور ٻاڙي وارن جون ننڊون حرام ڪري ڇڏيون هيون. پهرين ته هو صبر سان اکيون ڪولي

جنس کي گهوريندا رهيا، ۽ بس ڪا مات ٿئي، پر جمالي جي ماءُ جي ڪڪهه بند ۽ ٿي سگهي.

نهن ڪا سوانه هن رور زور سان اوڪارا به ڏنا هئي. هاڙي وارن سمجهيو ٿي ته هوءَ اهايو
ڊونگ هئي ڪري، نه جيئن هُئن جو سک ڦٽي. آخر حميد جي ماءُ کان رهيو نه ٿيو، ۽ دريءَ
مان سهن ڪڍي چيائين:

”اي جمالي جي ماءُ، اهو تال تيتال بس ڪرا پڙي اسان کي به گهڙيون سک سان
سهڻ به ٿي ڏس. چئو ته هاڙو توکي ڏيئي اسن وڃي ڪو ٻيو ماڳ ڪريون!“ هڪڙيءَ کي
ڳالهائيندو ڏسي پيءُ کي به ريس ٿي، ۽ اچي بالڪيءَ تي بيٺي.

”هاڪاري ائين هئي جهڙو موت ٿو اچي. پر مني سري به نه ٿي، جو اسان جي حميد
آرام سان آهي ٿي. منو عزرائيل به ڪهڙيءَ وٽ اچڻ کان ڊهي ٿو...!“ هن بالڪيءَ تان چيو.
”نهئي اسان، هيءَ ڏيڻ آهي ڏيڻ..... ڏيڻ وٽ سڌو ڪون اچي. هن ڏوٽيءَ
کي ڪو جن پوت مارڻ اهو!“ هيءَ شام واري ماني هئي. ايتري ۾ پڻ گهرن جون
دريون ڪڍيون. هڪي بالڪين تي اچي بيٺا، ۽ ڪن پٿرون ٻارهيون. سڄو هاڙو جاڳي پيو هن
۽ هن مان ڪنهن کان ايترو نه پڙڳو، جو ڪٿي ان غير معمولي شور جو سبب دريافت ڪن.
پر سبب معلوم ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي. هنن کي هڪ هنڌ ته هي - پ هن جو
ڊونگ آهي هاڙي وارن کي سٺائڻ لاءِ... سندن بدون ڦٽائڻ لاءِ.....

هاڻي آواز آهستي آهستي گهڻو ويو. اوچتو وري هڪ وڏي اوڪاري جو آواز آيو،
پوءِ هڪدم خاموشي ڄاڻجي وئي. پر هيءَ خاموشي به عارضي ثابت ٿي. شايد ماءُ جي ٽڪهه
پوڻ کان پوءِ جمالي جو وارو هو، جيڪو هينئر ڪيڪون ڪندو رنو هئي.

”ماءُ ڊونگ ڪري ٿڪي آهي، هاڻي ٻُٽ ٿو ٿاڻي.....“ حميد جي ماءُ دريءَ مان
سهن ڪڍيو. ۽ حملو هن جي ٽٽڪار جي پرواهه نه ڪندي روئندو رهيو.

آخر هاڙي وارن تنگ ٿي دريون بند ڪري ڇڏيون. پٿرون به وسامي وٺيون ۽ رڳو
جمالي جو روج راڙو گهٽيءَ جي وهرائيءَ ۾ رلندو رهيو. جمالي جي آواز ۾ خوف هو. هو سمجهي
ٿي سگهيو ته هن جي ماءُ سندس ”اما! اما!“ ڪري سڏڻ ۽ رولڻ جي باوجود به آڻي ڇو
ٿي؟ - ۽ پوءِ هو به ٽڪجي پيو، ۽ سڌا ڪٽين اکين سان ماءُ کي ڏسي، هن جي چاٽيءَ تي سٺو
رکي سمڙي پيو.

«ڪڏهين بهار ايندو .....»

« ٻڌو ته... »

« ڇڏو... »

« مان ٿي چوان..... چوان؟ »

« ڇڏ نه!..... ڪير ٿو جهليئي؟ »

« اڄ مون کي سٺيا ٿي وئي هلو. »

« ڳالهه به ايتري! چڱو هنداسون، مان ڪلاڪ ڪن لاءِ هڪ سڙ ۾ ٿو وڃان، تون

تبار ٿي ويهجانءِ، ڇهن بهرنس ڪيل تي بهجي سگهون. »

« ته چئو ڇو نٿا ته نه هندو، مون کي اهي چالاڪيون سڃهن ٿيون، اڌ رات جو

مون تي ايندو، چوندا ته « ڳالهه ٿي وسري ويئي » - اهي سنگتي توهاڻ کي ڇڏين ڇوٽا؟ »

« ڏسي، سٺن ٿوري، رڌ ٿي ڏي هلي ويئي، ايتري ۾ ڪيڪو ٻاهران ڊوڙ ڏرو،

مون کي ڪهڙا هاليندو ڏسي، چيائين:

« مان به هندس! مان مون کي لڻا ٻاءُ! مان ڀاڻوءَ! مان گهٽ ويندس! »

« ٻٽا تون لڻا ٻاءُ، ته پوءِ ڪيڏن تي هنداسين، هو ڏٺو هو؟ نه؟ » چوڪريون اچن

ايون، چوڪريون وڃن ايون، چوڪريون نچن پيون، ..... هاڻي پتلو ٻٽ آهي، ٻاءُ وڃ

ماءُ کان لڻا وئي ٻاءُ، ته مان ٻکي وئي اچان، ٻکيءَ تي هلين نه؟ » هن ماءُ ڏي سڙ

ڪئي، ته مان گهٽ ڏيئي ٻاهر نڪري ويس.

عباس جي جاءِ تي ادبي محفل هئي، ان ۾ وڃڻ به ضروري هو، خبر هير ته ڪلاڪ

۾ چند مشڪل چندي، پر جي ڪلاڪ ۾ موٽي اچڻ جو اڃا به ڏيان ها، ته ڪلاڪ لاءِ

وڃي ڳالهين پڌليون پون ها! خيال هو ته محفل جي وڃ مان ڪسکي ايندس، گهٽ ۾

گهٽ ڪڪي کي نا اُميد ڪرڻ جو ويچار ڪونه هو.

عباس جي جاءِ تي پهتس، ته محفل اڳي ئي مٽي پيئي هئي.

حليم ڏاڍي زور سان چئي رهيو هو: « مان اسڪار ٿو ڪريان ته هن شي ۾ ڪو

محمند خيال پيش ڪيو ويو آهي. ان کي انسانو ڇوڻ به غلط آهي، هن جي خيال کان هن

۾ سخت ڪمزوريون آهن - هر لحاظ کان هيءَ تحرير هڪ ناڪار ڪوشش آهي...! »

ڇا پڙهيو ويو هون، ڪنهن پڙهيو هو. خير ڪانه هئي. دير سان پهچڻ جي اها ئي سرائندي آهي.

شورش چوڻ شروع ڪيو: "مون کي حيرت آهي ته خيرمحمد جي هن پيشڪش کي انسانو سڃڻ کان ئي انڪار ڪيو وڃي ٿو؛ جيتوڻيڪ افساني جون سموريون وصفون، انساني طرز بيان، هڪ سرڪري خيال، دلچسپ گفتگو ذريعي ڪردار نگاري، ۽ ترقي پسند لاڙو. پڪجهه نه سمجهس آهي! باقي رهي "لدتيت"، سو جيڪڏهن ڪا شي پنڌي "لس" نه اچي، ته باقي پنڌي ئي ڇو؟ ڏسڻو اهو آهي ته ادب يا فنڪار پنهنجي تخليق و سٺي لدتيت ٿو پيدا ڪري يا دلور لطف. منهنجي دعوا آهي ته "اٺن مڙن جي جوءِ" سنڌي ادب و هڪ نئي سوڙ طرف اشارو آهي. سو چيو ته سهي! ويهاري مظلوم عورت. پيار ۽ محبت لاءِ ٽڙندڙ عورت. سندس پهريون مڙس ابي جي عمر جوڏو آهي، جو کيس ڄاڻائي ته ٿو پر حوش ٿو ڪري سگهي. ٻيو ٻار آهي، جو کيس پڄاڻي وري وڪرو ڪري ٿو ڇڏي. هڪ پنهنجي موت مري ٿو، ته ٻيو کيس ان ڪري پرڻايو وڃي ٿو، جو هو مري ويل جو ڀاءُ آهي. ۽ هو کيس ايترو ته ماري ٿو، جو هو سربچاڻڻ لاءِ پڄي نڪري ٿي؛ ۽ اهڙيءَ طرح عورت. ساڳ، پيڻ، زال، ڌيءَ. اڀوجهه، معصوم، ڪمزور ۽ بي دست و پا. هن مرداني سماج جي لاڙن کانئ لاءِ زندگيءَ جي بحر و لڙهن شروع ڪري ٿي! سوچيو ته ڪيتريون ئ عورتون آهن، جن جي لاءِ زندگي مستقل جيل آهي، جهنم آهي، جهنم آهي، ۽ بي موت سرڻ آهي! محنت سزوري ڪرڻ، اٿا ڪپڙا ڏوٽڻ، بهاري ٻائڻ، گوپهن. ست سيڙڻ، پيڻ، پرڻ، رڌڻ پڄاڻڻ، ۽ سوچڻا ڪاڻ. اهو عورت جو روزانو ڪاروبار آهي؛ ۽ سڀ کان وڌيڪ ظار آهي هن کي چودا پاريءَ ۾ بند ڪرڻ، جنهن سندس سوچ، خود اراديءَ ۽ خود داريءَ کي ختم ڪري، کيس سرد جي محڪمن، خواهشن ۽ خيالن جو راند پڪو بڻائي ڇڏيو آهي. هڪ هن توهان ان تي سوچيو آهي... ۽ ان ڏس ۾ ڪجهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ هي انسانو هر چيڏو شريف انسان لاءِ سندس ساڳ پيڻ، زال، ڌيءَ، چاچيءَ، ماسيءَ. مطلب ته هر عورت ملڪان لاءِ آهي! مظلوم دنيا و گوشتي آهن؛ پر عورت جي نسبت سڀ ظالم آهن!..."

گانهه ڪجهه سمجهه ۾ اچي رهي هئي. خيرمحمد جي افساني اهي سمورا پهلو پيش ڪيا هئا يا نه، پر هي بحث ڏاڍو دلچسپ رخ وٺي رهيو هو.

ٿور چيو: "صاحب مدر، شورش صاحب ڪجهه اهڙيءَ طرز تي ڳالهائيو آهي، جو اها گانهه بنيادي طرح سمجهڻ جي ضرورت آهي ته عورت کي آزادي ڏيڻ سان ٿاڻا گهٽ آهن يا نقصان. سمجهي ناقص عقل موجب عورت جي جاءِ گهر ۽ ڪنڊ ۾ آهي؛ ۽ هن حراين ڏانهن هيءَ آڪائي اشارو ڪري ٿي، هي هڪ خراب معاشري جي پيدائش آهن. حڪمڻن سان هن معاشرو اسان جي مذهبي احڪام تي ٺيڪ نٿي ٺهي هلايو وڃي، ته اهي حرايون پيدائڻ ڪين ٿين. ٻئي طرف، توهان کي خبر آهي ته معربي ماڪن ۾ عورتن جي آزاديءَ ڪهڙا

انگور ڪڍيا آهي: سٽو شادين مان پنهنجي جو نتيجو مطلق جي صورت ۾ ظاهر ٿئي ٿو، ۽ بذاتِ ذاتي وڌي رهي آهي. اسان جي پنهنجي ملڪ ڏانهن به نظر ڪريو ته ڪا ڪاليجي چوڪري پاڪستان آهي!

شڪر آهي جو مولانا ٿور ڪيبيسي رپورٽ ڪانه پڙهي هئي، نه ته انگ اکر ڏيئي پري ڪري ڇڏي ها. هوش به ڳالهه کي وڌائي ٿا هجي پيش ڪرڻ ته مولانا صاحب جو پيشو هو. سڀي چيو: ”ليڪ آهي. پهرين اهو ملي ٿي ته عورت جي سماج اندر صحيح ۽ هڪڙي آهي“

محبوب چيو: ”پلي ٻڌايو ته سهي، عورت هڪ دعوو ڪهن سان محبت ڪري ته هره جو مٽولي يا هليسي سمجهي وڃي ٿي، ۽ مرد جي عمر هيش ڪري ته به فٽ ٿيڻ ۽ ڪوارو ٿيڻ سمجهيو وڃي؟ جهڙوڪ محبت ڪرڻ سان به عورت گسيبي ٿي وڃي ۽ به مرد به شريڪ حد کان مٿي ڇڏي نه وڃن. آءُ ته ’ڦيري ٿو‘ (آزاد محبت) جو ڦاٽل آهيان ... پر ... پر ... بهجي محبت ڏي ميري ۽ نظر سان نه بهارجو، ڇو ته پرايون نظرون به عورت کي ٽپاڪ ڪري ڇڏين ٿيون!“

هارون: ”ميري سا ميري: تيري سا هون هون“ - بلڪل عياشي ۽ جو پروانو آهي!“ ... سو، ’ڪوڪشاسٽر‘ کان وٺي اسان جي دنيا ۾ پيدا ٿيڻ جي مقصد تائين داستان ڇڙي ويا. بدقسمتيءَ سان، جا ’محبت جو موضوع‘ هئي، سا مجلس ۾ هڪ به ڪده هئي. اسان جي بهشت مان رڳو حوا ئي خارج آهي. آدم ۽ آدم ما پٽ ڪڏهن به پاڻ ۾ ويهي ويهندا آهن. سرور چيو: ”پاڻ آهيون ٿيندڙ شخص - اصول جي پاڻ وٽ وقت ڪانهي شاديءَ جو تڪلف پاڻ کان ڪونه ڇڏندو. ’حتي هڪڙي، ٽي ڪاڏي‘ - اهو اصول پاڻ پيءُ ڏاڏو به تسليم ڪرڻ لاءِ تيار آهيون! گهر گهوڙو پٽي ڪٿي ڪرڻ، پاڻ کان ڪاهه ڇڏي!“

الاس چيو: ”سهي راءِ ۾ آزادي پيءُ - ڌاري ترار آهي. هي رالن کي آزادي ڪهي، نه ڪنهن جي پٽ ۽ گهر جي خرچ هڪي هلائڻ لاءِ ڪس به بهرو وٺو هوندو. مان گهر ڏهائين، سرور يا هاري هورتن جي ڳالهه ڪانه ٿو ڪريان. اهي ويچارهون ته پنهنجي مڙس کان به وڌيڪ ڳهنديون رهنديون آهن. مان پڙهيل ڳڙهيل رالن جي ڳالهه ٿو چوان. سندن تعليم جو فائدو ٿي ڪهڙو، هي هو رڳو پنهنجي گهوت جي گهر جي ريت بڻجي وڃن، ۽ سندن علم ۽ صلاحيتن جو فائدو به گهر کي ملي ۽ نه پري ڪي! پڙهيل ڳڙهيل رالن جي حيثيت جيڪڏهن گهر جي پٽي فريڊر وائسڪر رڳو دوستي کي رشڪ ڏيارڻ يا پنهنجي برتريءَ جي احساس کي زور وٺائڻ لاءِ هجي، ته آخر ان تعليم مان ڇا هٿ حاصل...؟“

آصف چيو: ”آءُ قبول ٿو ڪريان ته عورت کي آزاد ٿيڻ گهرجي، ان لاءِ مان گاڏيءَ جي ٻن ٽين جي برابر ۽ کان وٺي اڇڪلهه جي رومانسڪ محبت، رفاقت وغيره جي دٻيل تائين سڀ حوالا ڏيئي نوهان کي ٽڪائڻ ٿو چاهيان. ڇو ته مان پاڻ به ٽڪهجي پوندس.“

ان ڪري، قصو مختصر ته مان پنهنجي محبوب يا زال کي - جيڪو رتيلو ڪيس وٺي، قسم ڪندو،
 لکي ٿي - بلڪل قسم ڪئي يقين ڏياري سگهان ٿو، ۽ توهان شاهد هججو، ته سندس ڪو به
 ۽ ڪا به ارڇڻ نه وڌي ويندي؛ پر ان عيوض آڻا به يقين وٺڻ گهران ٿو ته مون تي سندس
 ڇاڪر، محاظ ۽ پوليس وارو وغيره بشي سندس پٺيان نه وڃڻو پوندو؛ جي آزادي نٿي،
 نه پنهنجي عزت ۽ عصمت جي حفاظت به پنهنجي مٿي پاڻ ڪر - پوليس واري جا فرض
 پاڻ ڪن نه پڃي؟

ڳالهه دل وٽان هئي! هي سهيلين وٽ وڃڻو هجيس، ته نوڪر ساڻ ڪري وڃي.
 پر هي ماڻ گهر هجان، ته ڪٿي 'پليٽو' پڙهندو هجان ته به اهو چڱي هي ساڻ ساڻ وڃڻو پوندو؛
 ۽ عزت وري اهڙي ملندي، جو پاڻ وٺي ساهيڙين سان ڏاڙون ڏشا هڻندي ۽ ڪلا غيبت
 ڪندي، ۽ اسان کي رڳو پريان ٻيا تهڪ ٻڌڻ به ابتدا! هڪ ڀيري، دل سِرڪي ته ڏسان ته
 هاڻي ٿيون ڪل. ڪٿي هڪٿان لٿو هائي ڏٺو. هڪڙي ڀيري. گهر موٽي اچي چيائين،
 "هڏا سارا ٿيا آهن، اڃا به ٿيڻ ڪيو پيش ڏي ٺاهڻو! - ڪهڙي نه مون کي لڄ آئي!"
 سو هي محاظ جو ڪم سچ سچ ڏکيو آهي. هڪ ڏينهن ڪڪي کي ساڻ ڪري، وڃ بهار
 مان لنگهي ويئي اسان جي سامانن جي گهر. شهر نڀو، جتي عورتون رستي تي گهٽن تي هڪون.
 هي لنگهن، ته مون پر ارڙاڻ ڪري لنگهي وڃڻ يا گاهي گاهي برقي ۾ لنگهي وڃي. پر هي
 سڀن اگاهڙي سر بازار لنگهي ويئي. رستي جي ٻنهي پاسن ماڻهو ٻيهي ڪيس ڏسڻ لڳا، جيئن ئي
 ڪيس احساس ٿيو ته سڄي بازار ڪيس آڻڻو پلا ساڻ ڏسي رهي آهي، ته هن پنهنجي رڻي کي
 - رڙهو هڪي تڪڙو هلڻ جي ڪوشش ڪئي؛ پر هڪڙو آهستي آهستي هلي رهيو هو، ۽ هوءَ
 شور جي ماري آهي ۽ منٽ ۽ ڪلاڪ سمجهي، سڄي هڪڙو ۾ تر ٿي ويئي. موٽي آئي،
 ته چيائين، "مٿا ماڻهو آهن ڪين هڪڙا ائين ٻيا ڏسن، ڇڻ سڄو ڳوڙ ڪائي وڃن!"
 چيو هومانس، "آهين به ڳوڙ ڪائڻ جهڙي نه!" تنهن تي هوءَ رڻي ويهي رهي.
 سو، جي آزادي ڪين، برابري ڪين، ته پنهنجي پيرن پيرن ٻيون ۽ هلڻ ٿيڪ لاءِ
 مرد کي لڳ نه بڻائين.

"ڦلڌر" وري وارو ورتو. چيائين: "مابذولت ان حد تائين وڃڻ لاءِ تيار آهي - هي
 اسان جي آئيندي جي محبوبوي پاڻ لاءِ 'فيرڊمر آف انڪس' (عشق جي ميدان ۾ آزادي)
 ڏانهن، ته مابذولت کي ڪوبه اعتراض نه رهندو. پر، جيڪي ڀار پيدا ٿيندا انهن کي ڀارڻ
 ٻوڏ جي ذميواري گڏيل يعني اڌواڌ ٿيندي... پر ان لاءِ به ڪيس ثابت ڪرڻو پوندو ته
 خاص مهتجا ڀار هڪڙا آهن - هاڻي هي ذميواري ٻين تي رهندي!"

غور ڇيو: "هي ساريون ڳالهيون اسان جي اخلاقي قدرون، مذهبي روايت ۽ قبائلي
 غيرت جي خلاف آهن. هي معرب - زده خيال آهن. عمل ۾ نه طرٽا حاسد آهي ۽ پنهنجي کي
 پهچو ۽ پرائي کي به پهچو بنائڻ جي جذبي هيٺ ڪم ڪري ٿو."

رحيم چيو: "اسان پنهنجي موضوع کان پري هٽندا ٻيا وڃون. ماڻهو پنهنجو عمل حقيقت مطابق ڪندو آهي، ۽ اصول صرف حقيقتن کي سمجهائڻ ۽ انهن تي روشني وجهڻ ۽ مددگار ٿيندا آهن. اسان مان ڪهڙو آهي، جيڪو دل ۽ ڪيتريون ئي ڪڍي ۽ انهن کي عملي جامو پهرائي سگهي ٿو؟ صرف ماڻهوءَ کي ڏسڻو ۽ نه ٿيڻ گهرجي. جنهن ڳالهه کي هو ڏيکاري ٿو، ته ان تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ۽ ڪرڻ گهرجي. اسان سڀ ڪنهن نه ڪنهن حد تائين عورتن جي آزاديءَ جا قائل آهيون؛ پر ڪيترا آهن، جي انهن خيالن تي عمل ڪندا آهن؟ توهان مان ڪيترا آهن، جي آزاديءَ جا اعلان ڪندي، ڪڏهن پنهنجي والڻ ۽ ٻارن ۽ ڏي پيڙن کي ڊگهو گهٽائڻ به وٺي ويندا هجن؟ توهان مان ڪير آهي، جو پنهنجي ڪنهن به ماڻهائيءَ کي پنهنجي شريف کان شريف دوستن جي سنگت ۾ آڻڻ لاءِ تيار هجي؟ عورت جي آزاديءَ طرف پهريون قدم آهي هن تي اعتبار. هي اهو اعتبار نه آهي، ته هو ڪنهن حد تائين غلام رهندي؛ پر جي آزاد ٿي، ته هن کي آزادي وڃڻ جو به بنيادي حق آهي!"

چانهه آئي. بحث گهٽجي وري تيز ٿيندو رهيو. عباس جي جاءِ مان اٿي ٻارن جو نولو هوٽل ۾ اچي ويٺو؛ ۽ آخر اڌ رات جو هوٽل واري دروازا بند ڪرڻ شروع ڪيا، تڏهن محفل ٽٽي. گهر اچي درڪڙ ڪاٻر. در نه لڌائين، پر ائين ڏٺائين ڄڻ چئي رهي هئي: "تو کي گهر ٻار جي ڪهڙي پرواهه.. توکي پنهنجا سنگتي جو آهن؟"

مون مان به ڪوڙا لڌا. هو ڇپ ڇپ ڇپ ڳوڙها ڳاڙڻ ۽ پوءِ سڏڪا ڀرڻ لڳي. چيائين: "توهان شادي جو ڪئي، هي منهنجا هي حال ڪرڻا هوندا؟ منهنجو نه، ته ڪهڙي جو ته خيال ڪريو ها. ويچارو روئي روئي سمهي پيو." - تڏهن مون کي ياد آيو ته مون ڪنهن سٺي ڏيکارڻ جو واعدو ڪيو هو.

مون چوڻ چاهيو، "مون کان وسري ويو..." پر مون کي ائين چوڻ جي هٿ نه هئي، ڇو ته اهو چئڻو سٺو دلچسپ ڪم اچي چڪو هو. هن ٻرڻ ٿي چاهيو. مون ڳوڙهو ڳاهي سهرڙي ٿي چاهيو. هن چڙي چيو: "توهان کي ٿي ڇا ويو آهي؟ ڳالهائو به ٿا!"

چيو: "ڇا چوانا مٽي اهوئي حال آهي!"

هن اکيون مٽي ڪري، مون کي شوڪي ڏنو. مون کي ترنگه اچي ويو.

چيو: "الائي ڪڏهن زمانو بدليو... ڪڏهن بهار ايندو!"

ڳوڙهن ڀريل اکين مان هن منهنجي ڳوڙهن ڀريل اکين ۾ ڏٺو. چيائين، "توهان روئو ڇو؟" ... ۽ پوءِ هن اکين سيني ۾ جاءِ ڏني، ڄڻ آڻ ۽ سدس ڪڪو هوس.

”هو ديوتا آهي....“

گهر ۾ مون کي سڀ ”دادو“ ڪري سڏيندا آهن؛ پر هُنن پهرئين خط لکڻ سان ئي سهنجو دادو ”نانو“ مان ڦيرائي ”نيلو“ ڪري ڇڏيو. نانو يا نيلو—مان ته هاڻ هُنن جي ٿي چڪي هيس، ۽ هو سهنجو هو. هو سهنجو ته برابر هو، پر مون کيس ڏٺو نه هو—نه سڱي ٿي، ۽ نه ان کان اڳ.

اهو به اڃا تائين ياد اٿم ته هڪ دفعي ڀائي بچين ٿي دادا وٽ آئي، ۽ چيو هئائين: ”سهنجي دادو هاڻ ته ڪافي وڏي ٿي ويئي آهي، هيئر هن کي ڪپڻ به ڪري اڪلائڻ ڪئي.“ ۽ دادا دل وٺندي چيو هوس: ”ان لاءِ تون ريمڪر ره. سٺو ڇوڪرو به ته ڏسڻو آهي! هڪ ٻيهر پٽي، ڇوڪري ۽ ڪي ڪوھ ۾ آچڻو ڪيس آهي.“

ڀائي ۽ اونهو ساه ڪئي جواب ڏنو هو: ”سٺو خراب هن جي نصيب ۾، اسان جو ڪم اسان سان آهي، ۽ ان کان پوءِ ڀڳوان جي هٿ ۾.“

”اهو ته ٺيڪ آهي.“ ۽ پوءِ دادا کيس هڪ جواب ڪين ڏنو.

سهنجي اکين اڳيان ڄڻ هڪ ڀاڄو لنگهي ويو. ڀائي ۽ اهو ڏٺو يا نه، باقي هڪ اونهو ساه ڪئي پنهنجي ڪم سان هلي ويئي—شايد دل ۾ سوچيندي هجي: ”ڇيترو جلدي ڪم ٿي سگهي اوترو بهتر.“

مون ته سمجهيو ٿي ته ڀائي ۽ وٽ ”بهري“ ۽ ”نابهري“ ۾ ڄڻ ڪو فرق ٿي ڪين هو. هن لاءِ نابهري به بهري ۽ ڀائي به ناڻهي ٿي ويئي. ڪپڻ به هجي، هن جو ته ڪم هو صرف سهجي ۽ شاديءَ سان—ڇو ته مان هيئر تمام وڏي ٿي ويئي هيس، ۽ مائٽن جي مٿان هڪ ٻوجھ انجي پئي هيس.

ڳالهائون ڪجهه وقت لاءِ بند هيون، پر چنگ وري اوچتو ئي اوچتو ڊڪي آئي.

”گهر سٺو آهي، ڇوڪرو به لائق آهي—گرنجوليت آهي، آيسري عهدو اٿس، ۽ اڍائي

سو ڪمائي ٿو. نانڪيءَ ماءُ! تهجي نانو تلمر سڳي رهندي.“

”گرومهرج شل مائٽن سڳي رکيس، مهاڳ جا سڳ پئي ماڻي، پر ڇوڪري جي

اڪھ وغيره...؟“

”آڪه اها ئي اٿس جتي اسان جي ’هيتي‘ اڳ ئي پيل آهي. چوڪرو ٽمار ٻه ٻڌو
۽ آدرشي آهي. نانگ روشن ۽ واھ جو آئو چوڪرو پاڻ ليڪڪ آهي.“
”پلا ڏيئي ليني... ڪجهه ڏيڻو وٺڻو؟“

”ان جي تون ڪا به ڇانتا نه ڪر. چوڪرو ڏيئي ليني ۽ پر اعتبار رکندڙ ڪيئي.“
اهڙي نموني ڪي نه ڪي ڳالهيون ٻڌڻون نڪرندڙيون هيون. مون کي انهيءَ باري
۾ ڪجهه به ٻڌايو نه پئي ويو. منهنجي ذهن ۾ ته صرف ’چوڪرو ٽمار آهي، چوڪرو
آدرشي آهي‘ جا لفظ پيا وڃندا هئا. ائين ئي، روز روز جون نئون تصويرون منهنجي دماغ
۾ اينديون هيون، ۽ تڏهن نئون الجھڻو پيدا ٿينديون هيون. منهنجو من آڇلي آندو هو
منهنجن خيالن ۾ وقتي ڪيڪڙاڪ به ٿيندا هئا. پر هڪ آئت مون کي سدائين ملندي هئي.
’آڪه اها اٿس جتي اسان جي هيتي اڳ ئي پيل آهي‘... ۽ هيتيءَ جو خيال ايندي ئي
منهنجي ذهن ۾ سندس خوشيءَ، سک ۽ سهاڳ جي تصوير اُڀري آئي. ’رائن واسگر راج
ئي ڪري، هيتي!‘ هيتي گهر جو نڪ پئجي ويئي هئي. هيتي ۽ سولو، سولو ۽ هيتي. هڪ
خوش باش زندگي، جنهن ۾ شراب واري مدهوشي ۽ خطر کان وڌ خوشيءَ هئي. ’پر هيتي
هيتي آهي، ۽ مان.....؟‘

تان جو ساڻن منهنجو منگڙو ڪري ڇڏيو. زندگيءَ جو هڪ باب پورو ٿيو ۽
ٻيو شروع ٿيو. ائين ته زندگي تمام الڳ آهي، ۽ زندگيءَ ۾ ڪئين باب پيا ايندا ۽ ويندا
پر هن باب شروع ٿيڻ سان مان به پاڻ کي پنهنجي گهر مان ڪڍي هڪ برائي گهر ۾ داخل
ڪري رهي هيس، ۽ انهيءَ برائي گهر کي ئي هيتو پنهنجو سمجهڻو هوم. هڪ نئين فضا
هڪ نئون ماحول، ۽ ان کان وڌيڪ هڪ نئون حيون. انهيءَ نئين حيون جي مشاهبت هڪ
نئين اداڪار جي پهريون دفعو ٻوڏي تي اچڻ جيان هئي، جو انهيءَ فضا ۽ ماحول کي
پنهنجو ڪري وڃي، ته اڳتي به سولائيءَ سان وڌي وڃي، ته ته..... ۽ ’نه نه‘ مون کي
هروقت ڏڪائي ٿي ڇڏيو!

دادا جي ڪيتري وقت کان طبيعت ٺيڪ ٿئي رهي. جتي موڪل تي هينئر ڪيترن مهينن
کان گهر ۾ آهي. دادا جو سپاءُ به وڃي آهي. جي غصي ۾ اچي ويندو، ته اسين گهر ۾ سڀئي
پاتي صبر سان پيا کيس پڙندا آهيون؛ پر جي آندو آهي، ته اسان سان گڏ ويهي اسان کي
بهجائب ڏيندو آهي؛ اسان کي پاليدو آهي، ۽ اسان جو هر انگل سهندو آهي.

”ڏي! ڏي! دادا مون کي سڏيو.“

”دادا چئو.“

”مون پنهنجو اڌ فرض پورو ڪيو، ۽ باقي به پورو ڪندس. تنهنجي مٿان هينئر نه
صرف فرض جا پوڄهه وڌن، پر ان سان گڏ حواڻداري ۽ گرهست جي حيون جو بار پڻ.“
”جيءُ... مون پڻ ڪيو.“

ساري حيون ۾ دادا جي مون کي اها پهرين صلاح هئي. مون ڪجهه وقت سوچيو-
 'غرض، جوابداري ۽ گرهه!' ۽ هنن سڀني جي خيال ۾ مان هاڻي چوڪريءَ مان بدلجي ائسري
 بنجي چڪي هيس ۽ منهنجي اڳيان هونئو آدرشي ۽ ليڪڪ، 'چوڪرو'! - هر ليڪڪن جي
 نه دنيا ئي پنهنجي هوندي آهي! ليڪڪ جيسن ڪٿارو هوندو ته پنهنجي فن کي پنهنجي پٽن
 پوسجهدو ۽ پوءِ ..... پوءِ ته ڪڏهن حد درجي احساسي پنهنجي ائين به چوندو: 'تون
 ئي ته سڄي ڪويتا آهين!' انهيءَ ڪري ئي ته ليڪڪ نه رڳو هڪ سٺو ڪلاڪار ئي سگهندو
 آهي، پر سٺو اتي پڻ.

رات ڏينهن سڄي دماغ ۾ صرف هن جا خيال پيا ڦرندا هئا: 'مون ته کيس اڃا
 ڏٺو به ڪٿي. رنگ ڪهڙو آهي، روش ڪيئن آهي، ڊول ۽ چال ڪيئن آهي، گنپير آهي
 يا خوشسراج؟ ..... ڪيئن به هجي، پر مون کي ته پاڻ کي هن جي ئي طبيعت ۽ خيالن تي
 هيرانوار آهي نا.'

منهنجي سڱڻي کي مهينو گذري ويو.

هڪ ڏينهن، چندر آيس مان موٽندي مون کي هڪ لفافو هٿ ۾ ڏنو. لفافي جي ڪنڊ
 تي 'هن' جو نالو لکيل هو. منهنجا هٿ ڏڪڻ لڳا. مان پنهنجين نيسن تان ليمو وڃائي
 ويلس. ڪرسيءَ جو سهارو وٺي، مون لفافو کولي چلي پڙهي. لکيو هئائين:

"زندگيءَ جي ٻار ٻار ڏسڻ ڪاڻ ڪان هينر هڪ سهارو ملي ويو. مون کي به ۽
 توکي به. گاڏيءَ کي هينر پٽي ٿيڻا مليا. هرئر گاڏي پٽي هلندي ... اڳتي اڳتي. پنهنجي
 منزل مقصود تي پهچڻ لاءِ. جيون هڪ نئون رخ بدلايو آهي. اسڪن ۽ جڏين کي به هڪ
 قسم جي آنت ملي آهي ....."

اڃا به گهڻو ڪجهه لکيو هئائين. رڳي هتي ڪويتا ۽ نيلسوني. ڪجهه سجهه ۾ آهر
 ئي ۽ ڪجهه نه ... 'ليڪڪن مان ان جو کيس ڪهڙو جواب ڏيان؟' انهيءَ 'ڪهڙو' اکر تي
 سوچندي، منهنجي دماغ تي هلڪو هلڪو هٿوڙا لڳڻ شروع ٿي ويا. ڪجهه به منهنجي
 سمجهه ۾ نٿي آيو. سمجهڻ ۽ نه سمجهڻ جو ويچار ڪندي، 'غرض' ۽ 'جوابداري' منهنجي
 اڳيان کڙا ٿي ويا. پورو هڪ هفتو سوچندي سوچندي مون آخر لکيو:

"جواب ڏيئي رهي آهيان: پر هڪ ٻيا ڏڪن. هٿ ڇوڻا ڏڪن، اها خبر مون کي
 به ڪانه ٿي پوي. شايد چئي پهرين آهي، ۽ اها به توهان ڏانهن! ... ۽ پوءِ به گهڻو ئي
 ڪجهه لکيم. چئي پوري ڪندي اهو به لکي ڇڏيم: 'خبر ڪانه ٿي پوي ته ڇا لکيو اٿم
 ۽ ڇا لکڻ چاهيم ٿي!'"

۽ پوءِ هي جيڪو جواب موڪليو، ان ۾ وڌيڪ پنهنجائپ هئي - وڌيڪ ڄڻ سڄڻ
 جون ڳالهون هيون. هن دفعي وٺي جهٽ ۽ بهشت جو ذڪر ڇڏيو هئائين. محبت، جذبات

۽ احساس بي به ويڙڙاڙ ڪئي هئائس. سندس خط خط به پر هڪ قسم جو مضمون بهي
پيو هو. موت ۾ چيو:

”مان ته هاڻ چاهندي آهيان ته رڳو توهان جي چئي پڙهندي رهان، ۽ توهان کي
جواب ڏيندي رهان. پر توهان ته ٿيا ليڪڪا ڪاش، مان به ليڪڪا هسان ها وڏي چئي
لکڻ چاهيان ٿي، پر لکي نٿي سگهان...“ انهيءَ ڪاٺس، هي احساس مان گڏوگڏ مون کي
سندس مٿو ڏسڻ هي به چاهيا ٿي. کيس لکڻ، ۽ هتي اچڻ لاءِ نيل به ڏيڻ.

جواب ۾ هُن ته رڳو فوتو موڪلي ڏنو، پر ان مان گڏ پنهنجو مٿو مٿو پيار به. مان
خود بخود پاڻ کي هن ڏانهن ڇڪندي محسوس ڪرڻ لڳيس. مون کي هن جي ميون
۾ هاڻ صرف خوشمراهي، پيار ۽ هڪ نئين قسم جي اسرت جو سواد اچڻ لڳو. مان اهو اسرت
پيشدي رهيس. دل تي نه هئي ڊاهرا! سهنجا اک وارا حبال هينئر ٿري تنون روپ وٺڻ لڳا.
هن جي مدهوش ڪندڙ لفظن منهنجي جسم ۾ هڪ مٿي مٿي هڪڪڻائي پيدا ٿي ڪئي، ڪير
ڪيترو وقت مان پاڻ کي هن جي خيالن ۾ وجهائي ويهي هيس. آخر ڏانهن:

”لکڻ ته گهڻوئي چاهندي آهيان، پر الانهي جو هٿ پيو هڪڪندو اٿرا لکڻ جي
طاقت مان ته گهٽ آهي؛ پوءِ شايد وڏي، ۽ آهستي آهستي شايد اها هڪ به دور ٿي وڃي...“
۽ پوءِ به گهڻوئي لکڻ. اهو به درج ڪيو: ”الانهي جو، چئي بند ڪرڻ تي دل تي ٿي ٿيهر!“
چنين ۾ ئي مان هن جي تمام ويجهو اچي چڪي هيس. هينئر منهنجي دل ۾ نه هڪ ارام
هائي رهيو هو، نه آلهي. سڀ جو سڀ هڪ ئي ڪي ۾ قرار ٿي ويا هئا. نه معلوم ڪيڏانهن.
تڏهن چيو: ”هر وقت توهان لاءِ ئي هئي ٿي سوچيان. ۽ سوچندي سوچندي توهان کي
پيار ڪرڻ به شروع ڪيو اٿرا پيار ڇو ٿي ڪريان. اها ڪا خير ڪانه اٿر، پر اهو به ڄاڻان
ٿي ته مان پيار ان کي ٿي ڪريان، جو سهنجوئي ساڻي آهي.“

نه معلوم ڇو، هڪ ازغبي چيڪ مون کي اهو سڀ ڪجهه لکڻ لاءِ مجبور ڪندي هئي.
منهنجي ويچارن ۾ هڪ هڪ ڪي هڪ ڪي ڪشڪشا هليدي ٿي رهي، جنهن ۾ مون ڪيترائي
دعا هن کي ڏنو هو. ڄاڻندي ۽ جواب ۾، منهنجي جيون جي تار کي هُن جي ريدگيءَ جي
سُرود تي ٽائي، ڪيترائي دعا محب جا دفعا اها هئي. انهن هڪڙن ۾ مون کي هڪ قسم
هي راحت ايندي هئي. مان ساري دنيا واري صرف هن کي ئي ياد ڪندي رهيس.

هوربان هوربان منهنجي دماغ تي هڪ عجيب نشو و نما ٿي رهيو هو. هونئن جو پاڻ
کي تمام خود مختيار سمجهندي هيس، سو پوءِ انهيءَ جي ڀيٽ ۾ پاڻ کي ڪنهن ٻئي جي زبردست
۽ ان جي آڌار تي هلندڙ محسوس ڪرڻ لڳيس. منهنجي حياتي به ته هُن جي هٿ وس هئي.
انهيءَ عجيب احساس ۾ منهنجي دل جي هر هڪ تار منهنجي ليکي مٿا، ويلا ۽ اوکا گيت
ڳائيندي ٿي رهي. مان هينئر صرف ائين چاهيندي هيس ته حلق حلق هُن کان خط ايندا رهن،
مان پڙهندي رهان ۽ جواب ڏيندي رهان! منهنجي اهڙي عجيب نموني جي تما روڊروڙ

منهنجي آڏس ۽ ارمانن کي چٽو ٻنڌي ٿي رهي، ۽ مون کي انهيءَ چٽو ڇاڙ ۾ به عجيب وس
اچڻ لڳو هو.

پورا ٻه هفتا ٿي ويا ..... هنن وتان ڪو جواب ئي ڪونڌ آيو. نه معلوم ڇو. منهنجي
هينس تي چٽا جا ڪوٽ ڪيري پيا. هنن جي خط نه آيو، منهنجي انتظاريءَ جي رفتار کي
اهريءَ حد تائين وڌائي ڇڏيو، جو مون لاءِ ڏينهن ۽ رات جي وچ ۾ ڪو ويجهوئي ڪونه
رهيو هو. شمار جو جڏهن چنڊر آفيس مان موٽندو هو ته مان هن کان خط بابت ضرور پڇندي
هيس. ۽ جڏهن هو ”نه“ چوندو هو... ته هڪ ٽڙي ساهه کڻي کان سواءِ مان ڪري ٿي ڇا ٿي
سگهيس! ۽ پوءِ رات جو ڊر ڊر تائين مان هن کي جواب ڏيڻ لاءِ خيالي آڙيون بيزاريون
پئي ڪندي هيس، هن کي مڃائيندي هيس.

جڏهن دماغ سوچي سوچي اٽڪجي پيو، ته کيس لکيم:

”مون کي به ته دل آهي. هڪ عورت جي نفس ۽ نازڪ دل..! ڪاش! پڳوان مون
کي به توهان جهڙي دل ڏئي ها... پر هن وقت منهنجي دل اهڙي ته پريل آهي، جو لکان
به اٿس، ته رٿان به پئي. سچ ته سرد ڪونه نه سخت. دل ٿا ٿين! الائي پڳوان انهن جي دل
به ڪيئن ٺاهي آهي؟“ کيس مڃائڻ جي خيال کان لکيم: ”منهنجي دل، دماغ ۽ احساس تي
لبصو ڪري، هاڻ هيئن سس ٿي سن ۾ گذارڻ مان ڪهڙو سکود سوادا منهنجي دل ۾ به آڻايون
آهن، اسيدون آهن..“ حيرت. پر جڏهن دادا-وال ڪندو هو، ”ڇا ڪا چئي ڪانه آئي اٿس
ڇا؟“ تڏهن جواب ڏيندي هيس، ”ضرور ڪنهن ضروري ڪم ۾ هوندا.“ ۽ ائين چوندي،
منهنجي دل ۾ نه معلوم الائي ڇا ٿيڻ شروع ٿيندو هو!

۽ پوءِ جڏهن هنن هن جي چئي آيو، ته مان گد-گد آڻڻ جي بجاءِ الٽو لڪرات ۾ اچي
ويس. لکيو هئائين: ”عورت هڪ پرولي ٿيندي آهي: پر تون پرولي بڻجڻ جي هٿ ڏو
ڪوشش نه ڪندي ڪر...!“ ايتلا مون هن جي اڳيان ڪا چپ جهي رکي به آهي ڇا؟
جڏهن پڙهنجيءَ دل جو ڪتاب کولي، کيس هڪ هڪ ورق ويهي ڏيکاريو اٿم، تڏهن به
هن ائين هو لکيو؟ ڇا مان سندس انهيءَ لکت جي نوع کي شاعري سمجهان يا ليکڪ جي
حوشمراحي؟ ڪي به هجي، ليکڪ اهڙا ڪٿور. دل ڪي ٿيندا آهن. جيڪي دنيا جي هر ڳالهه
کي سمجهي ٿا سگهن، ڇا عورت جي دل کي سمجهي نه سگهندا هوندا؟ جڏهن سوچي اٿڪيس،
تڏهن لکيم: ”توهان جي چئيءَ مون کي سيالي قدم کڻڻ لاءِ ڄڻ ته چڱي هڏي هاتي. نه
معلوم توهان مون کي اهڙو ڇو سمجهي رکيو آهي. ۽ جيڪي ڪجهه لکيو اٿو، مون کي ته
... پر ٿي ڪنن ٿو اچي...“

توت ئي جواب ڏنائين: ”ٽيلا مان پهرين تنهنجو حيون-سائي، پوءِ ليکڪ، ۽ پوءِ ئي
آئسبر آهيان. مون زندگيءَ کي شمار پارٽيڪيٽيءَ سان ڏٺو ۽ ڇاپيو آهي. مان محسوس ڪريان

تو ته تون هڪ نئين فضا ۾ اچي رهي آهين۔ ۽ اهو به صرف منهنجي ئي آڌار تي۔ انهيءَ
 ڪري ئي ته مون کي پنهنجي رت جي هر هڪ قطري ۾ تولاءُ پيار آهي، حب آهي!“
 منهنجي الجيون هينئر مون کان سٺو ڪوھ پري هتي ويٺي۔ پنهنجي سرادڻ جي سرل
 جو روش۔ گهر هينئر صاف چنڊو نظر اچي ويو۔ مان هاڻي سوچي سمجهي سگهيس ٿي ته
 منهنجو آئندو به سئون ۽ صاف آهي، جتي ڪا به لس لپٽ ٿي ڪانه ٿئي سگهيي۔ مون کان
 هينئر پيا سڀ وسرڻ لڳا۔ مان هن کي پيار ڪرڻ لڳيس۔ گهڻو، تمام گهڻو۔
 دادا چونڊو آهي، ”آيا ته ڏٺو به ڪن ائيني ته به ايترو سوڌا!“۔ تڏهن دل ۾
 چونڊي آهيان: ”ڏٺو ڪيئن نه آهي، هر دم منهنجي دل ۾ ئي به آهي!“
 مون هينئر کيس ڪافي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ محسوس ڪري سگهان ٿي
 ته ”هو“ مون کي ڪهڙو نه پيار ٿو ڪري ۽ مان .....
 مان ڊوڙي دادا جي ڪمري ۾ لنگهي ويس۔ دادا لٽيو پيو هو۔ مون کي اندر ايندو
 ڏسي سڏ ڪيائين۔

”نانو!“

”هيءُ .....“ مون ادب سان جواب ڏنو۔

”چڻ نانو .....“

منهنجو پيار هينئر چلڪي آيو، ۽ انهيءَ پيار ڀر تي لاهي ۾ چيو، ”دادا ..... هو ديوتا
 آهي! هو ..... هو .....“ ۽ وڌيڪ ڪجهه به چئي نه سگهيس۔
 دادا منهنجي گل تي هلڪي ٽٽڪي هڻي ۽ سٺا وچڙن هن جي اکين مان ڳوڙها
 نڪري آيا ..... ۽ مون جڏهن انهن ڳوڙهن کي اکهن جي ڪوشش ڪئي، ته روڪي پيالي:
 ”منهنجي خوشيءَ کي نه هٽا؛ ايترو توکي سٺي رکي ڏي، جو زندگيءَ جا گهڻا گهٽ
 سٺڪ مائين!“

« آلا جوڙي م شال غريبن جي جوڙي ۱.... »

ڇٽي خان جو ڳوٺ مدين کان انهيءَ ڏڪريءَ جي داس ۾ آباد هو، جنهن جي ڇوڙي تي نئون ٻڌل شهر، سٺي بندرگاهه ۽ ملڪ جي گادي ٿيڻ سبب، روزبرور وڌندو ويجهندو، جو طرف پکڙيو پئي ويو. ڳوٺ ڇا هو. بس چاليهارو کن ڪڪاڻي جهوپڙي جو هڪ ويڙهو هو. سوربون جهوپڙيون هڪ ئي رنگ رنگ تي ٺهيل هيون؛ ٽڪڙن، چوڪڙن ۽ گول سول پٿرن جون آسريون پاسريون ۽ ٽيڙيون پٿرون، جن جي سورخن ۽ گڙڪن مان، هوا جي جهولي سان، نه رڳو مٿي پر ڪڪن ۾ به اڀار ايندا ويندا هئا. ڇٽيون سڀي ڪي ڪڪاڻيون هيون. ڪجهه جا اڻ-گهڙيا ۽ اڻ-وڍيا ٿر هئا، ڪڪاڻن ۽ پٿرن جي جاءِ تي رکيل هئا، مٿان وري سڪل پٿر پکڙيل هئا. سڄي ڳوٺ ۾ فقط هڪ جاءِ هئي، جنهن کي ٿيس جي ڇت پيل هئي؛ نه رڳو ٿيس جي ڇت، پر ان جي پٺن کي پوڄي پڻ ڪيل هئي. اها هئي ڳوٺ جي مسجد. سو، انهن ڪڪاڻن اجهڻ هٿ ’ڇٽي خان‘ جا رهاڪو پنهنجو سيارو سائوڻ ڪاٽيندا هئا. سندن اها ڏاڏا، ۽ تن جا اها ڏاڏا به، انهن ئي ڪڪن ۾ پنهنجا ڏينها گهاري ويا. هونئن ته قديم زماني کان وٺي، ڇٽي خان جي رهاڪن جو گذر سهر مڇي مارڻ تي ٿيندو هو، پر جڏهن اهو شهر اڏيو هو، ته ڪي جوان شهر ۾ وڃي محنت سروري ڪندا هئا؛ ڪن ته پيل-گاڙيون ۽ گڙهه-گاڙيون به. هر ٻه ڪيون هيون، جن تي هو بار ڇوڻيندا هئا.

جوان مڙس پهره ٿيڻ سان پورهئي پٺيان ويندا هئا، باقي رهندا هئا پٺيا، ٻار ۽ رابون. ٻوڙها، صبح سردائي سان وڃي مسجد جو در وٺندا هئا. عڪو ٻانگي جي عادت هئي ته اسر ڏيئي اٿندو هو، ۽ اڃا آپ تان تارا مٽياڻي نه هوندا هئا ته ٻانگ ڏيئي ڇڏيندو هو. هڪ هڪ ئي، باري گڏ ٿيندا هئا، ۽ ساز پڙهڻ ويل سڄو صحن ماڻهن سان ڀرجي ويندو هو. نمار پڄاڻا، دُور ۽ ڏڪر جي هونگار ڏيڍ پهر ڏينهن ڇڙي اچڻ تائين جاري هوندي هئي. ۽ پوءِ ٻوڙهن جي محفل منجدي هئي حاجيءَ جي هٿ تي.

ٻارن لاءِ ته هڪ معمولي مورڱوئي ڪانه هئي. ڏيڍ پهر ڏينهن مڏ مان اٿندا. اسڪول وغيره ته ڳوٺ ۾ هونئي ڪونه. ٻار سڄو ڏينهن گهٽين ۾ ٻيا ڦيريون پائيندا. آخيون سڄيون،

بي معي، بي مطلب؛ يا وري قريو گهريو اچي حاجي ۽ هي هت بي پوڙهن جون رهائون پڻندا.
 بس علو پاسڪو ڪانسپ ڪلاي حاجي ۽ هي هت تي ويٺو، ٻارن جو مڪو مٿو ڳاھت پيا ٿيندا
 علو به کڻي گيگ هڻندو هو؛ هڪڙيون لاهيندو ٻيون چاڙهيندو. چي: ”سائين، حوائي ۽ سان
 به ڪم ڪيا... مائوئي ۽ جو درياھ اڪيلي سر آهريو اٿرا ميرل ماڇي ۽ هي منهن پڙهي
 ويئي، خبر پيو، پتنگ جو پير ڏيئي، چورن جو ٻيرو ڪيس. وات تي وڃي پڳو مان اڪبي
 - سن جوان سان، سر هي ست ڏيئي منهن - مقابل ٿيس... نيٺ مينهن مونائي آئي ڪبي
 سان پڙا“

حوسو قتل ۽ وري علو کان به اتر گهٽرندو هو - چي: ”سائين، ڪا ڳالهه آهي...
 هينئر پيري جهوري آهي، نه ته جواني ۽ پر گهٽ اسان به ڪونه هئاسين؟...“ سان اک اڇي وٺي،
 ست - ڪوهي ۽ تي گهر هوس. آڏي ڏيئي اندو هوس... راتو رات ست - ڪوهي اڪري، وڃي
 سائس ملائي ٿيندو هوس. روح - رهاڻ ڪري، کڻي جو ڪڙوي ڪندو هوس، ته ڪڪڙن دس
 ئي نه هئا هوندا جو ڳوٺ اچي ٺهڪو ڪندو هوس! ... صبح سان اهوئي - هراس ڪڏي
 هر پاڇاري ڪلهي تي!... چنه ته رات سڄي ۽ پر اک ئي ڪين کلي هئو...!“

پٺون جون اهي پٺاڪون ٻارن کي به نيٺ اڪائي وجهنديون هيون، ڪم موڙي اندا،
 هيٺ هٿ نوس نوس ڪندا، ور وڪڙ هڻدا، وڃي وڏي ۽ گهڻي ۽ جو پيڙو ڪندا - ۽ پوءِ
 اتان وري سوٽ کائيندا، ۽ سڌو اچي حاجي ۽ هي هت تي در پڻندا.
 رات ٿيندي، ته گهراڻ رکي - ڪو ٺڪر ڪاڻي، نوليون ڪري نڪرندا ۽ گهٽس پر واڪا
 ڪندا ويندا:

”اچو ٻارو! راند جو سارو...“

”ڊوڙي اچي ڊڳڙ ڪاڻو! ٻئي اچي پادر ڪاڻو...!“

۽ پوءِ سندن سڌ تي ٻار، ڪڪڙن حيان پر مان نڪرندا، ڪڪڙندا ايندا... تان جو هو
 سڀ گڏ ٿي ويندا - ۽ پوءِ ڳوٺ جي وڏي بڌر تي راند ڪندا. راند مٿي، ته ڏوڙ آڏاسي،
 جنهن ۾ چنڊ جي چانڊوڪي ڏڪجي ويندي. ”هو پلهائو“ جي هوڪارن ۽ وانجهي ۽ هي
 واکڻ ۾ باراري ڪٽن جون پونڪون ڊهجي وينديون. چنڊ ڌيري ڌيري وڌندو ايندو.
 رات پتر پکڙيندي رهندي... ۽ پوءِ جڏهن ڪٽيون ڪٽر موڙينديون، ۽ ٿيئي ٿيڙو اها ٿي
 آڏ - آسمان تي ايندا، تڏهن سڀڪو سُست ٿي پوندو ۽ اڪهي پتر جي گهر ورنندو. ڪن جي
 دل اڃا نه ٻاهي هوندي، ته اهي وري موڙي پٽي، ڪهن گهڻي ۽ هي موڙ تي ويندا -
 ”سند ديو ۽ حسنا پري“ جا قصا ۽ ڪهاڻيون ڪشندا، پروليون ڏيندا، ۽ گجهرتون پيا ڏندا
 وٺندا. هڪڙو چوندو: ”شينهن کي نماز پڙهائي ڏي!“... ”نٿو اچي؟“ چڱو ترار کي پاڻي

باري ڏي "۱" - ۽ ائين واکو ٿي ويندو:

"لڪڙو پڇي لڪڙو ڪهي: لڪڙو ڀر لارو، ٻي چڙهو تارو؛ تاري هيو مڻڻ، ٻي چڙهو
ڇڏڻ، چنڊ ڪٽي ڇانڊڻ، ٻي چڙهي ساڃاڻ؛ ساڃاڻ لڏا آڻا، ٻي چڙها ڪاٺا؛ ڪاٺن ڪٽي
هڻڻ، ٻي چڙها پنج هڻڻ، پنجن پيرن ڪٽي گرڙي، ٻي چڙهي ڪاٺي گرڙي؛ ڪاٺيءَ ڪرڙيءَ
ڏي پٽ، ٻي چڙهي آڻ؛ آڻ ڪاڙي گوار، ٻي چڙهي قرار..."

'قرار' چوندو ۽ پڙاڏو پنڃي ويندو: "شاهي! شاهي گلڻ شاهي! چڙهي ڇڏهه ڀڳي اٿيس!"
سو، 'ڇٽي خان' جي رهاڪن جي حياتي اهو اٿس موج ۽ مري، سک ۽ سانت سان
ٻئي گذري. پنھ سک سانت سان. اصل انهيءَ ڀنڊ جيان، جنهن ۾ ڪڏهن ڪا وري ڪاڻ
چڙهي، سير ڪيڙي! آڙهي! هميشه وانگر، صبح سان ساڳيو سونو سج اوڀر کان اڀرندو هو،
۽ اهو ويل چوڌاري سونن ڪرڻن جي ورڪا ڪندي، هوربان هوربان جهيٽو ٿيندو، اکين
اڳيان آڪاس جي نيري ساگر ۾ ٽپي هڻي ويندو هو... ۽ پوءِ رات جي راڻي پنهجا ڪارا وار
هڙ بند ٿي هئي.

اهائي رات، اهوئي ڏينهن؛ اهوئي چنڊ، اهي ئي تارا، اهوئي آپ ۽ اها ئي ڌرتي...
۽ ائين سال لنگهي ويا.

پر ۾ ٻڌل نئون شهر هوربان هوربان وڌندو، ڇٽي خان جي گهٽ ڪي اوڏو پوندو
آيو. ۽ ائين ئي، ٻن چئن سالن ۾ ڇٽي خان جو گهٽ نئين شهر جي گود ۾ اچي ويو.
وڏو شهر. جيءَ ڪريءَ تي پکڙجي ويو. ڪريءَ جي چي چي تي وڏا وڏا بنگلا.
اصل معاملات اهي ويا، هن جي سمجھي جڏهن اس ۾ چمڪندي هئي ته ائين پيو لڳندو هو،
ڇڻ ڪو ڪمڪي جو وڻ، پٿر پکيڙي، ڪريءَ تي ٺهي پکڙي ويٺو آهي... ۽ 'ڇٽي خان'
جون اس ۽ سيمهن ۾ ڪارائيل سيرانجهڙيون جهوپڙيون، انهن ڪمڪن مثل بنگلن جي جهرمت
۾، جهرڪن جي جهنگلي جهان لڳنديون هيون.

پر پوءِ.. ڪمڪن جي ڪامگيري ۾ جهرڪن جو جهرمت ڪيٽائين؟ - جهوپڙيءَ
دارو، بنگلي ٿئيءَ جو پاڙيسري ڪو سونهي!

وڏن پٺن ۾ وڪڙ پيو... هلنديءَ وارن حرقت هلائي... ۽ هڪ ڏينهن هڪ وڏو
ميونسپل عملدار، 'ڇٽي خان' جي رهاڪن کي چٽاءُ ڏيئي ويو ته "اوهان کي ٺاڙي وڃي
ڪنهن ٻئي هنڌ ويهڻ گهرجي، ۽ گهٽ خالي ڪرڻ گهرجي. - اوهان جون جهوپڙيون
'ڪالوني' جي ڏيڍ ڏيڍ تي داغ آهن..."

گهٽ ۾ ٻائيٽل پنڃي ويو. ٻار پٽيا وائڙا ٿي ويا ته هيءَ آهڻا ڪٿان ۽ ڪيئن ڪڙڪي -
"اسين ته حدين کان اتي رهندا اچون؛ هي ڪالها آيا... اڄ اسان کي ٿا لڏائين -

هڙو ڪو انڌيرا!"

"نه بابا، اهاڻا هڪ اسان ڪونه ڇڏينداسون!"

”... پر چڙهيون به چو؟“

سڄو ڳوٺ اچي حاجيءَ جي هٿ تي گڏ ٿيو. آخر ڳالهه جو اڳ ٻچ حاجي، سڀني صلاح پياري ته درخواست لکائي ميونسپالٽيءَ جي وڏي صاحب کي ڏجي. کيس سموري حقيقت کان واقف ڪجي.

”ميونسپالٽيءَ جي وڏي صاحب“ وٽ درخواست به پهتي.

صاحب ڳوٺاڻن کي چيو ته ”بابا مان ميونسپل ميمبرن جي ميننگ ڪوٺايان ٿو. پر اهو ڪو فيصلو ٿيو.“ ڳوٺاڻا، صاحب کي ٻڌائي ويا ته ”فيصلو فيصلو ڪور... ڳالهه ٻڌري پٺ پئي آهي ته اسان کان اباڻا ڪڪ ائين چڙها ڪون ٿيندا!“

ميونسپل جي ميننگ گڏ ٿي. صدر صاحب ميمبرن اڳيان درخواست پيش ڪندي چيو ته ”چئني مان جي رهاڪن جو رخ متيل آهي. اهڙو ڪو طريقو ڳولهجي لهجي، جو دنگو لسان به نه ٿئي ۽ ڳالهه جي ڳالهه به رهجي اچي.“

ميننگ ۾ خوب گرما گرم بحث ٿيو. ڪنهن ڪنهن ٿي ڳالهائون، ڪنهن ڪنهن ٿي ڳالهائون پر سڀي جو رايو اهو ئي هو ته ڳوٺاڻن کي لڏائجي. ”انهيءَ ايراضيءَ ۾ چار چنگيون جاڳيون جڙي پوندون... ساڪسيڪ و نه مڃين ته ڪم ڪجي پوليس حوالي.“

هڪڙي نوجوان ميمبر. جنهن کي اڃا اهو تجربو نه هو ته ميونسپل جو ڪم ڪيئن هلندو آهي، ۽ ڪالونين جي زيب زينت ڪيئن وڌائي آهي، ۽ وڏي ماڻهوءَ مان ٺهائين وڏو ماڻهو ڪيئن ٿيو آهي. اها رٿ پيش ڪئي ته ”جيئن ته ڳوٺاڻن کي لڏائڻ اصل مفيد نه آهي، پر اصل مفيد اهو آهي ته ڪالونيءَ کي صاف ۽ سهڻو رکجي: تنهنڪري منهنجي رٿ آهي ته ميونسپل طرفان، انهن سڀي جهوپڙن کي هٽائي، ساڳيءَ ئي ايراضيءَ تي، نوان ٺاهڻ ۽ خوبصورت هڪ رنگا ڪوارٽر ٺهرايا وڃن، ۽ انهن ۾ ڳوٺاڻن کي آباد ڪيو وڃي.“

نوجوان ڳالهه پوري ٿي مس ڪئي ته سڀني کائي ڏنو.

”ساڪسيڪ وڃي، ساڪسيڪ وڃي...!“

”وڏو آيو آهي جهنگلين ۽ ڄاهلن جو همدرد!“

”بابا، تون اڃا ٻار آهين...!“

”سيڪي ويندو... سيڪي ويندو...“

آخر متفق فيصلو اهو ٿيو ته ڳوٺاڻن کي لڏائجي. هونئن ته لڏين ته ڪم پوليس جي حوالي ڪجي. آخر پوليس جو ڪم، بالا عملدارن جا ڪم مڃڻ ٿي ته آهي!

ڇوڪري خان جي ڳوٺ وارن کي فيصلي جي خبر پئي، ته وسائي ويا. ”ههڙو ڪلرا!“

هنن کيس خواب خيال ۾ به ڪونه هو. مٿس پڙ هڻي ويا ته ”ائين اباڻا ڪڪ اسين به ڪونه چڙهنداسين!“

۴ پوءِ .. هڪ ڏينهن صبح جو سويل، جڏهن اڃا حاجي ۽ پنهنجي هٿ ۾ پٺاري ۽ نه هاتي هئي، ۽ اڃا چڻڪار به نه ڪيو هو، جڏهن اڃا غلو ٻانگي کي صبح جي ٻانگ ٿي هٿ به نه گذريو هو، ته ڳوٺ جي چوڌاري غللو ۽ کڙڪاٽ پئجي ويو... ننڍو وڏو اکيون مٽي جهوڙي ۽ کان ٻاهر نڪتو. گهٽين جي موڙ وٽ ٻارن ٻنڀن ۽ رالن جا ميواڪا ٿي ويا. علو مسجد مان نماز پڙهڻي يا ڪڙو ٽڪڙو ٻاهر نڪري آيو. حاجي هٿ جو در ٻڪڙي هليو آيو. چوسو به اکيون مهنندو اچي پئيو...

ڳوٺ جي چوڌاري هٿيار-بند پوليس پئي هئي. ٿورو ٻيڙو، 'بلدوزر' ٽرڪٽر پئي درههان ڪڍيا. سندس ڳوٺ جي آواز پکين ۽ پرندن جي به ننڍن ڦٽائي ڇڏي هئي، ويچارا ٺڙاٺ ڪندا اکيون مان اڏامندا، پهچندا پئي ويا.

اوس، گوانڻن کي ميونسپل ميٽنگ جو موقعو ڏنو پئي ٻڌايو. ۽ پوءِ بالا عملدارن جا حڪم ..... ۽ تنهن بعد 'بلدوزر' کي اشارو ٿيو. بلدوزر جي مشين ۾ چرپر ٿي. سندس نولادي ٿي، ٺڙن لڳا. جهوڙيون ڏڪڻ لڳيون، ٻيا ۽ ٻار هجي ويا. عورتن اوچنگارون ڏيون. ٻارن سڌڪا ڀريا. بلدوزر اڳتي وڌيو. اڃا به اڳتي وڌيو... ۽ پوءِ هڪ ڏڪندڙ جهوڙي مان آڪريو... ڪرڪو ڪندي، جهوڙي اچي پٺ تي پئي! اسان جو آباد آڪريو مٽي ۽ پٿرن جو ڌير ٿي پيو. ۽ پوءِ بلدوزر وري اڳتي وڌيو. بلدوزر اڳتي وڌندو رهيو، جهوڙيون ڪرنديون رهيون... ۽ آخر بلدوزر اچي آخرين جاءِ وٽ پهتو... سندس نولادي ٻرن ۾ چڻ ڏائون پئجي ويا. اڳيان مسجد هئي! ڪنهن جاهل جي جهوڙي ڪاهه هئي... ڪنهن جهنگلي جو آڪريو ڪونه هو، جهن ۾ ماڻن جي شرڪ ۽ محسوسن جا ٽوڪ هجن. اڳيان هڪ خاني جاءِ هئي... پر بلدوزر جا پير اڳتي وڌي ڪونه سگهيا...

۴ گج گج ڏينهن کان پوءِ... چڻي خان جي ڳوٺ جي جاءِ تي، سراجيڙين جهوڙين پٽيءَ وڏا وڏا ٻنگلا، اسلحہ محلات ڪرڪيو پيا هئا. حاجي ۽ هٿ واري هڏ تي هائي. 'سيد عبدالسلام' جو ٻنگلو هو، جنهن جي ڀر ۾ بيٺل مسجد جا سارا چمڪي رهيا هئا. 'سيد عبدالسلام' مسجد کي ٻه-ٽي ڪري، نئين سر ٺهرايو هو.

تاری اجھام گئی

”کتنوں! ... کتنوں!“ رحمون کندھٹ کھیتی، ڈوہیں مٹی پت وچ ڈنہی،
ایمان ٹاہل سہلیاں سہلیاں گودڑاں اتون کھیتی، اونڈے سہیں ہجرے وچ بیاہ، رک
رک دائنہ اپنے کھیتس۔

”آلا ..... سرگیشی!“ جہاں ڈبہاں کڈوں، ہاسی دے سور اتون تپ آھدی کہا لہی
کد چوڑی ہالی۔

”نپ... نپ“ باھرون کھن دے اوٹ دی کھنوں، بیمار رحمون دے کن تی ہنی،
چنگھ کر، ڈہکن کاٹ ہاسی ولائس، ہجرے دے در تے مولی صاحب کڑا ہ۔

”کیوں لے حراسی! تون آجا کوئھی گیشی، من جو تہکوں اکوا سنا ہا؟“

رحمون سُر دے جھڑ دے مولن ہاسی ولایا، آکس؛ ”مولی صائب! کھڈے وچاں!
واسطائی رب دا، میڈے حال تی رحر کرا! ڈون چار ڈبہن چوڑ، جیستائیں ساہ ستوا ٹہوان،
انہاں حالان نال مٹی پلا کٹان وچ سزان! چٹل پی نیسی سگھدا، ہک بیمار، ہا ہتوں
خالی... مولی صائب رحر کرا!“

”منین کو تیڈا لبکا چاتا ہا؟ جٹاں وٹھی، آتاں وچ سُر، ہر اتون کتبہ کلا مٹ!“

”پلا... او میڈی اساتری؟ آھا ڈیوہا... تہ جیگر وچ کٹاہین سٹی لکھی گراوان

ہا،“ رحمون سھکدے سھکدے آکھا۔

”آکیومین تہ میل وٹھی، کھٹی والی پتندی نہ پتہ... بی ایمان کٹون دا!“

”سائیں ایما تہ نہین ملدی..“

”منین آکھا، سُر دا قل! انہین مہل دا انہین مہل اتون نیکل، نہ تہ ول جیون

...جھدا پتین.....“ مولوی انین اک باھر نکتا، تولا اگتی وچ ول ولہ

”ہاں لے نمکچورا! منین کو تیڈے پٹو دا نوکر ہتی۔ رول کھٹی وانگی آمبڈے

در تے کرایا ہاویں، یشرما میڈے ہٹ نہ ہوونی ہا، تہ اچ تائیں ہڈ ہڈ رُل وچنی ہ۔

تیڈا دیوند کان کھٹی کاون ہا!

”واه مولوي صاحب، تيڏا اسحاق! ڪنن آڻي نه آڪيا ها، “ڦير، سيالا هه... منر نه
 وهه! رات ڪون آ هجره وچ سهدا هجره.“ ايوي آڪي، رحمون دل ٻي هٿ ٻڌ آڪيا:
 ”سائين الله ڪون ڏيک، منهن ڦير نال ايوي...“ رحمون ديان اکين وچون
 لڙڪ ڪر پئي.

”بد ڪر وات! ٻليٽ دا ڦل، بددين... رو ٻيا ڏکندا آهن! چڱا چالين ته هٿن دا هٿ
 پڪڙ نه ته.....“

مولوي ڏاڏهي تي هٿ ڦيريندا لا حول ٻڙهندا ٻاهر نڪتا. اکين ڳاڙهيا ٿي ڳوٺس -
 هڙي ناندو. ڏيک ڇا ته پٺن پٺن پٺن!
 ڪٿاين ڏڪڙي آئي.

”ڇٽو ڇوڙي!“ مولوي ڪٿاين ڪون هاما ڪئي.

ٻال پنج وچ سڀيت ٻڙي ٿي. ويڇون مولوي ٻي نڪا نڪا سڀيت وچ لنگه ٻا.
 محراب والي مٿي تي به، ڪنڌ هيٺ هڪ سوچڻ لڳا. ٿولي دير ڪون پڇي ڪنڌ آڻي ڇاڻس -
 ”اسحاق! گهين وچ انهن ڪٿاين ڪون. ڏيکانهن سڀيت ڪٿي ٿوئي ايند هين! ڏيک،
 مان شيخان دي ڳوٺ نه وهن. اڳلے دنهي ته ڪٿيا دا بهانا ڪيتا هاوي، هٿن ڏيک
 نه ڪوڙا ٻوڙا ڪر بند ٿين؟ هين نه مڪان مائين دا پٽ!“ مولوي سرڪڙي آڪيا.

ڇوڪر: حش حش ٿي، ڪلهه، سڀيت ڪون نڪل رواني ٿي.

هر مولوي ڪون اوچتي هڪا ڳالهه باد آ ڳئي: ”آٿوا ڇوڙا پنج، وچ اسحاق هڪو ولا!“
 آٿو سٺ ڇا ڪڙهي، آئون رکس پيران تي زور، سو اک-ڇنڀ وچ اسحاق ڪون آ
 ٻڱا. ساڳيان پيران تي ڏونهين رڳڙي رڳڙي آ مولوي هڪي حاضر ٿي.
 ”جانو! ٿورنهي وچون تمويڙ ڪڍي گهين.“

جانو ڪٿت ڪول تمويڙ ڇا آيا. مولوي اسحاق ڪو ٻيڙا نين هڪجهڙ هولي هولي سمجهايا.

سج لهه ڳيا. مولوي سانجهي دي نماز جماعت ڪون ٻڙها، محراب وچ، مٿي تي اجرڪ

ٽاڻ لٽ پيا. هر اهڙي ٻاسا ولالهي، هر اوڙي، دير دير نال ٻانگ ڏٺس. عشا دي نهار
 پوري ٿي، هر ڪو پنج وچ گهر وچ اراسي ٿيا.

سيالا آهين پور وچ ها، آٿر ٻي آڪي ته اڄ نه لڳان نه ڪڏان لڳان. ٿوڙي پئي

ڪئي! گهڪه. انڌارا... ڇڏي هڪ ڇا ڏي، ته چپ ٿي چپ. ڇڻ نه سڄي ڳوٺ وچ ديو

گهر ڳيا ها. ڪٿي ٻي پنج وچ سي ڪن سوگهي ٿي هن. رڱا مولوي آئون ڏون ڪٿاين

سڀ وچ ڪڙي، هولين هولين البدهه هن. ٿولي دير ڪون پڇي، ٿوڙي مريندو، پير پير

وچ پٽيدو، هجره دے درتے ان ڪڙي. مولوي هٿ دے اشاري نال ڏونهين ڪٿاين

ڪو هولين هر ڪرڙائي نال آڪيا:

”اڃا ڪڙي هنو! اڙي وارا ڪرو... ستان ڪو ڏيک نه گهي!“

«شیطان دا ٿل» هُن گویے ڏوڪڙ، تہ گئی ڏیواسا معتبر... جماعت کون دایہا
 ڏیندا ها!!۔ مولوی آہی منہن آکڻ لڳا۔

کتابیاں چنڊے نی تہ چئی ڏینہاں دا پروتا، ہالے جھڑا پائی دا مٺ، آہدی آتوں
 چا گیتا..... رحمون محرب دی رڙ نکل گئی، آپا ئی ڦل کگیر ہیا، کگیرڻ نال بھوشی وچ
 «خرو... خرو» کڙڻ لڳا۔

کتابیاں مولوی ڏے ڏنا، مولوی کتابیاں ڏے۔ سڀنی دے کد شرم کون جھک
 گئے، گھوٽ دے کتیاں وچ باھوڙ پئو گئی، آسمان وچ ہلدے مارے آھام گئے۔ چڊ ڏیکڊنی
 ڏیکڊ ئیں شرم کتون ککڙان وچ لٽک گہا...

مولوی لبر دی پانگ ڌتی۔ رب دی رحب جاگہ آئی، رحمون وچارا ہمیشہ کڻ
 سُمہ ہیا، خدا دے بدے هک پئی پچون هت منہن ڏوہدے، ڏکڊے ڏکڊے مسیت وچ
 آندے گئے، سج کئی کڙی... ہر رحمت دے فرشتے، اڄ آہیاں پُتریل جھولہاں واس ولا گئے!

ساڍا ٿي آنا

”سون خون ڇو ڪيو، ڪنهن انسان جي خون ۾ هڪ ڇو رنگيم: اهو هڪ ڊگهو داستان آهي. جيستائين مان اوهان کسي ان جو تفصيل نه ٻڌائيندس، تيسن اوهان کسي ان جي خبر ٻڌي ڪن سگهڻدي. مگر هن وقت اوهان صاحب جي گفتگو جو موضوع ”جرم ۽ سزا“ آهي، ”انسان ۽ جيل“ آهي. جيئن ته مان جيل ۾ رهي چڪو آهيان، تنهنڪري ان باري ۾ منهنجي راءِ غلط ٿي ٿي سگهي. سون کي ”منڻو“ صاحب سان پورو اتفاق آهي ته جيل مجرم جي اصلاح ڪري نٿو سگهي. مگر اها حقيقت ايترا دفعا ته دهرائي ويئي آهي، جو ان تي غور ڪرڻ سان ماڻهوءَ کي ائين محسوس ٿئي ٿو، جڏهن ته هو هزار ڀيرا اڳ جو ٻڌايل لطيفو وري وري بيان ڪري رهيو آهي..... ۽ هي لطيفو نه آهي ته ڇا آهي؟— جڏهن حقيقت جي ڄاڻ هوندي به مرادن جي تعداد ۾ حيلخانا موجود آهن، هٽڪڙيون آهن..... ۽ هونگ انسانيت ٻڙيون! مان قانون جي اهڙي زبور سان آراست ٿي چڪو آهيان!— ائين چئي، رسويءَ سون ڏانهن ڏٺو ۽ مشڪر. هن جا ٿلها ٿلها جشڻ جهڙا چپ ڪجهه عجيب انداز ۾ چُر يا ۽ هن جون ننڍيون ننڍيون محسوس اڪيون، جي ڪنهن غونيءَ جون پٽي معلوم ٿيون، چمڪڻ لڳيون. جڏهن هن اوچتو ئي اسان جي گفتگو ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو، ته اسين سڀئي ڏکي وياسون. هو اسان جي ڀرسان رکيل ڪرسيءَ تي ڪيريم واري ڪاٺي تي رهيو هو. جڏهن هن پنهنجو تدارف ڪرايو، تڏهن اسان کي اهي سڀئي واقعات ياد اچي ويا، جي سندس قتل جي واردات سان تعلق رکندڙ هئا. سرڪاري شاهد بڻجي، هن وڏيءَ صفائيءَ سان پنهجي ۽ پنهنجي ساٿين جي، اسيءَ جي ٿندي کان، جان آزاد ڪرائي هئي. هو ان ڏينهن آزاد ٿي آيو هو. ڏاڍي مائتاڻي نوني هو مون سان مخاطب ٿيو: ”معاف ڪيو، منڻو صاحب! اوهان جي گفتگو مان منهنجي دلچسپي آهي. مان اديب ته ڪونه آهيان، پر اوهان جي گفتگو جو موضوع اهڙو آهي، جنهن بابت پنهجي پڳڻ ٿل ٿل زبان ۾ ڪجهه نه ڪجهه ضرور چئي سگهندس.“ ان کان پوءِ وري چيائين، ”منهنجو نالو صديق رسوي آهي: ٿندي بارار ۾ جو خون ٿيو هو، مان ان ۾ هويڏار هوم.“

مون انهيءَ خون بابت صرف مٽاڇريءَ طرح اخبار ۾ پڙهيو هو، پر جڏهن رضويءَ پنهنجو تعارف ڪرايو، ته منهنجي ذهن ۾ ان جون سرخيون اڀري آيون.

انسان جي گفتگو جو موضوع اهو هو ته ”واقعي جيل مجرم جي اصلاح ڪري ٿو“ مان خود محسوس ڪري رهيو هوس ته اهڙي گفتگو ڪري، اسين ڪو به هڪ چئوسيل گڏيري وري چئو-ي رهيا هئاسون. رضويءَ جڏهن ائين چيو: ”هيءَ حقيقت ايترا دفعا ته دهرائي ويئي آهي، جو ان تي غور ڪندي ماڻهوءَ کي ائين محسوس ٿئي ٿو، ڇڻ ته هزار دهاڳ جو ٻڌايل لطيفو بيان ٿي رهيو آهي.“ ته مون کي وڏي تسڪين ملي ويئي. مون ائين سمجهيو ته رضويءَ ڇڻ ته منهنجي حيات جي ترجماني ڪئي آهي. ڪيريم-ڪامي ختم ڪري، رضويءَ پنهنجن ننڍڙين معصوم اکين سان مون ڏانهن ڏٺو، ۽ ڏاڍيءَ سنجيدگيءَ سان چيو: ”منڻو صاحب، انسان گناه چو ٿو ڪري، گناه ڇا آهي، سزا ڇا آهي. مون ان بابت ڏاڍو غور سان سوچيو آهي. منهنجي اڻپوريءَ سمجهه موجب هينئر آهي ته هر گناه جي ٻه ۽ هڪ تاريخ آهي. ... زندگيءَ جي واقعات جو هڪ وڏو حصو ان جي ٿهه ۾ هوندو آهي. ڏاڍو سمجهڻ ۽ ڏٺو ٿو. مان نفسيات جو ماهر نه هجي، پر ايتري ڄاڻ ضرور اٿس ته هڪو انسان، ڇائي ٻجهي، ٻهجي رها جوشيءَ سان ڏوهه ڪونه ٿو ڪري، مگر حالات کان مجبور ٿي ائين ڪري ٿو. قتل جي گناه ۾ قاتل برابر گنهگار آهي، مگر مقتول به صفا ڇڏي نٿو سگهي.“

نصير چيو، ”اوهان بلڪل درست فرمايو آهي.“

رضويءَ وري ڪافيءَ لاءِ آرڊر ڏنو ۽ نصير کي چيو، ”مون کي معلوم نه آهي: پر مون جيڪي ڪجهه چيو آهي سو شاهدي جي مدنظر نه ته هي موضوع ڏاڍو پراڻو آهي. منهنجو خيال آهي ته وڪٽر هيوگو، جيڪو فرانس جو هڪ مشهور ناول نويس هو. شايد ڪنهن ٻئي ملڪ جو هجي، توهان کي ته خبر ڄاڻ هوندي. تنهن حرم ۽ سزا بابت گهڻو ڪجهه لکيو آهي. مون کي هن جي تصنيف مان ڪجهه پورا ياد آهن...“ ائين چوندي، هو مون ڏانهن مخاطب ٿيو: ”منڻو صاحب، شايد اوهان جوئي ڪيل ترجمو هو. ڇا هو؟- اها ڏاکڻ ڪڍي ڇڏيو، ها انسان کسي ڏوهن ۽ ڏکس ڏانهن وٺي وڃي ٿي.“ مان هاڻي سوچيان ٿو ته اها ڏاکڻ ڪهڙي آهي ۽ ان جا ڏاکڻا آخر ڪيترا آهن!

”ڪجهه به هجي: اها ڏاکڻ ضرور آهي، ۽ ان کي ڏاکڻا به آهن. ۽ جيئن آڏو سڃاڻ ٿو، به پيشار آهن: انهن جي گھٽ، انهن جو شمار ڪرڻ ٿي ناممڪن آهي.“

”منڻو صاحب، حڪومت راءِ شماري ڪرائي ٿي، حڪومت آدمشماري ڪرائي ٿي، حڪومت هر قسم جي شماري ڪرائي ٿي: پوءِ ان ڏاکڻ جي ڏاکڻ جي شماري ڇو ٿي ڪرائي؟ ڇا، هي ان جو فرض نه آهي؟ مون خون ڪيو. ليڪن ان ڏاکڻ جا ڪيترا ڏاکڻ ملي ڪري پوءِ ڪير؟ حڪومت مون کي سرڪاري شاهد بنايو، ان لاءِ ته خون جو ثبوت ملي، هو ان وٽ ڪو نه هو. پر سوال هي آهي ته مان پنهنجي گناه جي معافي ڪنهن کان

وٽان؟ اهي حالتون هن مون کي خون ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو هو. هاڻ منهنجي نردميڪ
نه آهي. انهن ۽ منهنجي وچ ۾ هڪ سال جو مفاصلو آهي. مان ان مفاصلي کان سعادي وٺان،
با انهن حالتن کان، جي پريان بهي منهنجا ويچارا ڪڍي رهيون آهن...؟

اسين سڀ رضويءَ جون ڳالهائون وڏي غور سان ٻڌي رهيا هئاسون. هو بظاهر تعليم يافته
نه هئي معلوم ٿيو، پر هن جي گفتگو مان ظاهر هو ته هو تعليم يافته آهي ۽ گفتگو ڪرڻ
مي سلفي مان واقف آهي. مان ڪجهه جوان ها، مگر مون ڄاڻيو هئي ته هولي چونڊو رهي،
ڳالهائيندو رهي ۽ مان ٻڌندو رهان. ان ڪري مون هن جي گفتگو جي وچ ۾ ڪجهه به نه ڪڍيو.
سڌس ڪافي اچي ويئي. ٻه چار ڏڪ ڀري، هن وري ڳالهائڻ شروع ڪيو: ”دا ڄاڻي
مان ڇا ڪندو رهيو آهيان؟ پر منهنجي دل ۾ هر وقت هڪڙي ماڻهوءَ جو حيل رهيو آهي
ان ماڻهوءَ جو. ان پکيءَ جو. جو اسان سان حيل ۾ گڏ هو. ان کي ساڍا ٽي آنا چورائڻ هي
ڏوه ۾ هڪ سال قيد جي سزا مليل هئي.“

نصير حيرت سان پڇيس، ”فقط ساڍن ٽن آڻن جي چورائڻ ڪري؟“

رضويءَ برف جهڙن ٿڌن لعلن ۾ چيو، ”هائو... فقط ساڍن ٽن آڻن جي چورائڻ ڪري. -
جي ان کي نصيب نه ٿو، ڇاڪاڻ ته هو پڪڙجي پيو. اها دلم خراپي ۾ محفوظ آهي، ۽ اڳتي پنگي
غير محفوظ. - ڇو جو ٿي سگهي ٿو ته هو وري پڪڙيو وڃي. - ڇاڪاڻ ته ٿي سگهي ٿو ته هن جو پٽ
وري هن کي مجبور ڪري. - ڇاڪاڻ ته ٿي سگهي ٿو ته هن کان پالڻاڻا صاف ڪرائڻ وارا هن کي
پگهار نه ڏيئي سگهن. - ڇو جو ٿي سگهي ٿو ته هن جي پگهار ڏيندڙن کي به پنهنجو پگهار نه
ملو وڃي. اهو ”ٿي سگهي“ جو سلسلو، متنو صاحب، عجيب غريب آهي. سچ پهتو ته دنيا
۾ ڪجهه ٿي سگهي ٿو. رضويءَ کان خون به ٿي سگهي ٿو.“ ائين چئي، هو ڪجهه وقت
لاڙ خاموش ٿي ويو.

نصير هن کي چيو، ”نوهاڻ ٿڳو پنگيءَ جي ڳالهه ڪري رهيا هئا...“

رضويءَ پنهنجن پوري مڃڻ تان، روسال سان ڪافي صاف ڪئي. ”ها، ٿڳو پنگي چور
هئڻ جي باوجود. يعني قانون جي نظرن ۾ هو چور هو. اسان جي نظرن ۾ پورو ايماندار هو؛
خدا جو قسم، مون اڄ تائين اهو ايماندار ماڻهو نه ڏٺو آهي. ساڍا ٽي آنا برابر هن چور يا
هئا. ۽ هن ڪورٽ ۾ صاف چئي ڏنو هو ته ”هيءَ چوري برابر مون ڪئي آهي ۽ مان پنهنجي
حق ۾ ڪابه شاهدي پيش ڪرائڻ نٿو چاهيان. مان هن ٽن ڏيهن کان پڪيو هوس. لاچار
مون کي ڪريم درزيءَ جي ڪسي ۾ هٿ وجهڻو پيو. منهنجي ٻن مهينن جي پگهار جا پنج روپيا
رهندڙ هئا. حضور، هن جو به ڪو قصور ڪونه هو. هن جا پاڻ ڪيترا گرامهڪ سلائيءَ جا
پسا جهيو ويٺا هئا. حضور، مان اڳ به چور يون ڪري چڪو آهيان. هڪ دفعي مير صاحب
جي پٽونءَ سان ڏهه روپيا ڪڍيا هئا. مون کي هڪ مهينو سزا ملي هئي. وري ٻي صاحب
جي گهران هڪ چانديءَ جو رانديڪو چورايو هوم. - صرف ان لاءِ جو منهنجي پٽ کي نمونيا

تي پئي هئي ۽ ڊاڪٽر تي گهري رهيو هو. حضور مان اوهان سان ڪوڙ ڪون ٿو ڳالهائين. مان چور نه آهيان. حالتون ڪجهه اهڙيون هيون، جو مون کي چوري ڪرڻي پئي. ۽ ڪجهه اهڙيون هيون جو مان پڪڙجي پيس. مون کان وڌا وڌا چور موجود آهن حضور، پر اهي اڃا تائين پڪڙيا نه ويا آهن. حضور هاڻ ته منهنجو پٽ به نه آهي ۽ زال به ڪانه آهي. پر افسوس اهو آهي ته اڃا منهنجو پٽ جيئرو آهي. هي سري وڃي ته جيڪر سارو جهنڊ تي ختر ٿي وڃي. حضور، مون کي معاف ڪريو!..... ليڪن 'حضور' ان کي معاف نه ڪيو، ۽ عادي ڏوهاري سمجهي هن کي ٻارهن مهينا سخت پورهن تي سان سزا ڏني. رموي بي ٽڪلف انداز ۾ ڳالهائي رهيو هو، جنهن ۾ ڪوبه وڌاءُ يا بهوت نه هئي. انهن پئي معلوم ٿيو ڇن لفظ خود بخود هن جي زبان تي اچي رهيا هئا.

مان بلڪل خاموش هوس، سگريٽ مٿان سگريٽ پسي رهيو هوس ۽ هن جي گفتگو ٻڌي رهيو هوس. نصير وري هن ڏانهن مخاطب ٿيو: "اوهان ڳڻوٺ جي ايمانداريءَ بابت ڪجهه چئي رهيا هئا..."

"هانو"، رضويءَ کيسي مان ٻيڙي ڪڍي دکائي. "مون کي معلوم نه آهي ته لاڻن جي نظر ۾ ايمانداري ڇا آهي. ليڪن مون کي يقين آهي مون ڏاڍيءَ ايمانداريءَ سان خون ڪهر هو: ۽ منهنجو خيال آهي ته ڳڻوٺ پنگيءَ به وڏيءَ ايمانداريءَ سان ساڍائي آنا چوراپا هوندا. منهنجي سمجهه ۾ تهو اچي ته ماڻهو ايمانداريءَ کي صرف چڱين ڳالهين ڏانهن منسوب ڇو ٿا ڪن. ۽ سچ پچو ته مان هاڻ اهو سوچڻ لڳو آهيان ته آخر چڱائي ۽ برائي آهي ڇا؟ هڪ شي اوهان لاءِ سٺي آهي: مون لاءِ پري ٿي سگهي ٿي. ڪنهن سوسائٽيءَ ۾ ڪا ڇير سٺي سمجهي وڃي آهي، اهي ۽ ساڳي ڇير خراب. اسان مسلمانن ۾ بئبل جا وار وڌائڻ گناه سمجهيو وڃي ٿو، ليڪن سيڪ اهڙي گناه کان بيزار آهي. اگر هي وار وڌائڻ وائي گناه آهي ته خدا انهن کي سزا ڇوڻو ڏي. جيڪڏهن هو خدا آهي، ته منهنجو کيس عرض آهي ته خدا جي واسطي هي اسانن جا ٺاهيل قانون ٽوڙي ڇڏ. هن جا بٽايل جبل ٻاهي وڌن ۽ آسمان تي پنهنجون ڪورٽون برپا ڪن، ۽ خود پنهنجي ڪورٽ ۾ انهن کي - راڌي - ڇڪڻ ته پيو ڪجهه نه، ته انصاف ته ٿئي!"

رضويءَ جي اهڙيءَ تقرير مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. هن جي دل جو درد ئي دراصل تاثير جو سبب هو. هو ڳالهائي رهيو هو ته ائين پئي محسوس ٿيو ڇن هو اسان سان به هڪ پنهنجو پاڻ سان گڏوگڏ ڪري رهيو آهي.

هن جي پڙي وسامي وڃي هئي. شايد ان ۾ تماڪ جي ڪا ڳڻوٺ اچي وڃي هئي، ڇو جو هن پنج ڇهه دفعا ان کي مچائڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر جڏهن نه سٺي ته ٿئي ڪيائين، ۽ مون ڏانهن مخاطب ٿي چيائين: "منٿو صاحب! ڳڻوٺ ساري زندگي مون کان نه ورنندو. اوهان کي پڌايندس ته اوهان چوندا ته جذبات آهن. ليڪن خدا جو قسم جذبات جو هن ۾

ڪو به داخل نه آهي. مان هن جو دوست ڪونه هوس؛ نه هونئي منهنجو دوست هو، ڇو جو هو هر وقت پاڻ کي ائين ئي سمجهندو رهيو.

رسويءَ ڪهسي سان ٻي پڙي ڪڍي؛ مگر اها پڳڻ هئي. مون هن کي سگريٽ آڇيو، هو هن ورتو. ”مهرباني، منهنجي صاحب، معاف ڪجي. مون ايتري بڪواس ڪئي آهي، جا مون کي نه ڪرڻ ڪپندي هئي؛ ان ڪري جو سائن الله اوهان...“
مون هن کي وڃ ۾ ڪڍندي چيو، ”رسوي صاحب، مان هن وقت منهنجي آهيان؛ صرف سعادت حسن آهيان. اوهان پنهنجي گفتگو جاري رکجو، مان ڏاڍي دلچسپيءَ سان ٻڌي رهيو آهيان.“

رسوي ٿورو مضحڪيو ۽ هن جي نڍڙين منهنجي اکين ۾ چمڪا اچي وئي. ”اوهان جي وڏي نوازش آهي...“ وري نصير ڏانهن مخاطب ٿيو: ”مان ڇا چئي رهيو هوس؟“
مون يادگيري ڏيارينداس: ”اوهان ٽڪڙ جي ايمانداريءَ بابت ڪجهه چوڻ پئي چاهيو.“
”هائو.“ ائين چئي هن منهنجو پيش ڪيل سگريٽ ڏکاريو. ”منهنجي صاحب، تان هن جي نظر ۾ هو عادي ڇوڙ هو. پڙين لاءِ هڪ ڏينهن هن ان آنا چوراهه هئا. ڏاڍي مشڪلات کان پوءِ هن جڏهن ٻي ڀيري جي ڪوشش ڪئي، ته هن جي پير جي هڪ هڏي ٻڏي پئي. منهنجي لاءِ هو گهٽ ۾ گهٽ هڪ سال علاج ڪرائيندو رهيو. مگر جڏهن منهنجو هر-جسٽر دوست ’جرمي‘ هن جي هٿ ويهه پڙيون موڪليدو هو، تڏهن هو پوليس جي نظرن کان بچائي ويهن جون ويهه ئي پڙيون آڻي منهنجي حوالي ڪندو هو. سرڪاري شاهدن تي ڏاڍي ڪڙي نظر رکي ويندي آهي، ليڪن جرميءَ، ٽڪڙ کي پنهنجو دوست ۽ همراز بنايو هو. ٽڪڙ ٻنگي هو، ليڪن هن جي فطرت ڏاڍي خوشبودار هئي. پهريائين پهريائين جڏهن هو جرميءَ وٽان پڙيون کڻي آيو، تڏهن مون سوچيو ته هن حرامزادي ڇوڙ ڪجهه. غالب ڪيون هونديون، مگر بعد ۾ مون کي معلوم ٿيو ته هو بلڪل ايماندار هو. پڙين لاءِ ان آنا چوراهه هن پنهنجي پير جي هڏي ٻڌائي هئي، جنهن لاءِ هو ٻارنهن مهينا علاج ڪرائيندو رهيو هو؛ مگر هٿ جهل ۾، جيتوڻيڪ جو سڀئي مشڪل ۽ پاياب هو ۽ جيئن جو هن کي سڀ هڪ ماسڪس ڳالهه هئي، هو جرميءَ جون سڀ ڏاڍا پڙيون منهنجي حوالي ڪندو هو. جڏهن ته اهي وٽس هڪ اسانت هون! جڏهن هو ٿورو وقت گهٽائڻ کان پوءِ مون کي چونڊو هو، ”سائين، هڪڙي پڙي ته ڏيو“ ته مان هن کي صرف هڪڙي پڙي ڏيندو هوس. اسان هڪڙو ته ڪيڏو آهي؟“ رسويءَ اهڙي نموني پنهنجي گردن کي جهڪايو، جنهن تي پاڻ ڪن پاڻ نصرت ڪري رهيو هو.

”جيئن مان عرض ڪري چڪو آهيان، مون تان سخت پابندي هوندي هئي. سرڪاري شاهدن سان ائين ئي ٿيندو آهي. جرمي منهنجي پيش ۾ وڌيڪ آزاد هو. هن جي لاءِ رشتن ڏهني ڪري گهڻيون ئي سهولتون ميسر ڪيون ويون هيون. سائين ملندو هوس؛

پڙيون ملنديون هيس: جبل اندر رشوت ڏيڻ لاءِ پئسا به ملي ويندا هئس. ڦڳو پنکيءَ جي سزا ختم ٿيڻ ۾ باقي ٻه چار ڏينهن وڃي پڇيا هئا. جڏهن هن پوڙيون دنگو جرجيءَ وٽان سون کڻي ويو. پڙيون آڻي ڏنيون، تڏهن سون هن جو شڪريو ادا ڪيو. هو جبل مان نڪرڻ لاءِ خوش ڪيو هو. سون جڏهن هن کي مارڪ ڏئي، تڏهن هن چيو، ”حضور، مان وري هتي اچي ويندس: يڪي انسان کي چوري ڪرڻي ٿي هئي ٿي. بلاڪل اهڙيءَ طرح چيل يڪي انسان کي ڪاڏو کائڻو ٿي هئي ٿو. سائين اوهان ڏاڍا چڱا آهيو... سون کي ايتريون پڙيون ڏيندا رهيا! خدا ڪري اوهان جا سڀ دوست چئي وڃن. جرجي اوهان کي ڏاڍو پالندو آهي،“
 نصير اهو ٻڌي، شايد پهتجو پاڻ سان ڳالهائيندي چيو: ”اهڙي ماڻهوءَ کي صرف ساڍن ٽن آنن چورائڻ ڪري سزا ملي هئي!“

رضويءَ گرم ڪافيءَ جو ڊڪ ڀريندي، نرم لهجي ۾ چيو: ”هاڻو، فقط ساڍن ٽن آنن چورائڻ جي ڏوه ۾...“ اهي خزاني ۾ موجود آهن. خدا کي خبر انهن سان ڪهڙي پست جي آڱ آجهامندي!“

رضويءَ ڪافيءَ جو هڪ وڌيڪ ڊڪ ڀريو، ۽ سون ڏانهن مخاطب ٿيو: ”مٽر صاحب! هن جي چئن ۾ فقط هڪ ڏينهن رهجي ويو هو، ۽ سون کي ڏهن ڏينهن جي ڏاڍي گهرج هئي. مان تعميل ۾ وڃڻ ٿو چاهيان. سون کي اهي پئسا ستريءَ کي رشوت طور ڏيڻا هئا. سون ڏاڍيءَ مشڪل سان ڪاغذ پينل هٿ ڪري، جرجيءَ ڏانهن هڪ خط لکيو هو، جو انگريزي جي ذريعي ان تائين پهچايو هو ته ”هڻو ڪهڙي به نموني سون ڏانهن ڏهه رهيا سوڪائي، ڦڳو اڻ پڙهيل هو. شام جو هو سون سان مليو. جرجيءَ جو خط سون کي ڏنائين. ان سان گڏ ڏهن ڏينهن جو ڳاڙهو نوٽ به آڻي منهنجي هٿ تي رکيائين. سون خط پڙهيو، لکيل هو: ”رضوي پيارا، ڏهه رهيا سوڪائي ته رهيو آهيان، مگر عادي چور جي هڪ. خدا ڪري توکي سيلن ۾ جو هو سڀاڻي ئي جيل مان آزاد ٿي وڃڻ وارو آهي.“ سون جڏهن اها چئي ٻڌي، تڏهن ڦڳو پنکيءَ ڏانهن ڏسي، مشڪر ته هن کي ساڍن ٽن آنن چورائڻ جي جرم ۾ هڪ سال سخت پورهي سان قيد جي سزا ملي هئي. مان سوچڻ لڳس ته جيڪڏهن هو اهي ڏهه رهيا چورائي ها، ته کيس ساڍا ٽي آنا ٽي سال جي حساب سان ڪيتري سزا ملي ها...؟“ ائين چئي، رضويءَ ڪافيءَ جو آخرين ڊڪ ڀريو ۽ رخصت وٺڻ کان سواءِ ئي ڪافي هائوس کان ٻاهر نڪري ويو.

لاهي چاڙهي

"ڪٿان؟"
 "جنان مليو."
 "پوڻ ڪٿا آهي؟"
 "نواب به ڪونهي."
 "اڳي ته اهڙو ڪونه هئڻ."
 "ڪير؟"
 "تون!"
 "مون کي ڇا ٿيو آهي؟"
 "پهجي دل کان پڻ."
 "ڇا پڇيان؟"
 "دل جو حال."
 "مان ته آهولي آهيان."
 "ته مان بدلجي ويئي آهيان؟"
 "پيشڪا"
 "ڪهڙي خبر هئي ته هي ڏينهن به ٿيندو...!"
 "ڪنهن کي به خبر نه هوندي آهي."
 "مان راتين جو ئي ٻي تائين جاڳندي رهان؟"
 "ڇو ئي جاڳس؟"
 "پر تهجي تفريح حتر نه ٿيندي؟"
 "ڪهڙي تفريح؟"
 "مان ڇا چائان ڪهڙي تفريح؟"
 "ڇڻ مان هيتو تفريح ڪري مونڱو آهيان!"

"اڄ وري دهر سان آئين...؟"
 "ها."
 "ڪلهه به دهر سان آيو هئڻ..."
 "ها...!"
 "هيتو به ڇڏا هوندا."
 "ها به ڇڏا هوندا."
 "بلڪه ٿي..."
 "بلڪه ٿي!"
 "ڪٿي هئڻ؟"
 "مڙهڻي هيتي هئي."
 "ايترو دهر سان ڇو آئين؟"
 "ڪجهه اهڙي ڳالهه هئي."
 "مان انتظار ڪري رهي هئس."
 "نه ڪرين ها."
 "هائي نه ڪنديس..."
 "شڪريه!"
 "ماني ڪاڏي؟"
 "ها."
 "ڪڏهن؟"
 "ڪافي وقت ٿيو."
 "ڇا ڪاڏي؟"
 "جوتڪي مليو."

« ٻيو ڇا...! »

« ها... مان راتين جو ٿي هجي تائين تفريح

ٿو ڪريان. مان بچند خراب آهيان! »

« نه، تون بچند سٺو آهين! »

« نه، مان بچند خراب آهيان... مون ۾ سڄي

دنيا جا عيب آهن. »

« نه، تون بچند سٺو آهين. نيڪ، رحمدل،

مرض شاسا، خراب نه مان آهيان. »

« تون؟ تون ويڃاري مير جي دهوي! »

« ۹ تون زال جو خيال رکڻ وارو... خواب ۾

۽ سگهن جي دل نه ڏکائي وارو! »

« ۹ تون ڏکڻ جي ماريل خاوند جا ظلم سڻ

واري، مرض شناس، مرض... »

« مون کان اهي ڏک برداشت ڪتا ٿي سگهن! »

« ڪهڙا ڏک؟ »

« اهي ڏک. »

« نه برداشت ڪر...! »

« جيستائين زندگي آهي، برداشت ڪنديس. »

« جيستائين زندگي آهي، مان به برداشت ڪندس. »

« توکي ڪهڙي تڪليف آهي؟ »

« ۹ توکي ڪهڙي تڪليف آهي؟ »

« منهنجي تڪليف، منهنجو خدا ٿو ڄاڻي. »

« منهنجا ڏک به منهنجو خدا ٿو ڄاڻي. »

« خدا جو خوف ڪرا! »

« نه، خدا کان وڌيڪ مان توکان ٿو ڊڄان! »

« منهنجا خدا! مان ڪاڏي وڃان. مون کي

موت به ٿو اچي...! »

« خدا جي واسطي شور نه ڪر. »

« مان ئي شور ڪريان يا تون؟ »

« مان چوان ٿو ٻار بي آرام ٿيندو... »

« توکي ته ٻار جو ڏاڍو فڪر آهي! »

« توکان گهٽ ته ڪونهي. »

« خبر به نه اٿئي ته ڪهڙو حال اٿس، ڪهڙو رز »

« ڇا خبر ناهي؟ »

« اهوئي ته بيمار آهي يا ..... »

« ڇو، خيريت ته آهي؟ »

« تنهنجو ڇا...؟ »

« مان ڇا پڇيان ٿو؟ »

« تون پنهنجن ڪول تماش ۾ ره! »

« منهنجي سوال جو جواب ڏي! »

« ڪهڙي سوال جو؟ »

« ٻار سگهن آهي؟ »

« توکي رات جو ٿي هجي ٻار جي محبت ۾ »

ستائين لڳي...؟ »

« مان پڇيان ٿو... »

« ڇڻ ڏاڍي محبت اٿس...! »

« ڇڏي توکي آهي، آهي؟ کان گهٽ ڪونهي. »

« تڏهن ٻيو سڄي رات گهمن ٿرين...! »

« مان گهمان نٿو. »

« تڏهن ڀلا رات جو ٿي وڃي تائين ڇا ٿو ڪرين؟ »

« ڪير ٿو چوي ته ٿي ٿيا آهن! »

« ٿي نه ٿيا آهن ته ڪيترو ٿاڻم ٿيو آهي؟ »

« اڃا ته به نه ٿيا آهن! »

« ڪير ٿو چوي؟ »

« مان ٿو چوان. »

« ڪٿو؟! »

« مان ڪوڙ ڇو ڳالهائيندس! »

« گوڙ نه ڪر، آهستي ڳالهه... »

« ٻار ته بلڪل ٺيڪ آهي نه؟ »

« بلڪل. ڇو؟ »

« مون کي تنهنجي ڳالهائڻ مان شڪ پئجي »

ويو هو. »

”ندا ڪري ته ”عرفان“ مان ئي ڦهنجو
ڇار هجي!“

”منهنجي محبت هميشه تائين آهي.“

”وڏو آيو محبت ڪرڻ وارو...!“

”ڇو نه؟“

”محبت ۾ ڏک ڏيڻ وارو...!“

”تون ڏک سٺو واري...“

”تو کي ڪهڙو ڏک پهتو آهي؟“

”ڪو نه.“

”هوءَ شڪايت ڇا جي؟“

”مون ڪهڙي شڪايت ڪئي؟“

”ڇا چئڻي-شڪايت نه ڪرڻي؟“

”ڪڏهن ڪير؟“

”ها الله...“

”تو کي ڪهڙو ڏک پهتو آهي مون کان؟“

”تون به ڇا ڪندڙ؟“

”نڌن نه...“

”وڏو آيو آهي رات جو ٻين جي همدردِي

ڏيکارڻ وارو!“

”مان ڇو نه ٿو اها ئي نه ٿا آهن!“

”نه سٺي...“

”ها... نه!“

”وڏو آيو آهي، رات جو ٻين جي همدردِي
ڏيکارڻ وارو...!“

”مان ”آئن“ مان گڏ هئس.“

”آئن سان؟... ڪهڙو؟“

”تنهنجو گهر!“

”ڇو تنهنجي ڏاڍي پرواهه اٿس؟“

”اهو تنهنجي دل کان هج.“

”ڪنهن کان پڇان؟“

”تنهنجي دل کان.“

”ڇا پڇان؟“

”ته منهنجي دل ۾ محبت آهي يا نه؟“

”آهستي ڳالهه... عرفان جي ڏند ڦيڻي پوندي.“

”ڪهڙي نه پياري ڏند ڪري رهيو آهي...!“

”... هٿ“ ”ٿي هيلان رکي.“

”نڌو نه ڏسڻس.“

”نه شڪي ٿو...“

”بلڪل ٿو وانگرا.“

”اوڻهون، هيءَ ته ٿو وانگر مشڪي

رهيو آهي...!“

”ڪهڙو؟“

”تنهنجو گهر!“

”ڪهڙي ڪٿي جي...“

هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته .....

”تون به .....

آءٌ بهجي آيس ۾ ڪجهه ڪر ڪري رهيو هوس. هڪ ٻڌڙي، چل ٿاڻن ڪپڙن ۾، هڪ ننڍڙي هڙاي ڪچ ۾ ڪپڙن جو هڪ مان اندر لنگهي آئي. آءٌ هن متعلق ڪجهه سوچيان تنهن کان اڳ، هن ڏسي آگر مون ڏانهن ڪئندي زور سان چيو: ”تون به مون وٽ پهچو هئس... ها تون به مون وٽ پهچو هئس!“ آءٌ حيران ٿي هن ڏانهن بهارڻ لڳس. هن جي اکين ۾ عجيب احساس ڀريل هئا: ڊپ، ڪاوڙ ۽ ڪشڪش جا گڏيل احساس، سندس جهوپڙن ۾ جهور اکين جي گهرائين ۾ تڙي رهيا هئا. هن جي چاهري تي مابهوسين ۽ يادگيري جا هزارين گهٽ هئا. هن جا گهٽيل ۽ چٽيل هٿ ڏکي رهيا هئا. مون کي رحر جي جذبي مان گڏ ڪجهه وحشت ٿيڻ لڳي. مون آيس جي پٺيوالي طرف ڏاڍو ڇو هريان پئي ڪئي رهيو هو. شايد هو کيس سڃاڻندو هو. هن وڏي اچي مائيءَ کي ٻانهن کان ورتو، ۽ مڙني وڪيل پشن سان هڪ اٺو ڪٿي کيس ڏهندي چيائين: ”مائي، ٻاٻا، ٻاهر هل!“

هوءَ ڪجهه وقت انهيءَ آنڪ کي ڏسندي رهي. ۽ پوءِ وري پٺيوالي کي گهوريوندي چيائين ”تون به مون وٽ پهچو هئس... ها، تون به مون وٽ پهچو هئس!“ - ائين چئي هوءَ ٽڪري ٽڪري ٻاهر نڪري ويئي. آءٌ اڃا تائين حيرت ۾ هوس. پٺيوالو اڃا تائين ڪٿي رهيو هو. جڏهن مون ڪاليس هن ٻاٻت پهچو، تڏهن چيائين: ”ها مائين، آءٌ انهيءَ مائيءَ کي - چاڻن.. اسان جي هاڙي جي آهي. ڪجهه ڏينهن کان ويجهاريءَ جو دماغ جاءِ نه آهي... پنهنجي سال سنڌي اسڪول ۾ مائٽر ٻائي هئي. جڏهن ملڪ جو ورهاڱو ٿيو، تڏهن مٿس مائٽس مٿس هندستان هان لاءِ ڏاڍو زور رکيو، پر هن سڀي کي اهو جواب ڏيئي ماٺ هڪرائي ڇڏي ته ”جيڪو سنڌ جا وڻ ڇڏيندو، سو ڪڏهن سائو هڪڙو ٿيندو. سنڌ اسان جو سامه آهي. اسين پنهنجي سامه کان ڪيئن جدا ٿيون؟“ سندس ٻه ٻٽ ۽ نياڻي هندستان هليا ويا. هيءُ هئي نوڪري ڪندي وهيي. ٿوري ئي وقت کان پوءِ رٽائر ڪيائين. ٽي سال پيشن جي پويان ٻڌڙي، ويجهاري ٻڌڙي هر هڪ آيسر جي در تي رهي، پر رڳو ٽاهيا دلالتا هئي ملبس. وٽس جيڪا ميزي چوبي هوندي هئي. چوڻ ٿا ته اٽڪل... رهيا ڪي هئس. - ا هڪ هڙيءَ ۾، ڪپڙن ۽ مائي سان گڏ، ڪٿي ڪريدي هئي، ۽ سڄو ڏينهن آيسن جا چڪر ڪائي، نام جو ٽڪي ٿئي اچي گهر پهچي ٿيندي هئي. هڪ ڏينهن ڪنهن کيس صلاح ڏني ته فلاڻي ماڻهو هي گهر وڃي، سندس

زالن جي مٿ ڇوڙ ڪر ته هو تنهنجو ڪم ڪرائي ڏينديون. هوءَ دستور موجب پنهنجي
 هڙ سان ڪري ڏسڻ لڳي ۽ گهر ۾ لنگهي ويئي. گهر جي زالن کيس ڇڏي دلاسا ڏنا. کيس ماني ۽
 پور ڪرائڻ لاءِ ڪٿ تي ويهاريائون. هوءَ هڙ هاسي ۾ رکي ماني ڪٽڻ ۾ جسي ويئي. ماني
 ڪاٺي جڏهن وڪلايائين ته هڙ سندس هاسي ۾ ڪانه هئي! ويڙهيءَ پڙي ۽ گهڻيون ئي رڳيون
 ڪڍيون ڪيون، پر ڪنهن به سڌ نه آونائين. گهر جون زالون صفائي ۽ ويون ته ڪا ڪم
 هڙ جي خبر نه هئي. روئي پئي پڙي پنهنجي گهر پهتي. ڪجهه ڏينهن ته گهر ۾ پئي رهي.
 آخر شايد هڪ کان لاچار ٿي ٻاهر نڪتي. ۽ هاڻي اسن کيس وري ورتن تي پٽو ڏسندا
 آهيون. سندس وات تي هن اهي ئي لفظ آهن: ”تون به مون وٽ پڙهيو هئين..... ها تون
 به مون وٽ پڙهيو هئين.....“ - سراج

”سوڙ...“

اها رات شايد ئي مون کان وسرندي. هاڻوڪا ان رات ڪاٺي ٿڌ هئي. سارو ڏينهن
 آسمان جي اکين سان ڳوڙها ڳوڙها رهيا هئا ۽ ساروئي ڌرتيءَ جو دامن ٽر ٿي چڪو هو.
 ائين پئي ڏسڻ ۾ آيو ڄڻ ته برسات نه پريسيءَ وسيلو هئا
 انهن ڏينهن ۾ باپي گهر اڳيان باغ رکيو هو. ڪيترا تارا لڳايل پوٽا ته پئي ۽ جي
 ڇوٽ ۾ چٽ ٿي ويا هئا، باقي جيڪي رهيا ڪهڙا هئا تن جو بچاءُ ڪرڻو هو. شام جوئي به
 چئي ڇڏيو هو ته ”رمو ڪان بچي ڇڏجانءِ ته انهن پوٽن کي سرديءَ کان ڪيئن بچائجي.“
 رمو اصل سرڪاري بنگلي تي مالهي هو، پر پوءِ کيس اتان ڪڍيو ويو هو. سندس پوڪاليءَ
 جو سبب هن جي چوڻ موجب اهو هو ته هن کان هڪ دلچسپ صاحب جي گهر ڀاڄي پهاڙي
 ۾ ڀر ٿي ويئي هئي. دير به ان سبب جو هن کي ان ڏينهن پٽ ڄاڻو هو. ”ڏينءُ“. خير ڪيئن
 به هجي، هاڻ هو ڳوٺ جي سرائيءَ وٽ ڪنن جي لوڙ جي سڀال ڪندو هو.
 سونهليءَ جي پانگ ٻڌندي مون به ٻاهر نڪرڻ تي دل ٻڌي. درڪان ڇڏي ٻاهر
 نڪتس، ڏٺو ته بادل ٿوري پڪڙي ويا هئا ۽ آسمان ۾ تارا سرديءَ سبب ڏکي رهيا هئا.
 ڪٿان ڪٿان هوا جو سرد جهوٽو پئي ۽ جا اشتها ورتائيندو گذري رهيو هو.
 مسجد آڪري ڇڏي تلاءَ جي ڪناري تي آيس ته ڏٺو به خاموش هئا. شايد انهن کي
 به پئي پيو هو. جمال شاه وٽان ڦري رموءَ جي چن جي سامهون ٿيس، اتي پئي به اچي
 ڊرتو. هٿن کي ڪوٽ جي ڪپڙن ۾ ويس تي ڊپائيندو. ڏندن جو ڪوڪو بند نه ٿئي.
 چن جي ٻاهران پهي رهيس ۽ وڏي آواز سان سڌ ڪرڻ لڳس، مگر ڪمبخت آواز کي به
 پيءُ پڙيو هو!

اوجوتوئي رموع جو آواز ڪن تي پيو. شايد هو پنهنجيءَ زال سان ڳالهائي رهيو هو
گهر ۾ صرف هو ۽ سندن ۽ ٻار هئا. ٻارن جو آواز ته هو ڪو نه ٻڌي هو ٻڌي هئا.
”هان ته پيو پلٽري به آندو اٿس. چوي ٿو ته ”اهو به تون سڀال“. مون جواب
ڏيومانس ته ”وڌيڪ ڪمونءَ کي ٿي سگهيا آهن، اهو ان جي حوالي ڪر. مون وٽ اڳ ٿي
چار ته آهن.“

”پوءِ ڇا چئين؟“ اهو ڊهنوءَ-ماءُ جو آواز هو.
”چوندو وري ڇا. چئين ته ڪو ڪن جو گوشت چورائي ٿو وڃي.“ رموع جي آواز
۾ نفرت سمايل هئي.

”ڪٿي کي گوشت ملندو آهي...؟“ ڊهنوءَ-ماءُ جي آواز مان حيرت ۽ عجب ظاهر هئا.
”هائو، اهي ڪٿا به نصيب وارا آهن، ٻن ڪٿن کي هڪ رات ملندي آهي.“
”ڪيترا ڏينهن ٿيا آهن گوشت ڪاڏي؟“ ..... هيد تي ڪاڏو هوسين ٿي؟“ ڊهنوءَ-ماءُ
مؤس کان پڇيو. ڏاڏي حسرت هئي ان جي آواز ۾
رموع ڳالهه کي ٿيڻ لڳو:

”لڳي سمجهه ته ڪجهه شيءِ نه گهٽ ٿئي. ڪائين جو سڀڪ وٺندا هئاسين اهو به الله
سائينءَ کي نه وٺيو. هي مندائتي مينهن اهي به آليون ڪري ڇڏيون؟“
”رات وارو ضرور ڄمندو.“ ڊهنوءَ-ماءُ، مؤس جي ڳالهه وٺائيندي چيو.
”ٻارن مٿان ڇا وڏو اٿئي؟“ رموع پڇيو.

”ڳولهيون ۽ ٻيو سوڙ جو ٺڪرو... پر هاڻي اهو چٽل ڪٽسو به هڪڙو؟“
”ها... ۽ تنهنجا به ته ڏينهن اچي ٻريا هوندا.“ رموع جي آواز مان اندشو ظاهر هو.
”هائو، ڇڏو ڪي ڏهون سهينو ٻورو ٿيندو.“

ڪجهه وقت خاموشي چاشني ويئي. مون سمجهيو ته شايد هو نالو ڳوليندا هوندا، جيڪو هو
پنهنجي نيس ٻار کي ڏيندا. ڇو جو جڏهن منهنجي وڏي ڀاءُ کي اولاد ٿيڻ وارو هو تڏهن
سڀ گهر جا ڀاتي وڙهندا هئاسون ۽ هرڪنهن پنهجو پنهنجو نالو انتخاب ڪيو هو.
ڪٿ جو چيڪٽ ٿيو. مون سمجهيو ته ڪنهن پاسو بدلايو.

”تون ڇا ٿو سمجهين. پٽ ڄمندو ڏي؟“ دائي نه چوي ٿي هڪ ئي ڀڪه پٽ آهي.“
ڊهنوءَ-ماءُ جي آواز ۾ ٻار پري شوخي سمايل هئي.

ڊهنوءَ اوجوتوئي هڪ وڏو ٺهڪ ڏنو. هڪ خوفناڪ ٺهڪ... منهنجن ڏندن جي ڪڙڪڙاڻ
ٻڌ ٿي ويئي. ڪلندي ڪلندي، روءِ چيو، ”مون کان ٿي پڇين؟ مون کان! مان ته چوان ته
جيڪر هن دٻي ”-ٽوڙ“ چمي... پيو ته ڏندن جو ڪڙڪو ته بند ٿيندو؟“

هڪڙي هلڪي ڏڪ جو آواز ٿيو، ۽ وري اهائي خاموشي... منهنجن ڪنن ۾ ٺهڪ جو
آواز دهل جيان وڃي رهيو هو، ۽ مون کي هڪ نه ٿي جو رموع کي ٻاهر سڏيان. سچ پچو
ته اڃا تائين ان ٺهڪ جي تلخي. جا هڪنهن زخمي جي روڪ جيان زور سان هن جي دل مان
ڦاٽي نڪتي هئي. منهنجي رڳ رڳ ۾ سائي پئي آهي. ۽ پڻ اها رات... جنهن رات ٿارا
ڏيکي رهيا هئا...! - علي بخش ميمڻ

م

- ۱. عربي طب جو جائزو
- ۲. ادب ۽ حقيقت نگاري
- ۳. انساني غير برابريءَ جي ابتدا
- ۴. حواشي مڪلي ناسه
- ۵. مهران جا موتي
- ۶. ادبي خط
- ۷. سنڌي نثر مان مثالي نڪرا
- ۸. ايشيا جي اديبن جي ڪانفرنس
- ۹. پڙهندڙن جا پيغام
- ۱۰. تبصرا
- ۱. ڊاڪٽر غلام حسين شاه
- ۲. سڪيرت ڀاڳي
- ۳. جي. جي. وٽسو
- ۴. سنڌي ڪاره محمد ابراهيم جوڻيجو
- ۵. سيد حسام الدين شاه راشدي
- ۶. ادارو
- ۷. رسول بخش ڀليجو، جمال اڙو.

”ڪنهن هڪڙي خاص موضوع يا فن جو مطالعو، طالب علم کي فقط انهيءَ هڪڙي پاسي جي ئي خبر ڏئي ٿو. مثلاً، جيڪڏهن ڪو علم جي ميدان جو ٻانڊ پٿرو جنگي فن ۾ ماهر آهي، ته هو رڳو انهيءَ ئي حڪم ۾ ڪامل هوندو؛ پر ان سان گڏوگڏ جيڪڏهن هو تاريخ، فلسفي، ادب، ۽ زندگيءَ جي ٻين ضروري علمن کان به واقف ٿي وڃي، ته جيڪر اهي علم، هن کي وڌيڪ روشني بخشي ٿي، انهيءَ لائق بنائي سگهن ٿا، جو هو پنهنجي خاص مهارت واري ڪم ۾ به ڪيتريون ئي وڌيڪ اصلاحون ۽ سڌارا آڻي سگهي. انسان جي ارتقا ۾، منزل منزل، ان طرح ٻئي ٻئي آهي، جو مختلف ڪامن ۽ اڪارن هڪ سان ٻئي، ۽ ٻيءَ سان ٻي شي پيئي، نيون نيون شيون جوڙي، انساني تهذيب ۽ تمدن کي تهاڻين وڌيڪ روشن ڪرڻ جي ٻئي ڪوشش ڪئي آهي. جيڪڏهن فيلسوف رڳو حڪم ”ارسطو“ جي فلسفي کي ئي چهتيا رهن ها، ته فلسفو يا حڪمت اڃا شايد ٻارن واري گول-ڦيريءَ-راند کان اڳتي ڪانه اڪري ها. مختلف علمن جون ايتريون ساريون ترقيون فقط نظر جي وسعت ۽ اونهي اپاس جي ڪري ئي ٿيون آهن. ڪنهن هڪڙي فن ۾ ماڻهو، جو ماهر ٿيڻ برابر ڪاميابيءَ لاءِ ضروري آهي، پر سندس اهڙيءَ تعليم کي ٻين علمن جو مطالعو ۽ ٻي عام معلومات پائڻ وڌيڪ پختو ۽ ڪارگر ڪريو ڇڏين؛ تنهنڪري پنهنجي مخصوص علم يا فن جي دائري کان ٻاهر ٻيءَ عام معلومات جا جيڪي ٻي شمار آهن، هڪ طرف ٻڪريا پيا آهن، تن کي نظر انداز ڪري پنهنجي ئي علم يا فن ۾ ذهن کي دفن ڪري ڇڏڻ، سچ ٻچ ته هر معنيٰ ۾ پنهنجي علمي آپگهات جي برابر آهي!“

— ڪتاب ”آرت آف ليونگ“ تان ورتل اقتباس

عربي طب جو جائزو

انسان ذات کي اڄ جيڪو اڻاھ علم ۽ بيمحاب فن جو خزانو ورثي ۾ مليو آھي، تنھن ۾ سداس جو ڪيترو حصو آھي، ان جي تفصيل جي اسان کي نهايت گھٽ پروڙ آھي، جيئن جيئن علم جو چاھ گھڻو ٿيندو وڃي، تيئن تيئن محققن جا دماغ تاريخ جي مبارڪي صاف ڪري، نت نين حقيقتن کي بيمحاب ڪندا ٿا وڃن. مسلمانن جي علم دوستيءَ، نين کوجنن جي شوق ۽ بيمحاب دماغي صلاحيتن دنيا اڳيان جيڪي علم ۽ فن جا بيمثال شاهڪار پيش ڪيا، تن ۾ سندن طب جي ميدان ۾ حاصل ڪيل تاريخي ڪامرايون، تحقيق هڪ الڳ ۽ اوچو درجو رکي ٿيون. مغرب جو هاڪارو عالم ڊاڪٽر هاب مئير پهچي مشهور انگريزي ڪتاب ”دي ليگسي آف اسلام“ (اسلام جو تاريخي ورثو) ۾ لکي ٿو:

”جنهن رسالي ۾ يوناني طب جو سچ لهي چڪو هو ۽ چوپٽو اوندھ اندوڪار ڄاڻجي ويئي هئي، تڏهن اسلامي طب، يوناني سچ جي روشنيءَ جو عڪس وٺي، ان اوندھ ۾ چند جهاڻ چمڪڻ لڳو. هڪ ستارا خود پهچي نور جو آب تاب ۾ ڏيکارڻ لڳا... ٿاڻ جو، ”نشاء ثانيا“ جي پيرھ ٿيئي، ۽ آھي چنڊ ۽ ستارا لهي ويا۔ جيتوڻيڪ سندن اثر اڄ ڏينھن تائين قائم آھي.“

عربي طب مان مراد آھو سڄو طبيسي علم جو وسيع ذخيرو آھي، جيڪو دنيا ۾ اسلام جي ڪوٽي دور ۾ جمع ڪيو ويو جڏهن ۾ عربن جي جدوجھد، تحقيق، کوجنا ۽ عقلي اصولن تي اھڙو ڪيل نيجاڻ بڻ بڻادي طرح اچي وڃن ٿا. اسان کي نہ صرف هڪ وڏي عرصي جو جائزو وٺڻو آھي، پر هڪ تمام وڏي جاگرافيائي ايراضيءَ تي اڻ مقرر ٿيل پوندي، جا پُراڻيءَ دنيا جي تقريباً اڌ حصي تي ڇاڻيل هئي. اڃان سواءِ علم طب اسلام جي آغاز تائين جڏهن منزل تي پهچي چڪو هو، ان تي بہ سرسري نظر ڊوڙائڻ لازمي آھي؛ ڇاڪاڻ تہ ائين ڪرڻ سان، اھو اندازو لڳائڻ نهايت مشڪل ٿيندو تہ ان ۾ ڪيترو ۽ ڪھڙي قسم جو واڌارو ٿيو. اھڙي وسيع موضوع سان، هنن چند ورڇن ۾ پورو پورو انصاف ڪرڻ نہ چا، پر صرف ان جي سطح تي نظر وجهڻ بہ محال آھي؛ تنھنڪري آءٌ هتي صرف عربي طب جي عام تاريخ ۽ ان جي پس منظر ۾ وقت جي چوٽيءَ جي نامور هستين ۽ سندن لافاني تاليف ۽ تصنيف جي مختصر ذڪر ڪرڻ تي اڪفا ڪندس.

پيغمبر اسلام محمد مصطفيٰ (صلي الله عليه وسلم) جي ولادت کان اڳ، جنهن تيڪ يونان،
دور، مصر ۽ هندستان ۾ وڏا وڏا فيلسوف ۽ حڪيم ٿي گذريا هئا، جن علم طب تي گهڻي قدر
روشني وڌي هئي، پر عربن تائين اها ان جو شعاع نه پهتو هو.

ذڪر ڪيل دور ۾، عربن جي تمدن تي عيسائيت جو گهڻو اثر هو. عيسائيت کي
جنهن غلط لباس ۾ عوام اڳيان پيش ڪيو ويو هو، تنهن مائٽن جي اجتهادي روح کي گهڻي
هاڳي ختم ڪري ڇڏيو هو. پادريين ”دبول“ کي زور وٺائڻ لاءِ اهڙيون اهڙيون گالهليون
مشهور ڪري ڇڏيون هيون، جي آراڌي سان سوچڻ، نون تجربن ڪرڻ ۽ ترقي ڪرڻ
کان روڪيندا هيون. ”دبول“ جي نظريي موجب، ڪنهن به شيءِ ۾ انسان کي شفا ياب ڪرڻ
جي طاقت ڪانه هئي؛ ڪنهن به دوا ۾ بيماريءَ کي وڃائڻ جو ڪو خاص اثر نه هو، پر
ان لاءِ اول ”الاهي منشا“ جو حاصل هئڻ لازمي هو. ۽ ڪا به دوا ڪنهن به بيماريءَ کي
ڇڏائي سگهي ٿي. ڪنهن به علاج جي نئين طريقي استعمال ڪرڻ کان اڳ، ”دبول“ کان
اجازت وٺي پوندي هئي، وغيره. جي. آر. رسل پنهنجي ڪتاب ”عسري انداز هيروز اڳ
دي آرٽ آف ميڊيس“ (ص. ۹۷) ۾ لکي ٿو ته ”انهيءَ حقيقت کان انڪار ڪري ٿي ٿو
سگهجي ته عيسائي دبول، علم طب جي ترقيءَ ۾ بلڪل گهڻي رڪاوٽ وڌي“. عيسائي دبول
جي انهيءَ رجعت پرست روش جو اهم نتيجو نڪتو، جو عوام سائنس جي خلاف ٿي پيا، ۽
طب جي فن کي هڪ ڳورو ڏڪ ٿڪو.

پيغمبر اسلام (ص) کان اڳ، چند پٿورين ۽ دوائن کان سواءِ، گهڻو رور دعائن،
روزن، چين ۽ هڪ خاص جشن ۾ وهجڻ تي ڏنو ويندو هو، ۽ بيماري ۾ وري ڏنپ ڏيڻ،
سير ڪوڻڻ، ۽ ڏکي هئڻ، وغيره علم مروج طريقا هئا. رورن وڌيڪ مان بيمارين کي پٽيا ڏندو
رسندو هو. کاڌي کائڻ کان ڪجهه وقت لاءِ پرهيز ڪرڻ، اڄ ڏينهن تائين ڪيترن مريضن
جو مڃيل علاج آهي. چين اندر ته علم طب جو آهو سنهري راز سمايل آهي، جنهن کي
هانوڪي علاج ۾ به اهم ترين مقام حاصل آهي. چيني ڪيڊڻ ۾ ڪوڙ گهمان کان پاسيءَ
جاء تي وڃي آرام ڪيو آهي، جتي پوري وقت تي سادو کاڌو ۽ تاري هوا سهر ٿي سگهي،
ان طرح، اسان جي مشنريءَ جي دفاعي قوت کي بيماريءَ مان مڃائي ڪرڻ لاءِ مونجو ۽
مدد ملندي آهي. سير ڪوڻڻ ۽ ڏنپ ڏيڻ ته اهڙا مشهور طريقا آهن، جن جي اهميت کان
هرڪو فن طب جو شائق واقف آهي.

اسلام، عيسائيت جي تنگ-مياڻيءَ کان نه صرف پاڪ، پر ان جي برعڪس آهي. علم
پراڻن لاءِ ترغيب ۽ تڪيد، قرآن مجيد ۽ حديث شريف ۾ ڪيترن ئي طريقن سان آيل آهي.
مثلاً، ”پيگهه کان وٺي قبر تائين علم پرائيندا رهو“؛ ”علم جي ڳولا ڪندا رهو، توڙي جو
اوهان کي ان لاءِ چين ولايت وڃڻو پوي“؛ وغيره. اسلام جي اهڙيءَ تلقين سان، علم جي
مزت عوام جي دلين ۾ گهر ڪري ويئي. طبيب هائت ”مصحح بيماريءَ“ جي ”ڪتاب الطب“

هي شروعات هن حديث سان ٿئي ٿي: ”الله تعاليٰ ڪو به اهڙو مرض نه پيدا ڪيو آهي، جنهن جو علاج موجود نه هجي.“ اهڙيءَ تربيت، عرب قوم ۾ تفتيش ۽ جدت جو روح ٿو ڪري، ۽ ان جو اثر نتيجو اهو نڪو جو عربن جي علمي آفتاب تان ڪارا ڪڪر دور ٿيندا ويا، سندن علمي دائرو بيحد ڪشادو ٿي ويو، ۽ هو علم جا ڏاڪا تيريءَ سان چڙهندا ويا.

”طبيب النبوي“ جنهن حامي ۽ اسان جي اڳيان پيش ڪيو ويو آهي، ان ۾ اسان کي علم طب جا صرف چند پهلو نظر اچن ٿا. ”علم اخلاقيات طب“ (Ethics of Medicine)، جو طب جو هڪ اهم پهلو آهي، ۽ جنهن تي بابا ي طب ”بقراط“ کان وٺي اڄ ڏينهن تائين شمار ڪيو وڃي ٿو آهي، ان لاءِ نهايت سهڻا سهڻا اصول ”طبيب النبوي“ ۾ ملن ٿا. مريض جي احوال ٻڌي ڪرڻ، هن سان نرمائيءَ سان پيش اچڻ، مٿو ڳڻهائڻ، دلداري ڏيڻ، ۽ هن جي همت افزائي ڪرڻ، وغيره بابت سٺي تربيت ڏنل آهي. دوائن جي استعمال ۾ طب جي ٻين ٽنئي نڪتن تي حديث ۾ ڪو خاص گهڻو ذڪر نٿو ملي. هنن دوائن جو البت گهڻو ذڪر ڪيل آهي: ماڪي، ڪلونجيءَ جو پڇ، لوڻ، سٺا، عود هڏي، نڪس دريائي، پست-ڪنوار، سُرْمُون، اند جو ڪهر، وغيره. ڪن سڪهه بيمارين جو پڻ احوال ملي ٿو. بخار، جدار، ڪوڙم، لڏا، بيلگ، وبا، مٿي جو سور، اڏ مٿي جو سور، پست جو سور، وغيره. حديث جي مطالعي مان ائين پڻ معلوم ٿئي ٿو ته وچونڊو بيمارين جو تصور پنهنجي اوائلي صورت ۾ ان زماني ۾ موجود هو، ۽ انهن کان بچڻ جو مؤثر طريقو هو. مريض کان پاسو ڏيڻ، بخار کي گهٽائڻ لاءِ ڪهڙي ڪي ٿڌي پاڻيءَ ۾ ٻوڙي بدن تي رکڻ، هڪ بلڪل عام ۽ مفيد ڊاڪٽري اصول آهي. انهيءَ ڏانهن پڻ رسول الله (ص) جي هن حديث ۾ اشارو ڪيل آهي: ”اسماء بنت ابوبڪر کان روايت آهي ته ”بخار بابت مون کي حضور صلي الله عليه وسلم جي بخار کي پاڻيءَ سان ٿڌي ڪرڻ جو حڪم ڏنو.“

”طبيب النبوي“ ۾ ڏنل ڏنل، قصه (سير) ڪولڻ، ڇيلا ڪڍڻ، دعائون پڙهڻ، ۽ بيماريءَ لاءِ روزا رکڻ، وغيره تي پڻ تفصيلي ذڪر ڪيل آهي. هن جاءِ تي، مان پڙهندڙن جو ڏهن ڇڪائيندس ته جنهن نموني ۾ اڄڪلهه ڪي حامل مائهو، پيدريءَ سان، خواهه خواهه مريضن کي ڏنل ڏيندا آهن، اهو نه صرف بيجا آهي، پر اسلامي طريقن جي پڻ خلاف آهي: ڇاڪاڻ ته اسلام هميشه اجتهاد جا دروازا کليا رکيا آهن، ۽ انساني عقل جي ارتقا جو سبق ڏنو آهي. موجوده زماني ۾، ساڳيو ڏنل، بنا ڪنهن اهڃاڻ جي، بجائيءَ جي درهجي ڏيئي سگهجي ٿو. تنهن کان سواءِ، ڏنل هر بيماريءَ جو علاج ڪونهي، پر صرف ڪن خاص بيمارين لاءِ مفيد آهي، جن لاءِ راءِ صرف ٽن جا ماهر ڏيئي سگهن ٿا.

بي آيت خاندان کان اڳ، مسلمان حاڪم پاڻ وٽ خاص شاهي حڪمر ڪون رکندا هئا. پهرين جنهن شاهي حڪمر جو نالو مسلمانن جي دور حڪومت ۾ اچي ٿو، سو هو معاويه بن سفيان جو خاص حڪمر ”ابن آٿال“. ابن آٿال کان اڳ، ”حارث بن ڪلهه“ جو ذڪر

تاريخ ۾ خصوصيت سان آيل آهي. حارت بن ڪانه، پيغمبر اسلام (ص) جي زماني ۾، مشهور عرب حڪمران ٿي گذريو آهي. هو حضور صلعم جن کان عمر ۾ وڏو هو. اتي اٽال کان پوءِ، مسلمانن جي شروعاتي دور ۾، هيٺيان نامور حڪمران ٿي گذريا آهن، جن علم طب جي ڪافي حديث ڪئي: "بشر بن حارث"، "يوسف بن محمد"، "ابوالعڪرم"، "حڪم"، "عيسيٰ بن حڪم"، "جابر بن حيان"، "قيود ورس"، "قيود ورس يوناني هو، جو حجاج بن يوسف جي درٻار ۾ ڪجهه وقت شاهي حڪمران هو. حجاج بن يوسف هن جي ڏاڏي عرت ۽ توفير ڪندو هو. جابر بن حيان بن عبدالله، ڪوفي جو رهاڪو هو. هو، خالد بن برمڪ جي زماني ۾، هڪ نهايت آڳي درجي جو حڪمران ۽ علم ڪيميا جو ماهر ٿي گذريو آهي. ابي الدير- مؤلف "المهرست" - هن کي اسلام بيمصر صادق عليه السلام جو رفيق بيان ڪيو آهي. جابر بن حيان علم ڪيميا ۾ اهڙي نه جدت ۽ اصلاح آندي، جو هن کي "باباي ڪيميا" ڪري ياد ڪيو ويندو آهي. ڪيميا ۾ ڪوڪا ڪري، هن علم جا آهي درٻار ڪوليا، جن لاءِ به صوفين ڪيميا جا ماهر هن جا احسانند رهندا، بلڪ انهيءَ ڪري علم طب تي پڻ گرانقدر روشني پئجي سگهي آهي. هن صابن ڪڍڻ جا، تيرابا، ۽ معدني نمڪ ٺاهڻ ۽ تصعيد، ترشيج، تبخير ۽ ققطير، وغيره جا طريقا ايجاد ڪيا. چيو وڃي ٿو ته جابر هڪ هزار ڪتاب لکيا - انهن مان وڏو تعداد عدم موجود آهي. سندس ڇهه تصنيفن جا نالا پيش ڪجن ٿا: ڪتاب الاستطاس - الاس الاول؛ ڪتاب الاستطاس - الاس الثاني؛ ڪتاب الاستطاس - الاس الثالث؛ ڪتاب التجريد؛ ڪتاب الحجر؛ ڪتاب الرحمة؛ ڪتاب الملڪ؛ ڪتاب النور؛ رسالة الايماء؛ وغيره. ازان سواءِ، جابر جي نسخن جو هڪ مجموعو پڻ ڪتابي صورت ۾ آهي، جنهن جو نالو "فوائد" آهي.

هڪساي حانداڻ جي دور سلطنت ۾ جيئن پڻ مختلف علمن جي ترقي ٿي، تيئن طبابت جي فن اڻ ترقيءَ جون شاهراهنون تمام تهذيبيءَ سان طي ڪيون. هن زماني ۾ وڏا وڏا معجزه ۽ فيلسوف، عالم ۽ فقيه، مفسر ۽ حڪمران، پيدا ٿيا. حاڪم نهايت قدر دان هئا، ۽ عالمن جي همت افزائيءَ خاطر هنن کي وڏيون وڏيون خلعون ۽ اعزاز بهيڻدا هئا. عباسين ۾ علم جا وڏا شائق "المنصور" ۽ "الماون" هئا. عربن جي انهيءَ دور ۾ حڪمرانن جي قدر ۽ عرت جو اندازو هيٺينءَ حقيقت مان لڳائي سگهيو.

المنطبي، "تاريخ الحكماء" ۾ لکي ٿو:

"حبرئيل بن بخت يثو، جو عباسين جي زماني ۾ هڪ وڏو قابل درٻاري حڪمران ٿي گذريو آهي، تنهن کي بيت المال مان ٽه هزار درهم ماهوار وظيفو ملندو هو. هر سال جي شروع ۾، هن کي پنجاهه هزار درهم نقد، ۽ ٽه هزار درهمن جي خلعت، اسلام طور ملندا هئا. ان کان - واءِ - کيس سال ۾ ٻه ڀيرا هارون الرشيد جي قصدي ڪوٺج لاءِ هڪ لک درهم، ۽ سال ۾ ٻه ڀيرا کيس حلاب ڏيڻ لاءِ هڪ لک درهم ملندا هئا. درٻار جي

وزيرن ۽ سيرن وٽان به جبرئيل حڪم کي اٽڪل چار لک درهم سال ڀال
ملندا هئا. انهن ٻنڌل رستن کان سواءِ، هو وڏن وڏن قبيلن جو خانداني
حڪمران هو، ۽ اٺ وٽس انفرادي حيثيت به به نٿيا نٿيا مريض اڀدا هئا.

الفطري ۽ جي حساب موجب، جبرئيل کي بغداد ۾ پنهنجن سالي جي طبابت واري عرصي ۾،
سهي ٽلهي آندئي ۽ کان الڳ، هڪ ڪروڙ اٺاسي لک درهم ملندا هئا!

عربن ڌارين قومن جي علمي سرمايي هٿ ڪرڻ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏي هئي، ۽ هن
يونان، ايران، هندستان، روم ۽ ڪلڊان جي عالمن جا ڪتاب گولي گولي هٿ ڪيا. علم طب
جي انهيءَ ذخيري جو خاص سرچشمو يونان آهي. يونانيءَ مان، عرب عالمن ڪيترائي ڪتاب
سڏا عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا؛ ڪي وري پهرين شامي زبان ۾، ۽ پوءِ وري ان مان عربيءَ
۾ ترجمو ڪيا ويا. عربن جي ضمير ۾ اصليت ۽ تحقيق هئي. هو انهن ترجمن کي پنهنجي
تشریح ۽ توصيف سان سينگاريندا هئا، ۽ انهن ڪتابن تي پنهنجي اجتهاد ۽ تجربن جون خاص
حاشيون لکندا هئا. سندن اصليت پسنديءَ ۽ عربي زبان جي وسعت ڪري، عربن انهن
ڪتابن کي اهڙو ته رنگ ڏنو، جو هڪ سرسري پڙهندڙ اهو اندازو به نه ڪري سگهندو
نه ڪو اهي ڪتاب ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ تان ترجمو ڪيل آهن. هن نه صرف ترجمو خاص عربي اسلوب
۾ ڪيو آهي، پر ان سان گڏ، عربيءَ جي اصلي اُصلي کي سڙي ڇوڙي، انهن مان سائنسدانن
ترڪيبن بنائڻ ۾ اهڙو ته ڪمال ڪيو اٿن، جو علم ۽ زبان جا ٻارڪو ڍنگ رهيو وڃي.

هو، شامين ۽ لاطين وانگر، لفظي ترجمو ڪرڻ کان گريز ڪندا هئا؛ ڇاڪاڻ ته
اهڙيءَ حالت ۾، اصلي ڪتاب جي غير موجودگيءَ ۾، پڙهندڙ سمجهي پوندو آهي، ۽ هن کي
سمجهي ڪتاب مان ڌار ٻائيءَ جي پوءِ پئي ايندي آهي. مثال طور، عربيءَ مان لاطيني ٻوليءَ ۾
ترجمو ڪندي، لاطين ”المصص“ (ڏونگريءَ جي ٻوٽن ريزهه) کي Alhosos لکيو
آهي. حالانڪ اهڙو لفظ لاطيني زبان ۾ ڪڏهن به نڪو نه هو. انهيءَ جي برعڪس، عربن کي
جتي جتي ڪنهن ڌارئي لفظ کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڦيرائڻ لاءِ ڪو موزون لفظ هٿ نه آيو
آهي، ته اُتي هنن هميشه ”مفهوم“ کي لفظن تي ترجيح ڏني آهي، ۽ ڪنهن لڳ ڀڳ عربي
لفظ کي سڙي ڇوڙي لکيو آهي: ته جيئن عربيءَ جي اصليت قائم رهي، ۽ پڙهندڙ کي سمجهڻ
۾ آساني ٿئي. مثال، يوناني لفظ Diagnosis جي معنيٰ آهي ”بيماريءَ کي سڃاڻڻ“، عربن
کي انهيءَ لاءِ مورون عربي لفظ هٿ نه آيو، ته انهيءَ لاءِ هن هڪ ٻيڪل نئون لفظ
”تشخيص“ استعمال ڪيو، جنهن جي لُحني معنيٰ آهي ”شخص کي سڃاڻڻ“. عربي زبان جي
رُست ۽ ان جي لڇڪ، عربن کي انهيءَ ڏکئي مرحلي تي ڪرڻ ۾ نهايت گهڻي مدد ڪئي.
مثلاً، عربيءَ ۾ اسر ”سُور“ (درد، شڪايت) لاءِ هڪ خاص مصدر آهي ”سَال“، جنهن جي

ورن تي عرب عالمن پڪي معنيٰ جي لڳل ڀڳل ڀڳل جي لفظن کي ٻائي ورتو. جهڙوڪ ”مذبح“ (سني جو سور)، ”رڪار“، جدار، وغيره وغيره.

مخين وٽ لفظن جي اهڙاڻ جو پو هيءُ نمونو آهي:

دور (ڦيرڻ) مان ”دَوَار“ يعني مٿي جي ڦيري:

بهر (سند) ۾ ”بَحَار“ ۾ سند تي سفر ڪرڻ ڪري پيدا ٿيندو يعني،
خمر (شراب) ۾ ”خَمَار“ ۾ شراب پيئڻ ڪري پيدا ٿيندو علامتون وغيره.

اٽي ٻهجي، مان چند انهن ناليون حڪيمن جو مختصر ذڪر ڪرڻ سورون ٿو سمجهان جن عربيءَ ۾ علم طب جي ڪتابن کي ترجمو ڪرڻ ۾ پهتجون پيش بها خدمتون انجام ڏيون.
بهي الهوي، القفطي، ”تاريخ الحكماء“ ۾ لکيو آهي ته صاحب موصوف هڪ يوناني عالم هو، ۽ هن ڪيترا ئي ڪتاب يونانيءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا. هي صاحب مصر جي پهرئين مسلمان گورنر عمر بن عباس جي زماني ۾ هو.

حنين بن اسحاق. صاحب موصوف هڪ اعليٰ درجي جو حڪيم ۽ قابل ترجمان

هو، بقرط جي ذهني ڪتابن مان ست هن جا ترجمون ڪيل آهن، ۽ ٻائي ٽي سندس شاگرد عيسيٰ بن يحيٰ جا. جانيوس جا سورهن ئي ڪتاب پاڻ ۽ سندس شاگرد حبيب جا ترجمو ڪيل آهن. ”المهرست“ ۾ مذڪور آهي ته حنين يونانيءَ مان شامي زبان ۾ ترجمو ڪندو هو ۽ حبيب وري شاميءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ڪندو هو، جو وري حنين پهچي نظر مان ڪڍندو هو. ڪجهه ڪتاب حنين سنوان ٿيا يونانيءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا.

ترجمان جو هڪ ٻيو گروه ”حاران“ جي شهر سان تعلق رکي ٿو. حاران وارن مان سڀ کان زياده مشهور ترجمان آهن ثابت بن قرا (۸۳۶ع-۹۰۱ع)؛ ثابت حا ٻٽ ابراهيم ۽ سنان؛ سندس پوٽا ثابت ۽ ابراهيم؛ ۽ ثابت جو ٻوٽو سنان.

نسطا بن لوقا، حجاج بن مطر، ابن الطريق، عيسيٰ بن يحيٰ (حنين جو شاگرد)، احمد بن ابي الاشمث، ابن حنبل، ۽ يوحنا بن ماسويه، جهڙا نامور ترجمان پڻ قابل تعريف آهن.
”زهرن“ قبيلي مان به ڪيترا چوڻيءَ جا ترجمان ٿي گذريا آهن.

مخين ۾ صرف چند وانگر عڪس وٺي علم جي دنيا کي منور ڪيو، پر هن اندر ڪيترا اهڙا خود-روشن ستارا به چمڪي ويا آهن، جن پنهنجي جوت سان علمي دنيا جي نورانيت ۾ ابدي اضافو ڪيو. وقت بوقت، هنن جي روشنيءَ جو تاب نه جولي، رقابت ۽ حسد ۾ طوفان هنن جي سامهون آيا، ڇاڪا هنن کي هميشه لاءِ دنيا تان فنا ڪري ڇڏين، مگر هنن جي استقلال ۽ استقامت اڳيان هو غبار شرمندو ٿي پيا، ۽ اهي ستارا چمڪ کي پهچي روشني

پڄاڻن جي مقصد ۾ ڪامياب ٿي ويا. عربن جي تاريخي آسمان تي هن ستارن جو تعداد ڳاڙهي
ڪا ٻاهر آهي، تنهنڪري مان صرف پنهنجي مقصد کي تائيد پڄاڻن لاءِ انهن مان چند
ستارن غير معمولي قطن جو ذڪر ڪندس.

علي ابن الربان۔ ابوالحسن علي، بن سهل، بن الطبري، ترستاڻ جو ويڙل هو۔
اهو علائقو ڪئين سنڌ جي ڏکڻ ۾ آهي۔ علي بن ريان، "نوڪل" جي زماني جو هڪ
وڏو نابرو حڪمران ۽ جيڪو عالم ٿي گذريو آهي. هو اڳئين زماني جي ٻن عالمن وانگر هڪ
ڪاڻ زياده علمن جو واقف هو، ۽ سندس تصنيفون پڻ مختلف موضوعن تي لکيل آهن. هن
ٻي تصنيفن مان چار ڪتاب ميسو ٿي سگهيا آهن، جن ۾ "فردوس الحڪمت" سڀي کان زياده
شهر آهي. هن ڪتاب ۾ طب جي فن ۽ نظرين تي نهايت قابل تعريف ڳالهائون لکيل آهن،
جن کي پڙهي اهو احساس ٿو ٿئي ته وائمي هن سائنس جي باغ جي گلن جي خوشبوءِ پنهنجي
من ٻاڻ آهي. علم طب سان گڏ، هن ڪتاب ۾ لشفءِ قدرت، علم حادث مساوي، علم
حيوانات، علم توليد، علم نفسيات، علم جوتش، ۽ فلسفي جي ٻين ڪيترن پهلوئن تي نهايت
مٿا مٿا لکيل آهن. "فردوس الحڪمت" ستن حصن ۾ ٽپن مٿان ۽ ٽي سو سٺ ٻارن ۾
درج ڪيل آهي، ۽ ستن حصن جي چوٿين مقالي ۾ هندستان جي طب جو بيان آهي.

الرازي۔ ابو بڪر ابن ذڪريا الرازي، "ري" جو باشندو هو. هو "معي بن سهل"
موسى کان زياده جليل القدر شاگرد هو، ۽ پنهنجي زماني ۾ هن جو ستارو سندس استاد کان
به زياده چمڪڻ لڳو. رازي هڪ جدت پسند حڪمران ۽ بحيت مصنف جي، سڀ کان زياده
داني معلومات سان گهربل ڪتابن جو مصنف ٿي گذريو آهي. هن جي نون خيالات ڪري،
هن کي ڪيترن طوفانن جو مقابلو ڪرڻو پيو، ۽ ڪيترا ڪارا ڪڪر هن جي روشنيءَ اڳيان
ديوار بنجي آيا؛ مگر هن جي مستقل مزاجيءَ اڳيان اهي ڪڪر پاڻي پاڻي ٿي پيا، ۽ هن جي
علم جي جوت برابر جهرڪندي رهي. شروعاتي زندگيءَ ۾، رازيءَ جو جهنگڙو بهراڻو جي حاڪم
سان ٿيو، جنهن حڪمران ڏٺو ته هن کي سندس لکيل ڪتاب سان مٿي تي ڏکڻ هيا وڃن..

جستڻن هن جو ڪتاب پرزا پرزا ٿئي، يا سندس شو قائي ٿيو هئس، جو رازيءَ جو مٿو
ڪتاب کان اڳ ڦاٽي پيو، ڇو وڃي ٿو ته هن جي وڏيءَ عمر ۾ نايابيءَ جو سبب
پڻ اهو هو۔ پر منهنجي خيال موجب، سندس نايابيءَ جو سبب موتيو پاڻي هو،
پهر صورت، هن جي تڪليفن جو اندازو انهيءَ سان لڳائي سگهيو ته جڏهن سندس
دوستن کيس اڪي جي آهيش ڪرائڻ جي صلاح ڏني، تڏهن پاڻ جواب ڏنائين ته "هنن
ديار مون کي هٿن ڏکن ۽ ماپوسين کي ڏسڻو پيو آهي، ان کي سان ڏسڻ ٿو چاهيان!"

رازيءَ اٽڪل ڏيڍ سو ڪتاب لکيا. هن بيمارين جو تفصيل نهايت مؤثر ۽ صحيح
سوي سان ڏنو آهي. سندس ڪوچا وچڙندڙ مرغن سان گهڻو تعلق رکي ٿي. "وڏي مائتا"
۽ "نڍي مائتا" تي هن جا حقيقت الرور مقالا، سندس زماني ۾ حرف آخر ڪري مڃيا ويا.

هئا. هن ٻڌيڪي ۽ مٿي جي پٿري تي هڪ شاندار ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ راحت جي ن جي جو پڻ ذڪر آهي. سندس مشهور رسالي مان چند رسالا ڪئمبرج يونيورسٽي جي لائبرريءَ ۾ محفوظ آهن. جن مان هڪ ”وجع المعامل“ (سندن جو سور) ۽ ٻيو ”قولنج“ (بيت جرسخت سور) تي لکيل آهن. علم طب تي رازيءَ جا ٻه ڪيترا ضخيم ڪتاب لکيا، جن مان سڀ کان زياده مشهور آهن ”العاوي“، ”الڪافي“، ”الجامي“، ”مدخل الصغير“، ”مدخل الكبير“، ”الملوكي“، ”الفهر“، ۽ ”المنصوري“. انهن مان ”العاوي“ سڀ کان وڏو ۽ اهم ڪتاب آهي. اهو ڪتاب رازيءَ جي وقت بعد سندس شاگردن، سندس لکيل مضمونن کي گڏ ڪري، تاليف ڪيو هو. هن ۾ بيمارين جو سربستو احوال، هر هڪ جون علامتون، بيماريءَ جو قدرتي رخ ۽ ان جي پيداوي، تشخيص ۽ علاج، وغيره جهڙن موضوعن تي مڪمل بحث ٿيل آهي. ”العاوي“ ٻارن سان معلوم ٿئي ٿو ته صحت جي طبيعي معلومات بلڪل معقول ۽ سائنسي بنيادن تي مبني هئي؛ ۽ تعجب ٿئي ٿو ته اڄ کان هڪ هزار سال کن اڳ هن صاحب ما مرضن کي پڇاڻڻ لاءِ طريقا، موجوده طريقن جي ڪيتري قدر نه قريب هئا!

جبرداريءَ جا مريض جو سربستو احوال پڌڻ کي رازي تمام گهڻي اهميت ڏيندو هو. هو مريض کان نه صرف سندس هروقت جون شڪايتون ۽ ٻيون علامتون دريافت ڪندو هو، پر انهن مان گڏ هن جي صحت جي اڳئين احوال، سندس والدين ۽ ٻين رشتيدارن جي انهيءَ مرض سان تعلق رکندڙ ڳالهين، ۽ مريض جي معاشي ۽ ٻين حالتن کان وقف ٿي، سندس معمول هو. انهيءَ ڪري، هو صحيح تشخيص ۽ سوزون علاج تي آسانيءَ سان پهچي ويندو هو.

”المنصوريءَ“ ۾ علم هيت ۽ علم ڪهيت (شڪل ڏسي مرض جي تشخيص، ان جي شدت ۽ رفتار، ۽ ان جي بيمار تي مرض ۽ مريض جي اڳتي هلي پيدا ٿيندڙ حالتن بابت راهِ فائز ڪرڻ، ۽ مريض جي نفسياتي حالت، وغيره جاچڻ) بابت نهايت عمدو بيان لکيل آهي. ازان-سواءِ مسافرن لاءِ طبي هدايتون، ۽ زهريلن جانورن جي چڪن ۽ ڏسڻ جي علاج وغيره تي ڪيترا دلچسپ ۽ مفيد مضمون ”المنصوريءَ“ ۾ لکيل آهن.

رازيءَ جي لکڻيءَ مان بلڪل نجبي عرييت ٺهڪي ٿي. ڪنهن به موضوع تي فلم ڪرڻ وقت، پهرين هو ان تي ٻين فني ماهرن جا رايو لکي ٿو، ۽ ان کان پوءِ پنهنجا تجربا بيان ڪري ٿو. مثلاً، ديمڪشيءَ بابت تحرير ٿو ڪري: ”هن موضوع چوي ٿو ته ديمڪشيءَ جي مريض کي روزانو ٻه ڊالر لومڙ جا سڪايل ٽٽڙا پائڻو ڏيڻو ڪري، پاڻيءَ سان پيارڻ گهرجي، جالينوس هو چوڻ آهي ته ديمڪشيءَ جا ڪيترا مريض، مرض کان نجات پائين ٿا، جيڪڏهن هن کي چيري جو رت شراب ۾ پياريو وڃي. مگر منهنجو خيال آهي ته چيري جو رت نه ڏيڻ گهرجي؛ ڇاڪاڻ ته مون ڪيترن مريضن تي استعمال ڪيو آهي، ۽ ان کي غير اثرائتو ٻاڻو ٿو ٿي.“

رازي هڪ اعليٰ مفڪر ۽ طبيب هئڻ سان گڏ، صحيح معنيٰ ۾ حڪم به هو. هو هر ڪنهن مريض سان سياڻپ ۽ عقلمنديءَ وارو ورتاءُ ڪندو هو. مثال طور، هڪ سندس هڪ مريض جو احوال ڏجي ٿو، جنهن مان هن جي سياڻپ پڪي ٿي.

بمداد ۾ هڪ نوجوان رازيءَ وٽ آيو، جنهن کي ڪجهه ڏينهن کان رت خون آڻيون اچي رهيو هو. رازيءَ هن مرض جي علم ڪيميت کي ڏيان ۽ وڌي، نوجوان کان احوال وٺڻ شروع ڪيو. پر هن کي مرض جو سبب معلوم نه ٿي سگهيو. جنهن تي اهو نوجوان ڏاڍو مايوس ٿيو. رازيءَ وري هن کي چڱيءَ طرح تهاسيو، ۽ ڪاٺس پچائين ته هن بههجي سر ۾ ڪهڙين جڳهين تان پاڻي پئو هو. اهو معلوم ڪري، هن کي چيائين ته ”مان توکي بلڪل صحتياب ڪري سگهان ٿو. بشرطيڪ، جيئن مان چوانءِ تهن ڪدين.“ نوجوان اهو واعدو ڪيو. ٻئي ڏينهن رازي اطعام (ڪالبي) گاهه جا ٻه گهڙا پري، انهن ۾ پاڻي وجهي، هن وٽ ويو ۽ اهو کيس پيارڻ لڳو. ايتائين، جو هو نوجوان پر جي ويو، ۽ هن کي آڻيون اچڻ لڳيون. انهن آڻين ۾ ئي هڪ چتر ٺڪتي. هن طرح مريض صحتياب ٿي ويو. علاج جي هن طريقي جو اصول هيءُ هوندو هئڻ ۾ اهڙي شيءِ وڃڻ گهرجي، جنهن کي چتر هئڻ جي گوشت کان وڌيڪ پسند ڪري، ۽ وڃي ان کي چڪهائي: ساڳئي وقت ئي مريض کي آڻي پڻ اچڻ گهرجي، جو اها چتر ٻاهر نڪري اچي.

هن نموني جي تشخيص ۽ علاج جو دادي ڏيڻ کان ڪو به طب جو ماهر رهي نه سگهندو. عرب نه صرف دوائن جي استعمال ۾ پنهنجي ڏاهپ ۽ حڪمت-عمليءَ کان حڪم وٺندا هئا، پر هو علم طب جي اهم پهلو، ”معياني علاج“ (Psycho-therapeutics)، کان پڻ بهتري آگاهه هئا. انهيءَ باري ۾ رازيءَ جا ڪيترا واقعا مشهور آهن، جن مان هڪ امير منصور متل آهي. ان جڏهن رازيءَ کي پنهنجي منڏن جي سور لاءِ سڏايو هو، تڏهن رازيءَ اچڻ کان انڪار ڪيو. جيئن ته امير باڪل گهڻن حڪيمن جو علاج ڪري مايوس ٿي پيو هو، تنهنڪري رازيءَ لاءِ حڪم ڏنائين ته جيڪڏهن هو خود به اچي، ته هن کي پيرن ۾ ٻڏي آندو وڃي. رازيءَ بخارا پهچڻ تي امير منصور جو علاج شروع ڪيو، پر هن کي ڪوبه فائدو نه پيو. رازي پوءِ سجهي ويو ته هاڻي حڪمت-عمليءَ کان حڪم وٺڻو پوندو. ڇاڪاڻ ته قلندي نه ٿيڻ جو سبب امير جو پنهنجو نفسياتي دهر ڏسجنجو ته هو مرض لاءِ علاج آهي! رازيءَ امير کي چيو ته ”تنهنجو علاج مان ڪري سگهان ٿو، بشرطيڪ تون پنهنجو سڀ کان پوءِ گهڙو ۽ خور مٺن کي ڏين، ۽ مان جيئن چوانءِ تهن ڪرين.“ امير اها گاهه مڃي. رازي، امير کي هڪ گرم چشي تي، شهر کان ٻاهر، اڪيلو وٺي ويو، جنهن ۾ هن کي وڃاريائين ۽ ڪنهن دوا جو حشو ڪيائين. انهيءَ بعد هو امير کي چشي کان ٻاهر وٺي آيو، ۽ بڪدم ٽوڙيءَ سان هڪ خنجر ڪڍي، امير تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڏيکارايائين، ۽ چوڻ لڳو ته ”اي امير، تو منهنجي گهڻي محنت تي ڪٿي آهي، ڇاڪاڻ ته تون مون کي ٻڌائي، منهنجي

مرضيء جي خلاف پاڻ وٽ گهرايو آهي. انهيءَ لاءِ، تنهنجي سڀا صرف موت آهي، ۽ هاڻي پاڻ کي سڀال!

امير بڪرم غمجي ۽ ڊپ کان لال ٿي ويو، ۽ ڀڄڻ جي ڪوشش ڪيائين. هن کي پنهنجي سڌن جا دور خال مان اڏائي ويا، ۽ هو ٽڪڙو ڊوڙ لڳو. رازي، حلي کپوڙي تي - وار ٿي، پنهنجي نوڪر کي خبر تي ڄاڻي، گهٽ روانو ٿيو. اتان اسير کي خط لکيائين ته ”مون اها حڪمت - عملي صرف تنهنجي قائدي لاءِ ڪئي هئي، ۽ گستاخيءَ لاءِ سڌي ڇاڻي تو.“ اهڙيءَ طرح، هن سمور کي ڇاڪ چڱو پيو ڪيو. علي بن عباس، القنطي لکي ٿو ته علي بن عباس جا ابا ڏاڏا مجوسي هئا هو ايران ۾ پيدا ٿيو هو، ۽ سندس استاد ”ابو ماهر موسيٰ، بن - مٿار“ هو. علي بن عباس پنهنجي زماني جو هڪ اعليٰ طبيب ٿي گذريو آهي. طب جي نظرياتي ۽ عملي پهلوءَ تي هن ”الملڪي“ نالي هڪ نهايت مقبول ۽ قابل تحسین ڪتاب لکيو آهي. ”الملڪي“ ان زماني ۾ طب تي نهايت معتبر ڪتاب لکيو ويندو هو، ۽ تقريباً هر مدرسي ۾ پڙهائيو ويندو هو. جيستائين پوئتي هلي هو ڪتاب ”قامون“ وجود ۾ آيو. ”الملڪي“ جو اصل نالو ”ڪامل المشافهه“ آهي. هيءُ ڪتاب اٽڪل چار لک لفظن تي مشتمل، ۽ ويهن مقالن ۾ ورهايل آهي. هر مقال ۾ ڪيترا ئي باب آهن. پهريون ٽي مقال طبي نظرين تي لکيل آهن، ۽ ٻين ٽن ۾ طب جي عملي پهلوءَ تي تبصرو ڪيل آهي. علم بدن، طب عمومي، جراحت، ۽ ٻين ڪيترن علم طب جي پاڳي تي جدا جدا بحث ڪيل آهي. انهيءَ کان سواءِ ”الملڪي“ ۾ علم طب جي گذشتہ قواربع ۽ حالات تي پڻ روشني وڌل آهي، ۽ وڏن وڏن حڪيمن جي زندگيءَ ۽ انهن جي ڪمن تي بلڪل مٿس تنقيدِي بحث ڪيل آهي.

پو علي صديدا، ابو علي حسن، ابن عبدالله، ابن سنان، اڄ کان اٽڪل هڪ هزار سال اڳ، سنه ۹۸۰ع ۾، پيدا ٿيو. هن جي قابل شخصيت تعارف جي محتاج نه آهي. نڌاڻن وٽي هن جي هوشياريءَ جي خاص حدان هنڌ ٺهجي ويئي، ۽ سندس علم جو سڃاڻو پڪڻي هن جي دل تي ڇپي ويو. وڏو ٿي، هو ”الشيخ الرئيس“ ۽ ”المعلمة الثاني“ جي لقب سان مشهور ٿي ويو. - ”المعلمة الاول“ بمبي پهريون استاد ارسطوءَ کي - چيو ويندو آهي - هن جي پرنور ستاري جي چمڪ جو تاب و جهلي، ڪيترائي حاسد هن جي خلاف ٿي پيا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته هن کي پهتجو سر لڪائڻ لاءِ هڪ شهر کان ٻئي شهر پهتو ٿي پيو. سر جي ڏکڻ ڏاکڻ هن کي پاڻ پڪو ڪيو، ۽ کيس يونان ۽ ٻين ملڪن جو علم سئون - ٺڌو هڪ ڪرڻ جو موقعو مليو: هن جي دماغي صلاحيت ۽ سندس جفاڪشيءَ کي هن کي ابر ڪري ڇڏيو.

علم طب سان گڏ قرآن، حديث، تفسير، فلسفي، علم ڪلام، علم طبي، علم ڪيميا، علم فلڪيات - مطلب ته علم جي ڪيترن ئي جدا جدا پهلوئن ۾ هن آها ڪمال جي مهارت حاصل ڪئي، جو ان کي ڏسي ڏندين آڱريون اڇو وڃن.

«الفهرست» ۾ مذڪور آهي ته يو علي سينا ڪل ٽواوي ڪتاب لکيا، جن مان سورهن علم طب تي لکيل آهن. طب تي سندس لکيل ڪتاب تقريباً سڀ جا سڀ ضغير آهن. انهن مان ڪي ڪي ته ويهن ويهن حصن ۾ ورهايل آهن. هن جي طبيبي تصنيفن مان سڀ کان وڌيڪ مقبول ۽ معتبر ڪتاب «القانون في الطب» آهي. ان کان پوءِ دل جي بيمارين متعلق سندس لکيل ڪتاب «الادوية القلب» اهميت ۾ اچي ٿو. يو علي سينا جون چند ٻيون اهم تصنيفون هي آهن: «تدارك انواع الخطا في التدبير الطب»، «الشفاء»، «النجات»، «الارجوزة السبالية»، «تناسخ الحكمت»، «رسالة المصدا»، «رسالة الهدى»، «رسالة في علاج حصي شطر العقب»، «رسالة في القولنج»، «رسالة في حفظ الصحة»، «رسالة مڪنجين»، «رسائل شيخ الرلي». «القانون» ۾ تقريباً ٽه لک لفظ آهن. هيءُ ڪتاب پنج حصن ۾ ورهايل آهي: پهرئين حصي ۾ علم طب جي بنيادي اصولن ۽ طب عمومي تي بحث ڪيل آهي؛ ٻئي حصي ۾ مفرد دوائون لفظي طريقي سان بيان ڪيل آهن. جنهن ۾ هر هڪ دوا جون صفتون، لائدا ۽ نقصان ڄاڻايل آهن، ۽ اهو پڻ ڄاڻايل آهي ته اهي دوائون ڪهڙن ڪهڙن مرضن لاءِ مفيد آهن؛ ٽيئي حصي ۾، مٿي ڪان پهرين ٽائين، جدا جدا عضون جي مخصوص بيمارين جو ذڪر تفصيل سان ڪيل آهي، جنهن ۾ انهن بيمارين جون علامتون، بيماري سببان جا طريقا ۽ علاج، سائنسي نموني سان لکيل آهن؛ چوٿين حصي ۾ انهن بيمارين جو ذڪر آهي، جيڪي جسم جي هڪ کان زباده حصن سان تعلق رکن ٿيون، يا هڪ عضوي کان ٻئي ڏانهن پکڙجڻ جي اهيت رکن ٿيون. مثلاً بخار، سرطان، هڏين جون بيماريون، سنڌن جون بيماريون، زهريات، وغيره؛ ۽ «قانون» جي پنجين حصي ۾ مرڪب دوائن ۽ نسخن جو بيان ڪيل آهي. يو علي سينا جي ڪتاب «قانون» جي وسعت، جامعيت، صفات، لفظي بناوت، ۽ سائنسي طريقي جي لکڻي، يو علي سينا جي وسيع علم، با عظمت شخصيت، پاڻه ڪمال جي لاهليت، محنت، محاذڪشي، فڪر جي بلندي، جدت پسندي، ۽ اجتهاد کي بخوبي عالم آشڪار ڪري ٿي، ۽ علم جي آسمان ۾ هن چمڪندڙ ستاري جي موت اڳيان ڪائناتس اڳين ستارن جي روشني ٽپڪي ٽپڪي لڳي ٿي. «قانون» علم طب جو اهو ميو پدار وڻ آهي، جنهن مان موجوده طب جون ڪيتريون شاخون لڏي نڪرن ٿيون. سلهه جهڙي مودي مرض بابت يو علي سينا بلڪل گهڻي ڪوچا ڪئي آهي، ۽ علم طب جي تاريخ ۾ هن پهريون دفعو سلهه کي وڇوڻو مرض تسليم ڪرايو آهي، ۽ ثابت ڪيو اٿس ته هيءُ مرض سلهه جي مرض جي ويجهو ويهن مان ٿئي ٿو. سندس هن اهم انڪشاف، نه صرف سلهه بابت ڪوچا جا نوان دروازا کولي ڇڏيا، پر ان سان گڏ، هن مودي مرض کان پوڻي جا مؤثر اڀاءُ پڻ پيدا ڪيا، جن «علم الصحة عام» جي ترقيءَ ۾ هڪ نمايان اضافو ڪيو. «قانون» ۾ «علم الصحة عام» جي گهڻن تي پهتن تي يو علي سينا تفصيل سان بحث ڪيو آهي. هن اهو سڀڪجهه لکيو آهي ته ڪهڙي قسم جي آبهوا صحت لاءِ مفيد آهي؛ شهر ۾ گهر

ڪهڙي حصي ۾ هئڻ گهرجي؛ ٻيو هڪ ٻئي کان ڪيتري مفاصلي تي هئڻ گهرجن، گهر جي اندر ۽ ٻاهر صفائي ڪيتري قدر لازمي آهي؛ مڪن مان ڪهڙا نقصا آهن؛ وغيره وغيره. انهيءَ موضوع تي لکت ڏي، بوعلي سينا 'غدا' ۽ 'پاڻيءَ' تي مڪمل بحث ڪيو آهي. پاڻي ڪيئن پاڪ ڪرڻ گهرجي؛ ڪهڙن قسمن جي چشمن ۽ ڪوھن جو پاڻي استعمال ڪرڻ گهرجي؛ ويهين وقت ڪهڙا احتياطي رڪن گهرجن؛ ڪمري جو ماحول ڪهڙو هئڻ گهرجي؛ ننڊ ڪيتري ڪرڻ گهرجي؛ ننڊ لاءِ موزون وقت، سفر لاءِ هدايتون، ٻڌڻ جي سنڀال، ٻارن جي پرورش - غرض ته صحت عامه جي هر اهم شعبي تي قابل تعريف نصيحتا لکيا اٿس، جي اڄ تائين حڪيمن ۽ ڊاڪٽرن لاءِ مشعل رهنما آهن.

بوعلي سينا انسان جي دماغي عدم توازن تي به گهڻو دلچسپ بحث ڪيو آهي، ۽ دماغي بيمارين جي اسباب، انهن جي قسمن، تشخيص جي طريقن ۽ علاج متعلق مفيد مقالا لکيا اٿس. "قانون" ۾ نه صرف علم طب جي عام نظريات ۽ عملي پهلوءَ تي بحث ڪيل آهي، پر ان ۾ ڪيتريون ئي نيون نون ڳالهائون ذڪر ڪيل آهن - مثلاً، "سرود" کي بيماريءَ لاءِ لاءِ ڪيئن استعمال ڪري سگهجي ٿو، ۽ سرود ڪهڙين ڪهڙين بيمارين ۾ فائديمند آهي، وغيره. انهيءَ ئي سلسلي ۾، هڪ دلچسپ واقعو - جو روميءَ ٻن پنهنجي مثنويءَ ۾ بيان ڪيو آهي - ملاحظي لاءِ پيش ڪجي ٿو:

بوعلي سينا اڳيان هڪ نوجوان مريض آندو ويو، جو ڪيتري وات کان بيمار هو، هو مائي وغيره کائڻ کان انڪار ڪندو هو، ۽ گرندو پئي ويو. ڪيترائي حڪيم هن جو علاج ڪري، مابوس ٿي چڪا هئا. جڏهن بوعلي سينا هن جو سرپشتو احوال معلوم ڪيو، تڏهن هن جي نبض تي هٿ رکي، سندس عزيزن کي چيائين ته "جن جن شهرن ۾ هيءَ نوجوان رهيو هجي، انهن جا نالا وٺو". هڪڙي شهر جي نالي ٻڌڻ سان نوجوان جي نبض تيز ٿي وئي، ۽ وڌيڪ زور سان هڻڻ لڳي. ان کان پوءِ، هن سڀاڻي حڪيم چيو ته "هائي انهيءَ شهر جي گهٽين جا نالا وٺو". هڪ گهٽيءَ جي نالي وٺڻ سان نوجوان جي وري ساڳي حالت ٿي. بوعلي سينا پوءِ انهيءَ نوجوان جي واقف ماڻهن جا نالا وٺي ٻڌائڻ لاءِ چيو - ۽ آخر هڪڙيءَ ڇوڪريءَ جي نالي ٻڌڻ سان، نوجوان جي نبض جي رفتار تمام تيز ٿي وئي. اهڙيءَ طرح، بوعلي سينا پنهنجي نوجوان مريض جو مرض پروڙي ورتو، ۽ ٻڌايو ته "هن بيماريءَ جو علاج 'وصال پاز' آهي!"

انهيءَ سلسلي ۾، مان اوهان جوڌيان موجوده زماني جي هڪ جديد ڪوھا ڏي ڇڪائيندس: هڪ ازخود ڪم ڪندڙ مشين دريمي، خون جو دٻاءُ رڪارڊ ڪيو ويندو آهي، ۽ اهڙين ڳالهين ظاهر ڪرائڻ لاءِ، انهن مان تعلق رکندڙ سهر نالا ورتا ويندا آهن. مخصوص طبي تي خون جو دٻاءُ وڌي ويندو آهي، ۽ حقيقت جو انڪشاف ٿي پوندو آهي: بوعلي سينا ڪيترو وقت اڳ انهيءَ حقيقت کان واقف هو!

بو علي سيا ٻيون ۽ ڪيتريون قابل ذڪر دريافتون ڪيون، جن لاءِ هوند مضمون جو حدون اجازت ڏين ته جيڪر تفصيل مان لکيو وڃي.

زين الدين اسماعيل. ڪن مؤرخن هن جو نالو سيد شريف شرف الدين اسماعيل بن حسين العمري، جرحاني، لکيو آهي. هو صاحب پارهين صديءَ ۾ ايران ۾ پيدا ٿيو، ۽ سندس طبقي تصنيفن مان سڀ کان مشهور ”دخيرة خوارزم شاهي“ آهي. اهو ڪتاب ۱۰۹۰ ۾ لکيو ويو، ۽ جيڪڏهن بو علي سيا جي ”قانون“ کان زياده اهميت نٿو رکي، ته به ان جو ثاني ضرور آهي. هن ڪتاب ۾ اٽڪل پنج لک لفظ آهن، ۽ ڪيترن جزن، بابت ۽ موضوعن ۾ ورهايل آهي. زين الدين جا ٻيا مشهور طبقي ڪتاب ”اغراض طب“، ”بادگار“ ۽ ”حقي علائي“ آهن. ”حقي علائي“ ۾ ”علم حفظ صحت“ ۽ ”تقدمة المعرفة“ بابت نهايت سلسلو مواد آهي.

ابوالڪيسر. ابوالقاسم خلف بن عباس الزهراوي، ”قرطبة“ ۾ سنه ۹۴۶ع ۾ پيدا ٿيو. صاحب موصوف جراحت جي فن ۾ نمايان شهرت حاصل ڪئي. هن جي مکيه ڪتابن مان هڪ ”تصريف“ آهي، جنهن جو پورو نالو ”التصريف لمن عجز عن التاليف“ آهي. جراحت جو هيءُ پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ انهيءَ فن کي -جهڙاڻ لاءِ- نمونن ۽ نقش جي مدد ورتي وئي آهي. ابوالڪيسر لکي ٿو ته ”جراحت ٻن قسمن جي آهي: هڪ آهي، جا مريض کي مرض کان نجات ڏياري؛ ۽ ٻي آهي، جا هن کي موت -ان ملاقات هڪراڻي-. ابوالقاسم فن جراحت ۾ خبرداريءَ کي دليريءَ تي ترجيح ڏئي ٿو. جراحت تي هن ٻيا به ڪيترا ڪتاب لکيا آهن. اڌ سڀ، تي هن هڪ خاص ڪتاب لکيو آهي؛ هڪ ٻئي ڪتاب ۾ ”مثنائي جي پٿريءَ“ کي ٻي ٻاهر ڪڍڻ، ۽ اهڙا ٻيا جراحت جا فن بيان ڪيل آهن؛ هڪ نئين ڪتاب ۾ هڏن ۽ سڙن نڪرڻ جو مفصل احوال، علاج سميت، لکيو اٿس.

الزهراوي نه صرف هڪ بلند پايي جو جراح هو، پر ان سان گڏ علم طب ۽ حڪمت جي ٻين شعبن تي به کيس اعليٰ دسترس حاصل هئي. ازان سوا علم الادوية -مفردات و مرکبات- ۾ به سندس مٿ زماڻي ۾ ٿورا عالم هئا.

ابن الزهره. ابومردان عبدالماڪ، ابن القتيبي محمد، بن مردان، بن زهرالباديءَ کي الڪرپزيءَ ۾ Avenzoar سڏيو ويندو آهي. اسپين جي حاڪارن حڪيمن ۾ هن صاحب کي هڪ ممتاز حيثيت حاصل آهي. هيءُ پهريون حڪيم هو، جنهن ڪڇليءَ يا خارش جو حيرو (Itch mite) گولي ٺاهي، ۽ ان جو بيان ڪيائين. ابن الزهره جون ٽيون ايجادون ۽ سندس ڪوششون بلڪل گهڻيون آهن. هيءُ ئي پهريون حڪيم هو، جنهن انهيءَ آلهه ڏنهن ڏان چڪاڻو ته خوراڪ بدن کي حقيقي ذريعي به پهچائي سگهجي ٿي؛ مثلاً ڪو شخص بيوشيءَ يا ٻئي ڪنهن سبب کان کاڌو گڙڪائي نٿو سگهي، ته ان کي کاڌو حقيقي جي ذريعي ڏيئي سگهجي ٿو.

ابن الزهر جي خاندان ۾ پيا به ڪيترا مشهور حڪمر ٿي گذريا آهن، جن جا نالا هي
 ڏجن ٿا: ابوالعلاء بن زهر، ابو مردان بن ابوالعلاء، حفيد ابوبڪر بن زهر، حيد
پيش ۽ ان جي پانچي.

ابن الرشيد - هيءُ ابن الزهر جو شاگرد ۽ دوست، 'قرطبه' ۾، ۱۱۲۶ع ۾، پيدا
 ٿيو. هن کي رندگيءَ ۾ نهايت گهڻي مشڪلاتي ۽ مصيبتن سان منهن ڏيڻو پيو. صاحب موصوف
 اعليٰ درجي جو حڪمر هو، ۽ يورپ - خصوصاً جرمنيءَ - ۾ بلڪل گهڻي شهرت حاصل ڪيائين.
موسىٰ بن هيمون - ابو عمران سوسي، بن السيمون، ۱۱۳۵ع ۾ ڄائو هو، ۽
 بادشاه صلاح الدين جو شاهي حڪمر ٿي گذريو آهي. هن هڪ ڪتاب زهرالي جانورن جي
 ڏسڻي متعلق لکيو آهي، جنهن ۾ نانگ جي ڏسڻ، وچونءَ جي ڏسڻ، ڇني ڪٽي جي
 ڇڪ، ۽ مائهو جي ڇڪ وغيره تي تفصيل سان بحث ڪيو اٿس، ۽ انهن جون علامتون،
 تشخيص ۽ علاج نهايت سهڻي طريقي سان بيان ڪيو اٿس. علاج جي اصولن کي بيان ڪندي،
 زهر کي ڪولڻ، زهر چوسڻ، ڏنپ ڏيڻ، ۽ زهر مٿان زور سان پٽي پڌڻ بابت ان هن
 هدايتون ڏنيون آهن. بيمارين جي سببن ۽ صفتن تي لکيل هڪ ڪتاب ۾ جادو ۽ جوش جي
 هن صحت مخالفت ڪئي آهي، ۽ مجرد دوائن جي استعمال کي مرڪب دوائن تي ترجيح ڏئي
 اٿس. موسيٰ بن هيمون علم صحت جي اصولن تي به گهڻو زور ڏنو آهي، ۽ تازيءَ هوا ۽
 صحت بخش غذا جي اهميت بيان ڪئي اٿس.

ابن البيطار - حڪمر ابو عبدالله، بن احمد السالقي الباتي، المعروف به 'ابن البيطار'
 سنه ۶۶۳ ه ۾ پيدا ٿيو. هو علم نباتات جو هڪ اعليٰ عالم ۽ ماهر ٿي گذريو آهي. علم
 نباتات جي دائري ۾ هن خصوصاً طبي پوئين بابت ڪوچتا ڪئي، ۽ هو هڪ پوئيءَ کي سائنس
 جي اصولن مطابق بيان ڪيو اٿس. صاحب موصوف علم نباتات سان گڏ طبي فن ۽ ٻين ڪيترن
 علمن جو ڄاڻو هو.

مٿي، مان پڙهندڙن جي خدمت ۾ چند ممتاز ترين شخصيتن جو بلڪل مختصر بيان
 ڪري چڪو آهيان، جنهن مان عربن جي طبي خدمتن ۽ هن جي انهيءَ علم ۽ فن تي دسترسيءَ
 جو اندازو، انهيءَ مثل موجب ڪري سگهيو، جيئن خوار مان آنءَ جي مٿس پري مائهو پوري
 خوار جي جنس جو اندازو ڪري سگهندو آهي.

مذڪوره بالا شخصن کان سواءِ، عربن جي دائرہ تسلط ۾ پيا به هزارين علم جا گوهر
 پيدا ٿيا. نه منهنجي علم جي ايتري وسعت آهي، ۽ نه وري منهنجي مضمون جون حدون
 مون کي اجازت ڏين ٿيون، ته انهن تي مان ڪجهه تصور ڪري سگهان؛ تنهن هوندي به
 صرف تعارف طور انهن مان ٿورن جا نالا ملاحظي لاءِ پيش ڪجن ٿا.

اکين جي بيمارين جا ماهر: زينب، ابن وصف صابي، جبرئيل ڪمال، شريف ڪمال،
 ۽ علي بن عيسيٰ.

امراض نسواني (عورتن جون مخصوص بيماريون) ۾ مفيد جي ڀيٽ ۽ پائيجي ۽ ايتري
تہ شهرت حاصل ڪئي، جو منصور هنن کي پنهنجي حرر ۾ علاج لاءِ گهرائي رکيو.
ان البدوخ ۽ دوا سازي ۽ جي فن جو ماهر هو.

صاعد بن شيرين عبدوس، بهترين فسادن مان هڪ هو.

ان عڪاش، مٿاني جي بيمارين ۾ خاص نالو هڪڙو.

ملا نفيس، کي قدر ڪليات تي عبور هو.

علم الادويه ۾ ان جلجل، رشيدالدين، تميمي، عمر ۽ احمد ابنان بونس، چوڻي ۽
جا ڄاڻو هئا.

جرجس، "المنصور" جي عهد ۾ نامور حڪيم هو. هن جي خاندان ۾ ٻيا به ڪيترا

بلند پايي جا حڪيم ٿي گذريا آهن - جهڙوڪ: سندس پٽ بخت بن جرجس،

ان جو پٽ جبرئيل بن بخت بن بخت بن جبرئيل، تنهن جو پٽ

عبداللته بن بخت بن بخت ۽ ان جو پٽ جبرئيل بن عبداللته.

جبرئيل بن بخت بن بخت، هارون رشيد جو شاهي حڪيم هو.

معتصر باللته جو درباري طبيب سمود بن بنان، المعتصد جو شاهي حڪيم خاص

ثابت ابن جراء، متوڪل جي زماني جو نامور حڪيم ۽ ترجمان حسن بن اسحاق؛

۽ عذير باللته فاطمي ۽ جي ڪچهري ۽ جو سڳار منصور بن مئشر - پڻ پنهنجي

لافاني ياد پٺيان ڇڏي ويا آهن.

عربن جي دور حڪومت ۾ علم طب جو شوق صرف وڏن وڏن عالمن، حڪيمن ۽

فيلسوفن تائين محدود نه هو، بلڪ گورو گهڻو هر هڪ پڙهيل لکيل فرد کي انهيءَ ان سان

ڄام هوندو هو. اهو ورثو صرف مردن جو نه هو، ڪي ڪي عورتون به انهيءَ فن کي

ڪمال جي حد تائين ڄاڻنديون هيون. چيو وڃي ٿو ته هارون رشيد وٽ هڪ پانهي وڪڻج

لاڻ آئي، جنهن جي قيمت سندس اصلي مالڪ ڏهه هزار دينار رکي - اها رقم هڪ پانهيءَ

لاڻ نهايت گهڻي هئي. هارون رشيد ايڏيءَ وڏيءَ رقم جو سبب دلچسپيءَ سان دريافت ڪيو،

جنهن تي اصلي مالڪ هن جي علم جي تعريف ڪرڻ لڳو. آخر ان جو اسٽيان وٺڻ لاءِ

هارون رشيد سڀ کان زياده نامور حڪيم، فيلسوف، مفسر، قانوندان ۽ جوتشي گهرايا. تاريخي

۾ ذڪر آهي ته هن عورت نه صرف هر هڪ عالم جي سڀني سوالن جا جواب موزون ۽ صحيح ڏنا،

بلڪ وري هر هڪ کان هڪ سوال سندن مخصوص فن مان اهڙو پڇيائين، جنهن جو هو

جواب نه ڏيئي سگهيا! علم طب مان، هن عورت کان علم بدن ۽ علم صحت بابت سوال پڇيا ويا.

مضمون ختم ڪرڻ کان اڳ، مسلمانن جي پهرين پنج سؤ سالن جي اقتدار واري زماني

۾ علم طب جي ترقيءَ تي سرسري تبصري ۽ پنهنجي شعبي نظر تي ڏيڻ بدوا، مان صرف

انهيءَ دور جي آخر ۾ هڪ اسپتال جو بيان ڪندس، جنهن مان پڙهندڙ دوست، گذريل

تذڪري ۽ خصوصاً انهيءَ دور ۾ طب جي اوائلي حالتن کي مدنظر رکي، پاڻ پنهنجي راءِ قائم ڪري سگهندا.

قاهري ۾ ”منصور“ اسپتال ۱۲۸۰ع ڌاري ٺهي تيار ٿي. هيءُ اسپتال وقت جي ٻي اسپتال وانگر عظيم ٻيائي تي ٺهندو هئي، جنهن ۾ مريضن کي هر قسم جون سهولتون ميسر هيون. منصور اسپتال ۾ هر قسم جي بيمارين لاءِ الڳ الڳ وارڊ هئا. مثلاً بخار، پٿ جون بيماريون، اکين جا مرض، زنانين جون بيماريون، جراحت، وغيره، مردن ۽ عورتن لاءِ ٻن علائقو انتظار هو. بخارن جي وارڊ کي ٽڌي پاڻيءَ جي چشمن سان ٽڌو رکيو ويندو هو. هي اسپتال ۾ تقرير لاءِ هڪ وڏو هال، طب سان تعلق رکندڙ جڙي پوئين جو هڪ باغ، هڪ مطب (Dispensary)، ۽ هڪ وڏي لائبرري هئي. لائبرريءَ کي هلائڻ لاءِ ٻه ملازم (Librarians) رکيل هئا، جن مريضن کي ٽنڊ نه ايندي هئي، انهن کي رات جو هڪڙي ۽ مٺي سرود سان لولي ڏهني سهارڻ لاءِ خاص بندوبست هو. پنجاهه قاري، روزاني قرآن شريف جي تلاوت ڪندا هئا. ازان سوا، اسپتال ۾ ڇڻا موچارا عالم صرف انهيءَ لاءِ نوڪريءَ ۾ رکيا ويا هئا، ته هو بيماريءَ سان آندڙ مريضن کي وڌرائڻ لاءِ کين سٺيون، نصيحت آموز آڪائيون پڙائين. ٻين وڏين اسپتالن وانگر، ”منصور“ اسپتال ۾ پڻ علاج مفت ۾ ٿيندو هو. انهيءَ کان سواءِ، گھرجاڻو مريض کي خيراتي فنڊ مان ايترا پئسا ملندا هئا، جو اسپتال ۾ رهڻ ۽ بالاعدي پاهڪ ٿوڻ جي عرصي تائين، هنن جي گهر جو خرچ آسانيءَ سان هلي سگهي، ۽ هنن کي پٺيان ٻارن ٻچن جي هڪ ٻه گهڻي نه رهي.

انهيءَ سان ثابت آهي ته جيڪو گھر ”ريهبلشن“ ۽ ”سينٽورپور“ سينٽر يورپ ۾ هائي ڪري رهيا آهن، اهو مسلمانن جي آخري دور ۾، ترقيءَ جون هڪائي منزلون طي ڪري، پنهنجي اوج تي پهچي چڪو هو.

ادب ۽ حقيقت نگاري

”سٺي ۽ جتادار ادب جو بنياد آهي زندگيءَ جي آزمودن ڏانهن، حقيقت جي سڃاڻپ ۽ ڏانهن، ۽ پاڻ ڏانهن، پوري ايمانداري“۔ هيءَ ويهار حڪمر افلاطون هزارين سال اڳ ۾ پيش ڪيو هو، جڏهن ادب اڃا ٻالھ ۾ هو. هر فن ۽ وڳاڻ جي جان ”حقيقتون“ آهن. حقيقتون ئي ادبي تخليق لاءِ زنده سواد آهن. حقيقتون آهي آهن، جي ڏسي سگهجن ٿيون، جي پڙهون ويئون آهن، ۽ جن جو تصور يا ڪلپا ڪري سگهجي ٿي. جهڙيءَ طرح هڪ وڳاڻ جو ڄاڻو، پنهنجي تجربڪاه ۾ ويهي، ميل يا ڏل حقيقتن جي چنڊ ڇاڻ ڪري، ان مان ڪو راز ڳولي ٿو ٺهي؛ ساڳيءَ طرح هڪ اديب پڻ حقيقتن کي کولي ٿو ٺهي، پنهنجي دماغ جي تجربڪاه ۾ انهن جي صحيح روپ کي پرکي، قلبي ڪري، اهڙيءَ صورت ۾ ظاهر ڪري ٿو، جن کي ڪا گجهارت سلجي وڃي، ڪا سچائيءَ جي جهلڪ پسي وڃي، يا ڪو لڪل اسرار کڻي نروار ٿئي.

هن دنيا ۾ ٻه ڏندڙ حقيقتن کان مٿي پي ڪا ڳالهه نه آهي. اديب لاءِ سچ سان ولاداريءَ کان مٿي ٻيو اصول نه آهي۔ جي حياتيءَ ۽ سچيءَ دنيا جي تصوير چٽڻ کان مٿي زوردار ٻي ڳالهه آهي به ڪانه. ٿورل گيتئر ڪهڻو اڳ چيو هو: ”مان آمو انسان آهيان، جنهن لاءِ صرف هيءَ زنده دنيا ئي موجود آهي۔ جنهن کي مان اکين سان ڏسي سگهان ٿو.“

ادب جڏهن ٻانولا ٿي پاتا، يعني جڏهن اڃا پيرين، جنن ۽ پوتن جون ڪهاڻيون ۽ ڏند۔ ڪٿائون انساني دماغ جي پيدائش ٻيل هيون، تڏهن به حقيقت ئي ادب جو روح هئي؛ اهو حقيقت جو ”وڌاءُ وارو“ پهلو هو. ان وقت انساني زندگيءَ اڃا ترقيءَ جي هيلين سرل تي هئي. انساني دماغ اڃا حقيقت کي سمجهي نه سگهيو هو۔ جيتوڻيڪ ان ۾ اڳتي وڌڻ جي چاهه ۽ قدرت سان مقابلي ڪرڻ جي زوردار خواهش موجود هئي. اهڙين حالتن هيٺ، انسان ڪجهه اهڙا ڪردار ايجاد ڪيا، جي سندس خواهشن کي ظاهر ڪن، ۽ منجهس مقابلي ڪرڻ جي همت پيدا ڪن. انسان، جسماني توڙي دماغي پنڌن ۾ ڦاٿل هوندي به، آزمائش جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ پنهنجن خواهشن کي پَرَ ڏنا آهن. هرڪيولس، پرامٿيولس، فاؤسٽ، وغيره انساني دماغ جا حيرت ۾ وجهندڙ عڪس آهن، جن انسان کي

حقيقت جي تلاش لاءِ آبادو ڪيو. هن انسان جي مستقبل جي ترقيءَ جا اهڃاڻ ڏنا ته انسان اڳتي هلي، اهڙين تصوراتي ڳالهين کي حقيقت جو جامو پهرائي سگهندو: مثال طور انسان، ڀڳيءَ کي اڏاندو ڏسي، ان حقيقت کي اڏندڙ ڪٺولي يا اڏاندڙ هن جو تصور ڏنو ۽ هاڻي اهائي تصوراتي ڇيڙ انسان جي جنگ ۾ هوائي جهاز جي صورت ۾ حقيقت بڻجي چڪي آهي. ٿوري ۾، ائين چئجي ته جاندار يا تصوراتي حقيقتون انسان جي سوچ عمل ۽ هرقسم جي تخليق جو بنياد آهن. ان باري ۾ گورڱيءَ اجهو هڻڻ چيو آهي: ”عولر (انسان) بيٺاھ طاقت جو سرچشو آهي، جنهن ۾ اهڙي شڪتي آهي، جو هو ضرورتن کي امڪان ۾ ۽ سھن کي حقيقت ۾ بدلائي سگھي ٿو.“ ڇاڪاڻ ته ادب انساني زندگيءَ جو عڪس آهي، تنهنڪري انساني زندگيءَ سان واسطو رکندڙ حقيقتون ادب لاءِ مواد آهن.

ڇاڪاڻ ته ساريءَ مخلوقات ۾ انسان ئي اهڙو جاندار آهي، جو اجتماعي زندگيءَ ڏانهن مائل رهي ٿو، تنهن ڪري انساني زندگيءَ ۾ پيدا ٿيندڙ حقيقتن کي هڪ مخصوص سماجي روپ ۽ رڇاءُ آهي: ادب پڻ ڇاڪاڻ ته هڪ سماجي فرد آهي، انهيءَ ڪري هو ڀڳيءَ هڪجهڙو پنهنجي ارد گرد ڏسي ٿو، ان تي سوچي ٿو، ان کان متاثر ٿئي ٿو، ان تي رنج يا خوشي ظاهر ڪري ٿو، ان کي چئي پڻ ٿاين پنهنجي ٿو، ان تي روشني وجهي ٿو ۽ ان کي بدلائڻ جي تسا به ڏيکاري ٿو.

حقيقتون برابر ادب جو سرچشو آهن، پر ادب حقيقتن جي اکيون پوري پورا ڪندڙ نه آهي: ادب جي اڳيان ڪيتريون ئي حقيقتون روبا ٿين ٿيون، ۽ هو سڀني کان متاثر ٿئي ٿو. ان ڪري زندگيءَ جون سهڻيون توڙي آڱريون حقيقتون هن لاءِ ادب جو مواد آهن: پر ساڳئي وقت جيئن ته ادب زندگيءَ ۾ سماجي سونهن رچڻ چاهي ٿو. يا ائين چئجي ته ادب پنهنجي سر حسن جو پيدا ڪندڙ آهي ۽ گندگيءَ کان نفرت ڪري ٿو. ان ڪري هو هرقسم جي مشاهدي کي پيش ڪرڻ وقت، اول مٺي حقيقتن کي پنهنجي ڦڪري صلاحيتن ۽ نتيجن تي ٻڌي ٿو.

اڄ جي زندگيءَ ۾ ڇي سونهن، نيڪي ۽ خوشي آهي، ته گندگي، بوائي ۽ دک به آهي. ادب زندگيءَ جا ٻئي پهلو ڏسي ٿو ۽ انهن کي چئي ٿو، حياتيءَ جي پوري ۽ صحيح تصوير ڏيئي آهي، ته ٻئي پاسا اڳيان رکڻا پوندا. هڪي ادب حياتيءَ جو صرف خوبصورت پاسو ڏيئي جي هڪوش ڪندا آهن، ۽ آڱرين حقيقتن کان منهن موڙيندا آهن. انهن جو اهو ويچار آهي ته حياتيءَ جي صرف سهڻي تصوير ڏيکارجي، ۽ گندگيءَ کي ڇڏي ڏجي. آڱريون حقيقتون ادب لاءِ مواد ٻڌجي سگهن ٿيون، تنهن لاءِ گورڱيءَ هيءَ رايو ڏنو آهي:

”پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪي اهڙيون گھڙيون به اينديون آهن، جڏهن مان سوچندو آهيان ته ”اڄ (حياتيءَ جي گندگيءَ) تي لکان يا نه؟“ ۽ ٽئين وشواس مان مان پاڻ کي جواب ڏيڻو آهيان ته ”لکان“: ڇاڪاڻ ته انساني حياتيءَ ۾ اها (گندگي)

هڪ نثر ۽ نڪرو سچ آهي، جو اڃا تائين ناس نه ٿيو آهي: اها هڪ اهڙي حقيقت آهي جنهن کي انسان جي حياتيءَ مان هوند پاڙون ٻڌي ٻاهر اڇلائي، ۽ ان کي پيو ڪري ڇڏجي!

گندگيءَ کي صرف گندگيءَ خاطر نه چڻو هڪونهي: پر جذبن 'گندگيءَ' انساني روح تي باسور بڻجي پئي هجي، انساني زندگيءَ کي هڪسجڻ ۽ بد صورت بڻائي پئي هجي، تڏهن اها گندگي پڻ ادب لاءِ مواد بڻجي پوي ٿي جيڪڏهن هڪ گند جو ڍير ڪنهن بياهاڻ ۾ پيو آهي، ته اهو ادب لاءِ مواد نٿو بڻجي سگهي: پر ساڳيو ئي گند جو ڍير، جيڪڏهن شهر جي گهٽس ۾ پيو آهي، جو انساني زندگيءَ لاءِ خطرو بڻجي پوي ٿو، ته ادب لاءِ مواد بڻجي پوي ٿو. ادب پل نه گندگيءَ کي شدت سان ڏڪاريل ۽ هجي، پر جيئن گندگي موجود آهي، تيئن نه ان کان سٺن موڙن آهي، ۽ نه مٿس سهڻو ڏک وجهي ان کي لڪائي ٿي ڇڏيو آهي. هڪي ادب حقيقت کي جيئن جو ٿيڻ، اسان اکرن سان، پيش ڪرڻ کي ئي حقيقت-نگاري سمجهندا آهن- ۽ انهن ڪرڻ کي هو پنهنجو ادبي خلوص چاندا آهن. حقيقت جو چڱو نمونو ڪا ادبي حقيقت-نگاري نه آهي: صرف حقيقت جي تفصيل کي سچائيءَ سان پيش ڪري ڇڏڻ سان فني خلوص يا تخليقي وضاحتون اڀري ٿيون سگهن. ادب ۾ هڪڙو حقيقت-نگاريءَ جو اهو به، نظر پيو آهي، جنهن ۾ حقيقت کي ئي سڀ ڪجهه، ليکيو وڃي ٿو، ۽ انهن جي چئن جو ٽن پنجن کي ادبي تخليق قرار ڏنو ويندو آهي. اهڙن اديبن لاءِ تفصيل ۽ حقيقتون ئي سچ آهن. هو خيالن جي ڪا به آدرشي يا اخلاقي يا اصولي چڻڻ کان-واءِ، انهن کي قبول ڪن ٿا، انهن لاءِ وڏو اصول آهي حقيقتن سان وفاداري ڪرڻ. اهڙن اديبن جو خاص مقصد اهو ٿو رهي ته انسان جو حيواني ۽ وحشي پهلو، ۽ انسان جي زندگيءَ جي ٻهڪسي، بي حياتي ۽ بي بڻائي ڏيکاري. هو حقيقتن جو 'اڀياس' نٿا ڪرڻ چاهين، صرف دلپسدي ۽ رنگينيءَ خاطر، حياتيءَ جون قسم قسم حقيقتون گڏ ڪري، تيار سمجهائيندڙ چتر پيش ڪن ٿا. هو حقيقتن کي چڻي، بنا ڪنهن آدرش يا مقصد جي، انهن جي تصوير ڪشيءَ کي صحيح ادب سمجهن ٿا. هو حقيقتن جو صرف ٻاهر پوڻ، اتفاقي ۽ اڌورو پهلو ڏسن ٿا، پر حقيقتن جي گهرائيءَ ۽ انهن جي اندر لڪل تضادن ڏانهن ڪوبه ڌيان نٿا ڏين. هو حقيقتن جو هڪ پر ڪيڏو نظر سان اڀياس ڪرڻ نٿا گهرن، بلڪه جيوت جي صرف ٻاهرين پيش ڏيکارڻ جي ڪوشش ٿا ڪن. هن جي نظر ۾ انسان لاچار آهي، ۽ کيس انهي اختيار کان ڪا به آهي، جنهن جي وسيلي هو حقيقتن جي ٽن تائين پهچي، ان مان سچ گولي ڪهي ۽ حقيقتن جو صحيح روپ ڏيکاري سگهي. هو زندگيءَ جي حقيقتن کان ڪڍي ڪشي ڪري، حياتيءَ جون ڪوڪليون حقيقتون ئي چٽيندا آهن. گورڪيءَ اهڙن ئي اديبن لاءِ چيو آهي: 'انهن جو ادب سندرتا ۽ اسڪر ڪن حالي آهي: اهو گهڻي ڀاڱي ڪوڪلو، ۽ نمائشي آهي، جنهن کي رڳو حقيقت-نگاريءَ جي اعليٰ لفظ پٺيان لکايو وڃي ٿو'.

ايڪلس حقيقت - نگاريءَ جي بلڪل مختصر ۽ چٽي سمجهاڻي هن طرح ڏني آهي:

"تمثيل جي سڃاڻيءَ سان گڏ، حقيقت - نگاري اهو به ويچار ۾ ٿي رکي ته خاص حالت ۾ خاص ڪردار، جهڙي نموني سوچس يا علم ٿا، انهن جي پٺيان ڪهڙي شڪتي ڪم ڪري ٿي." سڄو حقيقت - نگار اهي ئي حقيقتون ۽ تمثيل چونڊي ٿو، جي پٺيان ڪيل ڪردارن ۽ واقعن جي پٺيان جيڪو زوردار منطق يا ويچار آهي، ان کي ظاهر ڪر. هڪ اعليٰ سائنسڪار کي معلوم آهي ته صرف حقيقتون ۽ تفصيل گڏ ڪري، هو انهن مان ڪا اعليٰ تعبير نه ڪري سگهندو، ڇاڪاڻ ته انهن مان ڪابه فني - چاڻي آڏري نه پهندي. حقيقتون جي زندگيءَ جون روردار ۽ بنيادي - چايون يا تسمييون پڌريون ڪن ٿيون، سي ئي اهو حقيقتون آهن، جيڪي هڪ ڪلاڪاريءَ جي تخليق لاءِ مواد آهن. جهڙيءَ طرح فوٽوگرافي ۽ چترڪاريءَ ۾ روش آهي - فوٽوگرافي هڪ سيڪائينڪل ڪم آهي، جنهن ۾ روش کي زور ڏيڻ سان ڪارو، ڪارو ڏسڻ ۾ ايندو، ۽ اڇو، اڇو ڏسڻ ۾ ايندو؛ پر چترڪار پنهنجن رنگن جي عجيب ميلاپ سان جيڪا تصوير چٽي ٿو، تنهن ۾ زندگيءَ جون اهڙيون جهلڪون پري ٿو، جو تصوير جي هر هڪ لپڪ مان ڪو تائر ظاهر ٿئي. ڪي چتر اهڙا به ٿين ٿا، جو انهن جو نه صرف ٻاهرين روپ ٿو نظر اچي، پر ان چتر جي ڪردار جي ساري دلي ڪيمٽ لسان جي آڳاٽن کلي پوي ٿي؛ تنهنڪري فوٽوگرافي سيڪائينڪل عمل آهي، پر چترڪاري هڪلا آهي. ساڳيءَ طرح حقيقت کي محض قلمبند ڪرڻ نالي سائر حقيقت - نگاري پڻ هجي، پر ان کي فني لحاظ سان حقيقت - نگاري ٿو سڏي - سڳجي.

جيڪڏهن اسين ڪلاسيڪي ادب کي ڏسنداسين، ته معلوم ٿيندو ته انهن اعليٰ ڪلاڪرن جي حقيقت - نگاري جو تصور ڪهڙو هو. دنيا جي آڳاٽي ۾ آڳاٽي يوناني ادب جو مثال وٺو: هومر جون «الياڊ» يا «آڊيسي» اهڙيون تخليقي لکڻيون آهن، جي حقيقي واقعن تي برابر ٻڌل آهن؛ پر انهن جي پڙهڻ مان ائين معلوم ٿو ٿئي ته اهي رڳو اٽالن، حادثا يا واقعا نه آهن، پر ان زماني جي گوبا پوري روحاني، اخلاقي، سماجي ۽ سائنسي زندگيءَ جي تصوير آهن - يعني حقيقتن مان وقت جون اهر - چايون نڪري نروار ٿين ٿيون، جي انهن واقعن ۽ حادثن جو روح آهن. اديب جو درجو هڪ تاريخ نويس کان گهڻو وڌيڪ آهي؛ تاريخ نويس حقيقتن ۽ تفصيلن کي ٺاهي بيان ڪرڻ جي لحاظ کان پڻ ته مٿي هجي، پر انهن حقيقتن جو روح پڌرو ڪرڻ اديب جو ڪم آهي. تاريخ نويس جي حقيقتن ۾ حياتيءَ جي سڃاڻي ۽ تفصيل موجود نه آهي. گورڪيءَ جي چوڻ موجب، انگلنڊ حقيقت - نگاريءَ جي ماءُ، ۽ «چاسر» حقيقت - نگاريءَ جو ابو آهي. چاسر سن ۱۴۰۰ ۾ ڄائو هو، جنهن جون پهريون حقيقت - پريون لکڻيون «ڪنٽربري ٽيلس» نالي ڪتاب ۾ ظاهر ٿيون. هن کان پوءِ «پيڪيئر» جهڙو اعليٰ اديب پيدا ٿيو، ۽ ان کان پوءِ به ڪيترا حقيقت - نگار انگلنڊ جي ادب ۾ چمڪيا آهن.

ادب جو انهن پڙهڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته ادب جي ترقي، سماجي ترقيءَ سان ٻڌل آهي؛ ڇاڪاڻ ته ادب سماجي حقيقت جي تصويرڪشي ٿو ڪري؛ تنهنڪري هن هن سماج

اڳتي وڌي ٿو، تنهن ٽئين ادب ۾ حقيقت-نگاريءَ جو مفهوم ٻيٺ بدليجندو رهي ٿو. جڏهين ادب ۾ حقيقت-نگاريءَ جو ذڪر ڪجي ٿو، ان وقت حقيقت-نگاريءَ جو ڪو محدود، مطلق يا آخري تصور نه هوندو آهي، پر حقيقت-نگاريءَ جو تصور ٻي سماجي صورتحال مطابق لڙندو رهي ٿو. هر دور ۾ حقيقت-نگاريءَ جو نظريو ساڳيو نه رهيو آهي. ادبي حقيقت-نگاريءَ سماجي حقيقت-نگاريءَ جي تقاضا ٻڌي ٿي، ۽ ان جو عڪس چٽي ٿي. جڏهن سماجي شعور وڌندو رهي ٿو، تنهن ادب زندگيءَ کي وڌيڪ ويجهائي ٿو، ٽن ڏسي ٿو، ۽ جيترو ادب زندگيءَ کي ويجهو ٿو اچي، اوترو وڌيڪ حقيقت ڀرسان آندو ٿو وڃي، ۽ نئي حقيقت-نگاري وڌيڪ وسيع ٿئي ٿي. ادبي حقيقت-نگاريءَ وقت ۽ حالتن پٽاندو، ادب ۾ سماجي وڃي ٿي. هن باري ۾ امريڪا جي برڪ ادب هارورڊ ڪاليج ۾ رٽائرڊ لکيو آهي: ”جڏهن اسان ادب ۾ حقيقت-نگاريءَ جي ڳالهه ٿو ڪريون، تڏهن اسان ڪا مقرر حقيقت-نگاري نٿو چوان؛ پر سمجهو مطلب ان مان اها حقيقت-نگاري ۾ سچ آهي، جنهن جو سماج جي ماحول ۽ حالتن سان واسطو آهي. حقيقت-نگاري وڌيڪ ڪسوٽي آهي، پر اها تاريخي پس منظر ۽ ان جي روشنيءَ ۾ ئي ڏسڻي آهي.“ دنيا جي ادب جي انهن ڏانهن نظر وجهنداسين، ته اسان کي معلوم ٿيندو ته اٺويهن صديءَ ۾ ادب ۾ حقيقت-نگاريءَ جو هڪ زوردار ۽ اهم دور شروع ٿيو. جنهن کي تنقيد حقيقت-نگاريءَ جو دور سڏجي ٿو. اهو تنقيد حقيقت-نگاريءَ جو دور انگلنڊ مان شروع ٿيو، اڀياس مان معلوم ٿيندو ته هيءَ نئون دور ٻي سماجي حالتن جي پيدائش هو. اٺويهن صديءَ ۾ هڪ نئين سماجي طاقت اقتدار ۾ آئي، جا هتي سرمايداري طاقت. هن نئين طاقت، زندگيءَ جي فلسفيءَ ۾ نوان قدر پيدا ڪيا، نون حدين ۽ اسڪرين کي جوڙيو، ۽ هڪ نئين جنگ جي شروعات ڪئي. پر انهيءَ شڪل ۾ جلدي پاڻ کي پنهنجي سڄي روپ ۾ ظاهر ڪيو: اها شڪل ڪنور ۽ پڙهندڙ ثابت ٿي، ۽ سٺن خوابن کي حاصل ڪرڻ جي بجاءِ، زندگي نفعي جي ڳالهه ۾ پيچڻ ۽ پٽو سانچڻ لڳي. ادب، زندگيءَ جي تقاضا اونائي، اهڙيءَ پيچس، خود غرض ۽ ڏکڻ سان ڏنيل حياتيءَ جي حقيقتن کي پاڻ وٽ ڇڏي. وقت جا وڏا حقيقت-نگار ۽ عڪس، بالرڪ، ٽئڪري، ٽينڊال، ٽالسٽائي، چوخوف، گوگول، وغيره. پيدا ٿيا، هن سماجي خواهه شخصي حياتيءَ جي زوردار ۽ ڪڙي تنقيد ڪئي، آگري، ڪڙس ۽ اٽوئلڊ سماجي حقيقتن کي خوب چيڻيو، ۽ سماج جي رخسار جي اوڳوڙ ڪري، وقت جي صحيح تصوير پيش ڪئي. حياتي ڪيتري قدر ڏليل هئي، اسان ڪيتري قدر حيواني حالت کي ڀڃي ٿو هو، انساني قدرن جو ڪيئن مذاق اڏايو ٿي ويو، لوپ ۽ لٽ جو ڪيتري قدر وهندڙ هو. اهي سڀ حقيقتون سندن ڪردارن ۽ ماڻهن ۾ سڃاڻي ٿي. اسان پيش ڪيون ويون آهن. هن حقيقت-نگارن انهن طبقن کي بينقاب ڪيو، جي هر چيز جو قدر پيسي سان ماپيندا رهن ٿا. دنيا جي ادب ۾ هيءَ تنقيد حقيقت-نگاريءَ جو دور، حقيقت-نگاريءَ جي تاريخ ۾ هڪ اهم، زوردار ۽ وڏو ڏاڪو هو. ان دور ۾ خاص طور حقيقت-نگار ناول جي تسار گهڻي اوسر ٿي. هن حقيقت-نگارن

حقيقت کي پيشڪ تنقيدي نظر سان پيش ڪيو؛ پر ان کان مٿي وڌي ڪي سگهيا. انهن جي مٿان تاريخي حدون هيون. هن زندگيءَ ۽ سماج جي ڪڙي ۽ صحيح حقيقت کي خوب چڻيو، پر ان کان اڳتي اڳتي نه سگهيا. هن سماجي ۽ شخصي مسئلن کي بلڪل کولي رکيو، پر انهن جو جواب نه ڏيئي سگهيا. هن حقيقت کي بلڪل سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان پيش ڪيو؛ پر انهن حقيقتن جي تنهن ۾ اڪل تصادن کي نه پروڙيو، ۽ انهن حقيقتن کي بدلائڻ جي ڪا جهلڪ يا سلجهاءُ نه ڏنو. اهو دور حياتيءَ تي تنقيد جي لحاظ کان تمام اهم هو؛ پر اڳتي لاءِ رستو ڏيکارڻ کان قاصر هو.

حتميءَ ۾ هڪ هنڌ چيو آهي: ”هن ۽ ادب هميشه حقيقت کي بدلائڻ لاءِ ڪم آيو آهي.“ هڪڙهن جادوءَ جي حيثيت ۾، ته هڪڙهن فن جي حيثيت ۾، هڪڙهن شعوري طرح، ته ڪڏهن غير شعوري طرح.“ ادب ۽ فن برابر حيثيت تي منحصر آهن، ۽ حقيقت سان پيدا ٿي ٿا؛ پر اهي پنهنجي ليکي حقيقت تي اثر پڻ وجهن ٿا. ادب جو فرض آهي ته هو نه صرف حقيقت کي سمجهي ۽ انهن کي پيش ڪري، بلڪ حقيقتن جي بلڪل تنهن ۾ وهي، انهن کي خوبصورت ۽ روش صورت ۾ بدلائڻ جي جهلڪ ڏئي. ان جو مطلب اهو به ڪونهي ته هڪڙا ٽڪيا خواب يا حل پيش ڪيا وڃن. ڇاڪاڻ ته هن، فن کي لڪائڻ ۾ آهي: هڪڙهن ادب حقيقت کي چٽي، مسئلن ۾ انهن جو روشن اهو ڏهي، ۽ حقيقتن تي پنهنجي تصور ۽ ڪاهنا جو رنگ چاڙهي ٿو، ته اهو انهن حقيقت جو تخليقي ۽ رومانوي پاسو پنهنجي هوي ٿو؛ جيڪڏهن ڪو ادب حقيقت ۾ وهي رهي ٿو، ۽ حقيقتن سان مستقبل جو تصور ڇڪي وٺي ٿو، ۽ سندس فن تخليقي حقيقت، نگاريءَ تي پهچي ٿو، ته هن چيو ته هو هڪ اعليٰ چتر يا ڪردار پيش ڪري سگهو آهي.

ادب ۾ رومانوي ڌارا پڻ اڻويهين صديءَ ۾ پيدا ٿي، جڏهن حقيقتن تي، نئين ۽ ڪلياڻ سان اعليٰ مقصدن جو ۽ خوبصورت تصورن جو رنگ چاڙهيو ويو. رومانوي ادب انسان جي اڳواڻ تمام روشن ۽ اڌمندا خواب پيش ڪيا، ۽ سندس دل ۾ وسيع دنيا مٿان فتح جا اسڪ ۽ ارادا ڇاڻايا. رومانيت جي ٿوري ۾ مذهباتي ڌڻن مشڪل آهي، ڇاڪاڻ ته ان جا گوماگون تصور ۽ نظريا آهن؛ پر انهن کي ٿلهي ليکي ٻن گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

هڪ رومانوي ڌارا اها آهي، جنهن ۾ حقيقتن کي سٺو ۽ رنگين ڪري ڏيکاريو ٿو ويو، انسان جي سنگن ۽ احسانن کي آسمان ڏانهن اڏايو ٿو ويو، ۽ انسانن جي اربابن ۽ حورن کي لولي ڏيئي سمهاريو ٿو ويو. اهڙا رومانوي ادب حقيقتن کان پري ٿي، پڙهندڙن کي اڃا به ۽ يهود و بچارن ۾ الجھائڻ جي ڪوشش ٿا ڪن. اهي عجيب ۽ خيالي تصورن چٽي، ساروڏيا ڪن نامڪن ۽ هوائي ڳالهين ڏانهن ٿا ڇڪائين. هو حقيقي زندگيءَ کان پٺو هٽائي، هيءَ زندگيءَ دنيا وسارائي، هڪ خوابي دنيا جو تصور پيش ڪن ٿا، جنهن ۾ هر قسم جو آند آهي. باقي هن دنيا کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندڙن کي ڪل ۽ ٿٺوليءَ جو مرڪز بڻايو ٿو ويو. هو پنهنجي يا پنهنجي ڪردارن جي مذهبي شخصي ويچارن ۾ ماڻهن کي الجھائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

اڻي هرف، محتمد رومانوي نظريو اهو آهي، هو انساني اسڪن ۽ احساسن کي ڪشادو ٿو ڪري، ارادي کي معڪر ٿو بڻائي، بيمر زندگيءَ لاءِ ٽوڙ ٽوپ ٿو پيدا ڪري، ۽ انسان کي جس خواب ڏيکارڻ سان گڏوگڏ انهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪشمڪش ڪرڻ تي پڻ آماده ٿو ڪري. اڻويهين صديءَ ۾ انگلنڊ ۾ ”شيلي“، ”هائون“ ۽ ”ڪيٽس“ جهڙا رومانوي شاعر پيدا ٿيا، جن انسان کي اڏاسڻ ۽ سندر خوانن جي حاصل ڪرڻ لاءِ تصوراتي پٿر ڏنا، ۽ انسان ۾ سٺين شين لاءِ ٽوڙ ٽوپ پيدا ڪئي، گورڪيءَ جي ڪهاڻين جا شروعاتي ڪردار به اهو اڻڀاڪ ۽ جابار آهن، جي پنهنجي چوڌاري حالتن سان لڙن ٿا، ۽ بهتر زندگيءَ لاءِ جاکوڙ ۽ همت ڏيکارين ٿا. رومانيت ۾ برابر ”وڌاءُ“ جو پهلو خاصو ٿئي ٿو، پر اهڙو محتمد وڌاءُ ادب يا فن جو جرو آهي. انهيءَ باري ۾ گورڪيءَ چيو آهي: ”سڄيءَ ڪلا کي وڌاءُ جو حق آهي. ”اؤسٽ، هرڪيولس، پراسٽيٽس، ۽ ڊان ڪوئڪروٽ جي ڪردارن ۾ خاص فن ڪونه آهي، پر حياتيءَ جي حقيقتن جو واجبي وڌاءُ آهي.“ رومانوي ڪردار ايترو اڀريل ۽ اعليٰ اسڪن سان پرور ٿئي ٿو، جو ان کي حقيقي زندگيءَ ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪري سگهجي ٿي. اهڙو ڪردار هروڀرو عبث نٿو هجي. دراصل رومانيت ۽ حقيقت-نگاري پاڻ ۾ الين-مابل ٿين ٿيون، جو انهن کي الڳ ڪرڻ ئي مشڪل آهي.

”ٽي انهيءَ ڳالهه جو ذڪر ٿيل آهي ته سماجڪ ترقيءَ سان انسان جي علمي ۽ شعوري ترقي ٿئي ٿي، جنهن جو عڪس سياحت ۽ ٻين ڪلائن ۾ ملي ٿو، ۽ ساڻ ئي ساڻ ادبي حقيقت-نگاريءَ ۾ اڻ ترقي ٿئي ٿي. ويهين صديءَ جي ٽين ساڄي حالتن هيٺ حقيقت-نگاريءَ جي نظريي ۾ واڌ آئي، ۽ حقيقت-نگاريءَ جو هڪ نئون دور شروع ٿيو. هيءَ حقيقت-نگاريءَ جو تحليلي ۽ سماجي دور هو. اڻويهين صديءَ جي حقيقت-نگاريءَ ۾ جيڪا ڪسر باقي رهي هئي، تنهن جو پورا ٿو هئڻن نظريي ڪيو. اڻويهين صديءَ جي حقيقت-نگاريءَ، حياتيءَ تي بيشڪ تنقدي نظر پيدا ڪئي، پر هوءَ حياتيءَ جو نئون تصور پيدا نه ڪري سگهي. تخليقي ۽ سماجي حقيقت-نگاري اهو نظريو آهي، جو حقيقت کي صرف جس جو جس ٿو چئي، بلڪ حقيقت جي بيان ۽ هڪو اهم منطق آهي، تنهن کي چئو ڪري ٿو: ۽ ڇاڪاڻ ته ادب حقيقت کي بدلائڻ لاءِ ڪم اچي ٿو، تنهنڪري حقيقت-نگاريءَ زندگيءَ کي بدلائڻ جو ٻيو مار ڏئي ٿو، ۽ هڪ اهڙي حقيقت جو تصور پيش ٿي ڪري، جنهن لاءِ هيٺائين ادبي خواب اڏا آهن، جنهن تصور ڄمايا آهن، ۽ هوم ڊل جو ڊل ۾ اسڪ ٻالبا آهن.

هيءَ نئون نظريو سماجي شعور جي پيدائش آهي، جنهن ۾ سماج جي بدل بدل ۽ انساني زندگيءَ جي منطق کي صحيح نموني ۾ پيو ويو آهي. يعني ته حقيقت کسي سندس چرندڙ رندڙ ۽ اڀرندڙ پهلو ۾ پئسو آهي، ۽ ان جو سڀي طرفن کان مڪمل چتر پيش ڪرڻو آهي. سماجي حقيقت-نگاريءَ جي ترقي ۽ ٿوري ۾ هيٺين سمجهائي آهي: ”حقيقت ۽ سندس انقلابي ارتقا ۽ اوسر جو سڄو ۽ تاريخي قطعو ننگه ڪان صحيح بيان.“

حقيقت - نگاريء ۽ "ساجي حقيقت - نگاريء" ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ گوگول، تانسائي، ڊڪنس، ايسن ۽ بالزڪ اعليٰ حقيقت - نگار هئا، جي پنهجي ماحول جي حقيقتن ۽ حالتن جا سخت نقاد هئا، پر اهي محدود تاريخي حدن جا پائيدار هئا؛ انهن لاءِ اهو ممڪن ڪونه هو، جو حياتيءَ جو ٻڙدو هٽائي، حياتيءَ جي آئيندي جي تصوير جو صحيح ۽ بدلجندڙ چتر پيش ڪري سگهن ها، پر اڄ جو ساجي حقيقت - نگار، نه صرف پنهجي چوڌاري حقيقتن کي اکين سان ڏسي انهن جو سچو چتر پيش ٿو، بلڪه انهن جو بدلجندڙ روپ پڻ پرکي ٿو، ۽ ان مان اهو تصور حاصل ڪري ٿو ته زندگي ڪهڙي طرف ترقي حاصل ڪري رهي آهي ۽ اسان ذات لاءِ ڪهڙي روشن راهه کولي رهي آهي. اڄ ادب اهڙيءَ سرل تي پهتو آهي، جو ڊڪڪار نه صرف حقيقتن سان معاملو ڪري ٿو، بلڪ سوال اٿاري ٿو، پر انهن جي عملي ۽ حقيقي مشاهدي جي جهلڪ پڻ پيش ڪري ٿو. هو آئيندي جي ٻڙدي اندر جهاتي پائي، حقيقت کي ڏسي ٿو. سندس نئي حقيقت جو نظريو نهايت ڪشادو آهي. حقيقت ۽ آدرش جو سهڻو ميلاپ، ساجي حقيقت - نگاري آهي، جنهن ۾ روايتي بهشت ۽ جهنم ڏيئا ٻئي سائنسي وچن ٿا، هي وقت آهيو آهي، حذعن غولاب ۽ حقيقت جي وچ ۾ واقعي نه مفاصلو گهٽجي رهيو آهي.

پر ٻئي طرف، الهامي ۽ تيريحي حقيقت - نگاريءَ جي ويچار ڌارا وارا ۽ تعلقتي حقيقت - نگاريءَ جا مخالف ادب، صاحب کي اڃا به شوق جي چيز ٿا سمجهن. اهڙي ويچار ڌارا جي ڪرڻ جو نمائندو، سرسيٽ ماهر، اهو هين ٿو چوي: "سهنجو ويچار اهو آهي ته هڪ ناول نويس سٺو ناول نويس بڻجي. هن لاءِ اهو اهايو آهي ته هو پنهنجو بنا آدرش ٺهلائيندڙ بڻجي، يا ڪنهن ويچار جو ٺهلاءُ ڪري، ناول هڪ فن آهي، جنهن جو مقصد هڪا هدايت ڏيڻ نه، پر وندرائڻ ۽ خوش ڪرڻ آهي."

ساجي حقيقت - نگاريءَ جو حشر دانا، اعليٰ ترقي پسند صاحبن، متڪرم گورڪي هن ۽ دنيا جي ساهت ۾ پهريون اعليٰ درجي جو ساجي حقيقت - نگاريءَ جو مثال گورڪيءَ جو ناول "مائه" آهي. "مائه" هڪ روايتي حقيقت - نگاريءَ جي تصور نه آهي. گورڪيءَ جي شروعاتي لکڻين جا ڪردار رومانوي هئا، جي چوڌاري حالتن ۽ حقيقتن سان ٽڪر کائيندا هئا، ۽ انهن کان هيشه پري بڪري بيٺن جي ڪوشش ڪندا هئا؛ پر "مائه" ۾ گورڪيءَ سچ ۽ شخص جي وچ ۾ هڪ نئون رشتو پيدا ڪيو آهي: هتي ڪششڪش يا جدوجهد ڪر شخص جي وچ ۾ نه، پر ساجي گروهن جي وچ ۾ آهي، جي ڪنهن آدرش يا اعليٰ مقصد لاءِ ڪششڪش ڪري رهيا آهن. هو نه صرف اعراض باند ڪن ٿا، پر خود ئي مشعل راهه بڻجي اڳتي وڌن ٿا. اهي، پنهجي شخصي، تنگ ۽ خود غرض ماحول مان پاڻ کي آڇو ڪري، هڪ گڏيل سماجي ميد لاءِ جاڳي اٿن ٿا: هيءَ هڪ اعليٰ ۽ نئون مقصد آهي، جنهن ڏانهن اسان اجتماعي طور وڌي رهيو آهي. "مائه" نه صرف پيڙيل طبقي جي وير - ڪٽا (Épic) آهي، پر هڪ سڀني انسانيت کي حس ڏيڻ جي داعي رهي آهي. "پاويل" (مڪي: ڪردار) يا "مائه" هڪ خيالي

ڪردار ڪيون، پر تاريخي حقيقتن جا مجسما آهن، جي دنيا جي مظلوم ۽ دڪي اسانن کي
زندگيءَ جي هڪ نئين ۽ بهتر حقيقت جو پيمار ڏيئي رهيا آهن.

سماجي حقيقت - نگاريءَ جو طريقو وسيع آهي، جنهن ۾ ماضي، حال ۽ مستقبل جي تصوير
ٻاڪل صحيح ۽ چٽي ڏسي سگهجي ٿي. حقيقت - نگاريءَ جو هيءُ هڪ نئون شعور آهي،
جو هر چيز کي پوري انداز ۾ پرکي ٿو. اهڙي صفائي سوويت ليکڪ اي. ڪي. واسيليوف
هن لفظ ۾ ڏني آهي: "صرف سماجي حقيقت کي چيڻ سماجي حقيقت - نگاري نه آهي.
سڀ اهميت ڀريون حالتون ۽ ويچار، هي اڄ جي زندگيءَ مان اپڻ ٿا ۽ سماجڪ ويچارن کي
اڳتي وٺي وڃن ٿا، سي سماجي حقيقت - نگاريءَ جي دلچسپيءَ جون ڳالهيون آهن، ۽ ان
جي حدن اندر اچي وڃن ٿا".

سماجي حقيقت - نگاريءَ جو اهو مطلب نه آهي ته ڪن ويچارن ۽ متنن کي اڳيان رکي
ادب جي تخليق ڪئي وڃي - اهو غلط نظريو آهي. هڪ خيال يا متن جون چٽڪيون ٺاهي،
ڪن ڪردارن جي گهڻيءَ ۾ ٻڌي ڇڏڻ سان سماجي حقيقت - نگاري نٿي ٻڌا ٿئي؛ بلڪ حقيقي
دهش ڪري - جي زندهه حياتيءَ ۾ ڏجن ٿا - ڪشي، انهن جي حياتيءَ کي سڃاڻي ۽ ڇڏائي ۽ سان
پيش ڪري، انهن جي حياتيءَ پٺيان لڪل سچ کي ظاهر ڪرڻ - ان سماجي حقيقت - نگاري
ٻڌا ٿئي ٿي.

سماجي حقيقت - نگاريءَ جو نظريو اها نئون آهي، جو الڳ الڳ ملڪن جا ادب
آهستي آهستي قبولي ۽ پنهنجو ڪري رهيا آهن. ان نظريي ۾ جهڻوڪ اڃا تڪميل ۽
پختي نه آئي آهي - جنهن لاءِ خود چيني ساحت تي ڳالهائيندي، چي ليکڪ چائوننگ لکي
ٿو ته "اڄ جوڪي ڇيرون سماجي حقيقت - نگاريءَ جي اصولن تي چڙهي ليکڪ لکن ٿا، سي تڪميل
کان گهڻو پري آهن؛ اهي اها قريءَ جي رستي تي آهن" - پر اڄ جي حقيقت - نگار عوامي ادب
لاءِ گورڪيءَ جا هٿيار لفظ بيشڪ وڏي غور لائق آهن؛ "مان چاهيان ٿو ته ادب حقيقت
کان مٿي اُڀري اچي؛ مثال جيئن حقيقت تي نظر وجهي؛ ڇاڪاڻ ته سدس مقصد صرف حقيقت
کي پيش ڪرڻ يا چيڻ نه آهي؛ اهو ڪافي نه آهي ته جيڪي ڏسون ٿا، ان جو چتر
پيش ڪريون؛ پر اسان کي ان جو به خيال رکڻ گهرجي ته ڇا حاصل ڪري سگهجي ٿو، ڇا
ڇا حاصل ڪرڻ ممڪن آهي".

هي . هي . دؤسو (۱۷۱۲-۱۷۷۸ع)

سنڌيڪارو محمد ابراهيم جويو

انساني غير برابريءَ جي ابتدا

انسانن جي وچ ۾ سموريون غير برابريون ۽ سلو وڌايون ٻن قسمن جون ٿين ٿيون: هڪڙيون آهن، جن کي آءٌ لطافتي يا طبعي ٿو سڏيان، ڇاڪاڻ ته اهي خالص طبعي طريقن مان ڪيل آهن؛ انهن جو مثال هيءُ آهي ته هڪڙا انسان ٻين انسانن کان عمر ۾، صحت ۽ تندرستيءَ ۾، جسماني توڙي ذهني قوتن ۽ صلاحيتن ۾، مختلف انداز ۾ درجا رکن ٿا؛ ٻيون اهي جن کي آءٌ سياسي يا سماجي غير برابريون ٿو سڏيان، ڇاڪاڻ ته اهي بعض سماجي رسم و رواج ۽ سياسي قاعدن ۽ قانونن تي ٻڌل آهن، ۽ انهن کي انسان پنهنجن هٿن سان پاڻ پيدا ڪن ٿا ۽ پنهنجي رضا خوشيءَ سان هڪ ٻئي جي شان ٽٽين ۽ مڙهين ٿا. اهي ٻئي قسم جون غير برابريون هنن ڳالهين ۾ ظاهر ٿيون ٿين جو هڪڙا انسان ٻين انسانن کان زياده لائدا ۽ سهوليتون سماج ۾ ماڻهندا رهن ٿا. جهڙوڪ هو ٻين پاڻ جهڙن انسانن کان زياده شاهوڪار ۽ دولتمند زياده عزت ۽ مرتبي وارا، زياده طاقتور ۽ زياده اثر ۽ رسوخ رکن وارا ٻنهي وچن ٿا، ايتري قدر جو هو انهن ٻين پاڻ جهڙن انسانن کي آخر پنهنجي فرمانبرداريءَ ۽ علاميءَ ڪرڻ تي مجبور ڪري ٿا ڇڏين.

هن منهنجي مضمون جو مقصد ٿي ٿو آهي ته ڏسجي ۽ ڄاڻجي ته اهي اساس جي هٿ جون لپيل ننڍا وڌايون سمجهن ڪڏهن پيدا ٿيون؛ سندن تاريخ حيات جي ڪهڙيءَ منزل تي هو پنهنجي طبعي طرفان بلبل خود-مختاريءَ ۽ آزاديءَ کي ڇڏي وڃي مصنوعي ۽ خود-مختيار علاميءَ جي زنجيرن ۾ گرفتار ٿيا. ايتري قدر جواج منجهان اهي هي امراڻي توڙي انتظامي طرح قيادتيات زياده طاقتور ۽ سگهارا آهن، سي فقط ڪن ٿورڙن بيڪار ۽ ڪمزور شخصن جي پابن ۽ جي-حضوريءَ ۾ يا ٿا پنهنجون اصول زندگيون برباد ڪن، ۽ پوءِ به ائين ٿيا ٿا سمجهن ۽ وڃن ته ائين ڪرڻ سان ڪنهن امن امان، سلامتي ۽ آرام سمير ٿو ٿئي انسانن جي زندگيءَ جي هن آزاد ۽ دائمي وهندڙ درياءَ ۾ ڪڏهن ۽ ڪهڙن سببن ڪري هيءُ اٿو ۽ اٿو وهڪرو شروع ٿيو، جواج هرڪا چين، هرڪا ڳالهه ۽ زندگيءَ جي هرڪا چرپر پنهنجي اصلي فطرت جي تقاضا کان منهن موڙي، ”ڪيڏانهن ٿيو ڪو هيار، ڪيڏانهن ٿي هٿ ڪئي“

مهراڻ

هي مثال وٺو، پنهنجي تي پيدا ڪيل غلط راهرويءَ جي آئيني چڪر ۾ مڙهيل ۽ سرگردان آهي. هيءَ آهي اها ڳالهه، جيڪا مون کي هن مضمون ۾ توري ٽڪي ۽ ڇڏي ڇڏي ملڪ ڪرڻي آهي.

انسان ۾ هڪ خاص وصف اهڙي موجود آهي، جيڪا کيس ٻين سڀني حيوانن کان هڪدم الڳ ڪري کيس پنهنجي مخصوص ۽ استيازي مقارن تي وڃي ٿي بيهاري؛ ۽ اها هيءَ آهي ته پاڻ کي سڌارڻ ۽ بهتر بنائڻ جي ڏاهپ ۽ صلاحيت منجهس موجود آهي، ۽ اها ئي هڪ سندس انڌري ۽ اصلي خصوصيت آهي، جيڪا مختلف حالتن ۾ موڪل ڏيئي سندس ٻين سمورين قوتن ۽ صلاحيتن کي چاري، اڀاري ۽ سڌاري ٿي. دنيا جي سمورين قومن جي عقل ۽ سمجهه جي ترقيءَ جو آخرين دارومدار هميشه هن ڳالهه تي پئي رهيو آهي، ته قدرت طرفان کيس هنن طبيعى ماحول ۾ رهڻو پيو آهي، تنهن ۾ جيڪي ضرورتون ۽ گهرجون وقت بوقت کين پئي محسوس ٿيون آهن، انهن جي پوري ڪرڻ لاءِ هنن انهيءَ ”حدود باوريءَ“ جي ڇڏي ڪاڌ ڪم وٺي هر ممڪن طريقي سان هميشه پئي هڪ ٻي رهيا آهن، ۽ انهن ڪرڻ سان وقت بوقت پنهنجي فهم کي تيز ۽ پنهنجي عقل کي زياده پختو ۽ گهرو پئي ٻاڙيو آهي. جيترو وڌيڪ انهيءَ ڳالهه تي سوچجي ٿو، اوترو زياده هيءَ حقيقت اسان جي سامهون ظاهر ٿي ٿئي ته اسان جي هيءَ موجوده سموري ترقي، سندن جيئن پوءِ تين وڌندڙ گهرجن ۽ ضرورتن جي پس منظر ۾، سواءِ باهمي تعاون ۽ هڪ ٻئي سان ذهني ڏي-وٺ جي، ٻنهي ناسمڪن هئي؛ ڇاڪاڻ ته اسان جون اهي سموريون طاقتون جيڪي محض سندس جسارنن محدود آهن، مثلاً سندس ڊوڙ جي طاقت، سندس ذوق، ٻڌڻ، جهڻ، سنگهڻ ۽ چڪڻ جي قوت، يا سندس اهڙيون ٻيون خالص حيواني قوتون، ايتريون ته حقير ۽ ڪمزور آهن، جو جيڪڏهن هو رڳو انهن جي ئي آڌار تي زندگي گذارڻ تي راضي رهيو ويٺو هجي ها، ته هو نه فقط ترقيءَ جي موجوده منزل تي رسي سگهي ها، پر شايد هن کان گهڻو اڳي سندس نالو نشان ئي هن معامه هتيءَ تان سڻجي ۽ ميسارجي وڃي ها، انسان جي اها حوش نصيبي چئجي، جو کيس وقت بوقت رند رهڻ لاءِ اهي اهي ضرورتون پئي پيش آيون آهن، جن کي پورو ڪرڻ سندس خالص حيواني قوتن جي وس کان ٻاهر هو، ۽ انهيءَ ئي سبب ڪري کيس پنهنجي انهن بنيادي حيواني قوتن کي، وقت بوقت، مختلف طريقن سان ۽ مختلف رنگ رنگ ۾ پئي وڌائڻو ۽ زور وٺائڻو پيو آهي.

پاڻ کي سڌارڻ ۽ بهتر بنائڻ جي صلاحيت سان گڏ انسان ۾ هڪ ٻي به وصف موجود آهي، جنهن کي آءٌ ”فطرتي نيڪي“ ٿو سڏيان. ڪيترا شخص اهڙا به آهن، جي اسان جي هن فطرتي نيڪيءَ کان ٻنهي فائيدو آهي، ۽ ائين مڃي ٿا ته اسان جي فطرت اصل کان وٺي ناپاڪ ۽ گناهه ڏانهن مائل آهي. اهڙن شخصن مان آءٌ ڪنهن بحث ۾ وڃڻ نٿو گهران؛ پر آءٌ سمجهان ٿو ته اهي به ڪم از ڪم هن ڳالهه کان انڪار ڪين ڪندا ته اسان ۾ ائين،

هسوائيت يا 'هيدردي' جو جذبو فطرتي طور هميشه موجود آهي. هيءُ اهو جذبو آهي جو
 ڪمزور ۽ بيوس جيون لاءِ ۽ خاص طرح انهن جيون لاءِ جيڪي اسان انسان وانگر عجيب و غريب
 خون ۽ خطن واري زندگي گذارڻ تي مجبور آهن. هڪ نهايت مناسب ۽ ڪارائتو جذبو
 آهي: ۽ ساڳئي وقت هيءُ هڪ اهڙو عام ۽ فطرتي جذبو آهي، جو ان جي پيدا ٿيڻ ۽ ظاهر
 ٿيڻ لاءِ ڪنهن به فڪر يا ارادي جي ڪا ضرورت نٿي ڪانه ٿي پيش اچي. اهڙي قدر جو
 ڪڏهن ڪڏهن جهنگ جا وحشي حيوان به فطرتي طور ان جو مظاهرو اسان جي اکين اڳيان
 ڪري ڏيندا آهن.

انسان پنهنجي مثالن هائي کڻي ڪيتريون به تهذيب و تمدن ۽ اخلاق جو پائيدار
 عائد ڪيون آهن، تنهن هوندي به جيڪڏهن فطرت کيس انهيءَ هيدرديءَ جي جذبي سان
 بنيادي طرح نه پوڙي ها. انهيءَ لاءِ ته هو پنهنجي عقل ۽ فھر کي انهيءَ جذبي جي مابطن
 ۽ رهبريءَ هيٺ جيئن پوءِ ٿيڻ بچاءُ سڌاريندو ۽ سوارهندو رهي. ته هوند انسان اڄ به
 هڪ وحشي ڌرتيءَ کان ڪنهن به حالت ۾ بهتر ۽ برتر ڪيئن هجي ها. هيءُ به هڪ ناقابل
 انڪار حقيقت آهي ته اسان ۾ اڄ جيڪي به سماجي يا معاشرتي ڇنگاريون موجود آهن، سي
 سڀئي انهيءَ هڪڙي جذبي سان ئي ٿي نڪيون آهن. سخاوت، رحم ۽ قياس، انسانيت لاءِ
 سوز ۽ درد. هي سڀئي محض هيدرديءَ يا 'پاڻ جهڙن' سان هسوائيت جي جذبي
 جون مختلف صورتون آهن، جيڪي هڪ ڪمزور ۽ محتاج انسان لاءِ هڪ پاڻيءَ ۽ گهٽڪار
 شخص لاءِ يا عام بني نوع انسان جي دڪ درد واريءَ حالت ۾ پنهنجو عملي روپ انهيءَ روءِ
 ڏيکارين ٿيون. عشق ۽ محبت، دوستي ۽ همرائي جا آهن. سواءِ هن جي ته هڪ انسان پنهنجي
 فطرتي هيدرديءَ جو جذبو محض هڪ خاص ڇير ٿاڻن محدود رکي ٿو، ۽ اهڙيءَ ريت
 چاهي ٿو ته اها سندس محبوب ڇير ڪڏهن به ڪو ڏک ۽ تڪليف نه ڏسي، ۽ هميشه خوش
 ۽ سڪي گذاري!

هنڙي قدر هڪ انسان ڪنهن ٻئي دڪي جو سان پاڻ کي هر آهنگ ۽ بڪرنگ پائيدار
 ۽ واصل ڄاڻندو، اوتري ئي قدر سندس فطرتي هيدرديءَ جي جذبي ۾ بچاءُ گهرائي، بالداري
 ۽ پاڪيزگي پيدا ٿيندي. هيءُ به ظاهر آهي ته اوائلي زماني ۾ ڪڏهن اسان خالص فطرتي
 ماحول ۾ پنهنجي زندگي گذارڻ تي مجبور هو، تڏهن سندس پاڻ جهڙن ٻين انسان سان
 هر آهنگي ۽ پڪرنگي زياده پوري ۽ مڪمل صورت ۾ موجود هوندي، ڇاڪاڻ ته خالص
 فطرت جي تقاضا مطابق انسان جون گهرجون، خواهشون، جذبات، طرز زندگي ۽ روزمره
 جو عام ڪاروبار وغيره سڀ جا سڀ زياده برابر ۽ هڪ جهڙائي ٿيڻ گهرجن: ۽ اهڙيءَ
 صورت حال ۾ هڪ انسان جي دل ۾ علحدگيءَ ۽ انفراديت جو احساس پيدا ٿئي، جو جيڪڏهن
 پنهنجي ناسڪن نه آهي، ته به گهڻو مشڪل آهي. هڪ طرف جيڪڏهن اسان جي خالص فطرت
 کي رکجي، ۽ ٻئي طرف سندس عمل ۽ ادراڪ کي بيهارجي. انهيءَ معنيٰ ۾ ته انسان جو

عقل ٿي آهي جو سندس فطرت جي لالڻ کي روڪڻ، موڙڻ يا ختم ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري. نه پوءِ انسان جي فطرت ۽ عقل جي انهيءَ نسبت مان معلوم ٿيندو ته اهو سندس عقل ٿي آهي، جو کيس اول اول پنهنجي علمدگيءَ ۽ انفراديت جو احساس ٿو ڏئي؛ پوءِ جيترو زياده هو غور ۽ فڪر ڪندو رهي ٿو اوترو ئي سندس علمدگيءَ جو احساس زياده مضبوط ۽ پائدار ٿيندو رهي ٿو، ايتري قدر جو آخر هو پاڻ کي ٻين سڀني ڇيرون کان بلڪل الڳ ۽ پري سمجهي پنهنجي ۽ انهن ٻين ڇيرون جي وچ ۾ اهڙي اهڙي قسم جا ويچار، مخالفتون ۽ فرق قائم ڪري ٿو وجهي، جيڪي ختم ٿيڻ يا گهٽ ٿيڻ جو نالو به پوءِ ڪن ڏاڍن، ۽ ٿوري ڪي گهڻي زماني گذرڻ کان پوءِ اهي هٿ جا پيدا ڪيل غير فطري ويچار ۽ تفاوت اهڙو ته پائدار روپ وٺي پئي ٿا رهن، جو انهن کي اصلي ۽ عين فطرتي سمجهڻ جو عام مطالبو انسان ۾ پيدا ٿي ٿو پوي. حضرت عقل جي انهيءَ ”انسان دشمن“ ڪار فرمائيءَ تي جيڪڏهن ڪو هٿيار بطرداري ۽ روڪ رکي سگهي ٿو ته اهو آهي انسان جي فطرتي همدرديءَ جي جذبي جو هٿيار، جيڪو سندس خود-محروريت جي شدت ۽ شرم کي روڪي ۽ ٺاري سگهي ٿو، ۽ اهڙيءَ طرح باهه ٿي ٿي جي طريقي ڪار کي ممڪن بنائي، انسان ذات جي باقي حيات جو واحد ڪارڻ ٿو بڻجي. اهڙي همدرديءَ جو جذبو آهي، جو انسان کي مجبور ڪري ٿو وجهي ته پاڻ جهڙن ٻين انسانن کي ڪنهن تڪليف ۽ آفت ۾ مبتلا ڏسندي اسين هڪدم، سواءِ ڪنهن گهڻي سوچ وڃياري جي، ڊوڙي وڃ ۾ ٺهي پئون، ۽ پنهنجي جان جوڪي ۾ وجهي به انهن جي خبرگيري ۽ واهر ڪريون؛ اهڙي جذبو آهي جو سماجي قاعدن ۽ قانونن، رسم و رواج، ۽ تهذيب و اخلاق جي عدم موجودگيءَ ۾ به غير مهذب ۽ غير متدين، وحشي ۽ نرو-وحشي انسان کي هڪ ٻئي سان خوش اسلوبيءَ، دوستيءَ ۽ محبت سان زندگي گذارڻ تي آماده ٿو ڪري. ايتري قدر جو ان حالت ۾ ڪنهن کي به ان فطرتي جذبي جي عدول ممڪن ڪرڻ جي نه رڳو ڪڏهن ڪا هٿ ٿي ڪانه ٿي ٿئي، پر ان جو ٺلهو اسڪاڻ به ڪنهن جي خواب خيال ۾ ڪن ٿو اچي سگهي. انسان جي وچ ۾ جوڪي فرق ۽ ويچار، غير برابرپن ۽ نه-وڌاڻن سان جي موجوده مهذب ۽ تمدن سماج ۾ موجود آهن، سي اهڙي فطرتي ماحول ۾، جنهن کي قديم اشراڪي ماحول به سڏي سگهجي ٿو، ڪنهن کي رڳو محسوس به ڪن ٿينديون هيون.

جنهن شخص شروع شروع ۾ ڪنهن هڪڙي خاص زمين جي ٽڪري جي چوڌاري ليڪو پائي ۽ لوڙهو ڏيئي، وٺي اها دعوا ڪرڻ شروع ڪئي ته ”هيءَ زمين منهنجي آهي“، ۽ ساڳئي وقت وري اتفاق سان کيس ٻين اهڙن سادو دماغ ماڻهن سان واسطو پيو، جن سواءِ ڪنهن چوڻ چرا جي سندس اها دعوا کڻي قبول ڪئي، ۽ تنهن وٽس وٺي وٺي رهيا. ته پوءِ آڏو منجهان ٿو ته اهڙي ٻنهي ٻنهي شخصن جو جنهن پنهنجي انهيءَ هڪڙي عمل سان انسانن ۾ سماجي طرز زندگيءَ جي ابتدا ڪئي، ۽ منجهن ٻين سمورين غير برابرپن ۽ نه-وڌاڻن جا پهريون بنياد ختم ڪيا. جيڪڏهن عين انهيءَ وقت ڪو ٻيو اهڙو ماڻهو ٽڪري پوي ها، جو انهيءَ شخص

جي نشان ڪيل حدن کي دائمي ۽ سندس لوازمي کي پتي پري اڇلائي، پنهنجن سائن کي آڳي آگاهه ڪري ڇڏي هئا ته سائڻا هيءَ اول درجي جو لڳل آڻو، هي ڪان حيدر دار رهيو؛ جيڪڏهن انهيءَ لڳل جي ڳالهه تي هڪڙيءَ ڳهڙيءَ لاءِ به اعتبار ڪيو ته پوءِ هميشه لاءِ مڻهي ويندڙ: ياد رکڻو ته زمين جو ميوو انسان جي جو آهي، ۽ خود زمين سان مان ڪنهن جي به ڪجهه آهي. ته پوءِ پاڻي ٿاڻه ٻئي نوع انسان ڪيترين نه خطرناڪ حوالن پري، مونسار ڪنهن ۽ ڪيڏين نه پياڪه مصيبتن ۽ آفتن کان هوند هميشه لاءِ محفوظ ۽ سلامت رهي وڃي ها پر انسان ذات جي ڀاڱي ۾ شايد اهڙي دائمي سلاستي مخصوص ٿيل ڪين هئي شخصي ۽ ذاتي ملڪيت جو اهو خيال انسان جي ذهن ۾ ڪو اوچتو ئي اوچتو يا خود بخود پيدا ڪين ٿي پيو هوندو. تنهن کان ته گهڻو گهڻو آڳي، انسان ذات کي ڪافي ڄاڻ ۽ ڪافي تجربو حاصل ٿي چڪو هوندو، ۽ انسان ويچارڻ ڪافي ڪشالا ۽ محنتون ڪيون هونديون ۽ سر پٽا هوندا، ۽ اهو 'علم' ۽ تجربو جو ابتدائي ديمرو پنهنجي هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين پهچايو هوندو؛ ۽ اهڙيءَ طرح درجي بدرجي ترقيءَ جي اوائلي منزلن کي طئي ڪندا ڪندا. آخر انهيءَ هنڌ تي پهتا هوندا، جتان پنهنجي خالص فطرتي طرز زندگيءَ کي جرباد ڇڏي، ڪين، هن نئين نموني، شخصي ملڪيت جي ابتدا ڪرڻي پئي هوندي، ۽ تنهن کان پوءِ ئي موجوده سماجي طرز زندگيءَ جي راهه ۾ هنن اوائلي پير پاتو هوندو.

حقيقت هيءَ آهي ته جڏهن هڪڙي شخص کي پاڻ جهڙي ٻئي هڪڙي شخص جي مدد ۽ دستگيريءَ جو دائمي احتياج محسوس ٿيو، ۽ ٻانڀائين ته هو انهيءَ پاڻ جهڙي ٻئي شخص جي معيشت جو ميوو پاڻ لاءِ استعمال ڪري ته ان ۾ سدس ٿاڻو آهي، ۽ جڏهن هڪڙي شخص ڏٺو ته جيڪڏهن هو پنهنجي فوري گهرس جهڙيءَ خوراڪ کان وڌيڪ خوراڪ، ڪنهن به طريقي سان پاڻ لاءِ جمع ڪري رکندو ته ان ۾ آخر سدس ٻلائي ۽ سهوليت آهي: هن انهيءَ ئي ڳهڙيءَ کان وٺي انسان جي وچ ۾ برابري ختم ٿي ۽ پير برابر پيرن سرچڻ ۽ لسڻ لڳيون، شخصي ملڪيت جو رواج پيدا ٿيڻ شروع ٿيو، ضرورت کان زباده پاڻ محنت ڪرڻ توڙي پن کان محنت ڪرائڻ جي عادت ماڻهن ۾ پيدا ٿي، ۽ جرحهنگ، پر پيدان انسان جي پگهر جي پاڻيءَ مان آباد ۽ سرسبز ٿيڻ شروع ٿيا، جتي موتين وانگر جرڪندڙ اناج جي پوکڻ ۽ فصلن سان گڏوگڏ جلدئي غلائيءَ ۽ پڪ جا ذلت آسڻ زهريلو رنگي گل به چوڌاري ڪڍندي ۽ نسرندي، ٿيندي ۽ ٿولارجندي نظر اچڻ لڳا.

انسان جي زندگيءَ ۾ هيءَ اوائلي ۽ بنيادي انقلاب پن چورن تي پيدا ڪيو. پهرين ڀيرو هتي ذاتن جو استعمال ۽ پي چير هتي زراعت جو هنر. انسانن جي سڀتا ۽ تهذيب سون ۽ چانديءَ سان شروع ڪانه ٿي آهي: انسانن کي جيڪڏهن شروع کان وٺي ويندي هينائين ڪنهن مهذب بايو آهي ته اهي آهن هڪڙو لوڻ ۽ پيو اناج: ۽ انسان ذات ۽ اسباب کي، نه فقط تڏهن پر هاڻي به، جيڪڏهن ڪنهن تباھ ۽ برباد ڪيو آهي ته اهو به انهن ئي ٻن.

چون، لوه زمين مان تو هٽ اچي، ۽ اناج به زمين مان ئي ٿو اچي؛ انسان بهنجي محنت ۽ پورهئي سان هي ٻئي چيرون زمين مان حاصل ٿو ڪري؛ هاڻي، زمين تي ڪن شخصن جي دعويٰ ملڪيت ۽ قبضو، ۽ اهڙيءَ طرح زمين جي پيدائش تي سندن ٻيجا دعويٰ محنت ۽ پورهئي کان سواءِ ٿي ۽ بهنجي شخصي ضرورت کان زياده دسترسي ۽ تصرف قائم ٿي وڃي، ته پوءِ اهائي واحد چهر آهي جيڪا هڪڙن کي آقا ۽ ٻين کي غلام بنائي، هڪڙن کي ڏوڏ جي چار-اوگراڻي ۽ ٻين کي هڪ جي حوالي اوڀارين ڏيڻ تي مجبور ڪري، انسان ذات ۽ انسانيت جي ناهيءَ، ذلت ۽ بنياديءَ جو ڪارڻ ٿي بڻجي.

جڏهن زمين آباد ٿيڻ لڳي، تڏهن لازمي طرح ان جي ورهاست ۽ قبضي جو به سوال اٿيو؛ اهڙيءَ طرح جڏهن شخصي ملڪيت جو حق هڪ دفعي تسليم ٿي چڪو، تڏهن ان سان گڏوگڏ باهه حق ۽ ناحق، يعني ”عدل و انصاف“ جا اوائلي قانون به لازمي طرح اهو ۽ عمل به اچڻ شروع ٿي ويا.

اهڙيءَ صورتحال ۾، انسانن جي وچ ۾ برابري ۽ هڪجهڙائي فقط هڪ شرط سان قائم رهي ٿي سگهي ته سمجھائڻ هر هڪ جون فطري صلاحيتون ۽ قوتون هڪجهڙيون ۽ هڪجهڙيون هجن ها، ته جيئن (مثال طور) لوه ۽ اناج جي پيدائش ۽ انهن جي استعمال ۽ ڪاٺي ۾ بهنجيءَ بهنجيءَ جهڙي ٿي پوري پوري نسبت ۽ توازن هميشه قائم رهندو اچي ها؛ پر ڇاڪاڻ ته هڪڙا انسان ٻين انسانن کان بنيادي طرح زياده سگهارا، زياده سجهدار ۽ ڏاها، ۽ زياده اٽڪلي ۽ حرفتي واقع ٿيا هئا، تنهنڪري سندن محنت جي پيدائش ۽ پيدائش جي استعمال ۾ اها هڪجهڙائيءَ جي نسبت ۽ توازن قائم رهي سگهي نٿو. سمجھائڻ اهي جيڪي زياده طاقتور ۽ سگهارا هئا تن زياده محنت ڪرڻ ۽ زياده پيدائش حاصل ڪرڻ شروع ڪري ڏني، ۽ جيڪي زياده سجهدار ۽ ڏاها هئا تن ٿورڙي محنت مان زياده ڦل پيدا ڪرڻ جا چئن ۽ ويهه پيدا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا، ۽ جيڪي زياده اٽڪلي ۽ حرفتي هئا تن سرگرمي اهڙيون اٽڪيون ۽ حرفتون گهڻو شروع ڪري ڏيون، جو ڪن يا ته ٻنھ ڪو پورهيو ئي ڪن ٿي ڪريو ۽ جي ڪريو به ٿي پيو ته فقط نالي خاطر، پر تنهن هوندي به سندن نه فقط ضرورت واريون بلڪ ضرورت کان زياده شيون کڻي گويا گهر ويئي هئي ٿي ميسر ٿيون؛ آبادگارن کي لوه جي زياده ضرورت ٿي محسوس ٿي، يا وري لوهارن کي اناج جي زياده گهرج ٿي پيش آئي؛ مطلب ته حالتن اهڙو وڻي ڦيرو ڪاڌو، جو هڪجهڙيءَ محنت ڪرڻ کان پوءِ به، هڪڙن کي ضرورت کان گهڻو زياده هئي ٿي پيو، ته ٻين لاءِ ڊگهو ساهه ٽڪائڻ به هڪ مشڪل سوال بڻجي پيو. اهڙيءَ طرح، انسانن جي وچ ۾ فطرتي يا طبعي غير برابريون جيڪي خالص فطرتي ماحول ۽ قديم اشتراڪي طرز زندگيءَ ۾ روايتي ۽ معمولي هئي ٿي لڳيون، ۽ جن جي موجود هوندي به ڪنهن کي ٻين جي مٿان فرسائونائيءَ جو پروانو يا ٻين جي آڏو پايو ڪرڻ جي ضرورت ٿي ڪن ٿي محسوس ٿي، سي جڏهن سماجي

يا «مذهب» طرز زندگيءَ ۾ پنهنجا روپ ظاهر ڪرڻ لڳيون. تڏهن انهن معصوم طرقي غير برابرين انساني حي وچ ۾ اهڙيون ته مصنوعي ۽ آڱريون ڀيون غير برابريون ۽ فتنو وڌايون قائم ڪري وڌيون، جن ۾ نه ڪنهن قسم جي ڪا مقبوليت ۽ نه وري ڪا معصوميت ئي موجود هئي. اسان جيڪي هن کان اڳي آزاد ۽ خود-مختيار زندگي بسر ڪندا ايندا هئا، سي هاڻي پنهنجي بيمار ۽ مختلف گهرس ۽ مت نهن سرورتن جي انوسار، قدرت جي سڀني فونن ۽ پيدا ڪيل وسيلن جي زياده غلاميءَ ۽ محتاجيءَ سان گڏوگڏ خاص طرح هڪ ٻئي جا گوبا ررحوب غلام ۽ محتاج بنجي پيا؛ منجهانل هر هڪ ڪنهن نه ڪنهن حد تائين، پاڻ جهڙن ٻين اسان جو باندو ۽ پانهو بنجي ويو؛ غلام آقا جو محتاج، ته آقا وري غلام جو گهر حالو ٿي ويو؛ جيڪڏهن ڪو شاهوڪار هو، ته کيس ٻين جي محبت ۽ خدمتگداريءَ جي ضرورت هئي؛ جيڪڏهن ڪو غريب هو، ته کيس ٻين جي دست گيريءَ ۽ مدد جو احتياج هو؛ وچولي درجي واريءَ حالت ۾ به هو هڪ ٻئي جي ٽيڪ ۽ بهاري کان سواءِ هڪ ٻل به ڪڍي نهن چري ڪيئن ٿي سگهيا. محدوديت ۽ غلاميءَ کان سواءِ ٽين حالت - خود مختياريءَ ۽ آزاديءَ واري - ڪنهن وٽ به ۽ ڪٿي به باقي موجود ڪيئن رهي.

اهڙيءَ حالت ۾، ظاهر آهي ته هر هڪ شخص چوويهه ٽي ڪلاڪ رڳو انهيءَ ڪوشش ۾ حتمي ويو هوندو ته ڪنهن طرح هو ٻين سڀني انسانن کي آباد ڪري ته اهي پنهنجي سوري توجهه جو سرڪڙ کيس ٿي سجهن، ۽ ڪم ارڪم ظاهريءَ طرح، هو سڀ الڻ سجهن ۽ وسهي ويهي رهن ته هو مؤمني جيڪڏهن پنهنجا پنهنجا مفاد وساري يا هڪ پاسي رکي فقط سندس خدمتگداري ڪندا رهندا ته ان ۾ سندن پنهنجو ئي فائدو آهي - گوبا هر هڪ اسان جي زندگيءَ جو اهڙوئي مقصد بنجي ويو هوندو ته ڪنهن طرح ٻين سڀني انسانن کي پنهنجو اهڙو ته غلام ۽ خادم بنائي ڇڏيان، جو هو پنهنجي انهيءَ خلاصي کي ئي پنهنجي -موري زندگيءَ سجهي ويهي رهن. انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، انهيءَ شعبن کي پنهنجيءَ روش ۾ هڪڙن سان عجيب و غريب لڳيون ۽ دولاپ، سکر ۽ قريپ ڪرڻا پيا هوندا ته ٻين سان ضرور قسمن قسمن ظلم ۽ تعديون، زور آورين ۽ سڃيئون ڪرڻيون ٻيون هونديون؛ ڇاڪاڻ ته جن انسانن کان کيس پنهنجي خدمت ۽ بندگي ڪرائڻ جي درڪار محسوس ٿي هوندي، تن کي انهيءَ ڪم لاءِ ضرور هن، حد کان زياده ۽ ناچار طريقي سان، استعمال ڪرڻ شروع ڪيو هوندو، ۽ جيڪڏهن انهن کي رضا خوشيءَ سان پنهنجي اهڙيءَ هڪ طريقي پانهپ ڪرائڻ تي آباد نه ڪري سگهيو هوندو، ته پوءِ ضرور انهن کي ڪجهه ٻي ڪم سان، ڪجهه ڇڪ سان ائين ڪرڻ تي مجبور ڪرڻ جي ضرورت کيس محسوس ٿي هوندي. اهڙيءَ ريت، ڏسڻ وائڻن انسانن ۾ انتهائي خود غرضيءَ ۽ خود پرستيءَ جي هڪ عام چٽاڀيٽي ۽ معالي هاري پيدا ٿي ويئي، ۽ مختلف مفادن جي ٽڪر ۽ تصادم سبب، هر ڪنهن جي دل ۾ اها ئي به ۽ خواهش پيدا ٿي ته هو ٻين کي مصال ۾ وجهي يا ڪم ارڪم ٻين جي مفادن کي اورانگهي

۾ پنهنجي س حون ، رادون پوريون ڪندو رهي . اهي سڀئي برابرون ۽ بدعنوانيون فقط هڪ ئي
 چور سان ٿئي سگهيون . ۽ اها هڪ چيز هئي ”شخصي ملڪيت“ جو وجود پر اچڻ ، جنهن جي
 -معنيٰ ۽ قانوني طور تسليم ٿي وڃڻ کان پوءِ جيئن جيئن اسانن ۾ غير برابريون ۽ تڏه- وڌايون
 وڌنديون ۽ دور وڌنديون ٿي پئي ويون ، تيئن تيئن انهن سان گڏ اهي بدعنوانيون ۽ برابرون
 ۾ وڌنديون ۽ عام جام ٿينديون پئي ويون ، جن جو دڪر مٿي اچي چڪو آهي .
 هيءَ ڳالهه به بهر ٿاسڪي آهي ته افسانن سان ڪوبه اهڙيءَ بدانتظاميءَ ۽ چڙواڳيءَ
 واريءَ صورتحال کان متاثر نه ٿيو هجي ، ۽ ڪنهن جي به دڙ ۾ انهيءَ انتشار ۽ نفساني
 واريءَ حالت مان چوٽڪاري پائڻ جو ڪو خيال پيدا ڪين ٿيو هجي . ملڪيت وارن شخصن
 جي ذهن ۾ ، خاص طرح ، اهو احساس هلندي پيدا اچي ٿيو هوندو ته انهيءَ باهني چڪتاڻ ۽
 گمراه واريءَ زندگيءَ ۾ - جتي حالت اها هجي ، جو جيڪو ٿيو سو ٿيو ۽ جيڪو ٿيو سو ٿيو ،
 خصوصاً ڪي ، ڪيترو نه نقصان ۽ خسارو پئي ٿي وقت بوقت سهڻو ٿيو ، يا ان جو ڪيڏو نه
 ڊپ ۽ اندشو ڪين هر وقت وڪڻو ٿي ٿي ٿيو . پنهنجي مڙيل ملڪيت کي جائز ثابت ڪرڻ
 لاءِ نه وٺي ڪو اهڙو موزون دليل ٿي موجود هو ، ۽ نه وري ڪين ڪا اهڙي طاقت ٿي
 هئي جو هو انهيءَ پنهنجي ملڪيت جو بچاءُ ڪري سگهن . شخصي ملڪيت جو دستور اناس
 لاءِ هڪ نئون دستور هو ، ۽ هو انهيءَ کي خاصوئيءَ سان قبول ڪري ويهي رهڻ لاءِ ايترو
 تيار ڪين هئا . ملڪيت وارا پنهنجن مفلس مخالفن کي هڪ هڪ ڪري نه آسانيءَ سان حتر
 ڪري ٿي سگهيا ، پر انهن مفلس مخالفن جي گڏيل مخالفت کي منهن ڏيڻ جي نه نه وٺڻ ڪا
 طاقت ٿي هئي ۽ نه وري اهڙي ڪا همت ٿي پاڻ ۾ ساري ٿي سگهيا . غريب ”ٺورن ۽ ڏاڍيلن“
 جي گڏيل ٺورن اڳيان منجهائڻ هر هڪ اڪيليءَ طرح ڪجهه به ڪين ٿي ڪري سگهيو ، ۽ لڪي
 وري باهني حد ۽ مقابلياريءَ سبب هو سڀئي ملڪيت وارا شخص ، جواب طور انهن متحد
 ۽ منظم گهرجائو ”ڏاڍيلن“ خلاف هڪو گڏيل معادني قائم ڪري ٿي سگهيا . آخرڪار منجهائڻ
 هڪڙي بيسي پويجيءَ واري دورانديش شخص جي ذهن ۾ هڪڙي بلڪل اٽوڪي ۽ امر تجويز
 پيدا ٿي ، جنهن جا پلا يا برا نتيجا اسان انسانن کي شايد دنيا جي آخرين گهڙيءَ تائين ڪنهن
 نه ڪنهن صورت ۾ پيا ڏسڻ ۽ سهڻا پوندا : اها عجيب و غريب تجويز هيءَ هئي ته دشمن کي
 دوست ۽ مخالفن کي پنهنجو موافق بنايو وڃي ؛ يعني اهي جيڪي سندن ملڪيت کي ناڪارڻ سمجهي
 مٿس هميشه حريصانه نظرون وجهيو ويٺا ٿي رهيا ، ۽ موقعي سان ئي کين قهر ۽ مار پيو هلي ٿي ويا ،
 تن کي پهچو ۽ پنهنجي ملڪيت جو بهتر معافظ ۽ رکوال بنايو وڃي ؛ ”دشمنن“ کي بهر اهڙو
 ”دوست“ ڪري ڇڏجي جو سندن خيال ۽ ارادا ، رسمن ۽ رواج ، قاعدا ۽ قانون سڀ جا سڀ
 معض شخصي دولت ۽ ملڪيت جي دستور جي ئي حفاظت ۾ ڪم ڪندا رهن ؛ شيون کي ٻلي
 پائي پهچي گهر جي چوڌياريءَ اندر ويهي ”ميانو ميانو“ ڪرڻ بي اهڙو ته مجبور ڪري
 ڇڏجي ، جو هو پنهنجي ڪيل شڪار کي به ، پنهنجي مالڪ جي ملڪيت سمجهي ، ويٺو ويچارو

بني اڪيون ئي ۽ گڏون ڳاڙي ته ڪڏهن تو انهيءَ شڪار سان سندس مالڪ ڪو ٺڪري
سندس بکي وات ۾ اچي وڃي... ۽ پوءِ جڏهن اهڙو ڪو ٺڪرا ٺڪري اچي سندس وات ۾ پوي،
تڏهن ويهي پنهنجي مالڪ جي لپاڙيءَ ۽ رحمڻيءَ جا گڏ ڳائي ۽ قصداَ رچي!

انهيءَ تجويز کي عملي صورت ڏيڻ جي خيال کان هن «دورابديش» شخص پنهنجي سڀي
هاڻسرين کي انهيءَ صورتحال کان نهايت هوشياريءَ سان وٺي آگاهه ڪرڻ شروع ڪيو.
جنهن ۾ هڪڙي انسان کي لاهي طرح ٻئي انسان جو دشمن بنجي زندگي گذارڻي ٿي پئي.
جنهن ۾ هڪڙي جي دل ۾ ٻئي جو خوف ۽ ڏهڪاءُ هميشه موجود ٿي رهيو، جنهن ۾ سڪيت
وارن لاءِ ملڪيتون وٺال جان هيون ته اڻ-هوند وارن لاءِ سندن احتياج پريشانِيءَ ۽ گهڻيءَ
حو باعث هو، جنهن ۾ نه شاهوڪارن کي ڪا سلاستي هئي ۽ نه وري، پنهنجيءَ ٻري، غريبن
لاءِ ڪو اسان سان ۽ اهڙيءَ طرح سڀي کي ٿورا ڪي گهڻا، ميڻ ته سوچ جهڙا دليل ڏلائڻ
۽ اوڀاريون لهواريون ڳالهون ٻڌائي، انهيءَ عقلمند شخص آخر اچي پنهنجي رٿيل تجويز کي
قبول ڪرڻ لاءِ رضامند ڪيو: جي، «اچو ته هاڻ ۾ سڀ گڏجي «ظالمين» جي «ظلم» کان
صبر ۽ ڪمزورن جي حفاظت ڪريون، «حرص و هوس جي پوڄارين» کي روڪيون ۽
ضابطي ۾ رکون، ۽ «هرڪنهن وٽ جيڪي هڪڙي آهي ان جو بچاءُ ڪريون»؛ اچو ته «عدل ۽
انصاف» جا قاندا ۽ قانون ٺاهيون ۽ عمل ۾ آڻيون، جن جي عزت ۽ فرمائبرداري ساڳئي
نموني هرڪو، هر ٻي شاهوڪار، ڪرڻ لاءِ ٻڌل هجي، ۽ هن جي مدد سان سڀي،
غريبن توڙي شاهوڪارن، جي «حقن» جي حفاظت ٿئي، ۽ جن جي معرفت هرڪنهن کي
پنهنجا پنهنجا «فرض» پورا بچا آڻڻا پون؛ اچو ته پنهنجون سموريون طاقتون هڪ ٻئي سان
وڌيڪ جهڙن جهڙن ۾ ضايع ڪرڻ بدران-جن ۾ اسان جو پنهنجائي نقصان آهي-اهڙيءَ
طرح هڪ هنڌ جمع ڪري هڪڙي ئي عظيم الشان قوت وجود ۾ آڻيون، جيڪا اسان سڀي
جي مٿان مناسب ۽ معقول قانونن وسيلي راج ڪري!»

جيئن پروانا شع مٿان ڏوڙي وڃي سر ڏيڏا آهن، تيئن ويڄارا وڏوڙل انسان به
جهڙن هوشريا ۽ رنگين آوازن ۽ دلچسپ دليلن کي ٻڌڻ سان ئي، ٽپي ڪڍي، وڃي
رضاخوشيءَ سان سماسي ۽ سماجي غلاميءَ جي رنجيون ۾ گرفتار ٿيا؛ مختلف سماجي ۽ سياسي
ادارن جا قاندا ۽ سهوليتون ته هرڪوئي ڏسي سگهيو، پر، تجربتي نه هئڻ جي حالت ۾،
ڪوئي به انهن جي نقصانن ۽ ابدائن کي سمجهي ۽ پروڙي سگهيو، اهي هر ڪي ان
ڪرڻ سان ظاهر ظهور ۽ فوري نقصان پئجي رهيو هو، تن ته سڀي کان اڳي، چند شخصي
ملڪيت جي حامين جي انهن هوشريا ترانن تي موجهي، وڃي پنهنجا سر اڏي ۽ ٽپي رکيا ۽
هميشه لاءِ آزاد ۽ خودمختيار شهرن مان ٿري غلام ۽ بزدل «گرو مسڪين» يا ٻين جهڙو
۽ ٻچ لٽڪائو «سگ دروازو» جو ذليل درجو قبول ڪري ويهي رهيا.

سماج ۽ سماجي قانونن، سياست ۽ سياسي ادارن جي ابتدا اهو اٿس ٿي - ها، گهڻي ۾ گهڻو، ائين به ڪنهن اهڙي ئي طريقي سان ٿي هوندي: غريبن کي غربت ۾ گرفتار ڪيو ويو ۽ شاهوڪارن کي شاهوڪاري سماج ڪئي ويئي؛ انسان جي فطرتي آزادي ۽ خودمختياريءَ کي هميشه لاءِ دفنائي، غلامن کي بيڪسيءَ ۽ نمائندگيءَ جي زنجيرن ۾ چڙڪيو ٻڌو ويو ۽ آقا کي طاقت ۽ اقتدار جا جهيڪ گهڻي گهڻي هٿن ۾ ڏنا ويا؛ انسان ۾ شخصي ملڪيت ۽ سماجي غيربرابريءَ کي هڪ اٽل قانون جي حيثيت ملي ويئي؛ دولاب ۽ چالاڪيءَ سان هڪ آيل طاقت ۽ دولت کي حق ۽ انصاف ڪري تسليم ڪيو ويو؛ چند هيٺين ۽ ذاتي ملڪيت جي پوجاري جي ڀلائيءَ خاطر ٻئي نوع انسان کي موتمار پورهي، غلاميءَ ۽ سماجي عذاب جي دائمي دوزخ ۾ اهلايو ويو.

هڪ ڪٿي ڪو اهڙي قسم جو هڪڙو راج يا سماج وجود ۾ آيو، ته ظاهر آهي ته ان کي ڏسي، يا پنهنجي پنهنجي سنهن، ترقي ٿي يا اهڙا ڪي راج لازمي طرح چوڌاري ڪڍا ٿي ويا هوندا - هاڪاڻ ته راج جو مقابلو، جيئن هاڻي ٿين ٿا، اڳي به، اڪيلي انسان جي وس کان بنهه ٻاهر هو؛ تنهنڪري هڪڙي راج کي پنهنجي سامهون متحد ۽ منظم ٿيندي ڏسدي، سڀ انسان جتي ڪٿي پهتجا پنهنجا راج قائم ڪري، پاڻ به هڪدم منظم ۽ متحد ٿي ويهي رهيا، ائين ٿيندي ٿيندي، هن قسم جا راج ايتري قدر ته دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ٺهجي ويا، جو اهڙي ڪا به بناهه جي جاءِ باقي نه رهي، جتي ڪو اڪيلو انسان هين چڙهي گهٽندڙ ”راڄوڻي ڏندي“ يا هن دائمي پٿان لٽڪندڙ ”سماجي تراڙ“ کان پنهنجي مسڪين مٿي کڻي لڪائي، پنهنجي سنهن ۾ گهڙيون ڪو سڪ سانت جو ساهه کڻي سگهي. هن ريت ”راڄوڻي پائيندي“ يا ”سماجي فرض“ جڏهن سماج جي هر ماڻهوءَ لاءِ اٽل قانون جي صورت وٺي بيهي رهيو، تڏهن ”فطرتي آزادي“ ۽ ”فطرتي قانون“ جو عمل لفظ مختلف راجن يا سماجن جي باهمي تعلقات جي دائري اندر وهي محدود ٿيو؛ حتي، ساڳئي وقت، وري ”قوم جي حق“ کي سامهون آڻيندي، ڪي اهڙيون پائيدار ۽ دستور ڇپ چاپ ٿيوليا ويا، جن تي عمل ڪندي قومن هڪ ٻئي سان وليج واپار ۽ تجارت ٿي ڏي - وٺ جا ناتا قائم رکي ٿي سگهيون. اهي پائيدار ۽ اهي دستور، راجن يا سماجن جي وچ ۾ ”انساني فطرتي انس ۽ همدردي“ جا ماڊل هئا، جيڪا فطرتي انس ۽ همدردي، اڪيلن انسانن جي دلهن ۾ ته هڪ ٻئي لاءِ اڃا به ڪنهن قدر موجود هئي، پر راجن يا قومن جي باهمي معاملات جي حالت ۾ ته سڀ جي دلهن تان پنهنجو اثر بنهه ختم ڪري چڪي هئي - سواءِ ڪن چند عالمي نگاهه رکندڙ درويش - صفت شخصن جي، جيڪي انسانن جي وچ ۾ اهي هٿرادو پيدا ڪيل ويڙها ڪڍڻ به تسليم ڪين ڪندا آهن، ۽ ساري جڳ جي خالق اڪبر وانگر تمام ٻئي نوع انسان کي هر وقت پنهنجي محبت جي دائري ۾ شامل سمجهندا آهن.

قومن جي وچ ۾ باهمي انس ۽ همدرديءَ جي موجود نه هجڻ سبب ئي دنيا ۾ ايترا غريوار هيڙا ۽ جنگيون، ايتريون وحشتاڪ تباهه ڪاريون ۽ قتل عام ٿي گذريا ۽ اڃا تائين

۽ ساڳيءَ ئي طرح واقع ٿيندا ٿا رهن: انسان جي عظرت هن قياس غير هولناڪين کي ڏسندي
 ۽ ڪجهه وڃي، انسان جو عقل انهن کان بيزار ۽ باغي آهي: مگر واءِ افسوس، جو وڻندي
 اڄ تائين به، بعض غلط عقيدن ۽ نظرين ماتحت، هڪڙا انسان پڻ انسانن جي نسل کي مرڻ ۽
 تباهين جو گڏوگڏ تصور ٿا ڪن! انهن غلط نظرين ۽ عقيدن جي اثر هيٺ ئي، دنيا جي اڪثر
 فاسور شخصن هڪ ٻئي جي خونريزيءَ کي پنهنجو ”قومي“ فرض پئي تصور ڪيو آهي. اهڙي قدر
 جو هيل تائين اسان هڪ ٻئي جا هزارن بلڪ لکن جي تعداد ۾ حيواني ڪوس پئي ڪيا آهن،
 پر منجهانئن ڪنهن اهڙي ڄاڻڻ جي به ڪڏهن ضرورت محسوس ڪانه ڪئي آهي، ته پاڻ جهڙن
 انسان پائڻن کي هو آخر ڇو ائين ناحق پيا ٿا ڪڏهن ۽ قتلار ڪن! ٻئي نوع انسان، جو
 مختلف فرقي ۽ قومن ۾ ورهائجي ويو، ان جا سڀ کان پهريان نتيجا انهن هولناڪ صورتن
 ۾ ئي ظاهر ٿيا.

انساني سياست جو هيءُ هڪ بنيادي ۽ عام قبوليل اصول آهي ته ماڻهو پنهنجا حاڪم
 ۽ سردار انهيءَ لاءِ چوندين ۽ مقرر ڪن ٿا ته هوسندن آزاديءَ جي حفاظت ۽ رکوالي ڪن،
 ته ان لاءِ ته سندن اهي سردار ۽ حاڪم انهن کين پنهنجا پائون-ٻڌا غلام بنائي ويهي رهن،
 منهنجي خيال ۾ انساني جي سياسي تنظيم، هولم ۽ سندن چونڊيل سردارن جي وچ ۾ هڪ سر
 جو ”ساهدو“ آهي، جنهن موجب ٻئي ذريون انهن قاعدن ۽ قانونن سان پاڻ کي برابر ٻڌل
 وڪن ٿيون، جن جي بنياد تي هنن اهو ساهدو ملي ڪيو آهي. اهي قاعدا ۽ قانون گهڻا سندن
 اقتصاد جي زنجير جون ڪڙيون آهن. سماجي ۽ سياسي تعلقات جي دائري ۾ ماڻهو پنهنجن ڌار
 ڌار راءين ۽ انفرادي سرڻين کي هڪ سرڪڙي ۾ آڻي، ملائي، هڪ گڏيل راءِ يا جماعتي مرضيءَ
 جي صورت ڏين ٿا، جنهن جي بيان يا تعريف ۾ پوءِ هو جيڪي دستور، قانون يا اصول
 مرتب ڪن ٿا، تن جي پاليندي منجهانن سڀني تي هڪ جهڙي لاءِ آهي: جماعتي مرضيءَ
 جي انهن قانونن يا اصولن سان هڪڙو قانون آهو آهي، جنهن مطابق ماڻهو پنهنجي لاءِ حاڪم
 يا سردار مقرر ڪن ٿا. ته جيئن اهي سردار پاڻي رهيل قانونن کي انصاف طور ۽ سڀني جي
 ڀلائيءَ لاءِ عمل ۾ آڻي سگهن. حاڪمن يا سردارن جي هيءَ طاقت ۽ اختياري فقط سماج جي
 ”جماعتي مرضيءَ“ يعني ملڪ جي آئين يا دستور جي حدن تائين ئي محدود ٿئي ٿي. بلڪه
 جي آئين يا دستور کي عدولن يا بدلائن لازمي طور هنن جي اختيار کان ٻاهر آهي.

اهڙيءَ طرح تاريخ جي هن مختلف دورن مان گذرندي، انساني غير برابري ڪيڏي
 وڌندي ۽ زور وٺندي رهي آهي. جيڪڏهن ان ڳالهه ڏانهن ائين ڌيان ڏينداسين، ته معلوم
 ٿيندوسين ته جيئن ئي شخصي ملڪيت جي سرشتي جو بنياد پيو ۽ ان جي حفاظت لاءِ رواج ۽
 دستور قائم ٿيا، تيئن ئي اسان ۾ سماجي غير برابريءَ جي شروعات ٿي؛ تنهن کان پوءِ سردارن
 ۽ حاڪمن جي مقرر ٿيڻ سان ان جو پيو دور شروع ٿيو؛ ۽ جڏهن اڳتي هلي حاڪمن جي
 حاڪميت ۽ سردارن جي سرداريءَ جو دارومدار عام راءِ ۽ جماعتي مرضيءَ جي هٿن ۾ خالص

سڌن پنهنجيءَ راءِ ۽ پنهنجيءَ مرضيءَ تي وڃي بيٺو، تڏهن انساني غير برابري پنهنجي ٿيڻ ۽ آخري روپ ۾ دنيا جي سامهون آئي: سندس شروعاتي دور ۾ هڪڙا هوند وارا ۽ ٻيا هٿن خالي، ٻئي هڪڙا شاهوڪار ۽ ٻيا غريب بڻيا؛ سندس ٻئي دور ۾ هڪڙا ڏاڍا ۽ ٻيا هٿا، ٻئي هڪڙا سردار ۽ ٻيا انهن جا راڄ-ماڻهو ٿيا؛ ۽ سندس ٽئين ۽ آخري دور ۾ هڪڙا مالڪ ۽ ٻيا انهن جي ملڪيت، ٻئي هڪڙا آلا ۽ حاڪم، ٻيا انهن جا معكور ۽ غلام بنجي ويا. ۽ انسانن جي وچ ۾ هيءَ سڀ کان آخري - سائينءَ ۽ ٻانهي وارو - تعلق، انساني غير برابريءَ جو ٻوڙي ۾ ٻيڙو روپ ۽ ان جي پنهنجي انتهائي صورت آهي، جنهن ۾ ٻيون سڀ غير برابريون ۽ سڀوڏاهون ازخود اچي وهن ٿيون، ۽ پنهنجي پنهنجي روپ ۾ موجود رهن ٿيون.

سياسي تفاوت لارسي طرح - حامي تفاوت پيدا ڪن ٿا. هي تفاوت گهڻي ئي نسلن جا ٿيندا آهن: پر دولت، امارت، طاقت ۽ ذاتي لياقت انهن مان مڪمل ۾ مڪمل تفاوت آهن - جن جي روشنيءَ ۾ ئي انسان سماج ۾ هڪ ٻئي متعلق ڪا راءِ، ڪو اندازو قائم ڪندا آهن. اهوئي سبب آهي جو انهن چند چيزن جي مڪمل انتظام يا عدم انتظام منجهان ئي ڪنهن ملڪ يا حڪومت جي آئين يا دستور جي چڱي يا بري هئڻ جي لائي ملندي آهي. غير برابريءَ جي هن چئن نسلن ۾ جيتوڻيڪ ذاتي لياقتن جو قدرتي فرق ٻين سڀي غير برابرين جو گوبهه ملندو آهي، پر پڇاڙيءَ ۾ انهن سڀني جو اظهار وڃي دولت ۽ سرمائي جي صورت ۾ ٿئي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته سڀ کان رڳو دولت ئي آهي جيڪا ماڻهوءَ جي فوري خوشحاليءَ جو سبب بڻجي ٿي، ۽ ٻين آسانيءَ سان ان جي ڏي-وٺ ٿي سگهي ٿي، ۽ انهيءَ سبب دولت جي استعمال سان ٻيون سموريون فائديون ۽ وڏا-ماڻهوبهون اک چنپ ۾ خريد ڪري ٿي سگهن ٿيون. دولت جي خاص انهيءَ استعمال جي شاهدي مان ادارو لڳائي سگهيو آهي ته سماج ۾ رهيس هڪڙي، مالو ڪيتريءَ حد تائين پنهنجي اوائلي سادي حودي فطري دستور تان هٽي، وڃي پنهنجي ئي پيدا ڪيل، زندگيءَ جي هن فساد ۽ ايتريءَ جي مهاڇار ۾ ڦاٿو آهي.

انساني غير برابريءَ جي هيءَ ترينڪ ڏانڻ ڪهڙن ڪهڙن رنگن روپن ۽ ويس ورنن ۾ هيٺائين ٻئي سماج ۾ ظاهر ٿي آهي - جيڪڏهن انهن سڀني کي خيال ۾ آڻينداسين، ته ڏسنداسين ته سماج ۾ ظلم هميشه وڌندو ئي ٿئي رهيو آهي - ايتري قدر، جو مظلومن لاءِ ڪڏهن هيءَ سڪن ٿي نه رهيو آهي، جو سمجهي سگهين ته ظلم جو ڪڏهن ڪو خاتمو به ٿيندو، يا ظلم کي روڪڻ يا ختم ڪرڻ لاءِ وڻن کي موزون آهه ۽ ڪاسياب ذريعو موجود به آهن. آڄ اسان جي اکين اڳيان انسانن جا حق ٻيا غصب ٿين، قومن جي آزادي ٻئي ٺهڙجي ۽ ناس ٿئي، ۽ هوڏانهن، ضعيفن جي احتجاجن، هٿن جي دانهن ۽ ڪمزورن جي قربادن کي نه رڳو سٺو ۽ اومانو وارو ڪوبه ڪونهي، بلڪ انهن کي سرڪشن جون رٿا درازيون، باغين جو بهتان تراشيون، ۽ مفادن جون زهريلون سرگوشيون ٿي، گهٽيون، ٻوسائون، مرڪوئي ختم ڪيو پيو رهي. آڄ چند آگريهن تي ڳڻڻ جهڙن پاڙي تي ڳڏل شخصن کي فخر آهي ته

هو جماعتي مفاد جا محافظ آهي. ۱- پوء پنهنجن ئي مصلو حرجين جي پورائيءَ لاءِ ٻئي سموري پورعت عولر مٿان. هو ٻين مٿان ڏلوڻ ۽ تنڪس مٿان تنڪسون موهندا ٿا رهن، تان هو ظاهري اس اسان جي حالت هوندي به، ملڪ جي مظلوم ۽ ڏٽوڻل عولر منجهان هٽي، من جي است فرماڻ ۽ دور زبردسيءَ کان تنگ ٿي، پنهنجي دور سرهه جي حڪم ڪار مان هٽ ڪڍي، هٽ ٽار ۽ ڏلهي ڪوڏر کي ڇڏي، آخرو جي ٿا انتقام جي تلوارين ۾ هٿ وجهن: ۽ اهڙيءَ طرح آهي جهڪي پنهنجي وطن عزيز جا جاياڙ سپاهي پنجن گهرجن، سي لي ٿيري آخر ان جا دشمن ٿي ٿا پهن، ۽ پوءِ سندن غضبناڪ سگوتون سدائين پنهنجن ئي هر وطن پاڻن جي من ۾ ڪٽينديون ٿيون رهن.

انهيءَ بد نظامي ۽ انراستريءَ جي طوفان ۽ انقلاب منجهان ئي آهستي آهستي استبداد ۽ آپڙاهي پنهنجو پوانڪ منهن ڪڍي، ملڪ ۾ پاڻي پھيل هر چڱيءَ ۽ بي داغ چر کي گرڪائيندي، ملڪ جي قانونن توڙي ماڻهن کي پنهنجن ٻين هٿان لٽائيندي، آخر وهي جمهوريت جي ڪنڊرن جي مٿان ڪپ ڪوڙي ويهي رهندي آهي. سماجي معاملات ۾ هيءَ سڀ کان پوئين تبديلي آهي، ۽ ان جي وارد ٿيڻ کان اڳ وارو زمانو انتهائي ڏهڪار، مصيبت ۽ مظلوميت جو زمانو هوندو آهي: پر آخر ڪار استبداد ۽ آپڙاهيءَ جي هيءَ ذليل ڏاڏن هر چيز کي پنهنجي دوزخي لوڪ سان ساڙي پسر ڪري ڇڏيندي آهي، ۽ پوءِ ماڻهن وٽ نه رهندا آهن سندن قاعدا قانون، نه رهندا آهن اڳواڻ يا سردار. بس جوڌاري ظلم جي ڏنڊي جو راج ۽ يدر ٽالڻ جو دور، ڪنهن آسماني آيت وانگر، هڪ هنر گهر اوندو ۽ هيٺ جو ڪارو ڪڪر بنجي، ملڪ مٿان چائنجي ويندو آهي، ۽ پڪين پسن، مرن ماڻهن - سڀي جا ساهه سٽ ۾ اچي ويندا آهن، انساني غير برابريءَ جي هيءَ آخرين صورت آهي، ۽ ان جي پيدا ٿيڻ تي انسان گهڻا واپس آئي ئي ٿا اچي پهن، جنهن هن پنهنجي اوائلي سماجي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئي: سندن فطري زوال يا سماجي «ارتقا» جو هيءَ پهريون انقلاب آفرين چڪر انهيءَ نقطي تي پهچي پورو ٿو ٿئي. هن مرحلي تي، سماج جا سمورا فرد سوئي پنهنجي فطري برابريءَ جي اصولن کي درجي تي اچي ٿا پهن - ڇاڪاڻ ته هاڻ سماج ۾ «ڪجهه به نه هئڻ» جي حيثيت ۾ منجهن ڪنهن به قسم جو باهمي اشتياق باقي بچي ٿي ڪونه ٿو: ۽ جڏهن صورتحال اها اچي پهي، جو رعيت لاءِ ڪوبه قانون، سواءِ سندن آقا جي ذاتي مرضيءَ جي، باقي نه رهي، ۽ سندن آقا جي مٿان ڪوبه ضابطو، سواءِ سندس پنهنجي داخلي جذبات جي، موجود نه هجي - تڏهن ٿيڪيءَ جا سمورا خيال ۽ انصاف جا سمورا اصول ائين غائب ٿي ٿا وڃن، جهڙو ڪلهن ٽهپائي ڪور هئا. ان وقت هر ڪا ڇيڙ وري «ڏاڍو سو گهڻو» واريءَ حيواني صورتحال ڏانهن پوريءَ طرح سوت ڪائي ٿي، ۽ جوڌاري، زندگي هڪ نئين فطري رنگ روپ ۾ آڇو سامهون پهر رهي. استبداد ۽ آپڙاهيءَ سبب، حڪومتي معاھدو» اول کان آخر تائين ايترو ته ٿئي ٿو پوي، جو ظالم ۽ مستبد حاڪم پنهنجي حاڪميت فقط ان وقت تائين قائم رکي

سگهي ٿو، جيستائين هو طاقتور آهي. جڏهن به سندس طاقت جي مقابلي ۾ ٻي اهڙي طاقت پيدا ٿي چڪي، جيڪا کيس پاڻ کان جهلي، حڪومت جي مستند ٿاڻ گيهلي هئڻ لاهي سگهي ٿي. تڏهن کيس ان طاقت خلاف تشدد جي شڪايت ڪرڻ جو ڪوبه حق نه رهندو. عام هداوت جيڪا اهڙيءَ طرح هڪ سلطان کي ماري مات ڪرڻ يا تخت تان ٽڙي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي ٿي وڃي، اها اوتروئي حق بهاجب ۽ عين قانون پٽاندراهي، جيترو اڳئين ڏينهن تي انهيءَ ساڳئي سلطان جا اهي حڪم احڪام عين قانون پٽاندڙ ۽ حق بهاجب هئا، جن جي وسيلي هن پنهنجي رعيت جي جان ۽ مال تي اکيون پوري ڌاڙا پئي هنيا. جيئن هو خود بعض طاقت جي زور تي قائم هو، تيئن بعض طاقت تي کيس ٽڙي تخت تان هٽ ڪيرائي ٿي ڇڏي. ”ترڪي ٻي ڀيري ۽ ڪار“ جو هيءَ عالم-آشڪار اصول فطرت جي قانون جي هڪ عام نهر ۽ ٻيو هڪ الڌر صورت آهي.

انساني غير برابريءَ جي هن سموري جائزي سان پهريون نتيجو هيءُ ٿو نڪري ته جنهن صورت ۾ فطرت جي نظام ۾ ڪا خاص غير برابري موجود ڪانه آهي، تنهن صورت ۾ هن وقت جيڪا به غير برابري انسانن ۾ موجود آهي، سا سموريءَ جي سموري خود سندن پنهنجي ذهن جي ارتقا ۽ ذهني قوت جي اوڀر مان ئي پيدا ٿي، مستحڪم ٿيندي وڃي آهي، ۽ ذاتي ملڪيت جي -رشتي ۽ ان جي حفاظت لاءِ ٺهيل قاعدن ۽ قانونن آهرڪار ڪن کي ”حق بهاجب“ شڪار ڪري، سماج ۾ هڪ دائمي ۽ مستقل حيثيت ڏيئي ڇڏي آهي. ٻيو ان مان نتيجو هيءُ ٿو نڪري ته هيءَ سماجي يا قانوني غير برابري -جهن جو بنياد زندگيءَ ۾ حاصل ڪيل ڪنهن خاص حق يا رعيت تي رکيل هوندو آهي -جڏهن به فطرت طرفان عائد ٿيل جسماني غير برابريءَ جي مناسبت کان مٿي هوندي، تڏهن ان کي فطري حق ۽ فطري انصاف جي ورڏ سمجهيو ويندو: فطري غير برابريءَ ۽ سماجي غير برابريءَ جو هيءُ فرق ۽ امتياز -انهن وڪندي، مهذب دنيا ۾ انساني غير برابريءَ جا اڄ جيڪي به قسم ۽ صورتون موجود آهن، تن جي صحيح يا غلط، واهي يا غير واهي، منصفانه يا غير منصفانه هجڻ متعلق اسان نهايت آسانيءَ سان پنهنجي راءِ قائم ڪري سگهون ٿا: ڇاڪاڻ ته فطرت جو قانون -پوءِ ان جي معنيٰ ۽ مفهوم ڇا به کڻي وڃي -ظاهر آهي ته سماج جي هنن عجوبن کي ڪڏهن به جائز ۽ حق بهاجب نه چوندو ته پير مردن تي وات -گاڙها ڇوڪرا حڪومت ڪن، دانشورن تي اسحق حڪم هلائڻ، ۽ آڱرين تي گهڻڻ جيترا خاص ماڻهو فضول ڪاڌن سان اٿندي ويهندا پنهنجي دورخ ميدن پٽن کي ڦاٽندا رهن، ۽ هوڏانهن آڏو -ڍاول پيشار خلق خدا جي، زندگيءَ جي نجي ضرورتن پوري ڪرڻ لاءِ به صبح شام در در تي ٻڌندي ۽ آسڻ ڪندي رهي!

۱. ڪنهن به فني تخليق جو اصل مقصد صداقت جي چنڊ ڇاڻ، ۽ سچائيءَ کي پيش ڪرڻ آهي.

۲. صداقت ۽ نيڪيءَ کي پيش ڪرڻ؛ اصليت کي پذيرڻ ڪرڻ؛ حقيقت کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ؛ بهتر زندگي گذارڻ لاءِ اسڪر پيدا ڪرڻ، ۽ ان کي حاصل ڪرڻ جا وسيلو وڃائڻ؛ سماجي پوڄا کي ڏيکارڻ؛ ظلم ۽ ڏاڍائيءَ جي مقابلي لاءِ تياري ڪرڻ؛ زندگيءَ کي حسبي ۽ وڻندو بنائڻ؛ ۽ انهن مڙني مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ، حسن جي تخليق ڪرڻ، زندگيءَ جا پسنديءَ جهڙا پاسا ڏيکارڻ، ۽ انهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ. هي سڀ ڪجهه صداقت، حسن ۽ نيڪيءَ جي تخليق آهي.

۳. پر صداقت ۽ نيڪي؛ حقيقت ۽ اصليت؛ اعليٰ زندگيءَ لاءِ اسڪر ۽ پوڄا کي لاءِ ڏيکارڻ؛ حسن، خير ۽ خوشي، وغيره. اهي مڙني جهڙون پنهنجي سر پاڻ ڪن اڙلي ۽ مطلق حقيقت جون حاصل نه آهن. بلڪه اهي سمورا مقصد 'انساني لڳل لاڳاپي' سان پنهنجي مقرر اين ٿا؛ ۽ اهي انساني لڳل لاڳاپا، ماحول ۽ ماحول جي مڙني جرن ۽ عنصرن، ۽ شعور جي عمل ۽ رد عمل مان ئي چون ٿا.

۴. جڏهن اسان عمل ۽ دليل سان ماحول جو تجزيو ڪريون ٿا، تڏهن زندگيءَ جي بنيادي مسئلن بابت پنهنجي ڪا راه قائم ڪرڻ ئي مقصد هوندو اٿئون... فني دنيا ۾ جيڪي نظريا (رابا) قائم ڪيا وڃن ٿا، اهي حقيقت ۾ زندگيءَ جي عام نظريي جا ئي پرنسپل هوندا آهن. ۵. - سيد احمد رحيم

* * * *

۱. ڏک ۽ ارحامي، سک ۽ سرخاني. اهي ٻئي اهڙيون لازم ۽ ملزوم حقيقتون آهن، جيڪي انساني دل ۽ دماغ تي ازل کان چايل آهن، ۽ ابد تائين چايل رهنديون. پر ان هوندي به، انهيءَ حقيقت کان اک-پوٽ ڪرڻ ناممڪن آهي ته اسان جو شعور چٽن چٽن ترقي ڪندو ويندو، اسان خود پنهنجي حقيقت کان چٽن چٽن وڌيڪ باخبر ٿيندا وينداسين، اسان ئي پاڻ پنهنجيون رسزون ۽ وار جهڙي قدر وڌيڪ ڪٽيندا ويندا، اسان اوڻي قدر ڏک ۽ سک، رنج ۽ راحت، جي اصليت کان واقف ٿيندا وينداسين..... تان جو هڪ ڏينهن اهڙو اچي ويندو، جڏهن اسان انهيءَ هنڌ تي پهچي وينداسين جو انهن ٻنهي ڪيفيتن-ڏک ۽ خوشيءَ-سان، اسان ڪنهن هڪڙيءَ کي به پنهنجو پاڻ تي غالب ٻوڏ جي اجازت نه ڏينداسون؛ پر خلاف ان جي، خود مٿن ايتري قدر اسان پاڻ غالب اچي وينداسين، جو ٻين عام شين جيئن اهي ٻئي ڪيفيتون به خود اسان جي اشارن تي تاج ڦڇڻ لڳنديون..... سو، درجي بدرجي پاڻ کي انهيءَ هنڌ تي پهچائڻ لاءِ، اسان پنهنجي جدوجهد شروع ڪري ڇڏي آهي.

۲. - آرٽ آف ليونگ * ڪتاب تان ورتل اقتباس

”مڪلي نامہ“ ۾ جن بزرگن، مشاهيرن، مسجدن ۽ مقبرن جو ذڪر آيو آهي، انهن تي ايندڙ صفحن اندر اسان وضاحتي نوٽ (حواشي) پيش ڪري رهيا آهيون. ”مڪلي نامہ“ هي متن ۾ تشريح طلب حaien تي اسان نسر ڏنا آهن. انهن تي مٿين کي حاشيه جي عنوان سان هتي ڏنو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته ٻڌندڙ نمبرن جي ذريعي آسانيءَ سان مطلوب حاشيو ڏسي سگهن. ڪوشش ڪئي وئي آهي، ته متن اندر ذڪر ڪيل بزرگن ۽ مشاهيرن جو مڪمل احوال، حيز و بلي سگهي، سو بچڪا ڪري، ٻڌندڙن اڳيان پيش ڪجي. انهيءَ سلسلي ۾ گهڻو ڪري نئين معلومات مهيا ڪئي وئي آهي. خاص طرح چار نظام الدين، پير مراد شيرازي، خسرو چرڪس ۽ سرزا عيسيٰ ثانيءَ متعلق زياده تر نئون مواد پيش ڪيو ويو آهي، جيڪو اڀر ته ٻڌندڙن کي پسند ايندو. مواد ۽ معلومات جي فراهميءَ لاءِ جن ڪتابن کي اسان ڏاڍو آهي، انهن جا نالا ضروري صفحن تحت نوٽن ۾ ڏني ويا آهن، جيئن آئنده ت تحقيق ڪندڙ دوست انهن مان وڌيڪ مدد وٺي سگهن.

ضرورت سبب، مڪليءَ جي قبرستان کي، گهرج آهر، اسان ڏسي نه سگهيا آهيون، جنهن ڪري ”مڪلي نامہ“ ۾ آيل ڪن تشريح طلب مقامين لاءِ حاشيا لکڻ کان رهجي ويا آهن. خاص طرح چشمه پير آسات، تالاب شيخ جيو، پل پير جيل، شاه پريان، چشمه ناران سر، تالاب ڀرسان، مسجد هندوان، تالاب کيرسر، ارض پاڪ مصلي، حوض و چاه مير محمد يوسف رموي، تالاب سهه لنگ، زمين ميڪرا، چشمه ڪنڊسر، غارهاي جبل متصل چشمه ڪنڊسر، پير غيب، موضع معين، تالاب اڪهور، سلا دائود درس، وغيره. انهن پلن، حوضن ۽ چشمن مان گهڻا ته اڄ موجود نه هوندا، ڇاڪاڻ ته اسان ڪوشش ڪنداسين ته ”مڪلي نامہ“ جي ايندڙ ڪتابي ايڊيشن ۾ تحقيق ڪري انهن تي وضاحتي نوٽ لکون ۽ جيڪا هن ايڊيشن ۾ ڪمي رهجي وئي آهي، اها پوري ڪيون. ”مڪلي نامہ“ ۾ ذڪر ڪيل سڀني مقبرن جا نوٽا به ڏني نه سگهيا آهيون، اڀر آهي ته ايندڙ ايڊيشن ۾ سڀني نوٽا پڻ مهيا ڪري ڏنا ويندا.

سيد حسام الدين راشدي

ڪراچي، ۱۸ سيپٽمبر ۱۹۵۶

حواشي مڪلي نامہ

- (۱) مڪلي
- (۲) پير مراد شيرازي
- (۳) سيد محمد جلال بن سيد علي اول
- (۴) شيخ عيسيٰ لنگوئي بند
- (۵) ساموئي
- (۶) شيخ حماد جمالي
- (۷) جامع مسجد مڪلي
- (۸) قاضي عبدالله
- (۹) چار نظام الد بن
- (۱۰) شيخ جينو
- (۱۱) پير آسات
- (۱۲) ميرزا خسرو چرڪس
- (۱۳) ميرزا عيسيٰ ترخان
- (۱۴) سيد محمد يوسف رضوي بڪري
- (۱۵) جلوہ گاه امامين
- (۱۶) پير هالي
- (۱۷) طنز آباد

(۱) مڪلي: مڪليءَ جي ٽڪريءَ جو ذڪر هڪدي، مهر علي شير قانع لکي ٿو ته

”ڪوچڪ تري شير جبل هارو و هپ... وغيره. منسوب و موصل جبل مڪران، و محيط ڪاره عمان است. اکرچہ آخرين جبل و فرود ترين شعباتست، اما بروح و سرور بر همه تموي دارد.“ (”تحفة الڪرام“ جلد ۳، ص ۱۸۳)

— ٻي مڪلي، هاڻي جبل ۽ هپ ٽڪري جي هڪ ننڍي شاخ آهي اهيءَ دور ۾ نه نقشا هئا ۽ نه پيمانن جا طريقا موجود هئا؛ مهر علي شير اکرچہ ڏهن ۽ جمرانيه سان دلچسپي رکندڙ مصنف هو، لکڻي عدم وسائل ۽ قلب معلومات جي بناء تي، جيڪي ڪجهه زبان زد علم هو، ان کي هن پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ڇڏيو. هن وقت جڏهن ته سڄي دنيا جهان جي پيمانن تي چڙهي آهي، اڄ اڄ جو نقشو ۽ جمرانيه موجود آهي. ان وقت حقيقت حال جو پتو پوي ٿو ته مڪلي هاڻي جبل ۽ هپ ٽڪري جي شاخ نه آهي، بلڪه ڪهرڙ جبل جي هڪ دور افتاده ٽڪريءَ جو ٽڪرو آهي.

هالا جبل جي هڪ شاخ، جنهن جي ٽڪرن جا هيٺ تي ايندي مختلف نالا ايندا وڃن ٿا، ٻي مڪرو، ۽ ان جي شاخ ڏاڍيارو ۽ ان جي شاخ ڪهرڙ جتي اچي ڪٽي ٿي، اتي سڄي جي صورت اختيار ڪري ٿي؛ دادو ضلعي ۾ توڻيگ وٽ انهيءَ سڄي مان مختلف ننڍيون ننڍيون ٽڪريون ٿئي، مختلف سڀتن ڏانهن رخ رکي ٿيون. هڪ بورينج، سوراڻو، هنيگ، ديار، ڪوهستان رنج، ۽ لڪي رنج، وغيره وغيره، انهن ٿئي مڪنل شاحن جا نالا آهن. انهن شاحن مان ڪي مڪران طرف وڃن ٿيون ۽ ڪن جو رخ سنڌ ۾ ڏکڻ ۽ اولهه طرف ٿئي ٿو، لڪي رنج جو اختتام ۽ ڪوهستان رنج جي پڄاڻي اوڀر اتر وٽان اچي لڪيءَ جي سامهون ٿئي ٿو. قاضي سان معلوم ٿئي ٿو ته مڪلي، ڪهرڙ جبل جي هڪ بلڪل دور افتاده شاخ آهي، جيڪا اتر کان ساموئيءَ وٽان شروع ٿي ڏکڻ طرف ٻارهن ميل هلي، ڪلان ڪوٽ وٽان ٿيندي، پير پٺي تي ختم ٿئي ٿي.

هالا جون جيڪي شاخون سنڌ ڇڏي بلوچستان طرف وڃن ٿيون، انهن مان هاڻو، اب ۽ هگور وغيره آهن، جن جو سنڌ سان ڪوبه تعلق ڪونه آهي، ۽ نه وري، جيئي مهر علي شير جو خيال آهي، مڪلي انهن جي شاخ ئي ٿي سگهي ٿي.

ٽٽي وٽان مڪليءَ جي ٻهاريءَ کي مڪراچيءَ وارو رستو ڪٽي ٻه اڌ مڪري ٿو. ڏاکڻي اڌ ۾ ميدگاه، مخدوم محمد هاشم، مخدوم ابوالقاسم نقشبدي، مخدوم آدو، پير هالي، سيد محمد يوسف بکري ۽ جلوه گاهه اباسين وغيره آهن، ۽ ان جي ڇيڙي تي ڪلان ڪوٽ جو ڊنل قلعو ۽ عمارتن جا ڦٽل آثار موجود آهن؛ اترئين حصي ۾ ترخانن جا مقبرا، سمن خون رانڪون ۽ هديره آهن، ۽ سُر اتر جي ڇيڙي تي سمن سلطانن جا روضا، جامع مڪلي، پير مراد ۽ شڪر الاهي ساداتن جا قبرستان آهن شيخ جيئو، حماد جمالي، عيسيٰ لنگوٽي وغيره به انهيءَ حصي ۾ آهن. ٽڪريءَ جي اختتام تي اتر طرف نشيب ۾ ساموئيءَ جي سر زمين آهي.

روايت مشهور آهي، ته انهيءَ ٽڪريءَ تي سوا لک اولياءُ الله ۽ برگزيده پانها رب جا مدفون آهن، ۽ وڏي غير برڪت ۽ انوار الاهيءَ جو مظهر اها بهاري آهي. نه فقط اهو بلڪ سنڌ جي ڇهن سون ورهين جي تاريخ به انهيءَ ٽڪريءَ ۾ مدفون آهي: بادشاهه، حاڪم، ورور، اديب، شاعر، عالم، اديب، مصنف، ملڪي خواه غير ملڪي. انهن مقابرن، رانڪن، دوسن، هديرن ۽ قبرن ۾ سڄو خواب آهن، جن جو سلسلو اسان کي پارهين ميلن اتر کان ڏکڻ تائين مسلسل نظر اچي ٿو. مقابر جي عجيب و غريب ساخت، پٿرن تي خطاطيءَ ۽ گلڪاريءَ جي فادر نمونن، ۽ رانڪن خواه قرن جي مختلف نمونن ۽ قبي ڪمال جي ۽ اهڙي مدفن گاهه جو مثال سموريءَ دنيا ۾ ملڻ مشڪل آهي. ازان سواءِ ٻين سان گڏ پراڻا بادشاهن سان گڏ غريب، اميرن سان گڏ مسڪين، ظالمن سان گڏ مظلوم، راعيءَ سان گڏ رعيت، ۽ راجا سان گڏ پرچا، انهيءَ بهاريءَ تي روز جزا جي انتظار ۾ سٺل آهي.

مڪليءَ جو نالو انهيءَ ٽڪريءَ تي ڪيئن پيو، ان جي صحيح ۽ اطمينان بخش تعين ڪانه آهي. ”تعمه الڪرام“ جي روايت مطابق، هڪ بزرگ حج تي ويندي، اچي انهيءَ ٽڪريءَ تي مقرر ٿيو، رات جو هڪ خواب ڏٺائين، ۽ ان سان چرڪ ڀري جڏهن اٿيو، ته سندس رهائش تي ”هڏا مڪه لي“ جو فقرو جاري هو. يعني ”هي منهنجو مڪر آهي“ هي منهنجو مڪر آهي! انهيءَ بزرگ جو اهو فقرو ايتري قدر مشهور ٿي ويو، جو زبان رد عام ٿي، آخر ”مڪليءَ“ جي تعقيب شده صورت اختيار ڪري چڪو.

ٻيءَ هڪ روايت موجب هڪ پاڪباز ۽ زاهد عابد مائي، فوت ٿيڻ بعد، انهيءَ ٽڪريءَ تي دفن ٿي، جنهن جي مزار سان متصل شيخ حماد جماليءَ پنهجي مسجد جامع لهرائي. انهيءَ مائيءَ جي نالي پٺيان، ٽڪريءَ جو نالو شيخ حماد ”مڪلي“ رکيو، ۽ اهو مشهور ٿي ”مڪلي“ ٿي ويو. مسجد جامع جي عين محراب سان متصل انهيءَ مائيءَ جي زبون ليل مرار موحود آهي، (”تعمه الڪرام“، ص ۱۸۳-۱۸۵).

مير علي شير آخر ۾ فرمائي ٿو:

”بهر حال جاي دفن است، علي الخصوص در موسم برشگل که تالابهاي

مسلو آب شيرين دارد، سزه خود رو هرکنار نشان قدرت الاهي است، و

وقف سائر وزائر“ (ص ۱۸۵)

ٿئي جي شهر لاءِ، اها ٽڪري نه فقط دفن گاهه ۽ عبرت گاهه هئي، بلڪ سندس رهواسين لاءِ تفريح گاهه جو به مڪر ڏيندي هئي. مزارن تي روزانو ميلا ملاچڙا لڳندا هئا؛ عورتون، مرد، خوش باش نوجوان، عالم ۽ اديب، شاعر ۽ سخن فهم، گرسلي هجي يا سروي، بهار هجي يا سر، آس هجي يا لڪ، پارش هجي يا خشڪي - روزانو ٽڪريءَ تي ايندا هئا، سڄو ڏينهن سحر تفريح، ميلن ملاخون مجلس ۽ صحبتن ۾ گذاري، رات رنگ جون محفلون ۽ مجلسون ڪري، شام جو گهرين ٿيڻ هليا ويندا هئا؛ ڪن بزرگن جي درگاهن تي ته سڄي رات

مهران

سماع جون محفلون هند يون هيون، چاند وکي راتين ۽ ڏکڻ جي هوائن سبب راتين جون راتيون ماڻهون مٽايون ۽ سرارن تي ورد وظيفا ڪندا هئا، ۽ ساز سرود، سماع ۽ وجد جون مجلسون ماڻهندا رهندا هئا. «مڪلي نام» مان انهيءَ سلسلي جي واقع معلومات ملي ٿي. «تاريخ طاهري» جو مصنف مڪليءَ جو بيان ڪندي لکي ٿو ته

«در هر ماه چند عید دارند. اول جمعه که در ماه نو می آید و آن را به زبان سندی، ایشان ماه سپهره جمعه (سقرو جمعوا یا ماه پهريون جمعو) می نامند. در آن روز کوه مڪلي چنان اتوبه و ازدحام از مرد و زن میگردد، که جای پای ماندن نمی ماند. .... تمام روز تفرج و طواف قبور میدارند. .... هم روز یکامراني تا نماز شام آنجا بسر می برند، باز بخانه خویش می آیند. .... بر بالای کوه مڪلي، تالابی است که آن را کبر [سر] می نامند، همی تالاب شیرین، درین مدت تا آب باران در تالاب هست، مرد و زن اصاف چه هندو و چه مسلمان صاف در صاف هر روز تا شب در آنجا طواف می برند و جشن میدارند، بنوعی جمیعت یکجا می گردد، که کدام عید و چه طوی برابر آن باشد، هر که آنجا رسیده و تفرج نموده، او میداند و انصاف خواهد داد، اما این قرار داد از همان وقت تا حال بطل مالدست، و چون قدیم باز عرب گردیده، ترک نمی دارند، (ص ۸۹-۸۷)

اٺي جي خوش باش ۽ خوشدل ماڻهن لاءِ، جن جو مشغلو انهيءَ سر جا سِلا لِيلَ ۽ رنگ راڳ هو۔ مصنف لکي ٿو ته

«بدین خوشدلي و خرمي که اگر بکروز کسب میکنند، همه فراغت نمایند و کسب نمی کنند، حرص کم و فراغت بیش از بهمین ها میسر گشت.» اٺي هنڌ اٺي جي هائندن جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو:

«هرگز ساکنان و متوطنان آن، لحکین و حریین کسی نیافت، برکم و بیش قناعت داشت، بعیش و طرب کار و کامرانی میدارند، تا حال خوشدلي و خرمي، که درین خلق است، جای دیگر نیست و نخواهد بود.» (ص ۸۴)

انهيءَ مصنف جو ٻيو معاصر ٺٽي جي خوشحاليءَ ۽ ماڻهن جي خوشدليءَ جو ذڪر هيئن طرح ڪري ٿو:

«تا را بحسب آب و هوا و میوه و ترشحات باران بهشت روی زمین میتوان گفت، و عورات جمیل سیر رنگ، مثل حورلین بهشتی پیدا می شوند، و در هر خانه بهتی شراب و آواز دهلکی است. .... و پوشاک دختر باکره و زال فرتوت صد سال، از رخت رنگین گل معصفر که پوشاک عروسانه است، و بانهی دندان قیل هر کداسی در دست دارد، و مردم آنجا بکوچه غر نگذشت اند، عیش و نشاط بر آنها غالب است. ظهور اولیاء الله، و

فصلا و شعرا هم در آنجا زياده از تعدادند. و نسق فجوهره بسيار نشان
 ميدهد. گویند روز عيد باي اين شهر شده. اگرچه حالا آن رونق و
 طراوت نمائند. بهرحال از ديوار ديگر امتياز دارد. و علم نحو و صرف و
 فقه و نظم در آن شهر بسيار است. و مي توان گفت که عراق ثاني است.
 (ذخيرة الخوانين ص ۱۶۶-۱۶۷)

مٿيان ٻئي مؤرخ مير علي شير ڪان تقريباً هڪ سؤ وره اڳ جا آهن. جن پنهنجي دور جو
 اهو اکين ڏٺو حال لکيو آهي. هڪ صديءَ کان پوءِ، مير علي شير جي دور ۾ به اتي شهر
 جي رونق ۽ اُتي جي شهرين جي مشاغلن جو اهوئي حال هو. ”مڪلي ناه“ جي مقبري عيادت
 آرائي ۽ حسن بيان، خود اُتي جي رنگين زندگيءَ ۽ شهر جي ذهني ماحول جو نتيجو آهي.
 اهو شهر پنهنجي ڪان وٺي ٺهيو، انهيءَ ڏينهن ڪان وٺي، رنگ محل رهندو آيو آهي. حسن
 ۽ عشق جون ڪاٺيون ڪراستون، شعر و سخن جون مجلسون ۽ محفلون، خوش باشي ۽ گرمي
 انهيءَ شهر جون خاص وصفون هيون. سرمد شاعر انهيءَ ئي شهر ۾ اڀرندو آهي ۽ ڏاڍو چڙهي
 سڄو ايران ڦريو. -مورو هندستان ڏٺائين، ڪٿي دل نه اٽڪس؛ نشاني تي ٿيو آخر حضرت
 ننگر اُتي ۾ پيو.

”ذخيرة الخوانين“ جي مصنف اُتي جي نسق فجوهره ۽ عورتن جي رنگين لباسن، عاج
 جي پائهن، شراب جي پلين، طيرون ۽ ڍولڪن طرف جيڪو اشارو ڪيو آهي، سو اُتي جي
 ماڻهن جي عيش و نشاط ۽ تمدني ڪيفيت ۽ روزمره جي گرمي ۽ خوش باشيءَ وارن مشاغلن
 تي روشني وجهي ٿو؛ ان مان اسان بخوبي اندازو ڪري سگهون ٿا ته اُتي جي رهاڪن ۽
 انهن جي معاشري جي ڪهڙي ڪيمٽ هئي، ڪنهن شاعر چيو آهي:

ڪسي را نمناي تشنه بود   که پس کوچه عالش چا بود
 ٻئي هڪ ظريف شاعر چو شعر آهي:
 شک نیست که ..... مرده خیزد   از همسر مد لولیان تشنه

اُتي جي انهن خوش باش باشندن جي سحر و تفریح جو مرڪز مڪليءَ جو ٻيڙو هوندو هو.
 جهڙيءَ طرح ”طاهري“ جي مصنف يا مير علي شير جايجا ”مڪلي ناه“ ۾ لکيو آهي، مڪليءَ
 جي منظرن، مقابرن، مجلس ۽ روح رڳهائيندڙ ميلن سلاخون جو تذڪور ڪيترن ”رسي گو
 شاعرن ۾ ڪيو آهي. اُتي جي ”رونق“ شاعر هڪ طويل قصيدو مڪليءَ جي شان ۾ چيو
 آهي، جنهن جا چند شعر هي آهن:

بهار ڪوه مڪلي طرف مير است	تماشائي بداند خرّم آباد
بهر گوشه خرامان سروقدي	اگرچه نیست در وي سرو آزاد
هوای روح افزایش همه وق	هوای جنت الماوی دهد یاد
بلی آنجا مزار سیدی هست	که اکثر نامرادان را کند شاد

ٻوئين شعر ۾ پير مٿراد شيرازي ۽ جي مرار ڏانهن اشارو آهي.

شاهون جي مجلس آرائي ۽ جو وڏو آڏو ۽ مڪلي هو. اتي مان مڪلي اچي مڪلي ۽ جا لڏاءُ لڏندا هئا. جمالياتي چڙها ۽ ڪن اتي ئي الزام سان ڏسڻ ۾ ايندا هئا. اتي ۾ ته هرڪو پير هوندو هو ديوارين اندر بند؛ نظر شيرازي ۽ جا مواقع محض مڪلي ۽ تي پيرن ٽپڙن جي مراد درگاهن ۽ زيارتگاهن تي ڪن نصيب ٿيندا هئا: ”مڪلي ٿانه“ جي هر نظر ۽ عبارت جو هر لفظ انهي ۽ وڌندڙ لاه ڳولڻ آهي.

جڏهن اتي جو شهر اڄ ٺاهڻ ۽ زبون آهي، تڏهن مڪلي ۽ جو اهو اوج ۽ اتال ۽ زوال پٺڀر آهي. مقابر وهي ويا آهن، راسڪون زمين دوز تي چڪيون آهن، ۽ درگاهن جا دروازا بند ٿيا يا آهن. خود اتي جي ماڻهن ۾ به اها خوشي ۽ خوشي ڪانه رهي آهي، هرڪو وسول ۽ سولهل نظر اچي ٿو، اڳ هڪ ڏينهن ڪمانڊا هئا ته هفتو برابر عيش و عشرت ڪندا رهندا هئا؛ لڳ ڀڳ اڄ اها حالت ڪانه آهي. شايد اڄ سڄي هفتي ڪمانڊا کان پوءِ به ڪن ٻن جي خوشي نصيب ڪانه ٿي ٿئي. زماني جا ٽپڙ ۽ ڏينهن جا ڏيڙ آهن. ڪانه ۽ اڄ ۾ ڪيڏو فرق آهي!

(۳) پير هيران شيرازي: نالو محمد حسين، عرف پير مراد. سندس تولد ۸۳۱ھ ۾ ٿيو. سندس والد هو نالو سيد احمد هو، جيڪو ۷۰۷ھ ۾ شيراز منجهه ڄائو، ۽ پنهنجي والده سيد محمد سان گڏ ۸۷۷ھ ۾ شيراز مان هلي سنڌ ۾ آيو، (تحفة الڪرام ۾ آمد جو سال ۸۷۶ھ ڏنو ويو آهي. جيڪو ”بسم الله الرحمن الرحيم“ مان نڪري ٿو.) سيد صاحب جو شجرو ”معارف الانوار“ (نصيف محمد صالح ولد ملا ڏڪريا ٺٽوي ۱۱۴۰ھ) ۾ هن طرح لکيل آهي:

سيد محمد حسين (تولد ۸۳۱ھ) بن سيد احمد (تولد شيراز ۷۰۷ھ - وفات ۸۴۰ھ) بن سيد محمد الحسيني شيرازي ٿر سنڌي (وفات ۱۰ محرم ۸۰۰ھ) بن سيد محمود (وفات ۷۰۲ھ - مدفون شيراز - عمر ۴۰) بن سيد محمد (وفات ۷۱۴ھ - مدفون شيراز - عمر ۴۰) بن شاه محمود (وفات ۶۹۹ھ - مدفون شيراز - عمر ۵۶) بن سيد ابراهيم (وفات ۶۴۵ھ - مدفون شيراز - عمر ۵۰) بن سيد قاسم (وفات ۶۲۰ھ - مدفون شيراز - عمر ۳۶) بن سيد زبد (۱) (وفات ۶۰۹ھ - مدفون مڪه - عمر ۳۰) بن سيد جعفر

(۱) سيد زبد مڪي جي شرفا مان شادي ڪئي. پوي ۽ هو رنگ سياهي مائل هو، مڏهن سيد صاحب کي شاه قاسم ڄائو، مڏهن کيس خيال ٿيو ته مٿان چوڪري جو رنگ به والده تي هجي، سو دائي ۽ کان پڇائين، جنهن چيو ته ”پسر انجي“ - يعني ”ڏر“ سترواريد آهي. انهيءَ سبب ڪري سيد قاسم جو لقب ”انجو“ پئجي ويو. سيد قاسم جڏهن مڪي مان لڏي شيراز ۷۱۴ھ ۾ آيو، ته جنهن معنيٰ ۾ رهيو، ان جو نالو ئي ”مخدوم سادات انجو“ پئجي ويو، ۽ اولاد به ”انجوي“ سادات جي نسبت سان مشهور ٿي ويو، انهيءَ لفظ الف جي زير مان ترڪي آهي، جنهن جي معنيٰ آهي حفيد سوني.

(وفات ۱۰۹۵ھ - مدفن مڪه - عمر ۶۱) بن شاه حمزه (وفات ۱۰۴۹ھ -
مدفن ڪربلا - عمر ۴۲) بن شاه هارون (وفات ۱۰۳۲ھ - مدفن ڪربلا -
عمر ۴۲) بن سيد عقيل ثاني (وفات ۱۰۱۲ھ - مدفن ڪربلا - عمر ۴۰) بن
سيد جعفر برهان الله (وفات ۱۰۹۲ھ - مدفن سامره - عمر ۶۰) بن سيد
اسماعيل (وفات ۱۰۳۹ھ - مدفن سامره - عمر ۷۹).

پير محمد حسين شيرازي ۽ هو ڏاڏو سيد محمد سلطان مبارزالدین (۱) بن مطهرالدین جي زماني
(۱۳-۱۶۵۰ھ) ۾ شيراز کان سنڌ طرف روانو ٿيو. سيد صاحب سان گڏ حضرت حافظ شيرازي
به گڏجي قنڌار تائين آيو، ليڪن اتان سيد صاحب کيس واپس واري ڇڏيو. سيد صاحب قنڌار
کان سيوهڻ آيو. حضرت قلندر شهباز جي زيارت ڪري، سيد پور (مراد اولي) ۾ آيو. چار
صلاح الدين بن چار تماچي بن چار انڙ، انهيءَ زماني ۾ سنڌ جو حاڪم هو. شيخ ويهان
جهنگليءَ جي پٽ شيخ محمد، سيد صاحب جي زيارت ڪئي. سيد پور مان ساموئيءَ ۾ آيو.
ان وقت شيخ عيسيٰ برهانپوريءَ جو مدرسو متل هو، قاضي نعمت الله ۽ سندس فرزند به اتي
موجود هئا، جن سان سيد صاحب رهائيون ڪيون. قاضي نعمت الله پنهنجي نياڻيءَ جو سڳ
سيد صاحب جي پٽ سيد احمد کي ڏنو.

سيد صاحب ساموئي مان موٽي، سيد پور ۾ اچي مقبر ٿيو، جتي ۷۰ سالن جي ڄمار ۾
۱ محرم ۸۰۰ھ جو انتقال ڪيائين. سيد صاحب جي عمر سنڌ ۾ اچڻ وقت ۹۰ سال هئي،
۽ سندس پٽ سيد احمد جي ڄمار ۳۰ ورهيه هئي. والد جي وفات بعد سيد احمد ۵۰ ڪههه
سيد پور ۾ رهي، اتي هليو آيو، جتي مستقل بود و باش اختيار ڪيائين. ۸۰نهن هڪن پرهوا
لڏاءِ ربه مان پنهنجي والد جو سال وفات ڪڍي پائين.

(۱) آل مظهر جو هي پهريون سلطان آهي، جنهن آزاد بادشاهت جو ۱۳۰۰ھ ۾ اعلان ڪري، مظهر بن علي
حڪومت جو بنياد ڀرڻ ۽ ڪرمان ۾ وڌو. شيراز ۽ ٻيا صوبا به پوءِ هٿ ڪري، وسيع سلطنت قائم
ڪيائين. پرهيزگار ۽ مذهبي معاملن ۾ نهايت محنت ڪيو هو؛ شيراز وارن سندس نالوئي معتصب رکيو.
چنڊم خواجہ حافظ هينئن شعر ۾ ڏانهن اشارو ڪيو آهي:

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گل بزمست   بيمالڪ چنگ مغور مي که معتصب تيز است
دسي که چنگ و عود چه تقرير ميکند   پنهان خوريد باده که تميز ميکند
مي حور که شيخ و حافظ و مفتي و معتصب   چون نيمک بسگري همد تميز ميکند

۱۵ رمضان ۷۵۹ھ ۾، سندس اولاد کيس اندو ڪري قيد ڪيو، ۽ ٿوري عرصي بعد شيراز هو
صوبو کيس ڏنائون هن گرم سِر (درس) جي قلعي ۾، ۱ ربيع الاول ۷۶۵ھ جو انتقال ڪيو.
سيد محمد جو ۷۶۵ھ کان اڳ سنڌ ۾ اچڻ، مشڪوڪ آهي. ممڪن آهي ته ڪي سال سيد صاحب
قنڌار ۾ اچي گذاريون هجن، ۽ ائين صديءَ جي پوئين ڏهاڪي ۾ هتي آيو هجي. انتقال کان چئن سال
پهريائين سنڌ ۾ سندس اچڻ فرين قياس معلوم ٿئي ٿو.

اور علی ح. زمل، گجرات

نئی شہر میں (مس فلم جو گجرات)

قاضي نعمت الله جي نياڻيءَ مان، سيد احمد کي هيٺيون اولاد ٿيو:

(۱) سيد علي: تولد ۱۲۹۵ھ - عمر ۸۲ ورهه - وفات ۳۰ صفر، روز جمع ۸۷۷ھ.

پهرين ربيع الاول جو کيس سندس والد جي پيرانديءَ کان اولاهين پاسي دٺس ڳڻيو ويو. "جنت وحريره" سندس تاريخ آهي. پنهنجي ڀاءُ سيد پير مراد جو سرحد ۽ پهريون خليفو ٿيو. کيس ٻه پٽ ٿيا: پهريون سيد جلال (تولد ۸۳۷ھ) ۽ ٻيو سيد جمال. سيد جمال پيءُ جي زندگيءَ ۾ وفات ڪئي؛ سيد جلال پنهنجي والد جي وفات بعد، پنهنجي چاچي پير مراد جو، اتي جي جاءِ تي، ٻيو نمبر خليفو ٿيو. اها خلافت کيس چاليهن ورهين جي ڄمار ۾ (۸۷۷ھ) ملي. تفسير، حديث، فقه ۽ ٻين سڀني علومن ۾ برڪت هو. سڄي ڄمار درس ڏيندي ۽ مذهبي علوم جي اشاعت ڪندي بسر ڪيائين. ۶۶ ورهين جي عمر ۾، ۹۰۳ھ ۾ فوت ٿيو. "وجعلنا للمتقين اماما" سندس تاريخ آهي. والد جي پيرانديءَ کان، سيد محمد جعفر جي اولهه ۾، سائنس متعلوڪن ڏنل ٿيو. سيد صاحب کي هڪ پٽ ٻانڌو، جنهن جو نالو سيد علي (۱)

(۱) سيد علي ثاني جيده عالم، اديب ۽ وڏو اهل دل بزرگ هو. ارغون ۽ ترخاني دور ۾ ترخاني عوام سندس معتقد هو، ۽ اڪثر حڪمران طاقتور، سائنس احلاس ۽ محبت رکندو هو. سرزا شاه حسن ارغون جو ۹۶۳ھ ۾ انتقال ٿيو؛ ڪجهه وقت لاءِ سندس لاش ٺٽي ۾ امانت طور رکي، پوءِ سيد صاحب ان کي محڪمي معافه ڪئي ويو، جتي شاه بيگ واري مقبري ۾ کيس دفن ڪيو ويو. سرزا باقي بي انتها ظالم ۽ مغبوط العواس حاڪم هو؛ هن پاڻ کي ۽ پنهنجي شخصي حڪومت کي قائم رکڻ لاءِ انتهائي ظالم ڪيا، پنهنجي خاندان جي گهڻو ڪري سڀني الزادن کي گهرائي ڇڏيو؛ هنن ان ابتدا ۾ هن ڪاري ڪري صالح ڪيو ۽ آخر ۾ انهن کي ڏوهڪو ڏيئي، شهيد ڪرائي ڇڏيو؛ سرزا عيسوي اول جي پٽ عيسيٰ پنهنجي ڀاءُ جان بابا ۽ ٻئي هڪ اسير، ٻلاڪار مسڪين سرزا، سان ابتدا ۾ سيد عليءَ جي ذريعي مصعب شريف وڃي ويهي هن صالح ڪيو؛ جڏهن هن اسير وڃڻ شروع ڪيو، تڏهن اوچتو هڪ ڏينهن پاڻ وٽ گهرائي، کين پنهنجي ٻن جلاذن، هوتي ۽ هوتي، جي ذريعي قتل ڪرائي ڇڏيائين. اهڙيءَ طرح سيد علي ثانيءَ کي ان دور ۾ درويشيءَ ۽ بزرگيءَ سبب وڏي اهميت حاصل ٿي. ملڪي حواء مذهبي بهادران ۽ هميشه ڏانهن رجوع ڪيو ويندو هو. سرزا جانيءَ پنهنجي چاچيءَ (پٽ سرزا صالح بن مرزا عيسوي) جو سنگ سندس پٽ سيد جلال الدين محمد کي ڏيئي، انهيءَ گهرائي ان رشتو قائم ڪيو. اڪبر کي امير هانق محمد خان جي هڪرواين جي خلاف جيڪو شڪايت نامو سرزا جانيءَ غامي درٻار ۾ موڪليو، اهو سيد جلال کڻي ويو هو. سيد علي فارسي، عربي ۽ سنڌي زبان جو عالم ۽ وڏو اديب هو. سنڌي شعر به چوندو هو. سندس هڪ ڏوهيڙو "معارف الانوار" جي مصنف پنهنجي ڪتاب ۾ ڏنو آهي:

سرتن سانگهه ڪنن جو،	سنگي وويور هائيس،
آڱ ٿي هلاڻ هون ڏي،	هو ٿيون واريو و هارين،
ورينسيون وڙن سين،	ويشيون گهر گهاريين،
ڪهنندا ٿيون ڪاريين،	ڪاڻ هلندي هون ڏي.

(ڏسو حاشيو پٺي صفحي تي)

ٺاڻي رکيو ويو، جيڪو پنهنجي دور جو ڪامل برسرگ ۽ صاحب علم و فن ٿيو. ”آداب المريدي“ سندس تصنيف آهي. ۹۲ ورهين جي ڄمار ۾ ۹۸۱ هـ جو وفات ڪيائين. سندس فرزند سيد جلال ٺاڻي علم ۽ بزرگيءَ ۾ به ڪان به سرس ٿيو. مير معصوم جو قول آهي ته

سڀين ڏوهيڙي کي سنڌي ادب جي تاريخ ۾ وڏي اهميت آهي. قاضي قاض جي ئي دور جو هو ڏوهيڙو آهي. ”معارف الاولياء“ جو صاحب لکي ٿو ته جڏهن سيد علي ٺاڻي ڄائو، تڏهن پير مراد کيس ڏسي سنڌي زبان ۾ چيو ته ”او پاڻ، رب ڏيئي وڏي ڄمار!“ هن وقت تائين، ارغوي دور ۾، اسان کي فقط قاضي قاض صاحب ڏوهيڙا مليا هئا، ليڪن ملڪين شهر ۽ نثر جي ٽڪري مان سڌو ٺٽي ٿو ته انهيءَ دور ۾ قاضي صاحب مرحوم کان سواءِ ٻيا به سنڌيءَ جا شاعر هئا، ۽ اهل علم خواه اهل الله علم خارج سنڌي زبان ۾ ڳالهائيندا هئا.“

سيد صاحب ساڄ جو به بيحد شوقين هو ”معصوميءَ“ جي مصنف جو قول آهي ته ”قاضي، سولن ۽ شريعت جي دعويٰ دارن جي مع هو ندي به. سيد صاحب ساڄ کان ڪوڙ مڙندو هو، بلڪه هڪ وڏي جماعت وٺي مڪليءَ جي مزارن تي ساڄ جون محفوظ سڌ ڪندو هو.“ حاجي رحمان ٺٽوي، پنهنجي مثنوي ”زيبا نگار“ ۾ لکي ٿو ته سڌ ۾ مشهور ٿيو ته صحتيءَ جي سزار ٺٽي جيڪو سافر رات وڃي وهي ٿو، ان کي مائي پاڻ سزار مان نڪري اچي، رات جي ساڄي ڏئي ٿي، جڏهن اها روايت سيد عليءَ تائين پهتي، تڏهن هو برسرگ پنهنجي سر درويش جي هڪ جماعت سان ڪوري سزار تي ويو، رات جو دستور مطابق منگائي قبر مان نڪري آئي ۽ سيد صاحب ۽ سندس جماعت کي هڪل طاهر اچي پيش ڪيائين:-

۱- اکر اُن طيفري مشهور، مبادت،	۲- فروغ ديدنه اي نور، مبادت،
شهر معني جهانگير ولايت،	۳- جوان سرور جهان پير، مبادت،
حقيقت چون محارث جلوه گر بود،	۴- هجرت صاحب دل و صاحب نظر بود،
شراب عشق سي سوشيد مردم،	۵- دلش چون باده سي جوشيد مردم،
دل پر جوش او پيمايه عشق،	۶- نگاهش عشق چشمن حسانه عشق،
بي عالي مست سرور عشق مفاش،	۷- بود سيد علي در خلق نامش،
مقامش نش و مشهور آفاق،	۸- چو حور در طاق گردون شهرش طاق،

۹- همدان سيد هادي سر دولتي بود،	۱۰- سر اورا فتح بابش روي بشمود،
ذهبي قلمي که شق شد قبر باگيد،	۱۱- زشق بسود زمين روي چون ماه،
قدر خود تاسيمان بالا کشيد،	۱۲- ز حاكي صبر و عساي دسيد،
برنگ گل تيمر کرد بشگفت،	۱۳- بمهمانان نسا و مرعبا گفتم،
طعامي را کشيد از مرقد خويش،	۱۴- که از وي سير شد هر مرد درويش،

قصو فطحي يا صحيح، اسان جو واسطو فقط هن مان آهي ته مٿين بيتن مان سيد صاحب جي شخصيت جو اندازو ٿئي ٿو، ۽ عوار کي جيڪا خاص عقيدت هئي، ان تي روشني پوي ٿي ”حديث الاولياء“ جو مصنف سيد عبدالقادر ٺٽوي، سيد صاحب جو ننڍو معاصر هو. سيد صاحب جي وفات کان ڪجهه عرصو پوءِ هن پنهنجو تذڪرو مرتب ڪيو، جنهن ۾ هن سيد صاحب جي تعريف ۾ هيٺيون طو لائي قصيدو لکيو آهي:-
(قصو پئي صفحي ٿي)

سيد جلال الدين محمد نيربه زيور درخ و كمال آراسته و قدر بر جاده
 پدر بزرگوار نهاده و در جميع علوم يگانه زمان و وحيد عصر و آوان

آن والي کشور ولايت	برهان سالک هدايت
صاحب دي هارف محقق	بشار دلي ولي مطلق
سيد علمي آن افضل ممتاز	مرد فخر سيدان ميراز
گلدسته بوستان طهه	سرخ نيري ز نخل زهرا
مرآت جمال اسم اعظم	بناي رموز هر دو عالم
کشف دقائق معاني	داني حقائق معاني
از آئينه داش هويدا	اسرار چلال حق تعالي
در پا دل قلمبر سلامت	همي در پوستي ملاحه
دست کرمش چو ابر بيان	مي بود هيک گوهر افشان
لبس کرمش که علم بودي	زو بهره صد کرار بودي
در راه خدا بگذر و ايتار	مداشت دلي چو بحر ذخار
گر خود سه گنج شاهگان بود	در حاصل جمل مهر و کان بود
بي داد هر بتازگي روي	هرگز نه فگنده چين بر ابروي
بودی بنظر هزار گره هر	با قيمت يک شيشه برابر
صد گون صفا نزل چدي	خوانهاي نهر بران کشيدي
بنشسته بزم سبزباني	سيداد حلاي سیهباني
اخوان صفا ز هر دياري	افلان وفا ز هر کناري
هر روز بر سر ميهامان	از شوق بخشش شستابان
هر يک ز الفصحه نقيش	وز بحر کف پدر گرهش
بر چيده جواهر مطالب	برگشته از آن حريم صلاب
دالرم پي ايتشاي مرفعت	کوشيده در انقضاي حاجات
هشتادويکي سين بهمن (۸۹۸۱)	بگذاشته ز هجرت محبت
گو رخت از اين صراي لاني	بر بهت بنگر جاوداني
آمده بخوشترين مزاري	سالسد بهشت مرفهاري
خورشيد زروي صدق و اخلاص	در گنبد او چو ذره رفاص
خوش گنبد لبش بخش پر نور	رخشان ز فصا چو جرگه دور
از باغ کلي طرب شکفته	کو شبنم لبش روح غسته
نزهتگاه چشمر اهل بيتش	پوسرايه باغ آفرينش

سيد صاحب جي صفا و بهمن نوازي جي سنگين نصيدي و نعرين کني وئي آهي. مير معصوم
 پل بهمني تاريخ و سندس آهي و صف جو ذکر ڪندي سندس ساره ڪني آهي. هونء تر هيشه و
 هر وقت سندس دسترخوان تي ميلو لڳو رهندو هو. ليڪن هر سال ربيع الاول جي پهرئين ٻارهي تي
 (ڏسو پئي صفحي تي)

بودند، بهتافت و لطافت ذهن بي نظير، و در کمال مردمي و مروت،
 باوجود قلت ادرازي که داشتند، زياده از پدر مردر بهره مند مي
 شدند، تشریح سيد جلال زياده از پدر است. ص ۱۱۶

مرزا حابي، مرزا صالح بن مرزا عيسي ترخان جي بياني، جو سنگ سيد حلال کي ڏنو (۲)
 مرزا جاني، جي دور، ۹۹۴ هـ جو اکبر جي هڪ جريل صادق محمدخان سهوڻي تي
 حملو ڪيو، ان وقت مرزا جاني، انهن حالتن کان آگاه ڪرڻ لاءِ هڪ وفد بادشاه جي دربار
 ۾ موڪليو، انهيءَ وفد ۾ سيد جلال کي به شريڪ ڪيو ويو، سندس ئي ذريعي بادشاه
 ڏانهن تحفا تعارف موڪليا ويا، ۽ سيد صاحب جي ئي ذريعي بادشاه سان جي حالتن جي
 اصلاح ڪئي. (ترخان نامه)

(۱) سيد شريف؛ سيد احمد جو پويو پٽ، عمر ۸ سال، تولد ۸۰۰ هـ، وفات ۸۸۷ هـ،
 نه کان مخلص، وفات جي تاريخ، سرقد سيد علي اول سان متصل اولهه کان، واند جي
 پراڻدي، ۽ تاج محمد ۽ سيد لطف الله سندس پٽ هئا.
 (۳) سيد حعفر؛ سيد احمد جو ٽيون فرزند، گجرات جي شهر فهرواله (انهلواڙي) ۾ وڃي
 مغير ٿيو (تحفة الڪرام ج ۱، ص ۳۱) پنهنجي ڀاءُ پير مراد شيرازي جي انتقال کان پوءِ چند
 سالن بعد خاقان جو ڪاروبار پنهنجي پٽ سيد احمد جي حوالي ڪري، پاڻ ٽي روانو ٿيو، پر اتي

دوراني رونق ڏيڻ وٽان ٽپدي هئي. هارين ماڻهو، اوڙي پري جا، ساندھ ٻارهن ڏينهن وٽس ماني
 کائيندا هئا، ۽ سيد صاحب انهن دعوتن ۾ مومنان جي اهڙيءَ طرح خاطر مدارات ڪندو هو، ۽ ايتري
 ڪشاده دليءَ سان کين ڪاڏو ڪرائيندو هو، جو ماڻهو حيران ٿي ويندا هئا. (ص ۲۱۶)
 «تحفة الڪرام» (۳/۱۸۸) ۾ سيد صاحب جي انتقال جو سال ۹۷۰ هـ لکيل آهي؛ معصوميءَ جي مڙهه
 لسٽي ۾ انگن ۾ به ساڳيو ۹۷۰ هـ موجود آهي؛ ليڪن معصوميءَ جي صاحب، تاريخ جو فٽو «فاتح العار»
 پيموده ڏنو آهي، جنهن مان سال ۹۸۱ برآمد ٿو ٿئي، ۽ اهڙي صحيح آهي؛ ڇو ته ٻنهي ٽنهي ۾ به
 سيد عبدالقادر اهڙي پويون سال ڏنو آهي.

صاحب «بحارف الاموار» جو قول آهي ته انتقال (۹۸۱ هـ) جي وقت سيد صاحب جي عمر ۹۲ ورهيه هئي.
 انهيءَ حساب سان سندس تولد ۸۸۹ هـ ۾ ٿيڻ گهرجي، ليڪن ٻئي هنڌ پاڻ ئي سندس تولد جو سال ۸۹۱ هـ
 چٽائي ٿو، جنهن مطابق سيد صاحب جي عمر ۹۳ نه بلڪه ۹۰ ورهيه ٿيڻ گهرجي. «آداب السريدين»
 سيد صاحب ۹ ورهين جي ڄمار ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ ۹۵۴ هـ ۾ پورو ڪيائين. «تحفة الڪرام» جي
 روايت مطابق سيد صاحب درويش امر (آچر) ۾ مخدوم روح جو فيض پاتو هو (۳-۱۸۷).

(۱) «معياد سالڪان طريقت» ۾ آهي ته سيد جلال ناميءَ کي محمد صالح ترخان جي بيانيءَ سان سيد
 مير محمد نالي فرد ٿيو، کيس ٻئي گهر سان پيو به پٽ هو، جنهن جو نالو سيد فضل الله هو. «ضرر البشر»
 جو مصنف مير زين العابدين عرف مير لطف الله «قانع» (مئوئي ۱۱۳۰ هـ) سندس اولاد مان هو انهيءَ
 خاندان جو حال «تحفة الڪرام» (۳-۱۸۸) ۾ پڙهڻ گهرجي.

پهجي ڪونڊ مڪيهو، وات تي وڻ ۾ فوت ٿيو، جتان سندس لاش آڻي، پير مراد جي مراد سان لڳو لڳ اولهه کان رير راتو، دفن ڪيو ويو. سندس رحلت جو سال ۸۹۹ھ * (الوصال) الشه يوتيه من يشاء * مان نڪري ٿو. هن بزرگ پاڻ ۽ ڪائناتس هوءَ سندس اولاد نهروال ۾ دين جي وڏي خدمت ڪئي. تحفة الڪرام جو مصنف لکي ٿو ته * سيد احمد درگجرات پفراوان رشد ريشه، درگاهش مروج اهل الشه واقع: از اولادش بيار بررگوار صاحب حالت وڪرامت آنجا برخواستد * (۲-۳۰)

(۴-۵) سيد احمد کي ۽ نياڻيون ۽ هيون، جن مان هڪ سنه ۸۰۳ھ ۾ ڄائو، ۽ ٻي ۽ جو تولد سنه ۸۰۷ھ ۾ ٿيو.

(۶) سيد محمد حسيني المعروف ۽ پير مراد شيراري: مڇي ڀانڙن ۽ پيرون ۾ نندو هو. ۸۳۱ھ ۾ ڄائو، * قرة عينا * مان اهو سال ڪڍيو ويو. اهو زمانو، چار فتح خان، بن چار اسڪندر جو هو. سندس والده بي بي فاطمه جو انتقال ۱۷ رمضان ۸۳۶ جو ٿيو، ۽ سندس والد ۱ محرم، ۸۳۸ھ جو هي جهان ڇڏيو. قاصص جي قبرستان ۾ انهيءَ بزرگ کي دفن ڪيو ويو.

سيد محمد حسين - نه جو ڪامل بزرگ ۽ ولي الشه ٿيو. * تحفة الڪرام * جي مصنف لکيو آهي ته شيخ صدرالدين، حضرت زهڪريا ملتانيءَ جو ڏهتو، جڏهن ٿئي آيو ۽ اچي سائس ملو، تڏهن کيس چيائين ته * مراد مشائخاني واز تو مرادها حاصل شوند * - انهيءَ کان پوءِ سندس لقب پير مراد پئجي ويو.

سيد مراد ۶۵ سالن جي ڄمار ۾ ۸۰۵ھ جو عباسي قاسم بن يحيٰ پنهجي ناناڻن مان شادي ڪئي، جنهن مان کيس هيٺيون اولاد ٿيو:

(۱) سيد منصور: تولد ۸۸۰ھ، وفات ۱۵ رجب جمع ڏينهن ۹۶۸ھ، * عند مليک مقتدره * مان تاريخ وفات برآمد ٿي ٿئي: سرقد متصل مراد والد، اولهه طرف کان.

(۲) سيد نعمت الشه: تولد ۸۸۳ھ، وفات ۹۰۶ھ، ۱۱ عمر ۲۳ سال، والد جي ڀر ۾ اولهائين پاسي دفن ٿيو.

(۳) سيد حماد: تولد ۸۸۳ھ، وفات ۹۱۶ھ، * الا إن * اولياء الشه لاخونا * مان تاريخ وفات برآمد ٿي ٿئي. عمر ۳۱ وره، مدفن متصل مراد سيد نعمت الشه - اولهه طرف.

(۴) نياڻي، بي بي فاطمه: تولد ۸۸۵ھ.

سيد مراد ۶۳ ورهين جي ڄمار ۾ ۸۹۳ھ جو وصال ڪيو، چون ٿا ته کيس مٽي جو سور ۽ تب ٿيو. تاريخ وفات ۾ اختلاف آهي - ۱، ربيع الاول، ۲، ربيع الاول، ۸، ربيع الاول وفات جون تاريخون چيون وڃن ٿيون. صاحب * معارف الانوار * لکي ٿو ته صحيح روايت هيءَ آهي ته سندس انتقال ۱۲ ربيع الاول ۸۹۳ھ جو سومو ڏينهن ٿهريءَ جو ٿيو، * ساجداً

او خالص الله. سندس تاريخ آهي. چار نظار الدين جنازي جي نماز پڙهائي؛ اها به روايت آهي ته سندس پٽ سيد منصور کي اهو عرف حاصل ٿيو (۱). سيد صاحب کي پنهنجي والد جي پهرائديءَ کان دين هڪيو ويو.

سيد صاحب جا مشهور خليا هي هئا:

(۱) سيد علي اول - سيد صاحب جو وڏو ڀاءُ.

(۲) سيد حلال بن سيد علي اول.

(۳) شيخ آلتو: عمر ۶۳ ورهيه، وفات ۳ ذوالحج ۸۰۸ھ، تاريخ "کان لڳه خالص".

پير الٰهي جو اصلي نالو مارڪ هو. چار نظار الدين جو ڄاڻو هو. جڏهن سيد صاحب هندن جي ٽڪالي تي مسجد صعد تي ٺهرائي، ان وقت صورتنال جاچڻ آيو، ۽ اتي ئي مريد آيو. سيد صاحب کيس اهو نالو ڏنو، جنهن جي معنيٰ آهي "ني طبع".

(۴) شيخ حاجي محمد حسين "صفائي": شيخ جي والده سيد صاحب جي گهر ۾ ڪم ڪندي هئي. شاه حسن ارغون به دلما شيخ جي زيارت ڪرڻ جي خواهش ڪئي، ليڪن کيس اجازت نه ملي. پنهنجي پير جي سوانح ۾ "تذڪرة المراد" تاليف ڪيائين. ۹۲۱ھ ۾ فوت ٿيو. "غيراً وابقا" سندس تاريخ آهي. پير مراد جي پهرائديءَ کان دين ٿيو.

(۵) شيخ احمد خان ٺاهيو: مرشد جي زندگيءَ ۾ فوت ٿيو. سندس مزار شيخ الٰهي سان گڏ اوڀر طرف کان آهي.

(۶) شيخ مالهو: اصل چار ٺندي جو ملازم هو. جڏهن سيد صاحب جو مريد ٿيو، ان کان پوءِ مرشد جي خدمت ۾ باقي چار ٻيڙ ڪيائين. شيخ الٰهي جي مزار سان گڏ اولهه کان دين ٿيو.

(۷) شيخ ٿر: اصل هندو هو. مسجد صعد ٺاهڻ وقت مسلمان ٿي، مريد ٿيو، ۽ باقي زندگي مرشد جي قدمن ۾ ٻيڙ ڪيائين. شيخ مالهي سان گڏ اولهه کان دين ٿيو.

(۸) شيخ عيسيٰ لنگوٽي: پير مراد جي چچ واري ڏينهن سندس مريد آيو، ۽ ٽن ڏينهن بعد وفات ڪيائين.

مڪليءَ تي چار ٺندي جي اتر کان، ٻن فرلانگن تي، سيد صاحب جو عظيم الشان قبرستان آهي. سيد عليءَ جو مقبرو به انهيءَ ايراضيءَ ۾ آهي. شيخ عيسيٰ لنگوٽي، سيد عليءَ جي نني کان اتر ۾ مدغون آهي.

(۱) سيد منصور جي عمر ان وقت ۱۳ ورهيه هئي. تنهنڪري اها روايت غلط آهي.

مهرڻ

”حدیقة الاولیا“ جي مصنف هيٺيون قصيدو سيد سگوري جي شان ۾ لکيو آهي:

ملڪ سورت آن پير سيد مراد	خجسته لقا و مبارک نهاد
فروران چراغي ز آل رسول	گل گلشن مرتضي و يتول
سراپرده اي قرب حق منزلش	محل فيوضات غيبي دلش
سر حلقه جمع قدوسيان	شناساي اسرار روحانيان
ايس سراپرده وجد و حال	جليس در پارگاه وصال
رخسخانه شوق سر مست بود	ز خود نيت با حق همت بود
غريق فرورفته درياي عشق	عريق شرار تجلای عشق
حقاني شاسر..... بود	خداوند کشف و کرامات بود
بسي طالبان را زفيض نظر	شده جانب وصل حق راهبر
زهي آستانش مسرت فزاي	زمرات دل زنگر خلعت رذاي
لصاي سراپش فرح بخش روح	صفاي درفش سايه صد فتوح
عبار مزارش چو کحل پير	نژاننده روشني در نظر
ر ارباب حاجت هزاران هزار	رسد در مزارش بيل و نهار
کشد هر کسي در غور اعتقاد	در آغوش وصلت هروس مراد
در آستانش که هي دلکش است	کلید کشانده اي کارهاست
کسي گر بياي درش سر نهدي	گل کار دل را بر بر نهدي
حدايا بر اين خاک پاک مزار	معاني و باران رحمت بهار

برهن مستنير دل آواره اي

ز لعل عيش وصال بهره اي

[مقدم: (۱) معارف الانوار في بيان فضائل سيد الابرار و ائمه اطهار و احوال قطب المفتار - مصنف محمد صالح بن ملا ذڪريا - تصيف ۱۱۴۰ھ - (مكتتاب و جلدی ۱۲ باب آهن، جن مان ۶ کان ۱۲ تاليف بدن و سيد صاحب جو حال آهي.) (۲) تحفة المكرام (۳) تحفة الطاهرين (۴) حدیقة الاولیا (۵) تذكرة الدراد (۶) مقالات الشعرا (۷) آداب السريدين (۸) معيار سالکان طريقت (۹) تاريخ معصومي (۱۰) ترحان نامه.]

(۳) سيد محمد جلال بن سيد علي اول: سيد علي ثاني جو والد؛ تفسير حديث

”و قد حر جید عالم و حافظ ۶۶ ورهين جي ڄمار ۾ ۹۰۳ھ جو فوت ٿيو“ ”و جعلنا للمتقين اماماً“ مان اهو سال برآمد ٿئي ٿو؛ سندس مدفن سيد علي اول جي مقبري کان ٻاهر ڇٽيءَ ۾ سيد محمد حنفر سان متصل ۽ انهيءَ مزار جي اولهه پاسي کان آهي. هاڻي سندس احوال سيد مراد جي ٿي ڏنل تذڪري ۾ ڏسڻ گهرجي.

(۶) شهبخ عيسيٰ لنگوٽي بتد: اصل برهانپور (سي. بي. انڊيا) جو هو. سنن جي

آخري زماني (چار ٽنڊي جي دور) ۾ ساموڻيءَ سان متعل مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي اچي

مقيم ٿيو، جتي هن وقت سندس مزار آهي. اهوئي سندس حجرو هون زندگيءَ ۾ به ان ۾ رهيو، ۽ وفات بعد به اتي ئي دفن ٿيو. انهيءَ حجري ۾ درس به ڏيندو هو، جتي ڪيئي طالب علم روزانو ڪائنس علمي ۽ روحاني فيض پرائيندا هئا. علامه نعمت الله عباسي انهيءَ مدرسي جو فيض پاتو هو. انهيءَ ئي مدرسي ۾ پير مراد شيرازيءَ جي جد بزرگوار سيد محمد شيخ عيسيٰ ۽ قاضي نعمت الله سان پهرين ملاقات ڪئي. سيد محمد حسين پير مراد شيرازي ۸۳۱ھ ۾ پيدا ٿيو، ان وقت شيخ عيسيٰ سندس زيارت ڪئي، سندس مريد ٿيو ۽ چيائين ته مان رنده فقط پنهنجي هن مرشد جي زيارت لاءِ هئس؛ ڇانهن تن ڏينهن بعد بزرگ برقمو مٿيو («تحفة الڪرام» ص ۱۸۶)، ۽ پنهنجي حجري ۾ دفن ٿيو. مير علي شهر «مقالات الشعراء» ۾ هليون شعر سندس نالي نقل ڪيو آهي:

قيد باشد حڪيم در زم دوست دو گرک بوريا و دوستي
گر تو آزاده اي بس است ترا دلڪي سر و درد دوستي (ص ۱۷۸)
شيخ حماد جماليءَ سان به شيخ جون رهاڻيون هيون. (ڏسو «تحفة الڪرام»، «مقالات الشعراء»
«تحفة الطاهرين»، «معارف سالڪان طريقت»، ۽ «حد يقة الاوليا».)
شيخ حوٽو سيد عليءَ جي مقبري جي اتر اوڀر ڪنڊ تي جبل جي لاهيءَ وٽ آهي؛
مٿيو هن وقت زبون آهي.

(۵) ساموئي: محمد طور جي برباد ٿيڻ بعد سوسون سلطان ڪلان حڪوت ڪي
گاديءَ جو عارسي هنڌ بڻايو، سن جي جڏهن حڪومت ٿي، تڏهن مڪليءَ جي اثر ۾ جيڪو
هن وقت نشيبي علائقو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ان ۾ هنن پنهنجي دارالسلطنت ٺاهي، ان جو نالو
«ساموئي» رکيائون. انهيءَ شهر جي ٿڌڻ بعد ٿيو گاديءَ جو هنڌ ٿيو.

اها سرزمين هن وقت ويران پئي آهي. شيخ جهندي پاتئيءَ جي مزار انهيءَ اراضيءَ
۾ آهي، ۽ شاه مراد جي قبرستان کان ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ملا لثر (ملا عبدالرحمان) جي مزار
به انهيءَ ئي نشيبي سرزمين ۾ آهي. انهيءَ شهر ۾ ست سئو پيرون رهندڙيون هيون، جن جي
هن زيارتگاه اڃا تائين اتي موجود آهي. («تحفة الڪرام» ص ۱۸۲-۳)

(۶) شيخ حمان جمالي بن شيخ رشيد الدين: شيخ جمال اوچيءَ جي نياڻيءَ جو
ڏهڻو هو. ساموئيءَ ۾ سندس حانقاه هئي. سمورو وقت حجري ۾ منهن ڏيکيو ويٺو هوندو هو.
حجري جي ٻاهران شاگرد اچي وهندا هئا ۽ شيخ اندران ويٺي ڪين درس ڏيندو هو.

مير «قانع» جو قول آهي ته (چار جوئي جي زماني ۾)، چار تماچي ۽ چار صلاح الدين
سان شيخ جي محبت هوندي هئي، ۽ پنهني شهرادن کي به ساڻس ئي ائينا عئيت هئي، چار جوئي
انهيءَ خوف کان ته مٿان شيخ کين حڪومت مائڻ جي دعا ڪري، پنهني شهرادن کي
ڪنهن بهاني سان دهليءَ قيد ڪري موڪلي ڇڏيو. چار تماچيءَ جي والده، روزانو شيخ جي
حانقاه تي حاضر ٿي، شيرازن جي واپسيءَ لاءِ دعائون گهرندي هئي. هڪ ڏينهن شيخ جڏي

مهران

۱۰ اچي ڪي سڌي بيت پڙهيا، جن ۾ نه فقط سندن موئن جي دعا هئي، بلڪ حڪومت مان جي به بشارت هئي. چنانچہ جلد ئي شهزادا نه فقط واپس آيا، بلڪ کين حڪومت به ملي (تفصيل ڏسو «تحفة الڪرام» ص ۱۸۲-۱۸۳-۱۸۴). چار تماچي ۽ تحت تي ويٺي، شيخ جي خدمت ۾ وڏي رقم حانقاه جوڙائڻ لاءِ پيش ڪئي. شيخ، مڪلي ۽ تي انهيءَ رقم مان هڪ عظيم الشان جامع مسجد ٺهرائي، جيڪا اڄ به چار نظام الدين جي مقبري جي سامهون خست حالت ۾ موجود آهي. شيخ مسجد ٺهڻ بعد سن ڪي حڪم ڪيو ته آئيندي پنهنجا مقبرا مسجد جي آسپاس ٺهرائين - پهريون سندن قبرستان پير آر (پير پٺي) تي هوندو هو - ان کان پوءِ مڪلي ۽ جي بهال تي مقابر ٺهڻ لڳا («تحفة الڪرام» ص ۱۸۳). مسجد مڪلي ۽ حوالو به شيخ ئي تجويز ڪيو («تحفة الڪرام» ص ۱۸۰). «مقالات الشعراء» ۾ آهي ته شيخ بدن تي ڪپڙو ڪون اڍو بندو هو، اوکڙو ڍڪڻ لاءِ ڪٿي ۽ جو هڪ ٺڪر پڙي پڙهندو هو ۽ هڪ ڳوٺ جو ٺڪرو رکندو هو، جنهن تي رات جو سهندو هو -

«وصح شيخ - روپا پرخند پارهائي نند ستر پوش و پوربائي فرش بود»
 («مقالات الشعراء» ص ۷۸).

پنهنجي حسب حال هليون شعر چيو ٿاين:

دو گرک پورپا و پوستکي دلکي پرورد درد دوستکي
 ايندڙ بس بسود جمالي را عاتقي رند لالائي را (۱)

«حديثه الاوليا» جي مصنف، بزرگ جو احوال هنن القابن سان شروع ڪيو آهي:

«آن صاحب کشف و کرامت، و آن جليل القدر عالي مرتبت، سر خليل مبارزان طريقت، سر دفتر عارفان حقيقت، خداوند خصائل مرغيب، جامع کمالات علميه و عمليه، محرم خلوت خانہ قدس، بار يافتہ مجلس انس، سرمست جام وحدت، محرق در دريای معرفت، محبوب دوالحلالي شيخ حسدين شيخ رشيد الدين جمالي.»

بزرگ جي سرتيبي ۽ ولايت، سلوڪ ۽ گرامت جو ذڪر ڪندي، ٻاگيو مصنف لکي ٿو:

«حورشد ليمان الاهي، و مڪاشف غير متناهي، به نوعي بڪاشانه وي پرتو انداخت که جميع اسرار عالم ملک و ملکوت بروي مڪشوف ساخت، تا آنکه هر روز صمد تلاميذ دانش اندوز از مجلس آن شمع دل فروزان تابان انوار مسائل علوم مي نمودند، و پذيريم آن تشبث اديال مطالب و مقاصد دين و دنيا حاصل کردند.»

(۱) تذڪرون احو شعر، «حبر العارفين» جي مصنف شير جمالي دهلوي ۽ جي نالي منسوب ڪيو آهي - ڏسو «رباع الشعراء» (وال دافستاني)، قلبي ورق ۱۶، ۱۷، ڪشجاده مير نور محمد خان ٽالپر.

شيخ حماد جو مقبرو مسجد مڪليءَ جي اتر اولهه ۾ مسجد جي نڙديڪ نهايت ويون حالت ۾ موجود آهي. «مقاتلات الشمر» جو صاحب لکي ٿو ته

«مرار متبرڪه اش درڪوه مڪلي پهلوي چار نندہ و جامع مڪلي مطاب اهل الله است».

(۷) جامع مسجد مڪلي: «تحفة الڪرام» جي قول مطابق اها مسجد شيخ حماد جماليءَ ٺهرائي. انهيءَ مسجد ٺهڻ بعد سن سلطان مڪليءَ تي پنهنجا مقابر ٺهرائڻ شروع ڪيا. هن وقت مسجد جون ديواريون ۽ چت خون ونگون سلامت آهن، باقي سڳجهه ويون ٿي ويو آهي. ديوارين جي اوچائي ۽ ونگن جي ساحت مان مسجد جي عظمت ۽ شانڪاريءَ جو اندازو ٿئي ٿو. پاڪستان جي محڪمه آثار قديمه جي ڪارپورڊاڙن مسجد جي ڀاتي ٻيل آثارن جي قازو سوت هڪرائي آهي. انهيءَ مسجد جي اتر-اولهه ۾ شيخ جماليءَ جو مقبرو چور وڃي ٿو. مسجد جي ٻاهران محراب سان لڳ «مائي مڪلي» (۴) جي مرار آهي. قاضي عبدالله جي مزار به اتر اولهه جي ڪنڊ ۾ آهي.

(۸) قاضي عبدالله بن تاج: اصل سيوهڻ جي قاضي مان هو. سندس بزرگ، عباسي خليفن طرفان سنڌ ۾ آيل گماشتن جو اولاد هئا. قاضي صاحب، بقول «تحفة الڪرام»
«در علم و اتقا مرجع کامل و مقصد اکمل يوده».

چوڻ ۾ اچي ٿو ته چار نظام الدين (المتوفي ۱۱۹۹ھ) جي زماني ۾ سندس لاش مڪليءَ ۾ ظاهر ٿيو، ۽ اهل محڪشف ۽ اهل دل بزرگن خواب ۾ سندس مدفن جو نشان پتو ڏنو. انهن ئي بزرگن مان ڪنهن خواب ڏٺو، جنهن ۾ کيس معلوم ٿيو ته جنازي جي نماز اهو پڙهائي، جنهن شعور جي عمر ۾ ٻڌڻ کان پوءِ هي وضو آسمان ڏانهن نه ٺهاريو هجي، ۽ نه سڄي سر پهنجي اوڳهڙ ڏئي هجي. آهاس ڪولا ڪئي ويئي، ليڪن انهيءَ مرتبي جو هڪو سائو هٿ ڪونه آيو. آخر چار نظام الدين هاڻ جنازي جي نماز پڙهائي، ڇاڪاڻ ته اهو بادشاهه ايس ٻهي دامن جو حامل هو («تحفة الڪرام»، ص ۷۲).

قاضيءَ جو مقبرو، تحفة الڪرام جي روايت مطابق، شيخ حماد جي مقبري جي ڀت ۾ آهي. «مڪلي نامه» ۾ مير علي شير لکي ٿو ته مسجد مڪلي جي هڪ طرف چار نظام الدين جي رانڪه آهي ۽ ٻئي طرف کان قاضي عبدالله جو مقبرو آهي. ٻي روايتن کي سامهون رکي ڀانئجي ٿو ته مسجد جي اتر-اولهه ۾ جيڪي زيون قبرون آهن، جن مان هڪ شيخ حماد جي آهي، انهيءَ جي قريب قاضي عبدالله جي مراد به آهي. قديم زماني ۾ دستور هو ته طالب العلم روزانو ۽ خاص طرح خمس جي ڏينهن، انهيءَ بزرگ جي مقبري تي حاضر ٿي هڪ سب ڪمال ۽ انشراح قلب و ذهي لاءِ دعا طلبي ڪندا هئا («تحفة الڪرام»، ص ۲۱۶).

(۹) چار نظام الدين: سنڌي، قرب ۽ محبت وچان، هن کي چار ننڍو (۱) ڪوٺين

۱۱. سن جي خانوادي جو آخري آزاد حڪمران هو، جنهن ۲۰ ربيع الاول ۸۲۶ھ کان ۹۱۳ھ تائين، سنڌ جي نه چوڌو ملڪ تي فرمانروائي ڪئي، بلڪ ماڻهن جي دٻين تي به تاحداري ڪئي. ڪائنات جو سدس پٽ چار فيروز ۽ خاندان جي پٽي هڪ شهرادي ڀر صلاح الدين جي وچ ۾ تخت ۽ تاج لاءِ خان جنگي شروع ٿي: ۹۱۳ھ کان وٺي ۹۲۷ھ تائين، سنڌ تي ڪڏهن صلاح الدين گجرات کان ڪٽڪ ڪاهرائي آيو، ڪڏهن فيروز سبي ۽ قنڌار کان ارغونن کي چاڙهي آيو: ارغونن نه فقط صلاح الدين کي فيروز جي مقابلي ۾ حشر ڪيو بلڪ فيروز جي به پڄاڻي آڻي آخرڪار سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي.

(۱) چار نظام الدين جي مقبري جي آئينءَ ديوار تي هيٺيون ڪتبو لکيل آهي، جنهن مان سدس نسباني تي روشني پوي ٿي:

«هذه مرقدآ ببناء الذية الرفيعة — السبعة السلطان الاعظم والعادل الاكبر ناصر العدل
والدين والدنيا والسلطان فيروز شاه، علي مرقد ابيه السببه السلطان نظام الدين شاه، بن
السلطان صدر الدين شاه، بن السلطان صلاح الدين شاه، بن السلطان ركن الدين شاه، بن — السلطان
فيروز شاه جل جلاله مدكه — وروح روح المفلوئين لهما — في تاريخ خمس عشر و ثمانمائة الهجرة»
انهيءَ ڪتبي مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته مير جو چار فيروز ۹۱۵ھ ۾ ٺهرايو، اها روايت غلط آهي ته
چار نظام الدين زندگيءَ ۾ انهيءَ مقبري کي ٺهرائي ڇڏيو هو.

نسباني جي سلسلي ۾ اهو ڪتبو نهايت ئي اهم آهي، ڇاڪاڻ ته تاريخ ۾ سن جي نسباني
۽ بادشاهن جي سلسلي ۾ ارحه پيچيدگيون پيل آهن. مير هڪ ڪتبو به انهيءَ سلسلي ۾ نادر آهي؛
چار نظام الدين جي پٽي وزير ۽ سڀه — الاز درياخان جو مقبرو، جنهن کي «سارڪه خان» جو خطاب هو،
چار نظام الدين جي مقبري جي قريب آهي، ان جي ٻاهرينءَ چوڌياريءَ جي ڏاکڻي دروازي مٿان هيٺون
ڪتبر آهي، جنهن ۾ پڻ اهو ئي نسب نامو مرقوم آهي:

«هذه المقام بمرخان الاعظم سارڪه خان، بن سلطان نظام الدين شاه، بن صدر الدين شاه، بن
صلاح الدين شاه، بن سلطان ركن الدين شاه، وهو المظفر علي مغلان الهري — والقدار ڪتبه
اعبد الدين بن محمود — احمد بن درياخان قهر الله له —».

اهو مقبرو ۸۹۵ھ ۾ درياخان پاڻ ٺهرايو هو، جنهن جي تصديق هيٺين ڪتبي مان ٿئي ٿي، جيڪو اوڀر
واري دروازي تي اڪريل آهي:

«هذه المقام في زمان حال الاعظم شان، سارڪه خان، بن سلطان نظام الدين شاه، سفي حبيب الله،
أفاز بنياد من جمادي الاول سنة خمس و ثمانمائة».

ٻهريون ڪتبي ۽ هري ۽ قنڌار جي مغلن تي فتح حاصل ڪرڻ جو اشارو آهي؛ اها فتح ٻاٻول «فرشته»
درياخان کي ۸۹۵ھ ۾ حاصل ٿي هئي، جنهن ۾ شاه بيگ ارغون جو ڀاءُ سلطان محمد سارجي
ويو ۽ سدس لشڪر کي شڪست ڏئي، سيويءَ تي ٻيهر قبضو ڪيو ويو. مير منصور مقابلي جي جاءِ
جو نالو «چلو، گير» لکيو آهي، جيڪو در اصل «چلو گير» آهي ۽ دره بولا ۾ پويي پائيءَ جي ويجهو
آهي درياخان، چار نظام الدين جو سمنهن ٻوليو پٽ هو، تنهنڪري پاڻ کي «بن چار نظام الدين»
سڏيندو هو.

چارند و نهايت تي ٺڪي، ڪردار ۽ گفتار جو سچو مشق ۽ جري ۽ خوش اطوار سلطان هو. جلد و حلال، شان و شوڪت، تدبير خواه فهم و فراست ۽ سندس ڪو ست ۽ ثاني ڪون ٿيو. سندس اڌ صديءَ جي حڪمراني سنڌ لاءِ رحمت ثابت ٿي. ملڪ ۾ امن امن هو، هر برڪت جو جواب ڪون هو؛ سنڌ جا ماڻهو سکيا ستايا ٿيا؛ سڄو ملڪ ريان ڪيان هو؛ ديداري ۽ دنياداري ٻئي ملڪ ۾ گڏوگڏ هيون؛ ديني ۽ دنياوي علومن جي اشاعت سنڌ جي چٽي ڪنڊن ۾ انتهائي عروج تي هئي؛ مدرسا ۽ حاتقاهون آباد، راج رعيت، امير خواه ساهي، سڀ آرام ۽ آسائش ۾ هئا. جيئن پاڻ زنده هو، تيئن ڪنهن به ڌارئين کي جرات ڪانه ٿي جو سنڌ ڏانهن اکيون کڻي نهاري.

چارن صدي جي باڪبازيءَ، زهد ۽ تقويٰ جون ڪيئي ڪهاڻيون سنڌ ۾ مشهور آهن. تاريخ ۾ خود ان جا ڪيترائي مثال محفوظ آهن. قاضي عبدالله جي جنازي نماز چارن صدي هن ڪري پڙهائي، ته هو -موري زندگي باوضو رهيو هو، ڪڏهن پنهنجي اوگهڙ ڪانه ڏسي هئائين. ٺٽي ۾ ڪيترا پير، فقير، صوفي ۽ بزرگ موجود هئا، ليڪن اهي وصفون فقط سنڌ جي سلطان ۾ موجود هيون. انهيءَ تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ سبب ئي هڪ روايت مطابق پير مراد شيرازيءَ جي جنازي نماز به چارن ئي پڙهائي. تاريخ ۾ آهي ته جڏهن هو گهوڙن جي ڪوڙ ۾ ويٺو هو، ته جانورن جي ٻليءَ تي هڪ گهمائي چوندو هو:

”خدا اهو ڏينهن نه ڪري، جو آءٌ سواھ غرا جي اوهان جي ٻليءَ تي ساري ڪريان دعا آهي ته ڪنهن به مسلمان جو خون منهنجي هٿان اوهان تي ساريءَ ڪندي نه وهي؛ آءٌ انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي خدا اڳيان قيامت ڏينهن شل شرمندو نه ٿيان!“

سندس هيٺين ۽ رباعيءَ مان به سندس سیرت ۽ ڪردار تي روشني پوي ٿي:

اي آنڪ ترا نظام الدين مي خواند تو مفتخري که مرا چين مي خواند
گر در ره دين از تو خطائي رفت شک نيست که ترا کافر لعين مي خواند

-هي مورخن، سنڌ جي انهيءَ نوڪنار سلطان جي تعريف ڪئي آهي، ۽ سندس دور کي امن ۽ سکون، ايمان ۽ اخلاق، نيڪي ۽ ديني بلنديءَ جو دور لکيو آهي. ”مقصودي“ جو مصنف لکي ٿو:

”در اوائل حال، طلب علم مي نمود، و در مدارس و خوانق ميگزرايند،
و بنات متواضع و حليق بود، بصفات پسندیده و اخلاق حميده متمف
و زهد و عبادت بدرجه کمال داشت.“

آخر ۾ لکي ٿو ته

”و فضيل و حالت او زياده ازان بود که همه اي ازان تحرير توان نمود.“

”مائر رحيميءَ“ جو مصنف لکي ٿو ته سنڌ جا بلڪ سوري هندستان ۾ به جهڙس ديدار،

مٺي، ۽ صاحب مصلحت بادشاه ڪونه ٿيو. اڪيري دور جي انهيءَ ڌرخ جو اهو قول وڙندار ۽ وڏي ۾ وڏو اعتراف آهي:

»درميان سلاطيس سنڌ ۾ ڪه ڪه درميان سلاطيس هندوستان بغيثت و حالت او ٿيوڊه.«

ساڳو مصنف لکي ٿو ته سندس دور ۾ عالم، بزرگ، فقير سڀ خوش حرم ۽ رعيت خواه سڀاهي فارغ البال ۽ آسوده حال هئا.

»دور مان دولت او، علما و صلحا و فقرا، در نهايت فراغت اوقات مي گذرانيدند، و سڀاهي و رعيت آسوده حال و مرفح الحال بودند.«

»مڪلي نامہ« جو مصنف »تعمه الڪرام« ۾ رقم طراز آهي:

»در زمائش علما و سادات و صلحا و عسوم خلق الله بر فلاحيت ڪلي، گذرانيدند، احياي سني بنوعي شروع بافت ڪه احدي بدون صوم و صلواة نبودي.«

سندس دور جي فراغت، خوشحالي، امن ۽ راحت جي شهرت اوري پري جي ملڪن تائين مشهور هئي. اهو زمانو ايران ۾ خاص طرح بادشاه گورديءَ جو هو. تهنڪري سنڌ جي سڪوڻ ۽ سلطان جي سرپرستيءَ ڪيترن علمائن ۽ فنڪارن کي سنڌ ۾ آڻي پهچايو. پنهنجي وطن کي خير باد چئي، هنن علم ۽ عمل جو چراغ هتي اچي روشن ڪيو. سولانا عبدالعزيز اڀري، پنهنجي سموري خاندان سميت هتي آيو، ۽ پوئين مان علوس جي اشاعت لاءِ مدرسو جاري ڪري، سوڻ طالب الميٰن جي آس ۽ بهاس پوري ڪيائين. علامه جلال الدين دواني سنڌ ۾ اچڻ لاءِ تيار ٿيو. راه خراج به ٻهٽو، ليڪن عمر رسيدگيءَ سبب سفر جي مصوبت برداشت ڪري نه سگهيو. هن پنهنجا ٻه جيد شاگرد، مير شمس ۽ مير معين، موڪلي لاءِ جن اڻ پهچي دمي ۽ ذهني علومن جي اشاعت ۾ پڪڙڻ ڀل پورو ورتو. اهڙيءَ طرح سنڌ جي انهيءَ ليڪ نهاد سلطان جي سڻي ۾ ڪيترا بيروني خاندان سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا، جن شاهي سرپرستيءَ هيٺ سنڌ کي وڏو فائدو رسايو.

چار نظام الدين جو اهو سلوڪ فقط پنهنجي هر مذهب رعيت سان نه هو، بلڪ سنڌ جي غير مسلم رعايا به انتهائي امن ۽ آسودگي ۾ هئي. تاريخ ۾ ڪيترن هندو اميرن جا نالا اسان کي ملن ٿا، جيڪي سندس دور ۾ حڪومت جي نهايت اهم عهدن تي فائز هئا. عام هندو به مسلمان رعيت وانگر خوشحال ۽ فارغ البال هئا. مذهبي ڌوئي ۽ ديني دنگا فساد اصل ڪونه هئا، بلڪ انهيءَ قسم جو تصور به موجود نه هو.

سلطان پنهنجي چوڌاري مجلس خواه مصلحت، ملڪي ڪاروبار خواه حڪومت جي نظام هلائڻ لاءِ چيڊا چيڊا ماڻهو رکيا هئا: وڏو سردار شمس بادشاه هو. تاريخ ۾ اسان کي سندس متعلقن مان ڪوبه هڪ ماڻهو غلط قسم جو ڪونه ٿو ملي. درياخان ابتدا ۾ هڪ لاوارث چوڪرو

هو: بادشاه منجهس ڪارڪردگيءَ جا جوهر ڏٺا: هاڻ وٽ آئي سندس پرورس ڪيائين ۽ اعليٰ پيچائي تي کيس قربت ڏنائين: معمولي ملازم جي درجي تان کيس مٿي ڇاڙهيدي ڇاڙهيدي، وزيراعظم جي عهدي تائين رسايائين: سنڌ جي فوجن جي سپه سالاري ۽ سندس سپرد ڪيائين: «مبارڪ خان» ۽ «خان اعظم» جا خاصا خطاب ڏئي، سندس برتوبلند ڪيائين ۽ آخر ۾ کيس پنهنجي فرزنديءَ سان سرفراز ڪري، عروج ۽ اقبال منديءَ جي آخري منزل تائين پهچايائين. مردم شاس سلطان جي انهيءَ منتخب ڪيل مائهو۽ پنهنجي ڪارڪردگيءَ سبب، بادشاه جي رندگيءَ ۾ نه بلڪه حلائي ڪندي ڪندي، سموريءَ سلطنت جو گهٽ اوچو رکيو، بلڪه سلطان جي وفات کان پوءِ به اهوئي اڪيلو اسر هو، جنهن سنڌ جي آزاديءَ لاءِ پورا ۱۲-۱۳ سال سليل جدوجهد ڪيو، ۽ پنهنجي جثري سمن کي اتي ۾ داخل ٿيڻ نه ڏنائين. اتي جي دروازي اڳيان ٿوندي ٿوندي جڏهن هاڻ شهيد ٿيو، ان کان پوءِ اتي جو ڇا، بلڪه پوريءَ سنڌ جو دروازو غرن جي غلاهيءَ لاءِ کلي پيو. انهيءَ تسر جي مردم شناسيءَ جا ڪيئي مثال سلطان نظام الدين جي تاريخ ۾ اسان کي ملن ٿا. اهوئي سبب هو، جو سندس سلطنت مستحڪم، ملڪي نظام محڪم، ۽ سموري سنڌ رهاڪن کان مٿي، ڄام نظام الدين جو مقبرو، جنهن جي واکاڻ «مڪلي نامہ» جي مصنف ڪئي آهي، تعمير ٿيڪاريءَ جو نهايت ئي نادر نمونو آهي. تعمير ۾ مختلف طرون کسي هڪ ٻئي ۾ ملائي، اهڙيءَ طرح پوست ڪيو ويو آهي، جو تعميري تاريخ ۾ ان جو مثال بلڻ مشڪل آهي. تعمير ۾ گجراتي، هڏو، اسلامي ۽ خالص سنڌي اثر موجود آهي؛ ۽ انهن سڀني طرزن جو هڪ گڏيل گلدستو تيار ڪري، ٺهرائيندڙ پنهنجي ڪشاده دلي، وسعت قلبي ۽ حب الوطنيءَ جو ثبوت ڏنو آهي؛ ازان سواءِ انهيءَ تعمير مان اسان کي اهو به معلوم ٿئي ٿو ته مٿي جي هاڻيءَ کي فنون لطيفه سان ڪيتري قدر دلچسپي هئي ۽ هن پنهنجي ذوق جي آسودگيءَ لاءِ ڪيڏو شاهڪار تخليق ڪيو آهي.

آئينءَ ۽ ديوار تي لڳل ڪتبي مان، جنهن جو ذڪر لغت نوٽ ۾ ڪيو ويو آهي، معلوم ٿئي ٿو ته سندس انتقال بعد ڄام ابروز اهو مقبرو ٺهرايو، تعمير مڪمل ٿي نه ٿي سگهي، هو سنڌ ۾ تخت تاج لاءِ جنگ وجدل شروع ٿي ويو، جنهنڪري نه گنبد ٺهي سگهيو، ۽ نه عمارت جو رٿيل نقشو مڪمل ٿيو. اندر ۾ قبرون آهن، جن تي ڪوبه ڪتو لڳل ڪونه آهي، جنهن مان معلوم ٿي سگهي ته منجهانئس انهيءَ حوشيار ۽ نيڪ نهاد سلطان جي ابدي آرامگاهه ڪهڙي آهي.

(۱۰) پير شايخ جيڻو ولد شيخ نعمت الله: اولاد شيخ بهاء الدين ملهائي، سندس والد -س- جي پوئين زماني ۾ اتي آيو ۽ اتي مستقل قیام ڪيائين. «تحفة الکرلر» ۾ مير علي شير لکي ٿو ته شيخ نعمت الله وڏي ڪراست ۽ ڪمال جو بزرگ هو.

«وحدود مسعود شير بوهو و ڪمال و فرط ڪراست بعض نعمت خدا بوده (۷۳۸)»

سندس مراد شيخ جڻي جي پٺيان آهي. شيخ جيئو به پنهنجي والد هزارگوار واسڪر وڏو ڪاهي ۽ ڪراست جو صاحب هو. ولايت ۽ عرفان جي ڪمال سبب سندس لقب ”چراغ مڪلي“ مشهور ٿيو. سنڌي ۾ ”شيخ جيئو“ مڪلي ۽ جوڌپور ۾ ”کيس سڏيندا آهن“. سڀڪن ماه، پهرئين مومرتي، قدر رسائي کان وٺي اڄ تائين سندس مقبري تي ميلو لڳندو آهي. ”تعمه الڪرام“ ۾ آهي ته

”هر سال بتاريخ موصوف مجمع ترڪ مهدي گرديد حيدر از شهر و بيرون
لب. آنجا اعياندايند، و فقيران وجد و سماع آغاوند، غريب حالتي
مشاهده گردد.“

مير صاحب وڌيڪ لکي ٿو ته

”در تمام کوه مڪلي اين درگاه هر ط نورانيت مستضي است. اهل زيارت
باستعداد همتي فائز حاجتند.“ (۲۴۸)

شيخ عليه رحمة جي مراد مٿان وڏو ٿيو آهي. اندر ڪيتريون قبرون آهن، جن مان ڏاکڻي طرف کان شيخ جي مزار ملندي آهي. سندس مقبري جي چوڌاري وڏو قبرستان آهي. اڄ ڪالھ مقبرو برست طلب آهي؛ اسڪان آهي ته چند سالن ۾ ديواريون ۽ گنبذ ويهي وڃن.

(۱۱) ڀيرو آساف: مخدوم عربي ۽ (المتولي ۱۹۸۰) جو ڀاءُ، بطول ”تعمه الڪرام“ ۾ ”ملڪ مجذوب واصل محبوب“، مخدوم ميران جونپوري جو معتقد هو. هالا سندس وطن هو، ليڪن هن بزرگ ٿئي ۾ وقت گذاريو. وفات بعد اتي ڪيائين. مڪلي ۽ تي ڏان ٿيو، هن وقت سندس مقبرو ڏال ۽ ٿل، رستي جي رند تي عبدالله شاه جي قريب آهي.

(۱۲) مرزا خسرو خان چرڪس: ترخاني دور جو امير ڪير، ملڪي سياست ۽ سلطنت جي نظام ۽ انتظام تي حاوي هو. مرزا جاني ۽ جي دور ۾ خاص طرح ه جي وفات کان پوءِ اهوئي هڪ امير هو، جنهن کي اقتدار حاصل ڪيو. مرزا غازي ۽ ڪمڻي ۽ سنڌ جي واڳ ورتي، جنهنڪري ملڪي ڪاروبار سمورو مرزا خسرو جي حوالي ٿيو. ڪجهه وقت بعد جڏهن مرزا غازي ۽ جي اک کلي ۽ هن سمورو ملڪ خسرو جي قبضي ۾ ڏٺو، ان وقت هن سندس قوت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهنڪري ملڪ ۾ انتشار پيدا ٿيو. هر چند وڏي جدوجهد بعد مرزا غازي ۽ خسرو جي قوت ۾ ڪمي آندي، ليڪن ان کان پوءِ به سندس اثر ۽ اقتدار ۾ ڪو خاص فرق ڪونه آيو. مرزا جڏهن قنڌار جو گورنر ٿي ويو، تڏهن مجبوراً وري به خسرو کي پٺيان نائب ڪري ويو.

۱۰۲۱ھ مرزا غازي ۽ اوچتو انتقال ڪيو. غلط فهمي پيدا ٿي ته خسرو جي پٽ پائيخان، ٻيءَ جي رستي صاف ڪرڻ لاءِ پنهنجي ولي نعمت کي زهر ڏيئي ماريو، ليڪن بعد ۾ اها

ميران

خط مهيني دور تي وڃي (۱). انتقال کان چند مهينا اڳ مرزا غازي ۽ کي سند مان شڪايتون پهتيون ته خسرو سموري ملڪ جي آمدني پاڻ کائي وڃي ٿو، ۽ ملڪ جي بهبودي ۽ سرڪاري حرائي لاءِ پاڻي به ڪونه ٿو بچائي. مرزا کيس قنڌار گهراڻي جو حڪم ڪيو: خسرو تيار ٿي قنڌار لاءِ روانو ٿيو، ۽ اڃا سڄي حالت تائين پهتو، ته مرزا غازي جي انتقال جي کيس خبر پئجي. سوئي ٿي پهچي، هن ترخاني خاندان جي هڪ ڪمسن شاهراڌي، مرزا عبدالعلي، بن مرزا فرخ، بن مرزا شاه رخ، بن مرزا احمد باقي ۽ کي تخت تي وهاريو. حيال هوس ته تخت نشيني بعد جهانگير بادشاهه کان مسند گهراڻي وٺندو، پر حالت ۾ خطرو ٿيو ته سادا جهانگير ڪو ڌاريو امير سنڌ تي موڪلي ترخاني سيادت کي سنڌ مان غتر نه ڪري ڇڏي. جهانگير وٽ اجير ۾ (۲) جڏهن مرزا غازي جي انتقال جي خبر رسي، ان وقت هن بهرين ته مرزا عيسيٰ ٽائي ۽ هي گورنري ۽ لاءِ حڪم صادر ڪيو، ليڪن اهو رد ڪري وري مرزا دستر مصويءَ لاءِ فرمان ڪڍيائين. جهانگير کي جڏهن عبدالعلي جي تخت نشيني ۽ جو حال معلوم ٿيو، ان وقت کيس سخت خطرو ٿيو ته مرزا خسرو چالاڪي، ٻانڊ پير ۽ قوت وارو امير آهي؛ امڪان آهي ته هو سرحد تي حاڪمن کان مدد وٺي، عبدالعلي جي ڦاٽي ۾ سنڌ کي آزاد ۽ هڪراڻي ڇڏي: تنهنڪري بادشاهه جيئن مرزا دستر ٽاري ڪري ٿي پهچي، ان کان اڳ ٻئي هڪ امير مير عبدالرزاق (۳) کي اتي موڪلي ڏنو، ۽ پنهان مرزا دستر به اچي پهتو. بادشاهه جي حڪم مطابق، مرزا دستر، ترخاس جي سڄي قبيلي کي، خسرو ۽ عبدالعلي سميت، مير عبدالرزاق جي ڏيهي هندوستان موڪلي ڏنو. عبدالرزاق اجير جي منزل تي بادشاهه وٽ سڀي کي حاضر ڪري، ”مظفر خان“ جو لقب حاصل ڪيو.

”ترخان نامہ“ جي مصنف جو قول آهي ته جهانگير، مرزا عبدالعلي ۽ خسرو خان کي بند بچائي ۾ وجهي ڇڏيو. عبدالعلي ڪجهه وقت بعد، نورجهان بيگم جي شفاعت تي رها ٿيو، ۽ خسرو خان جيلخاني ۾ ئي فوت ٿي ويو. ”تحفة الڪرام“ جي مصنف لکيو آهي ته عبدالعلي

(۱) ”ذخيرة الخواصين“ جي مصنف شيخ فرید بکريءَ جو قول آهي ته پائيهان کيس مصنف شريف تي قسرن کڻي ٻڌايو ته هن مرزا کي زهر ڪونه ڏنو، بلڪه هو عياشي ۽ ڪثرت شرابوشيءَ سبب صحت وڃائي ويٺو هو، ۽ انهيءَ ڪري قبل از وقت سندس انتقال ٿيو. طاب الله پائيهان، مرزا جي انتقال بعد جهانگير جي درٻار ۾ آيو، ۽ منصب حاصل ڪري هندوستان ۾ رهڻ لڳو، جتي مختلف عدتن تي سرفراز رهي انتقال ڪري ويو. سندس دفنگاهه ۽ سال وفات جو پتو نه آهي.

(۲) مرزا ۱۱ صفر ۱۰۲۱ھ جو انتقال ڪيو: اها خبر بادشاهه کي اجير ۾ ۲۷ ربيع الاول ۱۰۲۱ھ جو پيئي (”نورڪ جهانگيري“، ص ۱۱۰ - مطبوعه نولڪشور)

(۳) مير عبدالرزاق مظفر خان معمر ٿي، ٻئي دفعي ٿئي جو گورنر ٿي آيو، ٿئي جي مسجد خضري ۱۰۲۲ھ ۾ انهيءَ امير ٺهرائي.

جي معزول ٿيڻ بعد، جڏهن سچو ترخاني قبيلو بادشاهه گهراڻي ورتو، تڏهن خسرو دلشڪستو ٿي، لاهري بندر کان ايران هليو ويو. «ذخيرة الخوانين» (ص ۱۶۳) ۽ «مائرا لاسرا» (ج ۲-ص ص ۸۵-۸۸) جا مصنف «ترخان نامه» واري قول جي تصديق ڪندي لکن ٿا ته خسرو خان ترخاني قبيلي سميت بادشاهه وٽ اچي حاضر ٿيو. هند بخاني جو اهو فقط «ترخان نامه» ۾ آهي.

ٿي جي ترخاني حڪومت ختر ٿيڻ بعد، خسرو جي مسئلن فقط مٿيون روايتون ملي ٿيون. ڪڏهن مٿو، ڪٿي مٿو، سنڌ ڇڏڻ بعد سندس زندگي ڪٿي گذري. اهو سڀ ڪجهه راز ۾ وهي ويو آهي.

سنڌي مؤرخن، خسرو خان جي بچندڙ تعريف ڪئي آهي. هو علم دوست، سخي، نيڪ، فريدوست، عبادت گذار ۽ ملڪداريءَ جي سڀني صلاحيتن جو صاحب هو. شيخ فرید بکري، «ذخيرة الخوانين» جو مصنف لکي ٿو ته

«او موصوف بصفت حسنه بود، اولاً زاهد، عابد، متدين، فريد دوست، و سخي پندريغ بود. سوال هيچ کس امر را رد نه نموده، و حسن سلوک بمرتب داشت که اگر او دعواي مرداري ميکرد، مردم بطوع و رغبت سرداريء او را قبول ميکردند، و ميرزا غازي را از ميان برميداشتند، به ايران مرزا دست انداختن او، قادر نشد.» (۱۶۲)

اهو قول مرزا جي هڪ معاصر مورخ جو آهي، جيڪو پاڻ سنڌي هو ۽ مرزا جي ابيءَ لطف الله پائين خان جو واقف ۽ ملاقاتي هو (ص ۱۶۲). مرزا غازيءَ پنهنجي دور اندر سندس پيشڪشيءَ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي؛ ليڪن پيشڪشيءَ نه ٿي، ڇاڪاڻ ته سندس واريه ونگو ڪري نه سگهيو. جڏهن فنڌار ويو ته هر چند دل ٿي گهريس، ليڪن سنڌ جي نهايت وري به سندس سپرد ڪري ويو. اها حقيقت آهي ته مرزا کي اهڙو اقتدار حاصل هو، ۽ سندس حسن سلوڪ عوام کي ايترو موڃي ڇڏيو هو، جو جيڪڏهن هو چاهي ها ته سنڌ تي پاڻ قبضو ڪري وڃي ها، ليڪن پنهنجي مرڻي خاندان جو انهيءَ حد تائين نه ڪا حلال هو، جو غازيءَ جي مرڻ کان پوءِ به ڪوشش ڪيائين، ته انهيءَ خاندان جي هٿن مان سنڌ جي حڪومت جون واڳون نه وڃن؛ ليڪن قدرت جي نصرت کي هو ٽاري نه سگهيو.

مير علي شير «قانع» لکي ٿو ته خسرو خان ابتدا ۾ ملا جاني بدريءَ جو ملازم هو، جتان مرزا عيسيٰ اول، کيس پاڻ وٽ گهراڻي، پهرين آفتابچيءَ جي عهدي تي رکيو، ۽ ان کان پوءِ سندس ذاتي جوهر ۽ خوبيون ڏسي کيس مختلف ڀرڳڻن جي عملداري ڏنائين. «خسرو خان چرڪس مسوب پهرڪس خان، از اولاد چنگيز خان که در دشت قباچاق حڪومت ڪرده، نخسب پيش ملا جاني بدري بود. مرزا عيسيٰ

ازو گرته آفتابي ساخت و بمائند جوهر ذاتي عشق غريب عملداري ۽ پرگت
 فرموده، در عهد ميرزا باقي برقي نموده، در عهد ميرزا جاني اسير والا اعتبار شد. *
 خسرو جي سخاوت، دريادني، ۽ نيڪ طبعي ۽ جي تعريف ڪندي، آخر ۾ ساڳيو معي
 لکي ٿو ته

«صاحب خير و توفيق، مثلي ڪسي درين زمين برنخواست ۽ آثاري ڪه ازو
 ماند، احدي از ملوک و امرا برعشرش موفق نشد.»

مير علي شير لکي ٿو ته ٺٽي ۽ ان جي گرد نواح ۾، خسرو خان ٺٽي جو ڪو رفاہ عام
 جون عمارتون جوڙايون۔ جهڙوڪ مسجدون، تلاءَ، ڪوه، وانگيون، ٻليون ۽ سافرخان
 وغيره۔ هن تي هن جي گهڻي ۽ گهڻي دولت صرف ٿي. مير صاحب جو قول آهي ته انهيءَ
 ڪارخبر ۾ هُنَ، هِنَ ڪري هت وڌو، جو هڪ ڏينهن خسرو پنهنجي جاءِ جي ڇت تي
 بيٺو هو، اوچتو سندس نظر پاڙي واري گهر ۾ پئي، جتي گهر جي مالڪيائي اگهاڙي تڙ ڪري
 رهي هئي؛ خسرو خان بيحد متلي برهه ڪار ۽ نيڪ بخت هو، اگرچہ اهو گناه ڪانئس پيغريءَ
 ۾ سرزد ٿيو، ليڪن ڪناري ادا ڪرڻ جي خيال کان هن چاهيو ته پاڻ کي الڌو ڪري
 ڇڏي. وقت جي علمائن کي ڪڏهن سندس انهيءَ ارادي جي خبر پئي، تڏهن کيس روڪيائون،
 ۽ انهن جي تجويز ۽ صلاح تي هن اهي عمارتون عوام جي آسائش لاءِ ٺهرائي، پنهنجو ڪنارو
 ادا ڪيو. عمارتن جو اهو تعداد (۳۶۰) علمائن کيس مقرر ڪري ڏنو هو.

مير صاحب لکي ٿو ته وفات کان پوءِ ڪنهن ماڻهوءَ کيس خواب ۾ نهايت ئي خوش ۽
 خورم ڏٺو؛ ڪانئس ٻيا ڪيائين ته انهيءَ مهربانيءَ جو ڪهڙو ڪارڻ آهي، جنهن تي مرزا
 جواب ڏنو ته «جيڪي خير جا ڪم مون ڪيا هئا، ۽ رفاہ عام جون جايون، مسجدون، خانقاهون
 ۽ ٻليون وغيره جوڙايون هي، تن جو ته مون کي هتي ڦالڻو ڪونه رسيو۔ انهن جو اجر ۽
 جزا ته مون کي دنيا ۾ ئي ملي وئي، ڇاڪاڻ ته اتي منهنجي نيڪنسي ٿي. هتي مون سان
 جيڪو پسڻ ٿيو، سو هڪ شرمسوس ۽ معمولي واقعي ڪري ٿيو؛ هڪ ڏينهن مان ڪاغذ
 لکي رهيو هوس، من جي ٿڙي تي هڪ سڪ اچي ويئي ۽ ان کي چوسڻ لڳي؛ مان تيسين
 ڦار روڪي ويهي رهيس جيئن مڪ من چئي پنهنجو پاڻ آڏاسي نه وٺي. انهيءَ واقعي سبب،
 جيڪو نه منهنجي ڏيان ۾ هو ۽ نه مان ڪنهن خاص خيال ڪري ٿي ائين ڪيو هو، منهنجا
 سورا گناه ڏوهي ويا. (تذكرة الڪرام، ج ۳، ص ۹۱-۹۲)

«مقالات الشعراء» ۾، مير قانع مڪي وارو واقعو لکندي، مثال طور هيٺيون شعر ڏنو آهي:
 خاطري موري چو کني شاد تو خاند بهجت ڪسي آباد تو

اهو واقعو غلط هجي يا صحيح، اهو خواب سچو هجي يا ڪوڙو، ليڪن ان مان اهو ته
 اندازو ٿئي ٿو ته ماڻهن کي خسرو جي لاءِ ڪيڏي نه خوش اعتقادي هئي، ۽ هُنن چڱين چڱين
 ڳالهين کي ڏانهن منسوب ٿي ڪيو.

مهران

اهالي عقيدت هئي، جنهنڪري سيد عبدالقادر ٺٽويءَ سنڌ جي اوليائن جو تذڪرو «حديث الاوليا» لکي سندس نالي سڃاتو ڪيو. مرزا خسرو جي نوڪ طبعي ۽ درويش دوستيءَ جو هي به هڪ ثبوت آهي، جو شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني عليه رحمۃ جي خاندان جو هڪ فرد ميان ڪانو قريشي جڏهن سنڌ ۾ آيو، تڏهن مرزا هن کي مستقل طرح ٺٽي ۾ رهائي ڇڏيو. پنهنجي معالي ۾ سندس رهائش جو بندوبست ڪيائين. آخر ۾ کيس پنهنجي نياڻيءَ جو به سنگ ڏنائين. اُتي جو قريشي خاندان انهيءَ سگهڙيءَ مان پيدا ٿيو، خسرو وقت جو امير ڪير هو، ڪنهن امير سان نياڻيءَ جي نسبت ڪري سگهيو ٿي، لڳ ڀڳ طبيعت جي رغبت ۽ بطرت جو لاڙو ٺيڪيءَ طرف هوس، تنهنڪري مٺي مائٽيءَ لاءِ امير ٿي نصير کي ترجيح ڏنائين. مرزا خسرو بيگ علم دوست ۽ شعرو سخن جو دلدادو هو. وقت جا ڪيترا عالم ۽ اديب سندس سرپرستيءَ هيٺ خوش گذران ڪندا هئا. سيد عبدالقادر سندس ئي سرور و ۽ سندس ئي داس دولت سان وابسته هو. «مقالات الشعراء» ۾، مير علي شير سندس چند شعر نمونن ڏنا آهن:

حرورا حاني تو در وقتي که از جان کرم   هر صباح و شام مي خواني بر اهل هم
 خالي درگاه رب المعلمين بائي اگر   از تو ناراضي رود جاني ز تن سوي عدم
 چند کس، گرد آرد دلهاي حلافت و انگهي   هر چه با شي باش بکسانست گدا و مستشر

(ص ۸۸)

امير خسرو دهلوي جي لعل جو هيٺيون شعر بطور سجع جي استعمال ڪندو هو:

خسرو از تو پناه مي طلبد
 اي پناه من و پناه همه

۳۶. رناه عام جون جابون، جيڪي مرزا خسرو لهرابون، هي سڀ اڄ ناپيد آهن. سڪن آهي ڪنهن عمارت، ڪنهن ڪوه يا ڪنهن مسجد جو اڄ نشان هجي به (۱)، ليڪن ڪنهن کي ان جي خبر ڪانه آهي. مڪليءَ تي هن هڪ خوبصورت راسڪ لهرائي هئي، جنهن جي تعريف ”مڪلي نامه“ جي مصنف ڪئي آهي: لکي ٿو ته

رسداين حا اگر ارواح قدسي   شود با زسره سوار انسي

بام ابرد چه نيکو حا يگاه است   فضايش جمله با ڪيره نگاه است - الخ

”مڪلي نامه“ ۾ انهيءَ راسڪ جي جاءِ وقوع بيان ڪئي وئي آهي، ۽ جاءِ جي تشبي جون مڪي، گالهيو ۽ ٻڌايون ويون آهن. اها راسڪ اڄ به زيورن حالت ۾ مڪليءَ تي موجود آهي، ليڪن ڪنهن کي خبر نه آهي ته انهيءَ جو جوڙائيندڙ ڪير هو ۽ جڏهن جڙي راس ٿي، ان وقت ان جي عظمت ۽ خوبصورتِي ڪهڙي درجي تي هئي. عام طرح اڄ ”ست چوڙهي“

(۱) ٺٽي مي مسجد دايگران سندس لهرابل آهي، جنهن جي ڪتبي تي تعمير جو سال ۹۹۷ھ (۱۵۸۸ع) مرقوم آهي. مسجد نهايت خوبصورت، مضبوط ۽ تعميري لحڪاريءَ جو بهترين نمونو آهي. چٽ ڪري پائي اٿس، چار ديواري سلامت ۽ محڪمه آثار قديمه جي حفاظت ۾ آهي.

هي ڦاٽي سان مشهور آهي۔ ڇاڪاڻ ته مٿن ڀلسن کان مٿين حصي تي پهچڻ لاءِ منجهس ڏاڪڻيون آهن، تنهنڪري عوام مٿس اهو نالو رکيو. محڪم آثار قديمه جي ڊائريڪٽر مسٽر ڪوربال جو قول آهي ته ڦٽي لحاظ ۽ عمارت سازيءَ جي تقطي نڪله سان انهيءَ عمارت جو سموريءَ مڪانيءَ تي ڪو مثال هڪو نه آهي.

عمارتن جو مٿيون حصو ڪيري پيو آهي، ڀلسن وارا شين ۽ ديواريون موجود آهن؛ اندر معلوم ٿئي ٿو ته ڪي قبرون هيون، جيڪي بالائي حصي ڪيرڻ سبب لٽجي ۽ ڊهي ويون آهن. ڪوٽائيءَ بعد ممڪن آهي ته سندس ٻائيءَ مورا خسرو جي قبر به هڪري نروار ٿي پئي: ڇاڪاڻ ته اها عمارت هن پنهنجي دفن گاه لاءِ ٺهرائي هئي، تنهنڪري وفات ڪئي ۽ ٿي هجيس، لوڪن دستور مطابق سندس لاش اتي ئي دفن ٿيو هوندو.

مسٽر ڪوربال خاص طرح اها عمارت وٺي وڃي لاشن کي ڏيکاري، ڇاڪاڻ ته انهيءَ جي ٺڪاريءَ جو مٿس خاص اثر هو: کيس اهو به معلوم هو ته ان جو نالو ”ست چوٽي“ آهي. راتر المعروف ”مڪلي نادر“ جي معرفت کيس پڙايو ته اها عمارت خسرو خان جي راتڪن کان سواءِ ٻي ٿي نٿي سگهي.

(۱۳) **مرزا عيسيٰ ڦاٽي:** مرزا عبدالعلي بن مرزا عبدالخالق ترخان (۱)،

شاھ بيگ ارغون جي اميرن مان هو، ۽ سالن گڏ (۲۶-۹۲ھ) سنڌ ۾ آيو. شاھ حسين جو به دست راست رهيو. ۹۶۲ھ ۾ شاھ حسين لاولد فوت ٿيو، جنهنڪري اُهر سنڌ تي سلطان محمود بکري قابض ٿيو، ۽ لولر سنڌ مرزا عيسيٰ جي حصي ۾ آئي. ۹۷۵ھ ۾ مرزا عيسيٰ فوت ٿيو. ساڳئي سال سندس پٽ مرزا باقي تخت تي ويٺو، جنهن سخت ظالمانه (۲) زندگي گذارڻ

(۱) ان کان اڳتي چيو هجي ”نورخان نادر“ هن طرح ڏنو آهي: مرزا حسين ترخان، بن مرزا عبدالعلي ترخان، بن مرزا نورالله ترخان، بن مرزا فضل الله ترخان، بن امير امڪنش، بن امير ايڪوئس، بن امير ايلهي، بن العائتو خدايده، بن ارغون خان، بن ابلانسان، بن هلاڪو، بن چنگيز خان، بن ٽولي خان. (۲) ”نورخان نادر“ جي مصنف، مرزا جي مٿاس جا ڪيئي مثال ڏنا آهن. سندس سورو واٽ پهچي حادان جي ويجهڪيءَ ۽ گذرڻو هن اهائي ڪوشش ڪئي ته جيئن هڪو ترخان به ٻچي، جو تخت جو دعويدار ٿئي، ڇانهن سندس دور ۾ ڪيئي افراد ملهجي ويا، ۽ ڪيترن وڃي هندوستان ۾ پناه ورتي.

(الف) سندس ڀاءُ مرزا جان بابا تخت جو دعويدار هو، تنهن مان سندس ڪيتريون وڙهيون ٿيون، آخر سيد علي ٺٽويءَ کي وڃي ۽ آئي مرزا باقيءَ مصنف تي سالن صلح ڪيو (”مقصود“، ۱۱۳)؛ بادگار مسڪين جيڪو سندس پيڻ بيگه بيگي آغا بست مرزا عيسيٰ جو مڙس هو، تنهن مان پڻ مصنف تي پرچاءُ ڪيائين؛ جڏهن صلح بعد اڄ وڃي شروع ٿي، تڏهن هڪ ڏينهن ٻنهي کي پاڻ وٽ گهرائي قتل ڪرائي ڇڏيائين. مرزا خان بابا جي مزار جو هڪڙو هي آهي:

ورن عقل از جنون بصرا رفت

حان بابا ز دار دنيا رفت

۴۰- ۱۰۱۷ = ۹۷۷ھ

صائب از غيب گشت قارمست

طرح ميم است قبا يکي تاريخ

۴۰

(ڏسو ٻئي صفحي تي)

بعد ۱۹۳۰ھ ۾ خودڪشي ڪئي. کاتس پوءِ سندس پٽ مرزا پائنده بيگ (ستوفي ۱۰۰۰ھ) تحت نشين ٿيو؛ دماغ ۾ فور هوس، تنهنڪري حڪومت هلائڻ کان عاجز هو. سندس پٽ

(آبدل اڳئين صفحي تان)

وٽس «هوئي» ۽ «موني» ٻائي ۾ جلاد هوڏا هئا، جن کان اهي ڪڏا ڪم ڪرائيندو هو. يادگار مسڪين ۽ جان باپ کي ماري ٻڌو، انهن کي حڪم ڏنائين ته يادگار جي گهرواريءَ ۽ ان جي ٻن معصوم پٽن کي به ماري ڇڏين. ڇاڪاڻ ته انهن ٽن مظلومن جون سيون به ڏڍ کان ڌار ڪيون.

(ب) مرزا غالب، مرزا صالح بن مرزا عيسوي جو پٽ، سندس ڀائٽيو هو. کيس پنهجي ڌيءَ سان منسوب ڪري، هڪ دفعي جاگير ڏيڻ جي دلاسي تي پاڻ وٽ گهرائي، سندس پيشانيءَ تي چمي ڏني، کيس ڪمري ۾ اندر وٺي ويو هوئي ۽ موني اڳ ٽي تيار بيٺا هئا، هن لنگهڻ سان هن جو ڪم پورو ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ به ڦاٽ هن جو گهر، مال، ستاڻ غيٽ ڪيائين، بلڪه سندس ننڍڙي پيڻ ۽ ڏڏيءَ کي به بند پياني ۾ وجهي ڇڏيائين.

(ج) مرزا جوهر سندس ڀاءُ هو؛ ملا جان محمد ڪو ابتدا ۾ مرزا ٻائيءَ جو معلم به هو، سو هن جي پاڙي ۾ رهندو هو؛ ٻائيءَ ملا کي چرچ ڏني، جنهن تي هڪ ڏينهن هن اچي لڙباد ڪيو ته مرزا جوهر سندس لڙائيءَ کي هٿ وڌا آهن؛ انهيءَ ڪوڙي بهتان تي مرزا ٻائيءَ کيس گرفتار ڪري جيل ۾ وجهي ڇڏيو. جيئن سندس قتل لاءِ هو حڪم ڪري ٿي ڪري، ان کان پهرين مرزا جوهر ڪنهن ترڪيب سان بدبديهيءَ سان ڀڄي گم ٿي ويو. مرزا ٻائيءَ حڪم ڪيو ته جتي ملي کيس قتل ڪيو وڃي، لوڪن هن جي قسمت هلي، جو آخر ڀڄي ويو.

(د) پوراني خانوادي جو هڪ جيد عالم بزرگ ميرڪ عبدالرحمن بن شيخ ميرڪ به مرزا ٻائيءَ جي حڪم تي ذائق قتل ڪيو ويو (تذڪرل «معصومي» ۲۱۴)؛ ميرڪ جي مزار جو ڪتبو هي آهي:

ميرڪ چو شهيد شد بگدتم يا غلبه که سال آن نوشتي

گلستا که نوشتن و برآمد تاريخ ز «ميرڪ بهشتي» ۹۸۷ھ

«معصومي» ۲۱۴ ۾ آهي ته ان ڏينهن عيد الفطر جو ڏينهن هو. سندس مزار مڪليءَ ۾ ميرڪي مآذن جي قبرستان ۾ آهي.

(ه) مرزا ناصر بن مرزا عيسوي اهي ظلم ڏسي، پاڻ بيمار ٿي بيماريءَ تي پنهجي رهيو. هن خوف کان پاڻ کي گونگو، منڊو، شل ۽ اٿل وٺڻ کان لاچار ڪري ڇڏيو. جيڪڏهن ڪٿ تي وڃندو هو، ته ڪو ماڻهو حسين کيس جهلي نه وڃي، نيسين ويهي نه سگهندو هو؛ اهو اگرچہ هن بهانو ڪيو هو، ليڪن اهڙيءَ طرح ان کي بيهائين، جو ماڻهن سچ پچ کيس معذور سمجهيو. خود هڪ دفعي مرزا ٻائي پاڻ اچي کيس ڏٺو؛ زبردستي اٿاري واريائوس، ليڪن هن سان پلسو ڏني وري ڪيري ويو. جيئن مرزا ٻائي چيلو هو، نيسين هن اهو ڦاٽڪ نهايت هوشياريءَ سان لائم وکيو، ۽ انهيءَ سبب ڪري ڀڄي به ويو.

(و) سندس ٻيو ڀائٽيو، شاه بابا بن مرزا جان بابا، جان ڀڄائي هندوستان هليو ويو. جڏهن مرزا جاني سن جي حڪومت ختم ٿيڻ بعد، هندوستان پهتو، ان وقت کيس هٿ ڪري، اُتي واپس موڪليائين.

(د) مرزا عيسوي ٽامي به سندس ڀائٽيو هو؛ جيئن مرزا ٻائي ڏندو هو، تيئن هو به پنهجي ڏاڏن ۾ لڪو پيو هو؛ ٻائيءَ جي سرڻ بعد، جاني بيگ کيس موٽائي آندو.

(ڏسو ٻئي صفحي تي)

مرزا جانيءَ واڳ ورتي، جنهن کان سنه ۱۰۰۰ھ ۾ خان خانان مرزا عبدالرحيم خان سنڌ ورتي. مرزا جانيءَ ۱۰۰۸ھ ۾ برهاپور ۾ وفات ڪئي. اڪبر اعظم سندس پٽ مرزا غازيءَ کي بطور گورنر جي سنڌ تي فائز رکيو، جنهن ۱۰۲۱ھ ۾ قنڌار جي گورنري ڪندي رحلت ڪئي. مرزا عيسيٰ ثاني جنهن جي لاءِ ”ترخان نامہ“ جو مصنف چوي ٿو ته

ز ترخانيان مثل او گوهری، نياورده از آسمان ديگري۔

جنهن جي حويعورت ۽ پيشل راتڪ مڪليءَ تي آهي، ۽ ”مڪلي نامہ“ ۾ جنهن جو ذڪر نهايت دلريب انداز ۾ ڪيو ويو آهي، سو متين مرزا عيسيٰ جو ڀوتو، مرزا جان بابا ( ) جو پٽ، ۽ مرزا باقيءَ جو ڀائٽيو هو.

سميج مان سندس والد شادي ڪئي هئي، جنهن مان مرزا عيسيٰ ڄائو. پنهنجي مائٽڪي لڳ، جيڪا سنڌ اندر وڏي رور واري هئي، تنهن جي کيس پستي حاصل هئي. مرزا باقي حاض ٻنهنجي آڪهر مائٽن شروع ڪئي، ان وقت مرزا عيسيٰ، پنهنجي مائٽن وٽ وڃي پناهگري ٿيو هو. باقيءَ کيس هٿ ڪرڻ جي انتهائي ڪوشش ڪئي، ليڪن سميجن جي پناهگزين کي حاصل ڪري نه سگهيو.

”تاريخ طاهريءَ“ جو قول آهي ته مرزا جانيءَ جي فوت ٿيڻ بعد، مرزا غازيءَ ۽ حڪومت جي ارڪانن ۾ جڏهن اختلاف ٿيو، ان وقت مرزا خسرو، ابوالقاسم سلطان، ۽ ٻين اميرن مان گڏ مرزا عيسيٰ به شامل ٿيو. خيال هوس ته جيڪڏهن غازيءَ کي شڪست آئي، ته سنڌ جي حڪومت جي مسئلن اڪبر کان هو پنهنجي لاءِ حاصل ڪندو. هڪ ته امير امرا، جن جي ان وقت هلندي پڄندي هئي، سي سڀ مرزا غازيءَ جي مخالف هئا، ۽ مرزا عيسيٰ جي شرڪت سبب سڀني جي هٿدردي مرزا سان هئي؛ ٻيو ته سنڌ جي سميجن جو قبيلو، جيڪو ان وقت قوت ۽ ڪثرت تعداد سبب سنڌ جي سڀني قبيلن ۾ برڪ هو، اهو سندس پٺيان هو. ”طاهريءَ“ جي مصنف

(آندل اڳئين صدي تان)

اهي ڪلور ته هن پنهنجي گهرائي سان ڪها: ان کان به زياده ظلم رحمت سنا، حاڪمت ۽ سندس مزاج ۽ وحشت ۽ دماغ ۽ قنور پيدا ٿي پيو هو؛ تخت وڇڻ جي خوف کان هن قتل ۽ غارتگري ٿي. بعد تائين شروع ڪري ڏني، هو سڄو ملڪ ويران ۽ بيزار ٿي پيو. آخر انهيءَ قنور سبب پاڻ به ڇڏي سالن بعد ديوانو ٿي پيو، ۽ هر وقت پيو چوندو هو ته ”اڄهو جان بابا مون کي مارڻ ٿو اچي“ ”اڄهو يادگار سڪين قبر مان اٿي مون کان بدلو وٺڻ ٿو اچي“ ”اهڙيءَ طرح خوف ۽ هراس وڃڻ هڪ ڏينهن پنهنجي پٽ ۾ ڇرو هئي، پنهنجي پڄاڻي آندائين. سندس مزار جو مڪتبو هي آهي،

”ولت يالت حضرت جنت المقامي الواصل اليل حوار الملك الرحيم ميرزا احمد باقي

بن ميرزا عيسيٰ ترخان درتاريخ هشتر روز محبر شهر شوال ۱۰۹۹ھ“.

سورجن جو قول آهي ته پنهنجي وڇڻين پٽ مرزا شاه رخ جي، جيڪو نصرپور جو پرڳڻدار هو، ٻوڏي فوت ٿيڻ (۹۹۳ھ) سبب ڇريو ٿي پيو.

(۱) مرزا عيسيٰ ثانيءَ جي مائٽن جان بابا جو مٽرو آهي. يادگار سڪين ۽ انهن جو سورو عيال به اتي مدفون آهي. (جان بابا جي مزار جي ڪتبي لاءِ ڏسو صفحي ۳۶ جو قلم پوٽ نمبر ۳)

هو ٽول آهي ته ”سندس اها اسيد پوري ٿي نه سگهي“. مرزا غازي ۽ ٻئي اسيرن کي حلائي ڏيڻ لاءِ حڪومت جو اندازو مستحڪم ڪري ڇڏيو: مرزا عيسيٰ تهڪري ناسيد ٿي پدشه جي درٻار ۾ آڱري هليو ويو. اهي واقعات سنه ۱۰۱۱ھ جا آهن (۱). ”ترخان نامه“ جو مصنف لکي ٿو ته جڏهن خسرو چرڪس ۽ مرزا غازي جو اختلاف ٿيو، ان وقت مرزا عيسيٰ غازي ۽ وٽ ايندو ويندو هو. هڪ ڏينهن پاڻ غازي ۽ وٽ ويٺو هو، جو هن حڪم ڪيو ته جيئن اڄ خسرو سار تي اچي تيشن کيس گرفتار ڪيو وڃي. مرزا عيسيٰ انهيءَ حڪم مان اختلاف ڪندي، کيس سمجهايو ته پنهنجن ٻراڻن اسيرن مان اهو سلوڪ نه ڪري، ليڪن غازي پنهنجي ضد تان نه لٿو. عيسيٰ ڏکيو ٿي درٻار مان اٿيو هليو آيو. اتفاق سان دروازي جي ٻاهران کيس خسرو گڏجي ويو. جنهن کي اشارو ۾ حقيقت حال کان آگاهه ڪري، پاڻ انهيءَ وقت لٿو ڇڏي، سڄي وٽ هليو ويو، ۽ انهن جي مدد سان سنه جي سرحد پار ڪري آڱري وڃي پهتو.

اختلاف جا جزئيات ڪهڙا به هجن، پهر حال سڀني مورخ انهيءَ تي متفق آهن ته مرزا عيسيٰ سنه جا وٽ غازيءَ جي اختلاف سبب ڇڏيا، ۽ سندس باقي زندگي مغل سرڪار وٽ مختلف عهدن ۽ منصبن تي بسر ٿي. اڪبر عيسيٰ جي پهچڻ بعد ۾ اڍائي سال جيئرو هو، خبر نه آهي ته انهيءَ جي دؤر ۾ مرزا مان ڪهڙو سلوڪ ٿيو، ليڪن جيئن جهانگير تخت تي ويٺو، تيئن کيس منصب ڏئي، دکن اماڻيائين.

”جنت مڪالي بمصوب عمده بطرح انتظار عاطفت ساخت، تمينات دکن لرمود.“

(”ماترا الامراء“، ۳۸۵-۳۸۶)

مرزا غازي جڏهن ۱۰۲۱ھ ۾ فوت ٿيو، ان وقت مسئلو پيدا ٿيو ته سنه تي نئون حاڪم ڪير موڪلجي. پٺيان خسرو چرڪس، انهيءَ خاندان جي هڪ حسن شاهزادي عبدالعبي بن مرزا رخ بن مرزا شاه رخ (متولي ۹۹۳ھ) بن مرزا باقيءَ کي تخت تي وهاري، جهانگير جي حضور ۾ سنه لاءِ عرضو موڪلي ڏنو. جهانگير انهيءَ خطري کان، نه بچاڻي عبدالعبيءَ جي نالي ۾، خسرو سرحد تي حڪومتن کان مدد وٺي سنه کي مرڪزي حڪومت کان آزاد ڪرائڻ لاءِ ڪا دعوت ڪرائي وڃي، مرزا عيسيٰ کي سنه ڏانهن موڪلڻ جو فرمان ڪڍيو.

عيسيٰ دکن کان حڏي اچي درٻار ۾ پهتو، تڏهن ڪن محرضگوي ان لاءِ به بادشاهه جا ڪن پريا ته ”مرزا زماني کان وٺي سنه جي حڪومت حوشاڻي ۽ آرومند رهيو آهي، پاڻ وڏو عقلمند ۽ اونهو آهي؛ ممڪن آهي ته وطن پهچي، آبائي حڪومت جو خواب ڏسي، خود مختيار آڻڻ جي ڪوشش ڪري، ۽ حڪومت لاءِ درد سرجو سبب بڻجي، بادشاهه کي اهو به خطرو هو ته ستان ڪڇ مڪران ۽ هرمز جي حاڪمن ذريعي ايران جي بادشاهه کان به انهيءَ سلسلي ۾ مدد وٺي.“

(۱) ”ترخان نامه“ ۾ آهي ته ۱۰۱۲ھ ۾ مرزا آڱري پهتو

بادشاه جي دل ۾ اها ڳالهه ويجهي وئي، جهڪري هن مرزا رستو معويءَ کي سنڌ جي حڪومت جو پروانو ڏنو، ۽ جيئن مرزا تيار ٿي پھچي، تن کان اڳ بادشاه مير عبدالرزاق معويءَ کي ٿي روانو ڪري ڇڏيو. بقول ”ترخان نامہ“ مرزا رستو بہ پٺيان ۱۰ سحر ۱۰۲۲ھ آجي پهتو. شاهي حڪم مطابق مرزا رستو ٺٽي پھچي، عبدالعليءَ کي معرول ڪري، عبدالعلي، خسرو چرڪس ۽ ترخان جي سموري اهل عيال کي مير عبدالرزاق جي ڏيهي دربار ڏانهن موڪلي ڏنو (۱).

مٿين روايت ”مائزالامرا“ جي آهي، جنهن جي قائد شيخ غريڊ بکري به ڪري ٿو، جيڪو نہ فقط سنڌي مورخ آهي، بلڪ مرزا عيسيٰ جو دوست عزيز ۽ تعلقدار بہ هو (۲):

لکي ٿو تہ

(۱) مير عبدالرزاق، انهيءَ معوي لڏي کسي وئي، اچيو جي سول تي وڃي بادشاه وٽ حاضر ٿيو. بادشاه انهيءَ ڪتابي تي، بقول ”ترخان نامہ“، کيس ”مظفر خان“ جو خطاب عطا ڪيو. ساڳئي ڪتاب جي مصنف جو قول آهي تہ بادشاه خسرو خان ۽ عبدالعليءَ کي قيد ۾ وجهي ڇڏيو، خسرو جيڪائي ۾ فوت ٿي ويو ۽ ڪجهه عرصي بعد عبدالعليءَ کي نورجهان بيگم جي سازش تي، بادشاه آزاد ڪري سندس روزيو مقرر ڪري، آصف خان جي سپيل ۾ ڏئي ڇڏيو، ۽ جڏهن جوان ٿيو، تڏهن سندس معوي منصب مقرر ٿيو. جيهانگير ترخان جي پٽ اهل عيال کي مرزا عيسيٰ ٺٽي جي حوالي ڪري ڇڏيو، جنهن بهت ڪشاده دليءَ سان عيسيٰ جي بگهداشت ۽ پرورش ڪئي. ”ترخان نامہ“ جو صاحب لکي ٿو تہ ”عبدالعلي ۱۰۳۹ھ ۾ انتقال ڪيو، مڪليءَ جي پهاڙيءَ تي، مرزا باقيءَ جي قبرستان ۾ عبدالعليءَ جي قبر موجود آهي، جنهن جي ڪتبي ۾ تاريخ وفات ۹ رجب ۱۰۴۰ھ آهي. قريبن لباس آهي تہ عبدالعلي جزوي منصب مقرر ٿيڻ بعد، ٺٽي موٽي آيو هجي، جتي ۱۰۴۰-۴۱ھ ۾ وفات ڪري ويو، يا ممڪن آهي تہ هندستان ۾ فوت ٿيو، جتان کڻي آئي مڪليءَ تي پهچي عزرون سان کيس دفن ڪيو ويو.

”دخيرة الخوانس“ جي مصنف انهيءَ سلسلي ۾ هڪ عجيب روايت بيان ڪئي آهي: لکي ٿو تہ ”جڏهن مرزا خسروءَ، عبدالعليءَ کي تخت تي ٺٽي واريون، ان وقت هڪ درويش کيس ڏسي، مشڪدي مرزا خسرو کي چيو تہ تون اهڙي معصوم کي ڇو ٺٽو ڇڏي تخت تي واريون، جو چار ڏينهن سرداري ڪري، سڄي ڄمار وڃي جيل ۾ پوندو!

”چرا اين حوال بيگناه را، براي سردار چن روزه محبوس مغد مي گرداني“ ص ۴۱۸

فتح فرید بکري لکي ٿو تہ ٺٽو بہ ائين -

”لو آن تاريخ تاحال محبوس است.“ ص ۴۱۸

اگرچہ بين سلسلن ۾ شيخ فرید جي ”تاحال“ جو مطلب سندس ڪتاب ۾ عام طرح ص ۱۰۶۰ھ آهي، پر هن سلسلي ۾ ڇاڪاڻ تہ مرزا عبدالعليءَ جي وفات حوالن ”ترخان نامہ“ جي ڏيهي ۱۰۴۹ھ ۽ مرزا جي ڪتبي مان ۱۰۴۰ھ معلوم ٿئي ٿو، تنهنڪري شيخ فرید جي ”تاحال“ مان ۱۰۴۹ھ کان ڪي سال اڳ جو ڏٺائو سمجهڻ گهرجي.

(۲) شيخ فرید لکي ٿو تہ ”مسود اين مجوعه شيخ فرید بکري کہ وطن بده از سد است، سبت دعاگوئي بہ آن سلسله عاليہ بر وجه اتم و اکمل دارد، و قرابت قريبه، هر لي مائين واقع است، از احوال آن ستوده، صفات، (ميرزا عيسيٰ ٺٽي) ڪمائيغي واقف است.“ ص ۲۸۸

”آز صوبہ دکن اورا طلیدہ خواستند کہ ہر نقد فرستند، از او نیز بدگمان

شدہ نہ فرستادند.“ ص. ۱۰۹-۱۶۷

بدگمانی متعلق وضاحت کندی لکي ٿو تہ

”مرزا عیسیٰ کہ از سالہای دراز، آرزوي حکومت ملک مورثی و خود

داشت، حالا کہ در آن جا برود، و با دارای ایران شاه عباس صفوي ساختہ

توسل او بنماید، و با حاکم کبچ مکران و هرمز کہ دران صلح واقع

شدہ اند توسل جستہ بہ اعانت انہا در آن جا بنماید، عری باید کہ کار

او ساختہ گردد.“

میں گواہی مان معلوم ٿئي ٿو تہ مرزا عیسیٰ کي جہانگیر ۱۰۱۰ھ کان پوءِ دکن

طرف موڪليو، جتان ۱۰۲۱ھ ۾ کيس سڌ جي لاءِ دربار ۾ گهرايو ويو، لکن بدگمانی

ببدا ائين سبب کيس سڌ ۾ موڪلڻ جي بجاءِ بقول صاحب ذخيره الخوانين، جاگير ڏئي راجپور

(گجرات) روانو ڪيو ويو.

اڪبريهين سال جہانگيري (۱۰۳۰ھ) ۾، شاهزادو حرم (شاه جهان) پيءُ مان ناراض

ٿي ٿئي آيو. ان وقت ٿئي جو گورنر شريف خان (بک چتر) هو (”نعمۃ الڪرام“ ص. ۹۴)،

جنهن شهرادي سان نہ لفظ برتاءُ ۽ سلوڪ سڻو ۽ شايدان شان نہ ڪيو، بلڪہ سائس جنگ

و جدل لاءِ تيار ٿيو: چنانچہ شہزادو ٿئي مان نڪري گجرات جي زميني دکن هليو ويو.

مرزا عیسیٰ ان وقت گجرات ۾ هو، جنهن شهرادي سان ار حد سلوڪ ڪيو۔

”و مرزا عیسیٰ ايگ ار رهنمويءَ بهشت و افرونيءَ طالع خود کہ ارباب

دول تحقيق ملهم نمي اند، اسان و شتران و زر نقد و جنس بسیار در

خدمت حضرت حديو زمانه پيشکش فرستاد“ (”ذخيرة الخوانين“)

ٻائجي ٿو تہ ۱۰۲۱ھ کان ۱۰۳۰ھ تائين مرزا عیسیٰ گجرات ۾ رهيو، جتان،

بقول، ”نعمۃ الڪرام“ ۱۰۳۷ھ (جہانگیر جي آخري سال) ۾ کيس چار هزاري منصب

ڏئي، ٿئي جو صوبيدار ڪري موڪليو ويو۔

”در ابتدای سال سي و هفت مجري، آخر سال جہانگيري، بمنصب چهار

هزار سوار اہالت تہ ياد.“ ص. ۹۴

”نعمۃ الڪرام“ ۾ مير قانع، مرزا عیسیٰ کان پوءِ مير ابوالبقا امير خان کي ٿئي جي

گورنرن واري فهرست ۾ لکيو آهي، حالانڪہ ”ماثر الاسرا“ خواه ”شاهجهان نامہ“ مان

معلوم ٿئي ٿو تہ مرزا عیسیٰ اڃا ٿئي پهتوئي سن ۱۰۳۰ھ تہ جہانگیر وفات ڪئي ۽

شاهجهان تخت تي ويھدي شرط، مرزا کي اتان بدلي ڪري ستر جي صوبي ۾ موڪليو ۽

شير خواجا کي سندس جاءِ تي ٿئي ۾ مقرر ڪيو.

”ماثر الاسرا“ جي عبارت هيءُ آهي:

«پس از اربعال جنت مکاني (جهانگير) در اثنای توجّه راياب فردوس آئيني (شاهجهان) (مرزا عيسي) بيات زمين بوس رسیده به ايامه دو هزار هزار و سه صد سوار بمصب چار هزاري دات و دو هزار پانصد سوار و ايامل ملک تنه کامرواي ملک خود گرید.» (۱) (۳۸۸-۳۸۵)

يعني جهانگیر پان مرزا عيسي کي اتي تي مقرر ڪونه ڪيو هو، بلڪ جڏهن بادشاه جو انتقال ٿيو، ان وقت شاه جهان آگري ويندي جڏهن گجرات ۾ پهتو ۽ مرزا عيسي سندس آستان بوسي ڪئي، تڏهن شاه جهان کيس اتي سوڪلڻ جو آرڊر ڪيو، ۽ آگري پهچي، جڏهن شاه جهان تخت نشين ٿيو، ان وقت شير خواجا کي نشين مقرر ڪري، پهرئين حڪمران کي مشوخ ڪيائين -

«لڳس بعد جلوس بر سر پر فرمائروائي، حسب اقتضاي وقت ضبط و ربط

آن ديار، به شير خواجا مخاطب به خواجا باقي خان تفويض پامت و مرزا بي نيل و سرلر از عرض راه معاودت نموده تهرلداري متنها و آن نواهي

مورد توازش گشت.» (۲) (سائر الاسرا ۳۸۵-۳۸۸)

شاه جهان جي سوانح نگار، يعني «بادشاه ناسر» جي مصنف عبدالحميد لاهوري ۽ انهيءَ سلسلي ۾ جيڪو مفصل بيان ڏنو آهي، اهو سموري معاملي کي صاف ڪري ٿو:

«بادشاه ناسر» جو مصنف لکي ٿو ته شاه جهان ۲۳ ربيع الاول ۱۰۳۷ھ جو آگري پهتو، جتي ۸ جمادي الثاني ۱۰۳۷ھ جو تخت نشين ٿيو (۲). گجرات ۾ جڏهن تخت نشين ٿيو، بادشاه پھتو، ان وقت ٻين سردارن سان گڏ مرزا عيسي به سلامتيءَ لاءِ حاضر ٿيو (۳). بادشاه اڳ ٽي مٿس راضي هو، جنهنڪري اتي ئي ۱۸ ربيع الثاني ۱۰۳۷ھ جو مرزا کي خلعت ڏني، اتي جي صوبداري ۽ جو فرمان ڏنائين.

«پامانه دو هزاري هزار و سي صد سوار، بمصب چار هزاري دات،

و دو هزار پانصد سوار سربرافراخت، بدان صوبه رخصت فرمودند.»

(۱/۷۹-۷۸)

(۱) اصل نالو سيد بادشاه خواجا، بادشاه سندس نالو شير خواجا رکيو، «خواجا باقي» خطاب ٿي جي صوبداري ۽ اُن سوڪل ٿي هندوستان روانو ٿيو، وات تي ۱۰۳۸ھ ۾ فوت ٿي ويو. «سائر الاسرا» ۳۸۸-۲ (۲) جهانگیر راجور جي سڙل ٿي ڪشمير کان لاهور ايندي، ۲۸ صفر ۱۰۳۷ھ جو انتقال ڪيو. داور بخش ٿوري عرصي لاءِ تخت نشين ٿيو. جمادي الاول ۾ داور بخش قتل ٿيو، ۽ ۸ جمادي الثاني ۱۰۳۷ھ جو شاه جهان تخت تي ويٺو.

(۳) «ترخان ناسر» جو صاحب لکي ٿو ته جنهن وقت جهانگیر فوت ٿيو، ان وقت شاه جهان ٻوني ۾ هو. مرزا عيسي ان وقت گجرات ۾ جاگيردار هو. هن گجرات جي صوبدار جي ڀڃڻ کان سواءِ، احمد آباد جي جامع مسجد ۾ شاه جهان جي نالي خطبو پڙهايو ۽ پان احمد آباد کان ٽيهن ميلن جي فاصلي تي «ڪمارهه» جي مقام تي بادشاه سان وڃي مليو، ۽ کيس احمد آباد جي صوبدار خان بادشاهي ۽ جي مبارڪ پيش ڪيائين.

«ترخان نامه» مان معلوم ٿئي ٿو ته بادشاهه اهو فرمان کيس احمد بهادر خان جي طرفان وقت ڏنو، ۽ کيس حڪم ڪيائين ته ٿئي جي صوبدار شريف الملڪ ٿي، جنهن صوبدار مان ٿئي ۾ سخت بدسلوڪي ڪئي هئي، گرفتار ڪري آڱري موڪلي. ميرزا عيسيٰ هڪ عرب سوار ۽ پنهنجو پٽ عنايت الله بادشاهه جي خدمت ۾ ابتدائي دستي طور آڱري آيو ۽ کيس ۲۷ سوارن سان گڏ ٿئي راهي ٿيو. «ترخان نامه» جو صاحب لکي ٿو ته ميرزا عيسيٰ ٿئي بهجي شريف الملڪ کي گرفتار ڪري، بادشاهه ڏانهن اٿايو، جنهن جي حڪم ۽ بددعا کيس هڪ لک رپيو انعام طور نقد ۽ هڪ هزار ٻي سبب عطا ڪيو.

«بادشاهه نامه» مان معلوم ٿئي ٿو ته مٿين فرمان صادر ٿيڻ کان اڳ ٿئي ميرزا عيسيٰ جو جا باني خان (مخاطب به شهر خواجا) جي تقرير جو فرمان ۱ رجب ۱۰۳۷ھ جو نڪتو. «خواجہ باغي خان مخاطب به شهر خواجہ، به خدمت و حنجر مرصع، و منصب چهار هزار دات، و سه هزار و پانصد سوار، و علم و تقارہ، و اسب بازين مطلا، و صوبداريءَ ته از تغير ميرزا عيسيٰ ترخان، که در اثنائي توجه رايات جهان کشا از دکن مدارالعلات اکبرآباد، هڪام وصول موڪب اقبال بهواليءَ احمدآباد بنظر صوبه مزبور دستوري يافتہ بود» (۱-۱۸۱)

مٿين بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته ميرزا عيسيٰ ٿئي ۾ لفظ اڏائي مهينا صوبدار (۱۸- ربيع الثاني ۱۰۳۷ھ - ۱ رجب ۱۰۳۷ھ) ٿي رهيو، جنهن بعد دير خواجا کائش اچي چارج ورتي. «تعمه الکرام» جو قول آهي ته ٿئي مان بدلي ٿيڻ بعد، مرزا کي ڪرنال موڪليو ويو، ليڪن «بادشاهه نامه» مان معلوم ٿئي ٿو مرزا کي مٿرا ۽ ان جي آس پاس واري علائقي جي گورنري عنايت ڪئي وئي، جنهن جو فرمان ۸ ربيع الاول ۱۰۳۸ھ جو صادر ٿيو. «وهر ميرزا عيسيٰ ترخان بعد از تغير صوبه داريءَ مٿرا و نواحيءَ ان جاگير عنايت شد» (ج ۱، ص ۲۳۰).

فرمان جي مٿين تاريخن کي نظر ۾ رکندي، معلوم ٿئي ٿو ته ميرزا عيسيٰ ٿئي ۾ صوبداريءَ تي هڪ ڀيري اڏائي مهينا مس رهيو. ان کان پوءِ خواجا باغي اچي کائش چارج ورتي. ان کان مهينا (۱ رجب ۱۰۳۷ھ کان ۸ ربيع الاول ۱۰۳۸ھ) مرزا عيسيٰ يا ڪنهن ملازم جي ويٺو رهيو. ۸ ربيع الاول ۱۰۳۸ھ جو مٿرا جي صوبداريءَ لاءِ فرمان نڪتو، ۽ مرزا مٿرا وڃڻ کان پهريون ۷ ربيع الثاني ۱۰۳۸ھ جو آڱري بادشاهه جي سلامتيءَ لاءِ پهتو - جيئن ته بادشاهه نامه ۾ آهي:

«هفت ربيع الثاني (۱۰۳۸ھ) ميرزا عيسيٰ ترخان کي صوبداريءَ ته از و تميز يافتہ بود، و مٿرا و نواحيءَ ان در قبولش مقرر شده، از ته آمده، بمعدات کورنش کاسياب صوري و معنوي گردآيد» (ص ۲۳۴-۱).

مٿئين عبارت جي آخري حصي مان معلوم ٿئي ٿو ته مرزا عيسيٰ چارچ ڇوڏڻ بعد ست
 اٺ مهينا ٿئي پر گذاريا، ۽ ۸ ربيع الاول جو جڏهن فرماڻ ٺڪڻو، ان کان پوءِ ٿئي مان
 روانو ٿي، پوري هڪ مهيني بعد ۽ ربيع الثاني جو اڪبر آباد ۾ بادشاهه جي حضور
 ۾ پهتو. مرزا عيسيٰ جي ابتدائي زندگي، مرزا باقيءَ جي دور کان مرزا غازيءَ جي زماني
 تائين، خطري ۽ جھنڊا ۾ گذري. ۱۰۱۲ھ ۾ هو ٿئي مان ٿي سرگودھ موڪلائي هندوستان
 هليو ويو. اسان جو قياسي آهي ته اهي ست اٺ مهينا جيڪي هن ٿئي ۾ ويهي گذاريا
 انهن ۾ هن پنهنجي والد، ميرزا جان بابا شهيد جو مقبرو (۱) تيار ڪرايو هوندو. اگرچ ان
 جي تصديق ڪنهن به تاريخ مان ڪانه ٿي ٿئي.

۱۰۳۸ھ کان ۱۰۴۰ھ تائين معلوم ٿئي ٿو ته مرزا مٿرا ۾ رهيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ وچ
 جو اسان کي ڪوبه اطلاع ڪونه ٿو ملي. ”بادشاهه نامه“ مان وري ۱۰۴۰ جي واقعات ۾
 مرزا جو ذڪر اچي ٿو.

۱. جمادي اول ۱۰۴۰ھ جو شاه جهان، عبدالله خان بهادر جي ڪمان هيٺ مرزا عيسيٰ
 کي نظام جي بناوت ختم ڪرڻ لاءِ دولت آباد موڪليو (۱/۳۲۹).

۲. رمضان ۱۰۴۰ھ جو لاهور ۾ سخت ڏڪر پيو، جنهن ڪري عوام ۾ بعد اضطراب
 ۽ انتشار پيدا ٿيو؛ بادشاهه انهن جي صوبه دار خواجه ابوالحسن ڏانهن صوبي ۾ تقسيم ڪرڻ لاءِ
 ويها روانا ڪيا. هن اسان مان گڏ مرزا عيسيٰ به اهو خزانو کڻي لاهور ويو، (۱/۳۲۸)
 اهو سال پاننچي ٿو ته مرزا عيسيٰ جو ريرڪي ڪمن ڪندي پسر ٿي ويو، وري
 ۲۸ شعبان ۱۰۴۱ھ جو ”بادشاهه نامه“ جي ذريعي اسان کي اطلاع ملي ٿو ته مرزا عيسيٰ خلعت
 لاخره، ۽ سون سان گهڙو بطور انعام جي حاصل ڪري، ايلچپور ڏانهن روانو ٿيو.
 تريني مان معلوم ٿئي ٿو ته کيس ايلچپور جي صوبه داري ملي هوندي (۱/۳۱۸). مرزا ايلچپور
 ۾ ڪيترو وقت گذاريو، ان جو صحيح پتو پئجي ڪونه ٿو سگهي. ۱۰۴۰ھ جو اطلاع آهي
 ته مرزا جوناڳڙهه ۾ هو. ”بادشاهه نامه“ جو مصنف لکي ٿو ته ۱۰۴۰ھ ۾ مرزا عيسيٰ جوناڳڙهه
 مان ۱۰ هڪڙي گهروا بادشاهه جي خدمت ۾ بطور نذر جي موڪليا، جيڪي سندن صلاحتي
 مان گذريا. (۲/۱۲) گویا ۱۰۴۰ھ ۾ يا ان کان اڳ مرزا جوناڳڙهه ۾ ويو، ۽ ان کان پوءِ
 ڪيئي سال هن ماڳ جي انهيءَ حصي ۾ پسر ڪيا، جيئن هيڪ معلوم ٿيندو.

”بادشاهه نامه“ مان معلوم ٿئي ٿو ته ۲ جمادي الثاني ۱۰۴۱ھ جو بادشاهه جي منزل
 پيره (پنجاب) ۾ هئي. اتي مرزا عيسيٰ جي منصب ۾ اصافي ڪرڻ جو بادشاهه حڪم ڪيو،
 مرزا ان وقت به جوناڳڙهه جو صوبه دار هو.

(۱) جان بابا جو مقبرو مرزا عيسيٰ ٿانيءَ جي داخلي دروازي جي سامهون سر اوڀر تي آهي؛ مقبري جون
 ديواريون پٿر جون آهن، جن تي مادر نموني جي چٽسالي آهي؛ جان بابا، ۽ يادگار مسڪين جي سڃي آهي.
 ان ۾ مٿيون آهي؛ چٽي ۱۳ قبرون اندر آهن.

» باضافه هزار سوار بمصب پنجهزاري سوار، هزار سوار، دوله و سه اسبه
مستخر گردید« (ص ۱۶۲-۲)

انهي ۴ ساگني ڏيهن سندس وڏي هٿ مرزا عنايت الله جي منصب پر به امانو ٿيو۔
» بمصب هزاري ذات و هانصد سوار، از اصل و اضافہ سرفراز گشت« (۱۶۴-۲)

۱۰۰۰ھ جي واقعات مان معلوم ٿئي ٿو ته ۱۱ محرم جو چاليهه گهوڙا ڪڇي، جيڪي
مرزا عيسيٰ جون ناگڙهه مان بطور نذر جي مزيد موڪليا هئا، سي بادشاهه جي ملاحظه مان گذريا. (۱۶۳-۱)
مٿس اقتباس جي ذريعي هي معلوم ٿئي ٿو ته ۱۰۳۱ھ ۾ مرزا ايلچيوروپو، غالباً اتي
ڪجهه سال رهي، وري سورٺ جو صوبه دار ٿي جوناگڙهه پهتو؛ اتي ۱۰۳۷ھ کان گهڻو وقت
اڳ پهتو، اهو چوڻ مشڪل آهي؛ ليڪن قلمباليءَ سال کن جو اندازو ڪري سگهجي ٿو؛ جنهن
بعد ۱۰۵۲ھ تائين جا مسلسل اصلاح سندس سورٺ واريءَ صوبه داريءَ جا موجود آهن.
انهيءَ زماني ۾ گجرات جو گورنر اعظم خان هو، جنهن جي انتظامي خرابين ۽ سندس
غير دانشمندانده اندازن جون شڪايتون بادشاهه وٽ مسلسل پهچنديون رهيون ٿي، ۽ آخر تنگ
اچي ۸ محرم ۱۰۵۲ھ جو بادشاهه کيس معزول ڪري، ۱۲ محرم جو مرزا عيسيٰ لاءِ فرمان
صدر ڪيو، جيڪو ان وقت تائين سورٺ ۾ هو. » بادشاهه نامہ « مان معلوم ٿئي ٿو ته گجرات
۾ به صوبه داريءَ سان گڏ سندس منصب پر به امانو ٿيو۔

» و از جمله سواران منصب او هزار و هانصد سوار دوله، سه اسبه، مقرر
فرموده، اورا بمصب پنج هزاري ذات و پنجهزار سوار، دو هزار و هانصد
سوار، دو اسبه و سه اسبه مقرر ڪند«

مرزا عيسيٰ کي گجرات جو صوبه دار مقرر ڪري، ساگني ڏيهن ٻيو حڪم جاري ڪيو ويو،
جنهن مطابق مرزا عنايت الله، هيءَ جي جاءِ تي، سورٺ جو صوبه دار ٿيو، ۽ سندس منصب
پر به امانو ڪيو ويو۔

» و از اصل و اضافہ، اورا بمصب دو هزاري و هزار و هانصد سوار،...
(سرفراز ساختند) « (۲۲۹۵)

» مرات اخنديءَ « انهيءَ فرمان جو نقل به ڏنو آهي، جيڪو بادشاهه ۱۲ محرم ۱۰۵۲ھ
جو اعظم خان جي معزوليءَ ۾ مرزا عيسيٰ جي مقرريءَ لاءِ مرزا عيسيٰ ڏانهن هڪڙو، جنهن ۾
بادشاهه اعظم خان جي بدانتظامين جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته

» خود توبيخ نهايت و آن ملک را خراب ترساخت، و کار بجاي رسايد
که اگر به تدارک پردازم، ديگر اصلاح ممکن نباشد. بنابرین بران
ملکي و اهل ملک ترحم فرموده، صاحب صوبگي آن ملک به امارت پناه
سراوار لطف و احسان، مرزا عيسيٰ ترخان، که ملک سورتھ خراب را بهمن
سلوک و رعيت پروري، آباد ساخت بود، از ابتدا خريف مرحمت نموديم«
(مرات ۲۲۸)

فرمان جي مٿين اقتباس مان مرزا جي انتظامي صلاحيتن ۽ ڪارڪردگيءَ جي اعليت لاءِ بادشاهه جي ذاتي راءِ معلوم ٿئي ٿي. جنهن مان مرزا جي منزلت ۽ بادشاهه وٽ قبوليت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته سورٺ جي ملڪ جي حالت به مرزا جي وڻ ڪان اڳ خراب ۽ برباد هئي جنهن کي مرزا وڃي درست ڪيو ۽ پنهنجي حسن سلوڪ ۽ رعيت پرورديءَ سبب حلدئي ماڪه کي آباد ۽ رعيت کي سکيو ستابو ڪري ڇڏيو.

جنهن ڏينهن مرزا عيسيٰ لاءِ اهو فرمان نڪتو ۽ مرزا عنايت الله کي منصب جي امان سان گڏ پڻ واري جاءِ ملي، انهيءَ ساڳي ڏينهن مرزا جي پٽي هٿ محمد صالح کي پڻ منصب ۽ ”هزار سوار“ جي ترقي ملي. (”بادشاهه نامه“، ۲۹۰-۲۹۱)

مرزا عنايت الله، پهچي پڻ جي صوبداريءَ واري زماني ۾ سورٺ جو فوجدار هو. جتان کيس پڻ جي تبديلي بعد ترقي ڏني، ساڳئي صوبه ۾ صوبدار ڪيو ويو، جيئن ته ”مراة احمدِيءَ“ جي مصنف لکيو آهي:

”عنايت الله ولد مرزا عيسيٰ ترخان ناظم صوبه، فوجدار چونڊگره نهايت علم و تقار به رتبه بلندي يافت.“ (ص ۲۳۱) (۱)

اهڙيءَ طرح ۱۰۴۷ھ کان اڳتي، مرزا سورٺ ۾ آيو، ۽ ۱۰۵۲ھ تائين نهايت ليڪه ناسي ۽ ڪارڪردگيءَ سان جوناڳڙھ جي صوبداري ڪندو رهيو، تانڪه ۱۰۵۲ھ ۾ گجرات جو صوبدار ٿي، احمدآباد پهتو. ”مراة احمدِيءَ“ جو قول آهي ته مرزا حڪمرانن جي شرط احمدآباد پهچي اعظم خان کي بادشاهه جي حضور ۾ موڪلي، پاڻ صوبي جي بندوبست ۾ مصروف ٿي ويو. مصنف جو قول آهي ته

”خود به بندوبست صوبه پرداخت مرهم نسلي دلهاي مستعد پدگان گجرات شد.“

”مرزا عيسيٰ ترخان، باشتغال امور صوبه باشتغال رعایا پرداخت، در

پرگنات عمل غلہ بخشي که باصطلاح این ملک بهاگ بتائي (۲) (پاڳ بڻي،

يا ڀانگين بڻي) گویند، قرارداد، و دراندک فرماني ملک بمصوري آورد.“ ص ۲۲۹

بادشاهه جو مرزا تي ابتداڪان ٿي آيو هو. کيس اهي ڏينهن ياد هئا، جڏهن اتي کان موٽندي مرزا عيسيٰ وات تي ساڻس حسن سلوڪ ڪيو هو، ۽ ان کان پوءِ به هميشه بادشاهه جي خيراندوشيءَ ۽ غلاميءَ ۾ ڪا گهٽ ڪانه ڪيائين. بادشاهه مٿس انهيءَ حد تائين راضي هو، جو گجرات جي صوبداري ڏيڻ کان پوءِ به انعام اڪرام، خلعتون ۽ ٻيون نوازشون

(۱) ”مراة احمدِيءَ“ ۾ اهي سڀ واقعا ڏنا ويا آهن. ڏسو ص ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۱ ۽

(۲) ”مراة احمدِيءَ“ جي مصنف لکيو آهي ته ”مرزا عيسيٰ ترخان بي انتظار صوبه نهايت عهده ڪيا اور ”بهاگ بتائي“ کي دسر کو رواج ديا، جسکي صلہ میں اسکو حضور بادشاهه سي علم اور ايک هاڻي مرحمت هوا.“ ص ۱۸۰-۱ صفر ۱۰۵۳ھ جو سندس پٽ محمد صالح هٿ جيڪو هاڻي بادشاهه ڏهس موڪليو، سو شايد انهيءَ صلي ۾ هو

ڪري، سندس عزت افزائي ڪندو رهيو. محرم ۱۰۵۲ھ ۾ بادشاهه کيس گجرات موڪليو ۽ چنڊ ڏينهن کان پوءِ ۱ صفر جو سندس پٽ محمد صالح جي ذريعي ڏانهن پنهنجي خاص شاهي فيل حامي جو هڪ هاڻي سوکڙي طور موڪليو. (»بادشاهه نامه« ص ۲/۳۰۲) وري ابدال سال يعني ۱۰۵۳ھ جي پهرين ذيقعدة جو، مرزا جي موڪليل قاصد هٿ بادشاهه سلامت ڏانهن، خدمت قاهره ۽ شاهي طبيلي خاص مان هڪ گهوڙو سون سنجن سان، »بطور هدايت خاص« روانو ڪيو. (ص ۲/۳۵۳) ۱۰۵۴ھ ۾ ۷ ربيع الثاني ۽ جو بادشاهه سندس منصب کي وڌائي، ان ۾ هينين طرح اضافو ڪيو:

»دو هزار و پانصه سوار، مرزا عيسيٰ ترخان ناظم احمدآباد، بجهت ضبط صوبه، دوايهه، سه اسبه مقرر نموده، اورا بمنصب پنج هزاري پنج هزار سوار، دوايهه سه اسبه، موافق گوداندهند« (۲/۳۷۷)

۽ اهو منصب شاهجهان جي آخر ۾ تائين مرزا عيسيٰ جو قائم رهيو (۱). (۲/۷۱۹) «مرات احمدِي» مان معلوم ٿئي ٿو ته ۱۰۵۳ھ تائين مرزا سڄي ۽ گجرات جي صوبه داري ۽ ٽي قائم رهيو، لوڪن ۲۹ ڏيڄهه ۱۰۵۴ھ جو ڪن خاص ملڪي مصلحتن جي بناء تي، بادشاهه احمدآباد شاهراڌي اورنگزيب جي حوالي ڪري، مرزا کي وري سورت ڏانهن موڪليو، جتي هو ۱۰۶۱ھ تائين رهيو ۽ انهيءَ سال ۾ شاهجهان سورت ۾ سندس پٽ، مرزا محمد صالح کي فوجدار مقرر ڪري، کيس پاڻ وٽ گهرائي ورتو. مرزا محمد صالح ۱۰۶۳ھ تائين اتي رهيو، جنهن کان پوءِ نظر بهادر جي ڏن، شيرالدين ۽ قطب الدين کي گڏي سورت جو فوجدار ڪيو ويو. (»مراة احمدِي« ص ۲/۳۸۳) مرزا عيسيٰ جي سلسلي ۾ آخري اطلاع اسان کي »ذخيرة الطوائف« جي مصنف شيخ فريد بڪري ۽ کان ملي ٿو. لکي ٿو ته

»تا حال که ۱۰۶۰ھ هست، در رادهن پور وغيره آن صلح بکمال خواهش خاطر مي گذرانند، و معزز و محترم و با آبرو هست«.

سڳي سلسلي ۾ لکي ٿو ته

»عمر شريف ايشان از عمر طبعي زياده است، در شتواني و بيثاني و رجوليت و قوت اشتها ڪمي نيست، بشل جوان بيست ساله دارد« (ص. ۲۸۶)

مٿين عبارت ۾ مان هن نتيجي تي پهچي ٿو ته جنهن وقت مرزا، ۱۰۶۱ھ ۾ سورت جي فوجداري ۽ تان دربار شاهي ۾ گهرايو ويو، ان وقت سندس عمر طبعي عمر کان به ڇو هي ڇڪي هئي، ۽ غالباً سورت مان کيس سرڪاري ملازمت منجهان رٽائر

(۱) »ترخان نامه« جو مصنف لکي ٿو ته مرزا آخري طرح ۸ هزاري دلت ۽ ۷ هزار سوار دوايهه ۽ سه اسبه تي پهتو

ڪرائي، بادشاه ملاقات ۽ موڪلائي ۽ لاءِ کيس پاڻ وٽ گهرايو، ۽ سورت سندس پٽ محمد صالح جي حوالي ڪئي. بادشاه وٽان موڪلائي ڪري هو موٽي گجرات جي قصبي راڌڻ پور ۾ اچي مقبر ٿيو، جتي سندس جاکير هئي.

صاحب «دخيرة الخواتين» مٿين عبارت ۾ ته فقط اهو ڄاڻايو آهي ته ان وقت مرزا جي عمر، طبقي عمر کان تجاوز ڪري چڪي هئي، ليڪن هيٺين اقتباس ۾ ڄاڻائي ٿو ته ۱۱۲ ورهه سندس عمر ۱۰۶۰ھ ۾ هئي. (۱)

«و تا حال که سنه ستين و الف هجري مرزا در صوبه گجرات بکمال عيش مي گزرانده و مصدر توجّهات قدسي هستند و عمر شريف ايشان زباده از پک حد دو از ده سال است. شتواني و پينائي و قوت بدن و رجوليت بهال خود است» (۱۶۳)

جهڙڪڏهن مٿين ڏيکاريل عمر صحيح سمجهجي، ۽ ۱۰۶۰ھ مرزا جي عمر ۱۱۲ ورهه کان مٿي قبول ڪجي ته ان حالت ۾ سندس تولد ۹۴۸ھ کان اڳ ٿيو هوندو. مرزا عسلي جي وفات جو ذڪر ڪنهن به تذڪره نويس ڪونه ڪيو آهي، سواءِ «مائرالامرا» جي، جنهن ۾ لکيل آهي ته:

«در محرم سنه ۱۰۶۲ھ هزار و شصت و دوم بقصبه سانير رسیده بود که پيمانه حياتن برآمد» (۳۴۸۸-۳۴۸۹) (۲)

ميرزا عسلي جي طبيعت، علم دوستي ۽ مزاج خواه رجحان جي سلسلي ۾ «ترخان نامه» جي مصنف جو هي قول آهي:

«مردي خلق و ادب و حلير و بردبار، صاحب همت و غيرت، قبيله پرو، سپاه دوست، آبادان ڪار در جواني ڪسب ڪمالات نوده، در علوم دستگاهي بهر رسانيد، بجمع مكارم اخلاق آراسته و پيراسته، شيوه عدالت و سخاوت شمار خود داشته، در شجاعت و دلاوري نظير نداشت».

(۱) «ترخان نامه» جو صاحب لکي ٿو ته ۱۳ محرم ۱۰۶۱ھ جو سندس عمر ۹۵ سال هئي انهيءَ حساب سان سندس تولد ۹۶۵ھ جو ٿيو هوندو.

(۲) مرزا جي مولد جو مڪتبو هي آهي:

چو رحلت کرد از دار فنا آن سرور ترخان
بهستان چشمان آسوده شد در مشعل اهلبي
پرميدم چو سال رحلت او از خرد گفتم
«سوده» ميرزا عسلي بگلزلور لوم ساوا»

«سرا» محمدي» ۾ آهي ته مرزا سانير ۾ دورو ڪندي اچي منزل انداز ٿيو هو، سنه ۱۰۶۲ھ ۾ انتقال ڪيائين؛ ان وقت سندس عمر سو کان زياده هئي. (ص ۱۸۰)

مٿين چند سٽن مان مرزا موصوف جو سڄو ڪردار آئينو ٿي اسان جي اڳيان اچي ٿو. مرزا عيسيٰ ڪثير الاولاد هو، ليڪن سندس زندگيءَ ۾ ئي اولاد فوت ٿيندو ويو، تن جو ۱۰۶۰ هـ ۾ سندس فقط هڪ پٽ محمد صالح پڄيل هو، جيڪو والد کان پوءِ خاندان جي اٿاڻي جو وارث بڻيو. شيخ قريش پڪريءَ جو قول آهي ته

«اولاد امجاد ڪثير بهر رسائينده، هه داعيء حق را ليڪ اجابت گفته اند،
يڪ پسر مسن و معمر يادگار دارد» (۲۸۸)

«ترخان نامه» جي صاحب جيڪو شجرو ڏنو آهي، ان مان مرزا عيسيٰ جي هيٺين پٽن جا نالا ملن ٿا:

(۱) مرزا عنايت الله بهادر؛

(۲) مرزا محمد صالح ترخان؛

(۳) مرزا فتح؛

(۴) مرزا عاقل محمد؛ ۽

(۵) مرزا جان بابا (ٽائي).

مرزا عاقل محمد ۽ جان بابا جي ولادت جو سن معلوم ٿي نه سگهيو، البت مرزا فتح يگ پنهنجي والد سان دفن ٿيل آهي، ۽ سندس برار تي جيڪو منظور ڪتبو آهي، ان جو تاريخي شعر هي آهي:

«فتحی ادرم نموده آرام» ۱۰۹۳ هـ (۱)

جنهن مان صاحب «ذخيرة الخواص» جي قول جي تصديق ڪانه ٿي ٿئي، ته هڪو مرزا جا سڀئي پٽ سواءِ هڪ جي، سندس زندگيءَ ۾ گذاري ويا.

مرزا عنايت الله، مرزا عيسيٰ جو وڏو پٽ هو، جيڪو پيءُ سان گڏ مختلف سرڪاري

مردن تي رهيو، ۽ جيئن سٽي ۽ اٿاڻي آيا آهيون، پيءُ جي زماني ۾ سورٺ جو فوجدار هو، ۽ جڏهن مرزا ۱۰۵۲ هـ ۾ احمد آباد آيو، ان وقت پيءُ جي جاءِ تي سورٺ جو صوبدار ٿيو. ۱۰۵۵ هـ کان اڳ شاهجان کيس «هشت صدي چار صد سوار» جو منصب ڏنو («بادشاه نامه» ۱/۳۱۴) جڏهن سورٺ جي صوبداري، ۱۰۵۲ هـ ۾ مليس، تڏهن منصب وڌائي، «دو هزار و هزار ۽ پانصد سوار» ڪيو ويو. ۱۰۵۴ هـ بادشاه سلامت کيس علم عنايت ڪري، سندس عرت ازحد وڌائي ڇڏي («بادشاه نامه» ۲/۳۸۶) ۲۹ ذي الحج ۱۰۵۵ هـ جو سندس والد جڏهن گهراڻي جي صوبداريءَ تان موٽي سورٺ ۾ آيو، تڏهن هن سورٺ جي صوبداريءَ جي

(۱) «مکتوبات» لاهي، (ملوڪ سنه يونيورسٽي) ۾ سنه جي ڪنهن صوبدار جو اسان کي عريضو مليو هو، جنهن ۾ عريضو لکندڙ، مرزا فتح جو نالو محمد فتح بن مرزا عيسيٰ ترخان لکيو آهي، ۽ حواش ڏيکاري ٿا ته مرزا محمد فتح کي سنه ۽ موڪليو وڃي ته انتظار رهن ٿيندو.

چارچ ڇڏي. ان کان پوءِ کيس ڪهڙو عيذوميلو، ان جي وضاحت ٿيل ڪانه آهي. ۱۸۵۸ھ ۾ هن انتقال ڪيو، ۽ کيس ٺٽي جي جوايل رانڪ ۾ غالباً سورٺ مان آڻي دفن ڪيو ويو. سندس مزار تي هي ڪتبو آهي:

«تاريخ ولات مرحوم مرزا عنايت الله ۱۸۵۸ھ»

«ترخان نامه» جي مصنف سندس اولاد ۾ هئڻن ۽ ٻن جا نالا ڏنا آهن:

(۱) مرزا داراب؛

(۲) مرزا هاري (ٺٽي)؛

(۳) مرزا مظفر (ٺٽي)؛

(۴) مرزا مراد؛ ۽

(۵) مرزا اميرج (متوفي ۲۰ شوال ۱۰۶۱).

مرزا محمد صالح، مرزا عيسيٰ جو پوٽو، پٽ هو، ۽ ٺٽي کان پوءِ اهوئي پنهنجي خاندان

جو وارث ٿيو. مٿي چيئن اسان ڏيکاري آيا آهيون، هي به شاهجاني دور ۾ سبدار هو ۽ مختلف عهدن تي مقرر ٿيندو رهيو.

«ترخان نامه» جو مصنف لکي ٿو ته بادشاهه پش جي زندگيءَ ۾ ئي سندس قدر ڪيو،

۽ کيس منصب ڏئي پنهنجي اميرن ۾ شريڪ ڪيو.

پر افراخت شاهنهي قدردان

سر ميرزا صالح از فرقدان

بالطف شاهانه اش سرفراخت

ميان گروهن سرفراز ساخت

۱۸۵۲ھ ۾ شاهجهان جي خدمت ۾ حاضر هو، جتي ۱۲ محرم جو کيس «هزاري»

منصب مليو. («بادشاهه نامه» ۲/۲۹۰). ۱ صفر ۱۸۵۲ھ جو بادشاهه جي خدمت مان رحلت ٿي

احمد آباد پئي وٺ پھتو، ۽ بادشاهه جو پش لاءِ عطا ڪيل هائي به ڪهرايو ويو. ۱۸۵۷ھ ۾

۳ محرم جو سندس منصب وڌي «۱۵ عدي» ٿيو.

«باضافه پانصدي ذات، بمنصب هزار و پانصدي هزار سوار مفتخر ساختند»

(«بادشاهه نامه» ۲/۶۳۲).

جيڪو منصب پوءِ آخر تائين قائم رهيو.

۱۸۶۱ھ ۾ جڏهن سندس والد رٽائر ڪيو، تڏهن سندس جاءِ تي هي سورٺ جو فوجدار

ٿيو، جتي ۱۸۶۳ تائين قائم رهيو، ۽ ان کان پوءِ اها چارج نظر بهادر جي پٽن کي ملي، جيئن مٿي چاٿائي آيا آهيون.

«مائٽر الامرا» مان معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽي جي وفات کان پوءِ ٽيهن سال شاهجهانيءَ

(۱۸۶۶ھ) ۾ محمد صالح کي سيوستان جو فوجدار ۽ تقيولدار ڪري موڪليو ويو، ۽ هن

مرزا ابوالعاليءَ کان وڃي چارج ورتي. انهيءَ وقت سندس منصب ۾ به اضافو ڪيو ويو.

مهران

« بمصوب دو هراري، دوهزار سوار انصار يرافخت. »

مرزا صالح گجرات مان روانو ٿي، ۳ محرم ۱۰۶۷ھ جو سيوهڻ ۾ اچي پهتو. سيوهڻ پهچي انهيءَ تاريخ تي هر جيڪو عريضو شاهي دربار ڏانهن اماڻيو، ان جو نقل خوش قسمتيءَ سان سان کي هڪ مڪتوبات جي مجموعي مان ملي ويو آهي، جيڪو اسان هيٺ ڏيون ٿا. جنهن مان انهيءَ وقت جي ملڪي حالت به معلوم ٿئي ٿي:

« عرضداشت - ڪنڀرين حيدر زادن قدوي محمد صالح آداب بندگي و تسليمات پهچا آورده، ماهيه عرت بدرگاه حلاطين سجدگاه سوده بموقف عرص اڀستاده هاي پايه سويسر خلافت مصير عرش نظر سلياني مي رساند، كه پادشاه دين و دنيا پناه سلامت.

« اين قدوي چون بسرحل سرڪار پڪهر رسيد، قيصرنار زميندار سيوستان آمد، و همچنين منزل بمنزل اڪثر زمينداران كه پيش ازين راه تيرد مي پيمودند، حقه اطاعت و انقياد درگاه خواني پناه بگوش هوش كشيده رجوع آوردند.

« امروز بگشيد، سيوم محرم الحرام ۱۰۶۷ھ درظاهر قصبه سيوستان آمده سرل نمود، و مير ابوالمعالی از قلم بر آمده روانه كته بوسي شده سهر گرديد. انشاءالله تعالي بساعت مختار كه هنر شهر مذكور باشد، اين قدوي داخل قلم مي شود.

« الحمد لله والمنة كه مفسدان دست تيرد و قطاع الطريقتي کوتاه کرده در استغفار جرايم ماضيه مي كوشند. و مترددين از سوداگر وغيره كه در عمل فوجداران سابق، بي بدرق عبور آنها ازين سرزمين متعذر بود، بل باوجود بدرق در خوف و رجا مي بودند، درين ولا از اقبال ابداتصال شاهنشاهي، از مخاطره راه جمعيت خاطر حاصل نموده، بشكرانيء عظيمي در سويت كبري حاقاني، دست دعا بر افراشته، از حضرت مجيب الدعوات دواي دولت ابد مدت مسئلت مي نمايد. اميدوار است كه دراندك روز به اقبال لايرال والا، اين كل زمين از لوث و حذر كوتاه اند پشان پاڪ سازد، ساير آفتاب عالمتاب بر مغارب حائر رادان تا انقراض عالم تابند، و پاينده باد.

مثنوي مکتوب مان هيٺين معاملن تي روشني پوي ٿي:

(۱) ابوالمعالی جي ڏينهن ۾ بداسي وڌي ويل هئي، زميندار باغي ٿي ويا هئا، ۽ حڪومت سان سندن عدم تعاون تي چڪو هو. بداسينيءَ جي هيءَ حالت هئي، جو واپاري، سوداگر، يا مسافر سلامتيءَ ۽ امان سان رستو پار ڪري ڪونه سگهندا هئا.

(۲) غالباً انهن سڀين ڪري بادشاهه ابوالمعالی ڪي بدلي ڪري، ان جي جاء تي مرزا محمد صالح کي موڪليو. مرزا جڏهن پڪروٽ پهتو، ته سيوهڻ جو مڪو زميندار قيصروٽس اچي پيشواڻيءَ لاءِ حاضري ٿيو، ۽ اهڙيءَ طرح منزل منزل باغي زميندار وٽس پيش پويدا رهيا، ۽ حڪومت سان تعاون ڪرڻ جو واعدو ڏيندا رهيا. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو، جو ملڪ ۾ امن اسان ٿي ويو، رستن جي سلامتي از سرنو بحال ٿي، جنهنڪري آمد رفت بلا خوف و خطر چالو ٿي.

(۳) مرزا ۳ تاريخ محرم جو سيوهڻ شهر ۾ پهتو ۽ ساڳئي ڏينهن ابوالمعالی قلعي سان ٺڪري روانو ٿي ويو. انهيءَ سان معلوم ٿئي ٿو ته دستور هي هوندو ٿيون صوبدار قلعي ۾ تيسين نه گهڙيو هوندو هو، حسين پراڻو صوبدار قلعي سان روانو نه ٿي وڃي. ٿيون صوبدار موزون، مناسب ۽ خير برڪت وارو ڏينهن ڏسي قلعي ۾ داخل ٿيو هو. مرزا صالح ۽ محرم جو ڏينهن قلعي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ مقرر ڪيو هو، جنهن جو اطلاع هن پنهنجي عربي ۾ بادشاهه کي ڏنو آهي. ۱۰۶۷ھ ۾ شاهجهان بیمار ٿيو، جيڪو سندس شهرادن ۾ تخت تي قبضي ڪرڻ لاءِ داروگر شروع ٿي. ۱۰۶۸ھ تائين اها ڪشڪش هلندي رهي، تان جو ۱۰۶۸ھ جي رمضان ۾ اورنگزيب عليل ٿي ڪي بيماريءَ جي بستري تان اٿاري نظر بنديءَ ۾ وجهي ڇڏيو، ۽ ۱۰۶۸ھ جي پهرين ڏينهن جو باقاعدي پنهنجي بادشاهه جو اعلان ڪري تخت تي ويهي رهيو. تخت ۽ تاج لاءِ وڙهندي، ڪي شهرادا قتل ٿيا ۽ ڪي شڪست کائي، اورنگزيب جي آل سڄي ويهي رهيا؛ ليڪن دارا شڪوه جيڪو شاهجهان جو محبوب پٽ ۽ سندس وليعهد هو، تنهن جدوجهد ڪندو ڇڏي، چنانچه ۷ رمضان ۱۰۶۸ھ جو، آگري ۽ ڏولهڙ جي وچ تي ساموڳڙھ (فتح آباد) وٽ اورنگزيب هٿان شڪست کائي، هو آگري کان دهليءَ ۽ اتان لاهور لٽار ٿيو.

انهيءَ زماني ۾ ”مائٽرالاسرا“ جي قول مطابق مرزا محمد صالح سيوهڻ جو لوحدار هو، ۽ دارا شڪوه لاهور کان ٿيندو پڪر پهتو، ۽ اتان سيوهڻ اچي رهيو هو. عالمگير حا امير لشڪر سميت سندس پٺيان هئا. مرزا محمد صالح شهرادي کي سيوهڻ ايندو ٻڌي، عالمگيري توبخاني جي داروغي ”صف شڪر“ ڏانهن نياڻو موڪليو، ته شاهزادو سيوهڻ کان ۷ ڪروڙن جي پٽ ٿي آهي، نهڪري هو وڏي سندس خرابي جي ٻڙن کي به وات تي جهلي. اهو اطلاع هن اهڙيءَ غير دانشمنديءَ سان موڪليو، جو صحت-مڪن کان اڳ شهرادي کي خبر پئجي وئي، ۽ هو اتان رخ بدلائي پٺي طرف هليو ويو.

مرزا جي اها باعاقبت اندوشي، بادشاهه جي ڪن تائين پهتي، جنهن نه فقط کيس معزول ڪيو، بلڪ سندس خطاب ۽ منصب به سلب ڪري ڇڏيائين (”مائٽرالاسرا“، ج ۳، ص ۵۶۰). (۱)

(۱) ”پرس لٽريچر“ جو مؤلف ستر استوري (ص ۶۵۵) برٽش ميوزم جي فهرست نگار ستر ريو هي حوالي سان لکي ٿو ته مرزا صالح ۱۰۶۱ھ ۾ ٽٽي جو گورنر ٿيو، حالانڪ انهيءَ حال جو وورٽ جو فوجدار ٿيو هو، ۽ ۱۰۶۴ھ تائين اتي رهيو هو.

«مائرا لاسرا» مان ٿي اطلاع ملي ٿو ته عالمگير پنهنجي حڪومت جي ٻئي سال تي، سندس منصب وري جاري ڪيو، ۽ کيس ڪيل خطا جي به معافي ڏنائين.

۱۰۶۴ھ کان ۱۰۶۶ھ تائين، يعني سيوهڻ ۾ فوجدار مقرر ٿيڻ تائين، جي وچ وارو سال اڌ مرزا ڪهڙي عهدي تي هو، ان جو پتو پئجي ڪونه سگهيو؛ البت «ترخان نام» جي مقدسي مان معلوم ٿئي ٿو ته مرزا سنڌ کان ٻاهر هو ۽ قرين قياس آهي ته راولپور واري جاگير ۾ هو، جتان ۱۰۶۵ھ ۾ سيد حلال الدين حسيني شيرازي ۽ ڏانهن ٿئي ۾ ترخان جي تاريخ لکڻ لاءِ، لکي موڪليائين.

غالباً مرزا عسڪر جي انتقال بعد ۽ سڄي خاندان جي حشر ٿيڻ سبب مرزا صالح کي پنهنجي اسان جي احوال لکائڻ جو خيال ٿيو. «ترخان نام» جو مصنف ڏيهاڻي ۾ لکي ٿو ته «مرزا کي پنهنجي اسان جي تاريخ پڙهڻ جو ڏاڍو شوق هو، ۽ «ترخان نام» جي ڳولا ڪرڻ لاءِ مون ڏي لکي موڪليائين. مان سنڌ ۾ هر هنڌ تلاش ڪئي، پرڪس نسخو ملي نه سگهيو».

«نام نگارش فرمود که ترخان نام ارسال نماید، هر چند این خادم فقرا تفحص و تجسس نمود در بلدةء سند کتاب مذکور پیدا نه شد، هیچ کس از آن نشان نه دارد».

جهن کان اوه ڏانهس لکي موڪليائين ته ٽئين سر ترخان جي تاريخ ۾ ڪتاب مرتب ڪري. ڇانهه سيد جلال الدين «ترخان نام» جي نالي سان هڪ تاريخ مرتب ڪئي، جيڪا هن وقت موجود آهي.

مرزا محمد صالح جا ذاتي حالات ملي ڪونه سگهيا، ۽ نه اهو معلوم ٿي سگهيو ته هن ڪڏهن وفات ڪئي ۽ ڪٿي دلي ٿيو. جيڪڏهن اسان «دخيرة الخواين» جي اها روايت قبول ڪريون ته مرزا عسڪر کي ٻوڙي ۽ جو لفظ هڪ ئي پٽ بچيو، جيڪو سندس وفات بعد سندس وراثت جو مالڪ ٿيو، ته ان حالت ۾ منصب جيڪو هيٺيون نوٽ لکيو آهي، سو مرزا محمد صالح جي متعلق اسان کي سمجهڻ گهرجي:

«هڪ ٻي سنن صغير بادگاري دارد، مرد بست هر بهن جمل کيمها و سرود و رسم هدي وسدي مائل است، خود هر در علم نظم و نثر، و موسيقي و نواختن سازها، دستگامي دارد. و اوقات را بعباشي و بيفسي ميگذارد، (مرزا عسڪر) مدار سرکار خود بر پيش نام آورده انداخته، اگرچه او را لياقت اين بارگران و کالت مرزا نبود، اما ز مساعدت طالع برين بوارش امتياز دارد» (ص ۲۸۷)

اهو ٻيوون اشارو غالباً سورڻ جي لوجداري ۽ ڏانهن آهي، جڏهن مرزا پاڻ رٽائر ڪيو، ۽ اها جاءِ مرزا صالح کي وئي ڏنائين. ٻيو حال مٿين عبارت مان معلوم ٿئي ٿو ته مرزا صديق نشي باز، راڳ رنگ جو شوقين، ساز سرود جو ڄاڻو، نظم ۽ نثر ۾ ڪامل، سنڌي

۽ هدي سرن ۽ الاین مان واقف، عیاش طبع ۽ آزاد مزاج هو. شیخ فرید بکريءَ جو خیال آهي ته هو مرزا عیسیٰ جي قائم مقامیءَ جو هرگز لائق نه هو، لیکن بخت جي پاوريءَ ۽ طالع جي خوش نصیبیءَ سبب کيس اها جاءِ ملي وئي. انهيءَ راءِ جي ابتو، ”ترخان نامہ“ جو مصنف، پنهنجي ولي نعمت لاءِ هن طرح لکي ٿو:

”آن جوان بخت دولت قرین، برمسند حکومت و ایالت پدر ناسور ممکن
گشت، اہل و الوس و سیاه و رعیت ہا نعلار عالم خود خواست، و اہل اللہ
از سادات کرام و فصلاي عظام و فقرا و صلحا و گوشہ نشینان را بالذات
و اکرام راضی ساخت.“

مرزا عیسیٰ جي رانڪ، جنهن جو ذڪر ”مکلي نامہ“ ۾ آهي، سچيءَ مکليءَ جو نڪ آهي. مير علي شير ”تحفة الکرام“ ۾ لکي ٿو ته ان جا پتر مرزا عیسیٰ هندستان مان موڪلڻا هئا؛ اڙو هن سال انهيءَ عمارت جي ٺاهڻ ۾ صرف ٽي، ۽ اها مڪمل نه ٿي هئي، هو مرزا جو انتقال ٿيو ۽ ڪم بند ڪيو ويو؛ ورنه مرزا جو خیال هو ته چوڌاري هڪ ٻئي جي مقابن نشین ۾ تعمير ڪرائي.

”روبري نشین بزرگ، هر چهار طرف نشینهای شاهان، بجواب همدگر
ترتیب دهند.“ (”تحفة الکرام“، ۳/۹۰)

انهيءَ رانڪ جي تعمير تي، نوراني جاگير جي آمدني خرچ ڪئي ويدي هئي. ابتدائي زماني کان ئي اها جاگير خانداني مقابرن جي تعمير ۽ مرمت لاءِ مخصوص هئي. عمارت جي خوبصورت ساخت، ۾ منزلي وراندي ۽ نقش و نگار جي دلڪشيءَ، هر دور ۾ ڏسندڙن جو توجهه پاڻ ڏي ڇڪيو آهي؛ دیسي خواه ولایتی سیاحن ۽ سفیرن پنهجن سفرائن ۾ ان جي بعد تعریف ڪئي آهي. ڪيترن شاعرن به پنهجي شعر ۾ انهيءَ عمارت کي ساراهيو آهي. مير علي شير ”مقالات الشعراء“ (ص ۱۰۰) ۾ ”طاهر“ نالي هڪ شاعر جي قصيدي جا چند شعر لکي ٿو:

رانک مرزا عیسیٰ اندر کوه مکلي طرف جا ست

در بهاران گوئیا سرچشمه نور خدا ست

در صفایش هر که بگمارد نظری شک و ریب

دیده دیده بالیقین میگوید اینجا است

بی تکلف گر کند ناکه گذر رضوان درو

در خلط افتاده گوید آنکه فردوس حلاست

چار دیوارش اگر از شش جهت... صفا

باج گوید در دو چشم منصفان الحق بیجاست

انهيءَ عمارت ۾، اتي جي علم پاشندن کان سواءِ، خواص جون تعريفي مجلسون به مستعد ٿينديون هيون. صبح کان شام تائين اچڻ وڃڻ جو سلسلو جاري رهندو هو. شاعرن جا ڪي

مهران

۽ شاعرا به ڪڏهن ڪڏهن منجهس ڳيندا هئا. مخدوم ابراهيم خليل "تڪميل" ۾ هڪ اهڙي مجلس جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته هڪ ڏينهن مير عظيم الدين به موجود هو ۽ سندس سوت يعني مير علي شير "قانع" جو پٽ مير غلام علي "مائل" به حاضر هو؛ "مائل" اڃا انهيءَ وقت ڪم عمر هو، ۽ شعر و سخن سان سندس دلچسپي بظاهر ڪانه هئي؛ ڀڻي سوت داخلي دروازي وٽ ويٺا هئا ۽ ايندڙن ويندڙن جو نظارو ٿي ڪيائون؛ دروازي کان هڪ نهايت ئي خوبصورت ڇوڪرو اچي لنگهيو، جنهن جي نڪ هيٺان دل کي وڻندڙ تير موجود هو، مير عظيم الدين جي طبيعت ۾ حolan جاڳيو، مصرع موزون ڪيائين:

ز بس حيرت بلال از منبر افتاد

بيءَ مصرع لاه، اڃان غور ۾ هو ته، مير "مائل" چئي ڏنو:

چو ديد آن خيال زير، بنيءَ يار

ز بس حيرت بلال از منبر افتاد

مير "عظيم" اتي ڪڙو ٿيو؛ سوت جي موزونيءَ طبع تي خوش ٿي کيس گهرائي پاتائين؛ ۽ ٻئي ڏينهن تي انهيءَ خوشيءَ ۾ ته سندس خاندان ۾ پيو به هڪ موزون طبع شاعر ٿيڻ وارو آهي، وڏي عورت ڪيائين، ۽ اُتي جي دوستن احبابن ۽ شاعرن کي گڏ ڪري، اهو واقعو کين ٻڌائي، نعمت الاهيءَ جو شڪر ادا ڪيائين.

هن مضمون ۾ گهڻو ڪري ترخان خاندان جي سڀني افرادن جو ذڪر آيو آهي، تنهنڪري سندن رشتہ دارين کي سمجهڻ لاءِ اسان هتي ڀڄاڙيءَ ۾ مفصل شجرو ڏئي رهيا آهيون، جنهن جي ڏسڻ سان زياده آساني ٿيندي.

(۱۴) سيد محمد يوسف ٻڪري ولد مير محمد جادو: سيد سيارڪ ٺٽويءَ جو

لباس پائڻو هو، ڀرڪو سيد، ايران محمد جو پوريءَ جي (۱) مريد ميان دائيال جو مريد ۽ خليفو هو. سيد صاحب جا بزرگ ايران کان اڏي سنڌ ۾ آيا ۽ ٻڪر ۾ اچي مقبر ٿيا: نسب جي لحاظ سان رضوي سيد هئا.

(۱) سيد محمد نالو، "حاتم الاوليا" لقب، مهدي موعود جي عرف عام سان مشهور ٿيو. سندس نسب هي طرح آهي: سيد محمد، بن سيد عبدالله، بن عثمان، بن موسيٰ، بن قاسم، بن نجر الدين، بن عبدالله، بن يوسف، بن يحييٰ، بن نعمت الله، بن اسماعيل، بن موسيٰ ڪاظم، بن جعفر صادق، بن باقر علي زين العابدين، بن سيدنا امام حسين، بن امير المؤمنين سيدنا علي ابن ابي طالب ڪرم الله وجهه. سيد محمد مهدي، ۱۳ جمادي الاول ۱۲۸۷ھ (۱۴۱۳ع) جو حيدرآباد ۾ ڄائو. سنه ۱۲۸۹ھ ۾ ديني علومن سان فراغت حاصل ڪيائين. سنه ۱۳۰۱ھ ۾ ٺٽي پهتو، جتان حج ادا ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. انهيءَ زماني ۾ شيخ جهنڊو پاٽئي سندس مريد ٿيو. سنه ۱۳۰۵ھ ۾ بريليءَ پهچي هدايت جو اعلان ڪيائين، جنهن تي وقت جي علمائن ۽ سڌت انتشار پيدا ٿي ويو، ۽ سند صاحب جي مخالفت شروع ٿي. سنه ۱۳۰۶ھ ۾ انهيءَ مخالفت سبب ترڪ وطن ڪري (ڏسو ٻئي صفحي تي)

سيد يوسف بکر مان لڏي ٿئي اچي رهيو. سيد سارڪ کان بيعت وٺي، مڪليءَ تي رهي، انهيءَ جاءِ تي رياست شروع ڪيائين، جتي سيد ميران مهدي اچي مقبر ٿيو هو. انتقال بعد دهن به انهيءَ جاءِ ۾ ٿيو. سيد ميران مهديءَ جي سلسلي ۾ داخل ٿيڻ بعد، سيد صاحب جو خاندان مهدي سڏجڻ لڳو. ٿئي ۾ انهيءَ عالي خانوادي جا افراد اڄ تائين مهدي سڏائين ٿا.

سيد صاحب ٿئي پهچڻ بعد، عيسائي قامين مان شادي ڪئي، جنهن مان کيس لفظ هڪ نياڻي پيدا ٿي. بکر مان پهچي ڀانڻي سيد اسحاق بن سيد ڪمال الدين کسي گهراڻي پهچي نياڻيءَ جو سنگ ڏئي، کيس پاڻ وٽ رهايائين. اهو سيد اسحاق به پنهنجي دور ۾ ولي ڪابل ٿيو ۽ ”پير پرڏيهي“ جي لقب سان مشهور ٿيو. سندس مزار سيد يوسف جي پهلوءَ ۾ آهي. ٿئي جا رسوي مهدي سيد انهيءَ جو اولاد آهن (”تحفة الڪرام“، ۲۰۴). سيد يوسف جو پيو ڀاءُ سيد عبدالرزاق به ٿئي ۾ اچي مقبر ٿيو، جنهن جو مقبرو قاضي عبدالله جي احاطي ۾ شيخ حماد حماليءَ جي پٺيان اولهه ۾ آهي. انهيءَ گهراڻي مان ڪيترا صاحب ڪمال بزرگ پيدا ٿيا. - سيد مير ڪمال الدين احمد خان رضوي بن سيد عايت الله، مير محمد يوسف جو ڏندڻ هو.

ٿئي جي مشهور ايشانويس فاضل خان (۱) جو ٿاڻي ۽ فارسيءَ جو صاحب طرز شاعر ۽ نثر نويس ٿي گذريو آهي. ”امطلاحات رضويه“ ۽ ”شرح ديوان حافظ“ سندس تصنيفون آهن. سندس انتقال ۱۱۳۲ھ ۾ ٿيو. مير سرتضي ”الهام“ سندس ٻڌڻ فارسي ۽ عربيءَ جو جيد عالم ۽ اديب هو. مرزا ”صائب“ جو شاگرد آقا ”تعظيم“ قاضي هندستان ويندي جڏهن ٿئي آيو، ان وقت سيد صاحب جي شعر و سخن جو شهر ۾ ڏاڍو چرچو هو. آقا تعظيم ساڻس ملاقات ڪئي. سيد جي شاعريءَ کيس ايڏو متاثر ڪيو، جو سندس شعر کي اهاڻي

(آبدل انگين صفحي ٽان)

جيسلمير کان ٿيندو آسريوڙ پهتو، ۽ اتان ٿئي آيو. ڪجهه وقت اتي رهي، ۹۰۰ مريدن سميت خرمان طرف روانو ٿيو. گذار ۾ جڏهن پهتو، ته اتان جي حاڪم شاه بيگ ارغون، جوڪو پوءِ سنڌ جو فرمايو ٿيو، سندس ڏاڍي عزت ۽ پذيرائي ڪئي. سنه ۹۱۰ جي ربيع الاول ۾ فوج پهتو، جتي ۱۹ ديقعد سنه ۹۱۰ء جو (۲۳ اپريل ۱۵۰۵ع) سومر ڏينهن ۴ ورهن جي ڄمار ۾ انتقال ڪيائين. رڃ ۽ فوج جي وڃ ۾ کيس دغن ڪيو ويو. شاه نيم عراقيءَ ”عشق ثم“ مان سندس انتقال جو سال ڪڍيو.

ٿئي جي قيام واري زماني ۾ سنڌ جا ڪيترائي عالم، امير ۽ اهل دل سندس مريد ٿيا. شيخ صدرالدين مٺئي، خان اعظم دريا خان وزير اعظم، علامه قاضي قاض، سيد مبارڪ وغيره انهيءَ دور جا سندس مريد آهن. شاه عايت شهيد جو گهٽ جهوڪ شريف، سيراپور سڏبو هوندو. سيد صاحب انهيءَ شهر ۾ ڪجهه وقت رهيو هو، تنهنڪري سڀ سيراپور نالو پيو هو.

(۱) عالمگير طرفان کيس ”فاضل خان“ جو خطاب ملو. سندس اصلي نالو سلا عثمان هو ۽ ذات جو سمجھو هو، ٿئي مان دهليءَ پهچي عالمگير وٽ سڀو سڻي ٿيو، جتي محبت ۽ مدارحتن ۾ انتهائي ڪمال تائين پهتو، علامه معين جي ڏاڏي محدوم طالب الله جو شاگرد هو. محدوم معين سندس ڏهڙو هونءِ محدوم محمد امين پهچي انهيءَ گهر واريءَ سان پيدا ٿيل نياڻي مير محمد رفيع کي ڏني، جنهن مان مير نجرالدين ”عزالت“ پيدا ٿيو.

شهر چوڻ لڳو: انهيءَ سبب ڪري ”الهام“ تخلص سندس لاءِ تجويز ڪيائين، جيڪو سيد صاحب قبول ڪيو. ماضيل خان جي وفات بعد، مير مرتضيٰ دهلويءَ ويو ۽ پنهنجي ناني قاسم خان جي خالي ڀل جاءِ تي مقرر ٿي، وڏو مان مرتبو حاصل ڪيائين. سندس انتقال عين حوالئيءَ ۾ ۱۱۲۰ھ ۾ ٿيو.

مير محمد شفيع ولد سيد يار محمد به انهيءَ برگزيدي علمي خاندان جو فاضلترين چهر و چراغ هو، جيڪو ۱۱۲۰ کان ۱۱۲۷ھ تائين ٺٽي جو گورنر ٿيو. ”هفت“ سندس تخلص هو ۽ ”لطيف علي خان“ ۽ ”شجاعت علي“ خان حڪومت طرفان سندس خطاب هئا. ”محسن“ ٺٽوي سندس پروردو هو، جنهن ”معڪ ڪمال“ سندس حڪم تي مرتب ڪري، سندس ئي نالي مئون ڪئي. انهيءَ بررگ جي وفات ۱۱۳۳ھ ۾ ٿي. ”محسن“ ”ادخله في الجنات بلا حساب“ سان سندس تاريخ ڪلاويءَ (۱)

۱۲۱۵ - ۱۱۳۳ھ = ۷۱ - ۱۱۳۳ھ

سڌ جو ٻيو مشهور شاعر مير فخر الدين ”عزال“ پڻ مير محمد شفيع به انهيءَ گهرائي جو روشن چراغ هو. ”بعشيءَ“ جي ”طوطي نامه“ جي طرز تي ”طوطي نامه“ لکيائين، جيڪو قبول مير ”قانع“، ”بعشي“ جي ”طوطي نامه“ کان بهتر هو. نظر خواه نثر ۾ ڪيئي تصنيفون ڪيائين، ليڪن سوا سندس ديوان جي باقي سمورا ڪتاب زمانيءَ جي دستبرد سبب تباه ٿي ويا. انهيءَ بررگ ۱۱۶۰ھ ۾ وفات ڪئي.

انهن شاعرن کان پوءِ به انهيءَ گهرائي ۾ فارسيءَ ۽ سنڌيءَ جا ڪيترا شاعر پيدا ٿيندا رهيا. سيد رفعت علي شاه ”رفعت“، سيد هڪر علي شاه ”علي“، سيد مونيل شاه ”ڪمتر“، سيد امام بخش شاه ”لدائي“ ۽ سيد روشن علي شاه ”روش“ پوئين دور جا شهر آهن. انهيءَ خاندان جو آخري شاعر سيد ”مرتضائي“ ٿيو، جنهن سنڌي شاعريءَ کي انتهائي عروج تي پهچايو. سڌي مشهورن ”يوسف زليخا“ ۽ ”ڪڪند نامه“ ۽ هڪ ديوان سندس يادگار آهن.

(۱۵) جلوه گاهه امامين: ”تسعة الطاهرين“ خواه ”تسعة الڪرام“ جي روايت مطابق

جنهن جاءِ تي هن وقت جلوه گاه امامين آهي، سو شروعات ۾ بلڪل صاف ميدان هو، ۽ سڀ

(۱) خان بهادر حدادد لکيو آهي ته سندس پيو تمبرهٿ مير ذوالفقار علي شاه ٽالپرن جي دور ۾ مختيارڪار هو، ان جو پٽ حاجي حيدر روشن علي شاه مولف ”آب تاريخ سنڌ“ جي زماني ۾ هڪراچي مول ڪورٿ ۾ داخل هو، پوءِ ڪلهوڙن ۾ ڪاردار ٿيو. حيد مرتضائي حيد روشن علي شاه جو پٽ هو (”آب تاريخ سنڌ“). سيد لطيف علي ”هفت“ جي لڙائي ۱۱۲۵ کان ۱۱۲۶ تائين ٺٽي جي مغل نواب عطرخان سان ٿي، جنهن جو ذڪر سنڌ جي تاريخن ۾ موجود آهي. ملا عبدالڪريم ”عطا“ به پنهنجي قصيدن ۾ ڪيو آهي آخر عطرخان شهيد ٿيو ۽ ٺٽي جي حڪومت نواب لطيف علي خان کي ملي. سعدخان المعروف به عطرخان جي سڙو مڪليءَ تي آهي، جنهن جو مڪتبو هن طرح آهي:

”تاريخ هنر شهر معروف مرحوم غياث الدين عطرخان عرف سعدخان بن سعيدخان بگلپور شاهه رحلت سوده سنه ۱۱۲۶ھ. نواب لطيف علي جي مدح ۾ ”محسن“ جا ڪيترا قصيدا آهن.

کان پهريون هڪ ڀڪرار انهيءَ ڀرلرلر سوزمين جي لرارلر کي دربارف ڪيو. ڳالهه ڪي
 ٿا ته اهو ڀڪرار رورائو مڪليءَ تي ڀڪريون چاريندو هو. ڀڪريون جڏهن انهيءَ حس
 ميدان وٽ چرندي چرندي اينديون هيون، ته نهايت خاموشيءَ ۽ هڪ غير معمولي حالت
 سان پاسو ڪيو اڳتي وڌي وينديون هيون. ڀڪرار روزانو اها ڳالهه محسوس ڪندو هو،
 ليڪن خبر نه پوندي هيس ته ڇا لرارلر آهي. هڪ ڏينهن انهيءَ زمين تي ڪهن بزرگ
 کي ڀڪرار نهايت ادب ۽ احترام سان دعا گهرندو ڏٺو. ڀڪرار کائنس حياتيت حال پڇي،
 ۽ پنهنجي ڀڪرين جو تصور ڪري پڇيائينس. بزرگ کيس چيو ته

”اين جاي پاڪان و برگريدگان الاهي است، كه عالم ملڪ و ملڪوت
 گردن لطاعت بزر ايشان نهادند.“

چار ننڍي جي زماني ۾، مخدوم احمد ۽ مخدوم محمد (ولداڻ مخدوم اسحاق پٽي
 هالائي) مڪليءَ جي زيارت لاءِ آيا، ۽ مختلف زيارتون ڪندي ڪندي، جڏهن انهيءَ جاءِ
 تي پهتا، ان وقت جتيون لاهي ادب وچان بيهي دعا گهرڻ لڳا. ماڻهن کائن پڇيو ته خالي
 ٻين زمين لاءِ ايترو ادب ڇو، ۽ اهي دعائون ڇا جي ڪري؛ جنهن تي پاڻ فرمايائون ته
 ”اين جاي ست ڪه بر عرض مجيد تفوق دارد.“

پوءِ انهن پنهنجي بزرگن تي اها ڳالهه مشهور ڪئي ته انهيءَ ٺڪري تي ”جلوه جمال
 جهان آراي حضرت اسامين ڪريمين“ ڏسڻ ۾ ايندو آهي. جنهن کان پوءِ سڀڪو انهيءَ
 ٺڪري جو احترام ڪرڻ لڳو.

روايت آهي ته هڪ دفعي ”حائقي آگاه“ ۽ معارف دستگاه“ حضرت ميان سلوڪ شاھ
 اتان اچي لانگهائو ٿيو، ۽ اتي پهچڻ سان ان کي به اسامين ڪريمين جو جمال ۽ انوار ڏسڻ ۾
 آيو. هن بزرگ زمين جي انهيءَ حصي جي، پٿرن جي ديوار سان حد بندي ڪري، شان ٺاهڻ
 ڪيو، ۽ جيئن زندو هو، تيئن رورائو پاڻ انهيءَ ٺڪري جي بهاري بهاري ۽ ٺهل ٺڪور
 ڪندو هو.

نواب سيف الله (مئل گورنر) پنهنجي دور ۾ ميان سلوڪ شاھ واريءَ ديوار کي ڊهرائي،
 ۱۱۴۰ھ ۾ ٻڪري پھتي ديوار ڪيائي، ۽ وفات کان پوءِ پنهنجي وصيت مطابق انهيءَ ديوار
 ۾ دفن ٿيو. سندس مزار جي ڪنهي تي هي شعر اڪريل آهي، جنهن مان سال وفات برآمد ٿئي ٿو:
 دمت وي با دامن آل هيا ست.

اتر اولهه جي ڪنڊ ۾ هڪ چوٽرو آهي، جنهن مٿان گنبذ نما چٽي آهي. اها ميان
 نورمحمد ڪلهوڙي تيار ڪرائي، ۽ حقيقت ۾ جلوه گاهه جي جاءِ به انهيءَ ڪنڌڙي اندر آهي.
 احاطي جي ديوار اندر جيڪا زمين آيل آهي، سا سموري جلوه گاهه سان تعلق ڪانه ٿي رهي.
 نواب سيف الله جي دفن ٿيڻ بعد، اهل تشيعت وارن خاص طرح پنهنجو مدفن گاهه انهيءَ
 احاطي جي آسپاس ٺاهيو. چنانچہ اڄ اسان کي سوين هزارين قبرون چوڌاري ملن ٿيون، ۽

ڪٿي پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته وڏا نامي گرامي ماڻهو انهيءَ ايراضيءَ ۾ معيوي خواب آهن. ايران جي مشهور شاعر آقا محمد ڪريم صفا هاني «عشق» جي سررا به صدر دروازي کان ٿورو اوڀر و اوڀر ڏانهن نهايت شڪسته حال ۾ موجود آهي. سندس انتقال ۱۱۵۵ھ ۾ ٿيو ۽ مزار تي جيڪو ڪتبو آهي ان ۾ هيٺيون شعر انهيءَ جلوه گاهه جي مناسبت تي آهي:

تاريخ هر و شنيد اين ندا   مڪان باقي در جوار حسين

جلوه گاهه هن وقت به سٺيءَ حالت ۾ آهي، ۽ شايد هڪي نيڪدل بهزرگ ان جي مرمت ڪرائيندا رهيا آهن. صحن جي ڏاکڻي ديوار جي ننڍي دروازي کان ٻاهر نڪريو ته هڪ ٿل ڏسڻ ۾ ايندو، جنهن تي هڪ پٿر نصب ٿيل آهي، ۽ ان تي ٻن قديم حا نشان آهن، جنهن لاءِ روايت آهي ته اهي حضرت نبي ڪريم جي جا قدر مبارڪ آهن! اوڀر واريءَ ديوار سان گڏ هڪ ننڍي مسجد آهي، ۽ اتي هڪ تلاءُ به آهي، جنهن جي مرمت ۱۲۱۱ھ ۾ سيد ابراهيم شاه ٺٽويءَ ڪرائي هئي، جنهن لاءِ مير «مائل» هيٺيون تاريخي قطعو تصنيف ڪيو:

به مڪلي اين گرین تالاب خوش آب   که آبش در صفا چون مهر و ماه است

برای خـسـرج درگاہ اسـاسـین   نشان سید ابراهیم شاه است

خرد تاریخ تصویر چنین گفت

که این تالاب وقف جلوه گاه است - ۱۲۱۱ھ

احاطي جي اندر اتر ۽ اولهه جي ڪنڊ ۾ اهو مقدس ٺڪرو آهي، جنهن جو مرتبو چو ويهي ٿو ته عرض عظيم کان به ارفع ۽ اعليٰ آهي!

(۱۶) پير عالي: شيخ بهاولدين ملتانيءَ جي اولاد مان هو. تنها مير سفر ڪندي، ترحاني عهد ۾ ٺٽي پهتو، ۽ سيد علي شيرازيءَ جي باغ ۾ هڪ وڻ هيٺان اچي ويهي رهيو. شام جو مالهي ڪوه مان ڏاند چوڙي گهر هليو ويو، لوڪن پير جي ڪواست سبب سڄي رات نار هلندو رهيو! صبح جو باغائيءَ اچي ڏٺو ته چو باغ ٻائيءَ ۾ ٽٽار ٿيو پيو آهي! باغائي سيد علي ثانيءَ وٽ دانهن ٿي ويو، ۽ کيس سموريءَ ڪيفيت ڪان وڃي واقف ڪيائين! سيد علي ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ پير عاليءَ جي خدمت ۾ اچي پهتو، ۽ پاڻ ۾ ڏاڍيون رهائون هڪٻئيون! ٺٽي مان، ڪن ڏينهن پهچاڻا پير عاليءَ شادي ڪئي، ۽ کيس چار پٽ ڄاوا: ابو محمد، صالح محمد المعروف به فاضل محمد، ولي محمد ۽ محمد فاضل. پهريان ٽي فرزند هيءَ جي جنري فوت ٿي ويا، چوٿون پٽ هيءَ کان پوءِ به ڪيترو وقت جنرو هو ۽ پنهنجي والد جهڙو ڪامل ۽ اڪمل ٿيو. سيد علي ثانيءَ جي فرزند سيد جلال ثانيءَ سان محمد فاضل جا گهڻا تعلقات هئا. مڪليءَ جي قبرستان ۾، هن وقت حتي بررگ حومت پيو آهي، زندگيءَ ۾ اتي ئي سندس پينڪ هئي.

(۱۷) طغرل آباد: اهو شهر ۽ قلعو مڪليءَ جي ڏاکڻي ڇيڙي تي آهي، ۽ مڪليءَ جي سرڪاري بنگلي کان ست ميل کن پري ٿيندو (۱). اهو حقيقت ۾ هندو دور جو قديم شهر ۽ قلعو آهي، جنهن کي پوءِ مختلف دورن ۾ مختلف حڪمران سڌاريندا ۽ سنواريندا آيا، ۽ تقريباً ٻن سؤن ورهين کان وٺي زيون ٿيندي ٿيندي اڄ صفا نيست نابود ٿي، ڏيرن ۽ ڏڙن جي صورت اختيار ڪري چڪو آهي.

”تحفة الڪرام“ جي روايت آهي ته اهو شهر اصل ڪلاراجا (۲) جو ٻڌايل هو، ۽ ان جو نالو ڪلاڪوٽ هو. سن جي دور ۾ چار تغلق ان جي مرمت ڪرائي ۽ ان کي نئين سر آباد ڪيو، جنهنڪري نالو بدليجي تعلق آباد ٿيس. چوڻ ۾ اچي ٿو ته سومرن جو شهر ”محمد طور“ جڏهن تباهه ٿيو، ته ڪجهه وقت لاءِ انهيءَ شهر کي سومرن پنهنجو حڪومت گاهه بڻيو. مع دور جي هڪ امير طغرل بيگ (۳) به ان جي مرمت ڪرائي، جنهن تي طغرل آباد مٿس نالو پيو. ڪلاڪوٽ واري نالي جو بگاڙ مسلمانن جي زماني ۾ ”ڪلان ڪوٽ“ ٿيو. ۱۲ صديءَ جي شروعات ۾ به اهو قلعو ۽ شهر خون جايون سلامت هيون، ڇاڪاڻ ته مرهٽن جڏهن ۱۱۰۱ ه ۾ ٺٽي جي حڪومت تان معزول ٿيو، ته هندوستان موٽڻ کان اڳ ڪجهه وقت اتي وڃي رهيو هو، ۽ هڪي قدر قلعي خواهه جاني جي مرمت پاڻ ڪرائي هئائين.

”تحفة الڪرام“ جي مصنف هڪ عجيب غريب ڏند ڪٿا انهيءَ قلعي جي سلسلي ۾ لمبند ڪئي آهي: لکي ٿو ته انهيءَ قلعي ۾ هڪ نانگ رهندو هو، جنهن جو سر ڪلان ڪوٽ ۾ ۽ ان جي پڇڙي هندوستان ۾ هوندي هئي؛ جيئن ان جو سر ڪلان ڪوٽ ۾ موجود هو تيئن هندوستان سنڌ جو باجگدار ۽ محڪوم (۴) رهيو، ۽ جڏهن کان انهيءَ نانگ جو سر ليري هندوستان ڏانهن ۽ پڇڙي ٿيري ڪلان ڪوٽ ڏي ٿي، انهيءَ ڏينهن کان وٺي سنڌ غرن جي مائعت رهڻ لڳي!

مرزا قليچ بيگ جيڪا ڏند ڪٿا لکي آهي، ان مطابق انهيءَ شهر کي ڪلياڻ ڪوٽ يعني آرام گاهه به سڏيندا هئا. مرزا صاحب اهو به لکي ٿو ته اهو ڪوٽ سيوهڻ جي قلعي جيروڻي قديم آهي، ۽ سڪندراعظم جي دور ۾ به موجود هو. مرزا مرحوم لکيو آهي ته ستر اسي ورهيه ٿيا، جو انهيءَ قلعي منجهان ڪوٽيندي سڙيل ڪڻڪ هٿ آئي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ شهر جي بربادي باهه لڳڻ سبب ٿي.

(۱) مڪليءَ تان غلام الله ڏينهن جيڪو رستو وڃي اهو ڏٺي هليو، ڇهن ميلن کان پوءِ ڪلان ڪوٽ نظر ايندو.

(۲) ٺٽي ۽ مڪلي جو گائيڊ جيڪو محڪم آثار قديمه وارن ڇپايو آهي، ان ۾ اها روايت موجود آهي، جڏهن ۾ انهيءَ امير جي وفات جو سال ۱۰۹۵ ه ڄاڻايو ويو آهي. انهيءَ روايت جي تصديق اسلام آباد ڪنهن دريبي سان ڪند ڪري سگهيا آهيون؛ خبر نه آهي محڪمي وارن جو ساڻڌ ڪهڙو آهي.

نئی شهر جو مکہ بھشتی (مس قلم جو کمر) — انور علی ح. دمل، کراچی

انهيءَ پاسي جو مشهور ميدوب ميان لاکو مڇو سال سردي هجي چاهي گرمي، هڪ جهڙي جي چوٽي ۾، انهيءَ ويرانِي منجهه تنها ڏينهن راتيون گذاريندو هونءَ سيد ابراهيم گودڙني جو سسڪڻ به اتي ئي هونءَ ۽ شايد چنڊ به قلمي جي پاسي ۾ دفن ٿيو.

”مڪلي نامہ“ مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو خطو ڪنهن دور ۾ نهايت ئي سرسبز شاداب ۽ اڏاوت خواه محل ماڙين جي لحاظ کان ازحد موهيدڙ ۽ وڻندڙ هوندو هو. هن مضمون لکڻ جي دوران ۾ (۲۷ مئي ۱۹۵۶ع) ڪلان ڪوٽ لسان پاڻ وڃي ڏٺو: قلمي جا نشان نظر اچن ٿا، ۽ اندازو ٿئي ٿو ته قلعو هڪ سرو ۽ نهايت ئي عظيم، بلڪ دهليءَ جي لال قلمي جهڙو ڪشادو ۽ خوبصورت هو. اولهه ۽ اتر کان پهال، سرانر ۾ قلمي جي ديوار سان لڳو لڳ ڪشادي ڏنل، ۽ ڏکڻ کان دريا وهندو هوس، جهنگري بيروني حلي کان چئن طرفن کان قدرتي طرح محفوظ هو. پراڻين پڪين سرن جا ايڏا وڏا ابار، ڏکڻ ۽ ڀر ٻا آهن، جو معلوم ٿئي ٿو ته اتي ڪٿي پڪيون ۽ خوبصورت محل ماڙيون هيون. شهر ۾ ڪٿي هڪ تلاءُ هئي، جن جو پتو ”مڪلي نامہ“ مان به پوي ٿو. هن وقت جامع مسجد جون ديوارون موجود آهن، جنهن جي اوڀر کان عظيم الشان پڪو تلاءُ اڄ به صحيح سالم موجود آهي. اهڙيءَ طرح ڏکڻ کان به ڪجهه ڀرپور اهڙو پڪو، پڪين سرن سان ٺهيل تلاءُ آهي (۱). جدا جدا جاين تي ٻيا به چند تلاءُ لسان کي نظر آيا، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته شهر پنهنجي زماني ۾ هڪ نهايت خوبصورت نزهتگاه هو. منجهس سِر تفريح لاءِ بالغ، ٽو ۽ هوا حوريءَ لاءِ حاجا تلاءُ ۽ چشما، خوبصورت عمارتون ۽ حسين محل ماڙيون هيون؛ شهر جا رهاڪو سِر تماشي جا شوقين ۽ آرٽ جا دلدادا هئا.

مسجد جامع جي ساخت مان پڻ جاين جي حسن ڪاريءَ جو به اندازو ڪري سگهجي ٿو. مسجد ۾ طبقي يا ٻه ماڙا معلوم ٿئي ٿي. مسجد ماريءَ جو اهو طريقو انهيءَ دور جي لحاظ کان نهايت غير معمولي هو. مسجد کي گيلريون به هيون، ۽ اندر ڪاشيءَ جو ڪم به اهڙو ئي حسين ٿيل هو، جهڙو اتي جي جامع مسجد ۾ آهي، جنهن جا نشان ڪٿي ڪٿي ديوارن تي اڃا به موجود آهن. مسجد جي منارن تي مٿي چڙهڻ لاءِ اندران ڏاڪڻيون هيون، جن جا آثار اڃا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. مسجد مان ڪريل سرن جا ايڏا وڏا ڀر پيل آهن، جو معلوم ٿئي ٿو ته عمارت بيحد وسيع ۽ تمام بلند بالا هئي.

مسجد جي تصوير ”مڪلي نامہ“ ۾ ڏني آيا آهيون، جنهن مان پڙهندڙ ڪٿي اندازو ٿي سگهندو.

(۱) انهيءَ تلاءُ جو نالو غالباً ”سيد لنگ“ آهي، جنهن لاءِ ”مڪلي نامہ“ ۾ به اشارو آهي انهيءَ تلاءُ جي چوڌاري ڪنهن زماني ۾ خوبصورت ماڙيون اڏيل هيون، جيڪي سِر علي خير جي زماني کان اڳ ٺاهي منهن ٿي ويون هيون. ”تحفة الڪرام“، ص ۳۸

موران جا موتي

- "علم، انساني آزادي ۽ پار جو واحد سرچشمو آهي". - ڊنيل ويبر
- "بهترين حڪومت ڪهڙي آهي؟ - اها جا اسان کي پهتجي پائ تي حڪومت ٺيڪاري". - گوانتي
- "فلسفي تي ذهن جلدن جو هڪ نهايت خيبر ڪتاب قلم مان ڪپڻ آسان آهي، پر ڪنهن حڪومتي اصول کي عمل ۽ اصليت جي ڪسوٽيءَ تي رکي، صحيح ۽ جامع ثابت ڪرڻ نهايت مشڪل آهي". - ٽالسٽاء
- "مون کان اهو نه پڇ ته موت ڇا آهي: پر اهو پڇ ته زندگي ڇا آهي، ۽ اها ڪيئن گذارجي". - مولانا دومي رح
- "ڪائنات ۽ ان جي تخليق تي غور ڪرڻ جو هڪڙو نسخو، ستو سالن جي عبادت کان افضل آهي". - حضرت محمد صلم
- "جيڪڏهن اوهان وٽ ماني آهي، ته ان مان اڌ وڪڻي، ان جا گل خريد ڪريو: ڇو ته ماني اوهان جي حسرت کي طاقت تي ڏئي، ۽ سونهن اوهان جي روح کي". - حضرت محمد صلم
- "حقيقي آزادي صرف اتي ممڪن آهي، جتي ظلم جو بلڪل خاتمو ڪيو ويو هجي، جتي ڪنهن انسان تي ٻيا انسان ظلم نه ڪري سگهن، جتي بهروزگاري ۽ اللاس جو نالو نشان نه رهجي، جتي ڪنهن به شخص کي اهو ڊپ ۽ انديشو نه هجي ته مياڻي کيس سندس آهڻي ۽ روزيءَ کان محروم ڪيو ويندو: صرف اهڙي سماج ۾ ئي شخصي تولي پئي هرفر جي آزادي واقعي ممڪن آهي". - لئنگان
- "عوام جي ترقيءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ انقلاب جو اچڻ جيئن ته ضروري آهي، ان ڪري اهڙن ماڻهن جو وجود به ضروري آهي، جيڪي ان جي اچڻ جو اڳ ۾ ئي اندازو لڳائي، ان جي لاءِ ميدان تيار ڪن. اهي ماڻهو انقلابي سڏبا ويندا آهن. اسان اهو فرض پهتجي ڏسي ڪٿو آهي، ان ڪري اسين انقلابي آهيون. اسين ايندڙ انقلاب جي لاءِ ميدان تيار ڪري رهيا آهيون، اسين ان جا ققيب آهيون: انهن حالتن هيٺ، سڀ انقلاب - دشمن اسان کي نفرت ۽ خوف جي نگاه سان ڏسڻ ۾ حق بجانب آهن". - ابر. اين. راء
- "الله وٽ پسند پيل ماڻهو اهي آهن، جي اوهان ۾ وڌيڪ نيڪوڪار آهي". - قرآن شريف

● "مون کي انساني ٻئين کان ٻاهر وهڻ ڏيو: هتي غريب نهايت ذلت جي زندگي گذارين ٿا۔" اهو برداشت ٿو هڪري سگهان! "۔ امام غزالي رح

● "اي بادشاهه، تنهنجي گهوڙن جي گچين ۾ سونا زيور پيل آهن: پر انهن جا ڪٿا اڃا نه ٻڌي، آهن۔ ۽ غريبن جا ڪٿا ٻڪ هي هڪري پڇي ٿي! "۔ امام غزالي رح

● "بادشاهه جي دولت تي اڏيل مسجدون، انهن ۾ ڀرتو ڏيئا، ۽ انهن تي لکيل ڪتاب۔ اسان لاءِ دليل ۽ حجت نه آهن"۔ امام غزالي رح

● "مطلوب جي خون جو هڪڙو ڦڙو ڇاڙڻ، هزار ڪمين جي ڍاڻن کان وڌيڪ گناهه آهي" "لک ڪميا ڍاڻي ڇڏيو، الله کي رنج نه پهچندو: پر هڪ يگناه اسان جي رت جو هڪڙو ڦڙو ۽ ڏسڻ تي نه هاريو"۔ حضرت محمد صلم

● "مختلف تهذيبن جا بنياد برابر مختلف اصولن تي ٻيل آهن، پر مقصد سڀني جو هڪڙو ئي آهي۔ يعني اسان ذات جي بهبودي ۽ ترقي. جيڪڏهن تهذيب جي اڳيان هڪڙو ئي معراج آهي، ته ان جو اهو مطلب هرگز نه آهي ته سڀني اسان هڪ ئي ٻولي ڳالهائين، يا هڪڙو ئي مذهب ٻوليون ڪن، يا هڪ ئي حڪومت جي جهنڊي هيٺ ڪٿا ٿي وڃن، يا هڪڙي ئي نموني جي رسمن رواجن جا پابند ٿي هڪ ئي طرز تمدن اختيار ڪن"۔ نامعلوم

● "خود نمائي ۽ خود ستائيءَ جو احساس ئي دراصل اهو جذبو ۽ طاقت آهي، جنهن انسان جي سماجي زندگيءَ جي معيار کي بلند ڪيو آهي. جيڪڏهن سلجهيل ماڻهو پنهنجي اصلي مذاق جو اظهار نه ڪري، ته هوند ٻين ماڻهن جو حسن۔ ذوق ۽ سٺل قوتون جاڳي نه سگهن. جڏهن هو پنهنجي ئي ڪنهن هر۔ جنس کي هڪڙيءَ حيثيت سان برتر ۽ بلند ڏسڻ ٿا، تڏهن سوچي ۽ ويجهاري، ڪوشش هڪري، هو پنهنجي پاڻ کي به انهن جهڙو، ڀاڱو اڃا به ۽ رتيون هڪسر، ڏسڻ لاءِ پيار ٿي وڃن ٿا. نتيجو اهو ٿو ٿئي۔ ۽ ٿيڻ به ڪبي۔ جو هڪ انهي کي ڏسندي ۽ ٻيڪندي، اسان مجموعي طرح هڪ "سلجهيل انسان" بڻجندو وڃي. اهڙيءَ طرح، اڄ هي سماجي زندگيءَ جو معيار ايترو ته اوچو ٿي ويو آهي، جو اڄ هڪ سوڳ انسان پنهنجي انهيءَ قابل رشڪ تهذيبي حيثيت کان پاڻ کي هڪ گهڙيءَ لاءِ به محروم رکڻ لاءِ تيار نه آهي.

"غور نه ڪريو: هڪ ئي وڻن جي ٻنن ۽ جانورن جي ڪٿن۔ ان پنهنجي اوگهڙ ڏيکي، چرڻ ۽ جهڙوڙين ۾ وهڻ وارو زمانو، ۽ هڪ ئي وڻندڙ ۽ دلفريب پوڻاڪون بهري، ۽ آسمان سان ڳالهائون ڪندڙ آڇن محلاتن ۽ عمارتن ۾ رهي، پنهنجيءَ هن جيتريءَ جاڳنديءَ زندگيءَ کي جنت باني جو ڪارنامو۔ اهو سچو ڪجهه ڇا آهي: هيءَ فقط انسان جي پنهنجي خود نمائيءَ ۽ خود ستائيءَ جي احساس جون ئي ڪرشم سازيون آهن! "۔ آرٿ آف لونگ" ڪتاب

تان ورتل اقتباس

ادبي خط

[پاڪ جمال، اوهان جو افسانو "بدعاش" پهتل اٿم. ڏاڍو ويٺو. اهڙيءَ سهڻيءَ چيز جو داد جيڪر هڪدم ڏيان ها، پر هڪ ٻه ٽڪڻا اهو هئا، جن لاءِ ٻه چار ڳالهيون عرض ڪرڻ تي گهٽيو، ان ڪري دير ٿي وئي.]

افسانيءَ ۾ هن ڳالهه تي مون کي عرض ڪرڻو هو، سي هونئن ته اهڙيون حقيقتون آهن، هن کان اسان جو موجوده سماج آجوڪوئي، ۽ پلاٽ جو حصو پڻ بنجي سگهي ٿيون؛ پر ادبي ۽ فني لحاظ کان انهن کي هن افسانيءَ ۾ ڪيئن آڻڻ کپي، تنهن تي ٻيهر غور ڪرڻ لاءِ عرض ڪرڻ مناسب سمجهان ٿو. افسانيءَ ۾ پوليس جي ظلم جو هڪ ٻه واقعو، ۽ آخري منظر-جبل جي روشن-ڪجهه اهڙي موقعي ۽ هن منظر ۾ آيل آهن، جي پڙهندڙ کي حسّي اذيت ٿيون رسائين، ۽ منهنجي خيال ۾، افسانيءَ جي فني ٻيهر ۽ آخري نثر کي سرب پهچائين ٿيون. پوليس جون وحشي ڪارروائيون ۽ جبار جو بهماندرو حقيقتون ته آهن، پر انهن کي ادب ۾ ڪيئن ۽ ڪهڙي موقعي تي پيش ڪري، اها هڪ سوچڻ جهڙي ڳالهه آهي.

منهنجي نظر ۾ رندگيءَ ۾ هڪ "حقيقت" ڪيتري به پورا آئيندڙ هجي، ڪيتري به ڪريهه-منظر هجي، ان کي ادب ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو؛ پر ان کي ادب ۾ آڻڻ وقت ادب کي ڪي نفسياتي ٽڪڻا سامهون رکي، انهن کي پنڊي وائي، مناسب انداز ۾ مؤثر لوني ۾ پيش ڪرڻو پوندو.

اوهان به حقيقتون پيش ڪيو آهين-۽ جن لفظن ۾ پيش ڪيون آهن، انهن لفظن کان وڌيڪ مناسب ۽ روزون لفظ شايد ئي ملي سگهن؛ ۽ واقعي اسان جي پوليسي راج ۾ انهن کان به وڌيڪ وحشتناڪيون نظر اينديون. پر، انهن جي پيش ڪرڻ جو موقعو ۽ محل-خاص ڪري سڀ کان آخري واقعي جو-اهڙو ته اڻ سھائيدڙ مون کي اٿس، جو پڙهڻ کان پوءِ سمجهيم ته روح کي ڪنهن ڇڻ مٿ ۾ جهلي وٺي کڻي پوسائيو هجي. اها ته ذهني ڪولف ۽ عذاب محسوس ڪيم، جو سمجهيم ته ڇڻ اسان جو جيڪو امتيازي ۽ بنيادي شرف آهي، تنهن کي ڪنهن حتم ڪري کڻي ڦٽو ڪيو هجي. جيتري قدر آڻ سمجهان ٿو، اوهان جو ڪردار "بدعاش" جنهن ماحول جي پيداوار آهي، اهو ئي سندس انهيءَ گناهه جي دوق کي پوکائڻ لاءِ جوابدار آهي. اوهان پڙهندڙن جي دلين ۾ انهيءَ ڪردار لاءِ همدردِي ۽ رحم پيدا ڪرڻ واسطي، سندس ماحول کي

ڇٽيو آهي ته ڇاڪاڻ ته سموري زندگي هو پيار، همدردِي، انسانيت جي ورتاءُ ۽ پنهنجائيءَ جو هڪڙو پٺي رهيو آهي۔ انهيءَ نفسياتي هڪ جي ڪري، هن جو ڪردار گناهه ۽ انسانيت جي خلاف ڪمن ۾ آڀري ٿو. انهيءَ لاءِ درجي بدرجي اوهان مرحلا مقرر ڪيا آهن، جتان هو وڌيڪ گهاٽو ڪئي، وڌيڪ ڇٽو ٿيڻ لڳي ٿو. ساڳئي وقت، انهيءَ سموري عرصي ۾ اوهان پڙهندڙن جي دلين ۾ هن لاءِ همدردِي، پنهنجائي ۽ قرب پيدا ڪندا رهيا آهيو۔ تان جو جڏهن هو آخرين طرح جبل ۾ وڃي ٿو، تڏهن پڙهندڙ لاءِ هو هڪ نهايت عزيز ۽ عزت واري چيز بنجي پوي ٿو. هن انهيءَ گهڙيءَ، اوهان جبلرڪان هن جي ذاتي عزت نفس ۽ شرف انسانيت کي جنهن نموني ذليل ڪرايو آهي، اها ڳالهه پڙهندڙ لاءِ سڄي انساني جي رخ کي منجهائي ٿي ٻڌي، ۽ هو انتهائي اذيت جي احساس سان انساني کي هٿان ڦٽي ٿو ڪري. انهن ڪرڻ ۾، وڏي ڪيترن قدر حق بجانب هئا، ۽ منهنجي ذهني رد عمل سان متفق آهيو يا نه۔ ان لاءِ هن وقت آءٌ ڪجهه چئي ٿو سگهان.

سهرباني ڪري انهن ڳالهين ۾ منهنجي ڪجهه رهبري ڪندا.

۔ اوهان جو، محمد ابراهيم جو پو]

(۱)

رسول بخش پليجو

۔ سائين، ”سهران“ جي هلندڙ سال جي پهرينءَ اشاعت ۾ شايع ٿيل جمال اڙي جي لاسي ”پشوپاشا“ کي پڙهڻ جو موقعو مون کي چوڻ کان اڳ، لاڙڪاڻي ۾ سودي جي صورت ۾ نصيب ٿيو هو، ۽ انساني حوريباهڪ روح، انوکو موضوع ۽ دل۔ پياڻيدڙ عبارت ۽ ٻولي بيحد پسند آيا هئا. ساڳيءَ اشاعت ۾ جمال ۽ اوهان جا دلچسپ خط به شايع ٿيا هئا، انهيءَ ڪري ايندڙ اشاعت جو منتظر هوس ته س دوست انساني يا خطن تي تبصرو ڪن. پر تڏهن ته ڪنهن به اڳڏانهن ٻورو توجهه ڪونه ڏنو. آءٌ شايد جمال جي فن جي پهرين پرستارن مان آهيان، ۽ شايد آءٌ ئي پهريون پڙهندڙ هوس، جنهن سندس پهرئين انساني کي اڙي، هن اڳتي هلي مشهور ٿيندڙ سنڌي انساني نگار کي خط لکي خراج تحسین ڏنو هو. ان بعد هن صاحب، منهنجي درخواست تي، مون کي پنهنجا بهترين افسانا ”پيرائي“ ۽ ”حيسي جو ڪوٽ“، ”صداقت“ لاءِ عنايت ڪيا. مون کي ٻن سنڌي فنڪارن جي فن تي تعبيلي طور لکڻ جي زبردست تمنا رهندي آئي آهي۔ اياز ۽ جمال، مون کي آروڙ آهي ته ڪنهن ڏينهن پنهنجي وطن وارن کي سندن گودڙيءَ جي هن لالن جي صحيح قدر ۽ قيمت

ڪٿي ٻڌائي سگهان. حير. اڄ ڪيترن ذيهن بعد جمال جي هڪ تخليق تي ڪجهه چوڻ جو موقعو مليو آهي. ستر هي آهي، جو سوچيا ويا ته هن ذهني جوڪي مون کي لکيو پوي ٿو، سو ڪو ٻيو لکي ها ته ڇڏو!

”پشوپاشا“ جو مقصد هڪ اهڙو مثالي ڪردار پيش ڪرڻ آهي، جو نه فقط اسان سمجهان ۽ اسان جو حجي، پر ساڳئي وقت اسان جي اڳواڻي ۽ رهبري به ڪري، اسان کي موجوده پستي ۽ دلت جي حالت سان چوٽڪارو ڏياري ۽ لاسچس آڻن ۽ اسيدن کي حقيقت ۾ بدلائي ڏيکاري. ان جو مقصد، سماج جي غير انساني ماحول ڏانهن اشارو ڪرڻ جي به دران، ان کي عمل ۾ مدد ڪرڻ جي وسيلي بدلائڻ ۽ ختم ڪرڻ جي راهه ڏيکارڻ، آهي. ”پشوپاشا“ عوام جي ڪامياب جدوجهد جي ڪهاڻي آهي.

اڇو ته ڏسون ته ”پشوپاشا“ جو هرو ڪهڙو مثالي وصف جو مالڪ آهي، ۽ هر ڪهڙن وسيلن سان پنهنجي مقصد کي پهچي ٿو. اڇو ته ڏسون ته انساني ۽ اسان کي ڪهڙي قسم جي عملي جدوجهد جي دعوت ڏئي ٿو.

”پشوپاشا“ قدرت جي اڻ-گهڙيل تخليق هو... ڏسندي ڏسندي جوان ٿي ويو، ته به جهڙو ٻارا ڪنهن کي ڇڪي، ڪنهن کي رهڻ - پيو آڇلون ڏيندو ۽ چٽڪندو رحمدل به هڪڙو ٿي هو.“
وڻدي ٿو تائين، سندس ڪردار ۾ اها جذباتي چٽلائي ۽ هاڪالي نظر اچي ٿي. سندس سياسي فھر ۽ تدبير جو ثبوت سندس نيس ٺاڻڪي تقريرن کان سواءِ ٻيو ڪونه ٿو ملي. سندس موجوده دور جي حقيقتن جي ڄاڻ جو عالم اهو آهي، جو نه ڀڄا نه ڳاڇا، سڌو وڃي هڪ اڻ-ڏٺل-وائيل سيٽ کان فرس گهريو اٿس، ۽ هن جي نه ڏيڻ تي سهرجي پيو آهي، ۽ بنا پس جي وڪيل پٽڻ ويو آهي! سياسي تنظيم جو ڏڪرڻي قبول آهي.

سندس انقلابي پنجن جو سبب به دلچسپ آهي. گهٽ جي وڌيري کي سندس چٽولا پون پسند ٿئي آيون؛ ٻائي جو ڪس بهجهي ڏي ۽ سان عشق ڪندو ڏٺائين، سو ڪارو ٿي پيو. تنهن تي اڻٻڌل پيدا ٿي پئي، ۽ وڌيرو هن کي ڇڏي وئي ٻين اولي ٻاري جي ماڻهن تي غلام ڪرڻ شروع ڪيا. تنهن تي سمورن ماڻهن پشور سان ملي جدوجهد ڪئي، ۽ نيل نتج پاتائون - يعني وڌيرو پنهنجي ڏي ۽ سان عشق ڪرڻ جي اجازت ڏي ها، ته انقلاب جي لوٽ ٿي نه اچي ها.

بهرحال، فقط وڌيري جي ختم ٿيڻ جي بهر هئي، اڳ-چنپ ۾ خوشين ۽ راحت جي بارش ٿي وئي. سواءِ نئين قسم جي تنظيم جي، سواءِ رٿيڪن ۽ تڪليفن جي، سواءِ غلطين ۽ ناڪامين جي، ڇڻ ڪنهن اسم اعظم جي قيادي سان راتو رات صدين جون لغتتون، قديم عادتون، رسم و رواج جون پڙهيون ۽ اقتصادي پستيون الائي ڪيڏانهن غائب ٿي ويون.
مطلب ته ”پشوپاشا“ مان پڙهندڙن تي اهو اثر ٿو ويهي ته ملڪ جي نظام بدلائڻ لاءِ صرف هڪ ڀيڳري، جهنگلي، اڻو ۽ عدي پهلو ان جي ضرورت آهي، جو ڪنهن مڙس-مڙهي

نازلي جي عشق ۽ نوڪر کاتي، بغاوت تي آماده ٿي وڃي، ۽ پوءِ زوردار تقريرن سان قوم کي ميدان جنگ ۾ آڻي بيهاري! سياسي تنظيم، اقتصادي ۽ سياسي نظرين ۽ تحريڪن جي بکيون ۽ پوڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي.

ظاهر آهي ته هن قسم جي مائهوءَ کي پنج سئو سال اڳ ڪيڏي به عزت سان ڇو نه ڏنو وڃي ها، پر ڪم از ڪم اڄوڪي دور جي پيچدار مسئلن ۽ تاريخي مقصدن لاءِ هيءَ مائهو ڪنهن به صورت ۾ هڪ علم-اڪيٽر کان وڌيڪ ڪارآمد ٿي نٿو سگهي. درحقيقت اڄوڪي دور کي ههون 'ستار-دسارن'، 'جانمالن' ۽ 'حاکم طائفي' جي لاءِ، پر آرميايل سائنسي ۽ اقتصادي نظرين سان هٿيار-بند جاندار تحريڪن ۽ زندگيءَ جي ڪوري ۽ تهيبي ڪندڙن ليل دانشور ۽ دانا مجاهد ذهنائن جي ضرورت آهي، جي تاريخ جي نفس کي سڃاڻندا هجن ۽ ان جي هر هيٺاهين ۽ مٿاهين کان واقف هجن. مطلب ته 'پشوپاشا' ۾، موجوده دور جي حقيقتن ۽ پيچدار تقاضائن کان ڀڄي، خيال پرستي ۽ افراد پرستيءَ جي قد پر غارن ۾ پناه ورتل آهي. انساني جي عبارت ۽ ٻولي نهايت حسن ۽ لطف ڀري آهي، ۽ واقعات-نگاري پيچد ڇپندو آهي.

مجموعي طور، انسانو هڪ دليريءَ واري ڪوشش آهي، جا ناڪام ثابت ٿيڻ جي باوجود بهيائين ۽ اڳي کان وڌيڪ ڪاميابين جو به پيش خيال ثابت ٿيندي.

'پشوپاشا' هڪ خاص ادبي ۽ ذهني لاڙي جي چٽي هئي ٿو، جنهن لاءِ ڪو نالو نه رکيو اٿن، پر مٿان 'ڪنٽر سٽي' جي الزام هيٺ اچان، تهڪري رڳو ان جي حقيقت ۽ سون پس منظر جي اهو پيدائش آهي تهون بابت به اڪر لکڻ تي صبر ڪريان ٿو.

وچولي جاگيرداريءَ جي زماني ۾ جڏهن عالم انسان سلطانن، خليفن، بادشاهن ۽ شهنشاهن جا ٽڪن ورتل ٻاهيا ليکيا ويندا هئا، ۽ سندن بهتر زندگيءَ جي خوابن جي سڃي ٿيڻ جي ڪا صورت ڪانه هئي، تڏهن ادب پنهنجي اميدن ۽ آرزوئي جو اظهار ڪرڻ لاءِ، 'حاکم طائي' ۽ 'امير حمزي' جهڙن ڪردارن وسيلي، 'پوقلمون' جهڙن جادوگرن جي جادوءَ جي ڪوٺن کي ڪيرائي، سچ چنڊ کي سرمائيدار عجور محبواڻي کي آزاد ڪرائي، جذباتي تسڪين حاصل ڪندا هئا. ان بعد، جنس ۽ برين کي ڇڏي مٿين طبقي جي اميررادن ۽ اميرزادن جي عشق جي داستانن لکڻ جو رواج پيو. اهڙيءَ طرح، ادب پنهنجي روزمره جي زندگيءَ کان ڀڄي، حالن جي ڪاڪ آڏيندا رهيا.

۱۷ هديءَ جي آخر ڌاري، نيسڪ اديبن پنهنجي ماحول تي نظر ڊوڙائي ان سان پنهنجا موضوع وٺڻ شروع ڪيا. تان جو انگلنڊ ۾ چارلس ڊڪنس، فرانس ۾ ايميل زولا، ناروي ۾ برنسن، جرمنيءَ ۾ ٿامس مئن، روس ۾ ترحيف ۽ چيخوف، وغيره جهڙن اديبن عوام جي زندگيءَ کي حقيقت-پسديءَ سان هن جي قالب ۾ آڻڻ جي هنر کي معراج تي پهچايو.

ادب جو نئون دور انقلابي حقيقت-سگاريءَ سان شروع ٿيو. جنهن نه رڳو ماحول
 جي پيائڪ پهلوشن کي پيش ڪيو، مگر ان جي روشن اسڪاين کي پڻ اجاريو، ۽ ڏيکاريو ته
 اسانيت ڪيئن گندين نالن، ڪراهن جهڙين واٽن، خطرناڪ پيچرن ۽ اٽانگين لامين ڇڙهين
 مان لڪندي، ٽوندي ٽاٻوندي، ڪڏهن منهن پر ڪڏهن پيرن پر، ڪڏهن تڪي نه ڪڏهن
 وري، اثر يقين سان، روشن مستقبل ڏانهن وڌي وهي آهي.

جيئن ته هن دنيا جي اديبن کي زندگيءَ تي مڪمل ڀروسو آهي، تنهنڪري هن ان
 جي اونداهين گهٽين ۽ تهخاني توڙي روشن شاهراهن کي بخطر پيش ڪيو- انهيءَ ۾ ڪين سندن
 اٺل ڀروسي مان ڪڍ سندن حياتيءَ جي حيرت انگيز ۽ ڳوڙهيءَ ڇاڻ به زبردست مدد ڏني
 ڇڏي اڌ-ٻڌن ۽ نجيرو ڪندڙ قلم انقلابي حقيقت-سگارن جي ڀرويءَ جي ڪوشش ڪئي،
 تڏهن زندگيءَ جي گهري ڀروڙ جي گوشت يا فس جي شپ جي گهٽتائيءَ ڪري، سندن
 تعليقات جو ٽاڏو يا نه پٽڙي مٿي ڊپ تي پئي يا وري مڙجن جو ڪاڙهو رڳو اسيد جي
 مٺاڻ يا غر جي مصالح تي پلايندڙ اديب، اهڙيءَ طرح، پنهنجي تجربن ۽ پريءَ طرح ناڪار
 ٿي، يا ”نظريين“ تي ڪاڙو ڇنڊڻ يا پڙهندڙن جي رجعت-پسنديءَ جو ماتم ڪرڻ لڳا.

اسان جي سنڌ جا اڪثر اديب وچولي طبقي جا ملازم آهن، جن کي عام زندگيءَ جي
 -جهن ۾ ڪڙين توڙي مٿين طبقي جي خبر ڪا خبر آهي. هن جي ڇاڻ جو دارومدار
 گهڻو ڪري ڪتابن ۽ پڙهيل ادبي ”فارمولائن“ تي آهي، جيڪي ممڪاني حالتن سان هر ڀرو
 لوهڪي ٿيون اچن. اسان جا دوست، لائبررين جي دور تي، ”هاورد فاسٽ“ ۽ ”گورڪي“
 ٽن جي ڪوشش مان آخر ڪڪڙ ٿي، زندگيءَ ڏانهن موٽا: مگر هي جي زندگيءَ ۾ ڪابه
 انقلاب ۽ بيداريءَ جا چين ۽ يورپ جهڙا نمونا نه ڏسي، هنن ڪاڙو مان سنڌ جي حقيقي ”هروئن“
 کي ڏٺو. -نيڪالي ڏيئي پنهنجا خيالي هرو بنائڻ شروع ڪيا آهن. -وچولو طبقو، جو هميشه مٿين
 ۽ هيٺين طبقن جي وچ ۾ ٽنگيل رهندو آهي، سو هوش به اڪثر اٿتھا-پسندي ٿيندو آهي.

ظاهر آهي ته اسان جي خاص تاريخي حالتن سبب، اسان جو هرو هن دور ۾ مڪمل
 ۽ چٽيءَ طرح ڪامياب ٿي سگهي ٿي ٿئي: ڇو ته ڪڏهن هولو ٿي فاتح ڪونهي، تڏهن ان
 جا نمائندا ڪيئن فاتح ٿيندا! پر ان جو مطلب اهو ڪونهي ته اسان جو هرو اخلاقي طور ۽
 ڪامياب نه ٿئي، هر هنڌ شڪست کائي، هر منزل تي لوڪڙ ڪائي، يا اڳتي قدم اصل نه وڌائي،
 يا پئي پاسي سردار طاقتور وفار نه وڃائين ۽ ناڪار نه ٿي: پر شرط هيءَ آهي ته انهن کي
 روشن ڪندي، ترٽ-ڪاميابيءَ جي حرص ۾ حقيقتن جي زمين تان پير نه کڻي ڇڏجي.

(۴)

جمال اڀرو

ادا سائين، اوهان جا ٻئي خط پهتل اٿم. اڄڪلهه لکڻ تي دل ٿي ڪا نه ٿي ٿيهر-
 الائي ڇو. لکڻ پڙهڻ جا به ڪي وارا آهن، الائي ڇا: اندر صفا ڪوڪلو، خالي خالي- نه جدو

۱. احساس نه اٿڻ! اڳي ته ٿورڙي ٽٽڪي رڳن کي چڙهي ڇڏيندي هئي؛ اندر ۾ ولول، ٽٽڪو، چر ۽ ٻاڦ، ٽڪاءُ ڏيئي ٻاهر نڪرندا هئا۔ چڻ ۽ والا ڦاٽو! هاڻي ته جلي وسائڻ کان پوءِ وارو دونھون بہ ڪونهي؛ رڳي رڪ۔ مثل ۽ سرदार..... سو لکڻ ۾ دير ڪير۔
 ”بدعاش“ جي باري ۾ اوهان جون ترميمون پڙهيو۔ ٻڌايو مانو ته ته دل ٽڏي، دماغ ٽڏو، لڱ ٽڏا۔ سو هيءُ جو عرصو ٽڏائيءَ سان ئي ويچاريم۔ اوهان جي ڳالهه سڄي سڄي، پر منھجي دل مڃيئي ٿي۔ شايد ٿڌ لڱي هجي۔

”بدعاش“ لکي، مون چڻ ته هڪ وڏو سوال ڪيو آهي ته ”بدعاش ڪير؟۔ آهو جو لوڪرون ٿو کائي، يا اهو جو لوڪر ٿو هڻي؟“ ٻياريءَ محنت جو ٻڪيو، عرت ۽ مان جو ٻڪيو اسان، اونداهيءَ ۾ ٿاٺوڙا هڻي هڻي آيسري ٿو۔ (اها انسان جي ازلي چڱائي آهي)؛ گدو ڏوٻو جهڙو ماحول هن کي سهارو نه ٿو ڏئي، پر لت هڻي اها به هيٺ ڪهڙائي ٿو۔ اسان کڻي سڙي، بچي، جلي، سون ٿي نڪري، پر انصاف جا ٺڪيڏار قانون جي ڏنڊيءَ جا مالڪ، هن کي ”بدعاش“ ئي سڏين ٿا۔ مان انهن لڳڻ ايڪيڏارن کي ڪيڏانهن ڪريان؟ مان انهيءَ شيطاني ڏنڊيءَ کي ڪٿي رکان؟ اهي سون جا وڃ۔ سرور چهر بندا۔ پوءِ ڇا ڪندا! اوهان ڀايو ٿا ته هڪولي پٺي پاڻ آيو ته اهي وڃ۔ ان کي اکين تي رکندا؟

اوهان کي ڪرپ ۽ بچان ڪنهن کان ئي اچي۔ لڳڙي حاڪم ۽ سندس ڏنڊيءَ کان، يا ٻڌل ۽ اوڏي ٽڪيل اسان کان؟ جي ٿولي حاڪم ۽ سندس شيطاني ڏنڊيءَ تي بچان ۽ ڪاوڙ ٿي اچي، ته مون کي به اهوئي چوڻو آهي!

انساني عزت ۽ وقار کي ڪنهن ذليل هڪرايو آهي۔ سون يا ماحول؟ ڇا اوهان ڀانيو ٿا ته انساني عرت ۽ وقار شيطاني ڏنڊيءَ جي زد کان محفوظ آهي ڇا؟۔ ٻلياً نه۔ هڪ انسان جڏهن شخصي بعض ۽ ڪمي کي نهوڙي، وسيع۔ نظر ۽ وسيع۔ قلب ٿو بڻجي، تڏهن به هن ماحول ۾ هو ۽ هن جي عرت سلامت نه آهي۔ مان فرض ادائيءَ کان گُٺان ها، جيڪڏهن پنهنجي ڪردار کي هڪ ”هيرو“ بڻائي، پڙهندڙن تي ٿڌو ڇڏو هڻي ڇڏيان ها؛ حقيقي دشمن به رڳو شائب ٿي وڃي ها، پر هڪ غلط فهمي به پيدا ٿئي ها ته هڪو چڱو مرد، ههڙي گندي ماحول سان هڪ خاموش راضيٽو ڪري، جي سگهي ٿو۔ اهو دوکو آهي؛ هي گندو سماج نه ڪنهن مان راضيٽو ڪندو، ۽ نه ان سان راضيٽو ڪرڻ گهرجي.

جيڪڏهن انساني جو پويون حصو ڪڍي ٿو ڇڏيان، ته ٿوڪر هٽو (۽ اٽو ”بدعاش“ چونڌو) گهر ٿي ٿو وڃي۔ آه اها ڳالهه ڪيئن ٿو قبول ڪري سگهان! هاڻي ٻولي، مون کان جيترو ٿي سگهيو آهي ته ڊڪيل ڪر ٿندي اٿر۔

بهر حال، ضرورت آهي ته مون کي اڃا به تفصيل مان سمجهايو وڃي۔ ڏسو نه! لکندڙ، نقاد ٿي ٿو سگهي؛ يا نه لکندڙ کي به ڪجهه آزادي ڏيو، ۽ نقاد کي به چوڻ ڇڏيو اهو ادب جي واڌاري لاءِ چڱو ٿيندو.

هندو سال جي "پهرائ" جو ٻيو نمبر پرچو ٽيون ڏينهن ملير. تنقيد جي خط پڙهي ڏاڍي

حوشي ٿي. اهو سلسلو جاري رهيو، ته ڏاڍو ڪارائتو ٿيندو. اوهين ضرور ٿي سمجهند. شيخ راز صاحب جي، انساني جي فن تي واقفني استاد آهي. اها اسان لاءِ مشعل راه بنجدي. ايد ته اڳتي به هو صاحب رجسٽري ڪندو رهندو. انساني پر پلاٽ جي اهڙي دن انڪار ٿو ڪري سگهي. AI ڀاڱيا ٿو نه اسان جي آڳاٽن حطن ۾ ماحول ۽ ڪردار کي انساني جو بنياد نه ٺهرايو ويو آهي، پر هڪ انساني نويس لاءِ پهچي بنيادي نظريي کي ظاهر ڪرڻ لاءِ اهي ئي پر پهلو اهر سمجهيا ويا آهن، جن کي تڏهه مشق پٽائي ٿو سگهجي.

"پشوپاشا" تي پاڻو حفيظ ۽ ڀڳت شمس حديقيءَ جي تنقيد پڙهيم. پاڻ حفيظ به ٽالين هجڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ان ۾ گهڻي قدر ڪامياب ويو آهي. البت "پشوپاشا" جي باري ۾ هڪ عرض ڪندس. انساني جو رڳو هڪ قسم نه آهي؛ هڪي انساني بوسن کي ٻڌي ڇڏيو ته صرف هڪ قسم جو انسانو لکي. اهو انساني نويس تي ڇڏيل آهي ته هو پنهنجي نظريا ڪهڙي به قسم جي انساني سان ظاهر ڪري. پوءِ تنقيد به انهن حدن اندر ڪجي؛ مثلاً ڪرشن چندر جو "ڪالا سورج" هڪ خيالي انسانو (Phantasy) آهي. ان تي مصوعي هجڻ جو الزام رکي نه سگهيو. البت، هو ان ۾ ڪيتري قدر ڪامياب ويو آهي، سو تنقيد جو موضوع ٿي سگهي ٿو. "پشوپاشا" سڌي ماحول جي ٻا ڪا حقيقتن تي ٻڌل آڪائي نه آهي. هڪ خيالي پهاري رياست جي ٻانڌڻن جي ڪهاڻي آهي. انهيءَ پس منظر جو فائدو وٺي، ڪي نظريا پيش ڪيا ويا آهن. مقصد آهي ته ڪي حشڪ نظريا، آڪائيءَ نموني، وٺندڙ ٻوليءَ، حادب لفظن ۽ اثر انداز طور سان پيش ڪجن، جيئن پڙهندڙن جي دلين ۽ دماغن ۾ چپي وجهي. آيا، پشوپاشا ۽ پشوپاشا جا پهاري ساٿي، جبلن ۽ ماڻهن تي هٿيارن جي جهنگل، گولائين جو اڻڪو ۽ ٻڌي، ٻڌائي ليدڻن جون ڦيرڻيون، مارو ۽ ما آلاپ ۽ هزارن پشوپاشائين جو اٿي ڪڙو ٿيڻ. اهڙا منظر آهن، جي پڙهندڙن جي دلين ۽ دماغن تي هڪ اٽلڪو نقش چٽي وڌي؟ انهن موضوعن تي ۽ ٽيڪنيڪ وغيره تي ڪافي تنقيد ڪري سگهجي ٿي. پشوپاشا کي مون "پير" ڪرڻ ڪيو آهي. انهيءَ ڊپ کان، سورڳو سندس شخصيت کي ڦاسيءَ تي لٽڪائي، نوان پشوپاشا اسڪر سان اڏائيندا ڏيکاريل آهن.

پاڻو حفيظ ڏاڍي سهڻي ۽ صحيح چنڊ ڇاڻ ڪئي آهي. مان وڌيڪ ڪهڙو جواب ڏيان. البت اها سمجهائي ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان ته جهيٽائين "بلو دادا" ۽ "شيدو ڏاڙهن" کان متاثر ٿيڻ جو سوال آهي، ته اهو صرف نظرياتي اختلافات ناهن محدود هو.

ڀڳت شمس حديقيءَ جي رسالي جي مواد تي تنقيد نهايت وڻندڙ ۽ تعميري نوع جي آهي. محترم جيڪڏهن وڌيڪ ٽائيم ڏيئي، چڱي چوڪي تنقيد ڪندي رهندي ته اسان ٻارن گهڻن جو ڀلو ٿيندو. مون کي ته سڀ دوست چوندا هئا ته "نهجي ٻولي تمام نهوڪي آهي". هاڻي اڪيون ڪٿيون ته وڏيءَ حيرت آهي جي ضرورت آهي!

ادا سائين، هيءَ پرچو به آڳاٽن پرچن جيان پنهنجو سٺو ڀاڱو آهي. شعرن وارو حصو ته چشڪن سان پريو پيو آهي. "سڀن اڻ سونهان سونهن" چئي، "تنوير" اسان جو عوامي قوس ۾ اسان تارو ڪري ڇڏيو آهي. هن ننڍڙي ساٿيءَ کي هيڏو حوصلو ۽ هيڏو ايمان... وڻ وڃائي ڇڏيائين!

او هائجو.....

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا

”هرڪن قوم جي ترقي يا سڌارو سندس زبان جي وسع تي گهڻو دارومدار ٿو رکي. حڪمڻن زبان رنده آهي، ته اها قوم جي هر فرد ۾ زندگيءَ جو روح ٺوڪي سگهي ٿي.“ (عشان علي انصاريءَ جي ڪتاب ”گمراه دوست“ تان ورتل؛ چونڊيندڙ: موتيوار سوڻيجي.)

”اها حقيقت آهي ته تاريخ هميشه پاڻ دهرائيندي آهي. الله ۾ اس آهي ته سنڌي ٻوليءَ لاءِ اڄوڪو مائو دور ۾ عارضي ثابت ٿيندو، ۽ سنڌي ٻولي، ادب ۽ تهذيب وري به اوج ماڻيندا.“ (موتيوار ستراسداس راسواڻي؛ خيرپور انسٽيٽيوٽس پبلشرشن، ڪراچي، جي ڇپايل ڪتاب ”لطيفي لائون“ جي مهاڳ ٽان ورتل؛ چونڊيندڙ: موتيوار سوڻيجي.)

”حب الوطني رڳو وطن کي - پيارڻ يا ساڳو لاءِ مرڻ ۾ ڪار آهي، لکي رڳو راجسٿي تحريڪ هلائڻ ۾ آهي، پر سمجهي دس جي ساهتي جي واڌاري ۾ به آهي.“ (نانڪرام ڏرمڊاس مير چنداڻي؛ ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“ تان ورتل؛ چونڊيندڙ: موتيوار سوڻيجي.)

”اساني تاريخ هميشه هيءَ ڳالهه ثابت ٿئي ڪئي آهي ته جڏهن ”ڪوڙ“ تخت تاج جو وارث ۽ طاقت ۽ اقتدار جو مالڪ بڻجي، سماج ۾ ظاهر ٿيندو آهي، تڏهن ”سچ“ ويچارو پنهنجي وجود کي معنيٰ رکڻ جي ڪوشش ڪندو آهي؛ ورنه کيس پاڻ ته ڦاسيءَ جي تختن تي لٽڪڻو پوندو آهي، يا ليد ويندو آهي اونداهن چوڊيوارين اندر پنهنجي زندگيءَ جا آخرين لعا ڪاٽڻا پوندا آهن. ان حالت ۾، ميدان خالي ڏسي، ڪوڙ پاڻ کي ”سچ“ ڪري مشهور ڪرائڻ ۽ مڃرائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي؛ ۽ ڇاڪاڻ ته ڪوڙ کي ذاتي طرح رنده رهڻ ۽ مقبول عام ٿيڻ جي ڪا صلاحيت نه آهي، تنهنڪري هو پنهنجي وجود کي محض جس تشدد ۽ ڏنڊي بازيءَ جي وسيلي ئي محفوظ رکڻ سگهي ڄاڻندو آهي. انهيءَ صورتحال ۾، ڪوڙ جي شان هيٺايل ۽ آزاريل اسان، عام طرح، ظاهري طور، ڪوڙ جي پيٽ ۽ نرمابرداريءَ جو دم ڀريندا رهندا آهن؛ پر ڇاڪاڻ ته انسان جي فطرت کان هيءَ ڳالهه بعيد آهي ته هو ڪوڙ کي سچ تسليم ڪري، تنهنڪري عام انسان پنهنجي منهن ۽ معنيٰ طرح ڪوڙ کي ڪوڙ ۽ سچ کي سچ سمجهندا محسوس ڪندا ۽ ظاهر ڪندا ايندا آهن. ظاهري طرح ڪوڙ جي مدح گوئي، ۽ معنيٰ طرح سچ جو اعتراف. هيءَ آهي اها عام ماضي، جيڪا حڪمڻن ڪنهن سماج ۾ چوڌاري پکڙجي ۽ ڦهلجي ويندي آهي، تڏهن ائين سمجهجي نه اهو سماج هڪ نئين انقلاب لاءِ تيار ۽ منتظر آهي، جنهن ۾ ڪوڙ جي تخت ۽ تاج جو تاراج ۽

برباد ٿيڻ، ۽ طاقت ۽ اقتدار جو مليا ميت ٿي وڃڻ، هڪ يقيني امر آهي. [محمد ابراهيم امير، حبيب
 جي ڪتاب ”ايملي عرف تملير“ جي صفحي ۳۶-۳۷ تان ورتل؛ چونڊيندڙ: محمد دائود بلوچ]
 - ”دنيا جي سڀني وڏين حراين مان هڪڙي اها آهي، ته ماڻهو وسڻ ٿا ته انسان کي
 محتاج ۽ مفلس رهڻ لاچار ۽ ضروري آهي. سندس وس هڪونهي. گهڻن ماڻهن کي هڪ آهي
 ته ڪي ماڻهو ته ضرور غريب ۽ محتاج هئڻ گهرجن، ۽ ڇاڻن ٿا ته انسان کي خدا غريب
 پيدا ڪيو آهي: پر حقيقت ڏيئي سڳوري ماڻهو ٿي وڃي ۽ پيدا ڪيو، تڏهن وٽس غريبي ۽
 احتياج يا پي گهٽائي ۽ ڪوتاهي ڪانه هئي. هن زمين تي غريب ۽ مفلس ماڻهو جي هئڻ
 جي هڪ ضرورت ڪانه آهي. زمين پر بي انداز گهٽائي ۽ دولت ۽ موجودات جا اهڙا وڏا آهاڻ
 موجود آهن، جن جي انسان کي اڃا خبر نٿي ڪانهي. ائين ڄڻ ته ان جي ڪري ۽ بئڪ پيا مرون،
 ۽ درياھ جي وچ ۾ آج پيا مرون - رڳو انهيءَ ڪري، جو نا اسيدي ۽ ملوثائيءَ جا خيال
 ڪري، پاڻ تي بدش ٿا رکن ۽ [مرزا قليچ بيگ مرحوم جي ڪتاب ”چنگي خيال جي
 ڪراست“، ڀاڱو پهريون، تان ورتل؛ چونڊيندڙ: سعيد هانو اختر، سکر].

- ”عوام ڪير آهن؟ عوام اهي آهن، جو جيڪڏهن جاهل هوندا آهن، ته ڇڏندا آهن،
 جڏهن ڇڏندا آهن ته هٽڪي پوندا آهن؛ پر جي علمي مهو ڪائي، جهل جي بک وڃائيندا
 آهن، ته ڇوڻ جي طاقت رکندا آهن؛ ۽ جي چوندا آهن ته ڪري ڏيکاريندا آهن.“ [مولوي
 محمد صديق ٽالپر جي ترجمو ڪيل ڪتاب ”بيدادي سگري“ تان ورتل؛ چونڊيندڙ: قطب الدين
 صديقي، حيدرآباد، سنڌ].

- ”جيئن هر هڪ انسان کي ستن مائٽن ۽ پونھرن جي ضرورت هوندي آهي، ساڳيءَ
 ريت هن کي دوستن جي به گهرج ٿيندي آهي. انسان پنهنجي جيوٽ جو سڄو دارومدار سڄن
 دوستن تي رکي ٿو. ڪيترا ئي اهڙا دلي گهرجڻا آهن، جي پنهنجي ماءُ پيءُ، زال يا اولاد سان
 به اوري نٿا ڪجهن؛ انهن جي اورڻ لاءِ ڪن سڄن رازدار دوستن جي ضرورت هوندي آهي،
 ۽ انهن جي ئي مدد جو ڪپ ٿيندو آهي، جيتوڻيڪ اڄڪلهه جي دنيا ۾ سڄن سنگتن، جي
 سرويچ هجن ۽ راز سانڍي سگهن، تن جو ڏاڍو ڌڪار آهي، پر تنهن هوندي به اها ڄڻ
 اهڙي آهي، جنهن کان سواءِ ماڻهو جي بلڪل سري ڪانه ڪهندي. اڄڪلهه هڪ طرف
 سٺا سنگتي ٿا ملن، ته ٻئي طرف ماڻهن ۾ ستن سنگتن جي صحيح چونڊ ڪرڻ جو حوصلو
 ڪونه رهيو آهي. جوڪو ماڻهو ٻاهريون ڏيک وڌيڪ رکي ڇڏي، لپاڙي ۽ لباسي هجي، اهڙي
 سڀي ڪي بهو سڀائي. اڄڪلهه منهن جو ملو، زبان دراز ۽ پورو سطحي ماڻهو ٿي پئي ٿي
 پنهنجي ”ڇاڻيءَ“ جو اثر حلد واري ڪهي ٿو.“ [محمد اسماعيل عرساڻيءَ جي ڪتاب ”سنڌي
 سپاههڙا“ تان ورتل؛ چونڊيندڙ: غلام محمد شيخ، نندو شهر، سنڌ]

ایشیائی ادیبن جي ڪانفرنس

دھليءَ ۾ تازو ۲۳ کان ۲۸ ڊسمبر تائين ايشيائي ادیبن جي ڪانفرنس ٿي گذري آهي. سھن و ایشيا جي مشھور ۽ برک ادیبن، لکندڙن ۽ شاعرن، حصو ورتو. ان جو اٽڪل ڏٺو احوال ”اسٽيٽسمن“ ۽ ”نائٽس آف انڊيا“ ۽ ”پاڪستان نائٽس“ ۽ ”امروز“ ۽ ”هندستان“ روبرو ائين اخبارن تان اداري طرفان گڏ ڪري پيش ڪيو وڃي ٿو.

دھليءَ جي ”وڪيان پون“ ۾ گذريل مھيني (۲۳-۲۸، ڊسمبر ۱۹۵۹ع) ايشيائي ادیبن جي ڪانفرنس ٿي گذري، جنھن ۾ سترھن ايشيائي ملڪن جا نمائندا ۽ هندستان جي سورين وڏين ٻولين جا شاعر، ادیب ۽ صحافي اچي شريڪ ٿيا هئا. انھن کان سواءِ مغربي ملڪن جي بہ ڪيترن ئي نامور ادیبن ڪانفرنس ۾ ”مبصرن“ جي حيثيت ۾، حصو ورتو. ادیبن جو ايڏو وڏو اجتماع ساريءَ دنيا ۾ اڄ تائين ڪڏھن بہ نہ ٿيو آھي. ايشيائي ادیبن جي ڪانفرنس نہ تاريخ ۾ هيءُ پھريون ڀيرو ٿي آھي. ايشيائي ادیبن جي هيءُ ڪانفرنس ”سٺو ادب پيدا ڪرڻ“ لاءِ ڪاڌ سڏائي وڃي ٿي. هن ڪانفرنس جو خاص مقصد هيءُ هو تہ ايشيائي ادیب هڪ ٻئي سان شمارف ۽ واقف ٿين، ۽ پنھنجي پنھنجي پاڙيسري ملڪن جي ادب سان واقفيت پيدا ڪن. اها هڪ حقيقت آھي تہ ايشيا جا ماڻھو، هڪ ٻئي جي ايترو ويجهو ھوندي بہ، موجوده دور ۾، تھذيب ۽ ثقافت جي لحاظ کان، هڪ ٻئي کان ڪافي دور آھن. مغرب جي غلاميءَ ڪري، ايشيا جا ماڻھو مغربي تھذيب و تمدن کان واقف ٿيا. مشرقي ملڪن جي شھرن ۾ يورپ جي شاعري ۽ يورپ جو ادب پکڙجڻ لڳو. ۽ نالڻاءُ ۽ شيڪسپيئر ھيڙن ملڪن جي ادیبن جا نالا ننڍي وڏي جي زبان تي اچي ويا. اڄ بہ ڪراچي، دھلي يا رنگون ھيڙن شھرن جي بازارن ۾، ڪتابن جي دڪانن ۾، سرسٺ ماھر ۽ ھينگوي جھڙن نامور مغربي محققن جي ڪتابن جا ڏير لڳا پيا آھن. ۽ ادب سان دلچسپي رکندڙ هر شخص انھن جا ڪتاب ضرور پڙھيا ھوندا. انھيءَ ھڪ-ٻنھائيءَ راءِ و رسر جو لازمي نتيجو ھي ٿيو، جو ايشيا جا ماڻھو هڪ ٻئي کان بيگانا ٿي ويا. يورپ جي ٻن-ٽن ورھين جي غلاميءَ جي دوران ۾ مشرقي ملڪن جا سمورا دروازا مغرب لاءِ تہ کلي پيا، پر السوس، جو اھي سمورا رستا بند ٿي ويا، جتان اڳ ايشيا جا ماڻھو هڪ ٻئي تائين پيا پهچندا هئا. پاڪستان يا هندستان ۾ اڄ گھڻا ماڻھو ھوندا جن کي انڊونيشيا يا برما جي ادب جي ڄاڻ آھي؟ انڊونيشيا

۽ ٻوڙ جو ادب ته پري رهيو، هند ۽ پاڪستان جا اديب ته خود پنهنجي زبانن جي باري ۾ به پنهنجي ٿورو علم رکڻ ٿا. خوشحال خان خٿڪ يا شاھ عبداللطيف جي نالي کان هن برصغير جا گهڻا ماڻهو واقف آهن؛ ۽ شمالي هندستان ۾ گهڻو آهي، جو اها دعويٰ ڪري سگهي ته هو قابل يا ڦليلڪو زبانن جي ادب جي واقفيت رکي ٿو؟ هندستان ۽ پاڪستان ۾ هڪ ٻه اهڙو رسالو نه آهي، جو ماڻهن کي ايشيائي ادب سان روشناس ڪرائي. اديبن جي هن ڪانفرنس ۾ ڌارين ملڪن مان جيڪي سائندا آيا هئا، انهن جا نالا به هونئن ئي هن برصغير جي ماڻهن لاءِ نوان هئا، پر خود مهاڻاڻن، گجرات، بنگال ۽ آندرا مان آيل اديب به اسان لاءِ بلڪل اجنبِي هئا. ايشيا جي انهيءَ دهيءَ ڌوريءَ باب ۾ راجڪوٺال آچارڊ پنهنجي تقرير ۾ بلڪل صحيح چيو ته ”هتي آءٌ ڏس ڏس جي باندين کي ويٺل ڏسان ٿو. انهيءَ ڳالهه کي آءٌ ڏاڍو عجيب محسوس ڪري رهيو آهيان.“ ڇو ته انهن ملڪن جا نالا اڄ تائين مون فقط جاگرافيءَ جي ڪتابن ۾ پڙهيا هئا. انهيءَ ۾ ڪوشڪ نه آهي ته ويٽنام، ڪوريا يا اندونيشيا جهڙن ملڪن جا نالا اسان کي فقط جاگرافيءَ جي ڪتابن ۾ ئي ملي ٿا؛ ۽ اسان اٿان جي ماڻهن جي رسمن رواجن ۽ ڪلچر جي باري ۾ ڪجهه به ڪنن ٿا ڄاڻون. اڄ ايشيائي عوام جي ڀائريءَ جون ڳالهيون ٻيون ڳالجن، پر حقيقت ۾ اسان هڪ ٻئي کان ڏاڍو پري آهيون. هاڻ اهر اديبن جو فرض آهي ته هو پاڻسري ملڪن جا ادبي شهرار پنهنجي زبانن ۾ آڻين، ۽ انهيءَ طرح، ماڻهن کي هڪ ٻئي جي تهذيب و تمدن سان روشناس ڪرائين. انهيءَ ڪر لاءِ لازمي آهي ته اهل قلم دوست پنهنجي پاڻسري ملڪن ۾ وڃن، اتي جي زندگيءَ جو اڀياس ڪن، اتي جي لکندڙن سان ذاتي لاڳاپو وڌائين، ۽ انهيءَ طرح، انهن اوچين اوچن ديوارن کي اڪوڙي اتر ڪن، جي ڪن صدين کان اسان جي وچ ۾ حائل آهن.*.

انهيءَ نڪ ۾ هڪ ٻه ٽي مقصد کي سامهون رکي، دلين ۾ هڪ ٻئي لاءِ قرب ۽ احترام، ڀائيريءَ ۽ رواداريءَ جا جذبا ڌاري، ايشيائي اديبن جي ڪانفرنس دوستيءَ جي خوشگوار ماحول ۾ شروع ٿي. هندستان جي اديبن جي هڪ وڏي گروهه کان سواءِ، ايشيائي ملڪن جا اٽڪل ستهتر سائندا انهيءَ ۾ شريڪ ٿيا، جن ۾ پاڪستان، چين، اتر ڪوريا، روس، جاپان، برما، سلون، مگوليا، نيپال، ايران، شام، مصر ۽ اتر ۽ ڏکڻ ويٽنام ملڪن جا نالا قابل ذڪر آهن. پهرئين ڏينهن تي ڪانفرنس جي صدارت هندستان جي مشهور اديب هابون ڪير ڪئي. هابون ڪير ايشيا جي اديبن کي پنهنجا فرض ياد ڏياريندي تقرير ۾ چيو:

”ايشيا جا اديب پنهنجي لکڻن ذريعي دنيا کي جنگ ۽ خونريزيءَ کان بچائي سگهن ٿا. ايشيائي اديبن جي هن ڪانفرنس جي اهميت هيءَ آهي ته هتي ڏس ڏس جا اديب ۽ شاعر گڏجي، مذهب، قوميت، ملڪ ۽ ذات پات جا فرو وساري، محض انساني حيثيت ۾، هڪ ٻئي لاءِ، ۽ سڄي انسان ذات جي بهبوديءَ ۽ ڀلائيءَ لاءِ، سچين. اڄ ايشيا جا گهڻا ملڪ معربي بيٺڪي وڃن مان نجات حاصل ڪري چڪا آهن. ۽ هنن ۾ هڪ نئون روح پيدا

ٿي رهيو آهي. اڳڪٿي اسين ادبي، سماجي ۽ سياسي اڳواڻيءَ لاءِ يورپ ڏانهن ڏسندا هئاسون، پر اڄ ايشيا يورپ سان برابريءَ جي اصولن تي اڳتي وڌي رهي آهي.

* جديد دور ۾ ايشيا اندر هڪ خوشگوار تبديلي آئي آهي. هندستان ۾، ادبي لحاظ کان، اها تبديلي رابندرناٿ ٿاڪور جي شاهڪار تحريرن آندي آهي. ٿاڪور نه فقط هندستان جو ئي عظيم شاعر آهي، پر ايشيا جو شاعر عظيم آهي. هن جون تحريرون، هن جو فلسفو، سموريءَ ايشيا لاءِ آهي. پاڪ سموريءَ دنيا لاءِ آهي. ايشيا ۾ پيدا ٿيل مذهب فقط ايشيا لاءِ نه، پر سڄيءَ دنيا جي تمدني ورثي جو حصو آهن.

”ايشيا جا اديب اڄ ادب ۽ زبان جي بنيادن تي اچي پاڻ ۾ مليا آهن. پنهنجي خيال موجب، زبانن جي مختلف هجڻ کي به هڪ اهميت آهي. زبان جي اختلاف سان انسان جي شخصيت سالا سال ٿئي ٿي. اهو ته ثابت ٿي چڪو آهي ته هڪ هندستان، گير زبان سان علم ۽ ادب جي وڏي خدمت ٿي سگهي ٿي. سنسڪرت جي اوج واري وقت ۾ هندستان جي هر حصي علم ۽ سائنس کي ٺهلائڻ ۾ پورو پورو حصو ورتو. هن ٽنهن توڙي هاڻي، ادب جي صنفن— ٽيڪن، آڪاڻن ۽ شعرن— جو اوج هر هڪ جدا ٻوليءَ ۾ پنهنجي پنهنجي ڪمال تي رسيل آهي: جيڪڏهن اها ڳالهه هندستان سان لاڳو ٿي سگهي ٿي، ته سموريءَ ايشيا لاءِ هن ان جي اهميت آهي.

* اڄ دنيا هڪ پاڪ خطري سان دوچار آهي—اهو خطرو، جو اڳ تصور ۾ نه ٿي اچي سگهيو. اڄ جيڪڏهن هڪو چاهي ته فقط ٻڌڻ ڊپائڻ سان دنيا کي تباهه وهر باد هڪري سگهي ٿو، ۽ ڪروڙين انسانن کي هڪ ساعت ۾ فنا هڪري سگهي ٿو. انساني ارتقا ۽ اوسر جي رفتار تباهيءَ جي هٿيارن ٺاهڻ جي علم جي رفتار کان گهڻي گهٽ ۽ پٺتي آهي. اڄ دنيا انهيءَ ۾—وائي تي پئي آهي، جتي هڪ طرف اسن ۽ خوشحالي آهي، ۽ ٻئي طرف تباهي ۽ برباديءَ جو اوڙاھ آهي. اهو اديبن ۽ لکندڙن جو فرض آهي ته هو پنهنجي لکڻن سان دنيا جي مختلف قومن ۾ اسن سان، پاڻيءَ ۽ رفات جو جدو پيدا ڪن.

”زبانن جي مختلف هجڻ کي انهيءَ هڪري به اهميت حاصل آهي، جو اهو اختلاف اديبن لاءِ هڪ کليل لشڪار آهي؛ ۽ ان جي نتيجي طور، مون کي يقين آهي ته انهيءَ اختلاف سبب پيدا ٿيندڙ بيڪانگيءَ کي مٽائڻ لاءِ، مختلف ايشيائي ٻولين ۾ هڪ ٻئي جي ادب جا ترجما ٿيڻ لڳندا. مون کي اهو اعتراف ڪرڻو پوي ٿو ته آڏا ايشيا ۽ هندستان جي بهترين اديبن جي ڀيٽ ۾ يورپ جي ادب سان قريب تر رهيو آهيان—اسان مان شايد گهڻن جو اهو حال هوندو، انهيءَ مان حدانخواست منهنجو مقصد اهو نه آهي ته ڪو اسين يورپ جي ادب کان دور رهڻ شروع ڪريون. انگلنڊ ۽ آمريڪا جي مفڪرن جو پيدا ڪيل ادب ۽ سائنس اسان لاءِ اهو ئي يقيني خزانو آهي؛ پر ضرورت صرف هن ڳالهه جي آهي—۽ منهنجي ته اها دلي تمنا آهي— ته چين ۽ جاپان، ايران ۽ عرب، دنيا جي ادبي شهبازن سان به اسين انهيءَ طرح ئي روشناس

ٿيون: اهي به انسان جي تمدني ۽ ثقافتي ورثي جا اهڙائي اصول موني آهن، جهڙا يورپ جا ادبي شاهڪار. مون کي اميد آهي ته جهڙن لاکهين ذريعي اسان جي دليين ۾ انهيءَ ڳالهه جو احتياج ۽ ضرورت محسوس ٿيندي ته لسڻ ايشيائي ادب ۾ هڪ ٻئي کي سمجهڻ ۽ هڪ ٻئي جي ادب سان فيضياب ٿيڻ جا دريما ڳولي ڪڍون. شايد هن ڪانفرنس مان وڏو فائدو اهو ئي ٿئي ته اسان جي اڳيان ايشيائي ملڪن جي ادب جي اهميت ۽ عظمت پڌري ٿي پوي.

”جيڪڏهن اسان پنهنجي قومي رسالخطن کان الڳ ڪو اهڙو رسالخط ڳوليو، جنهن جي ذريعي اسان هڪ ٻئي کي بهتر نموني ۾ سمجهي ۽ سمجهائي سگهون، ته پوءِ ايشيائي ادب کي سمورن ملڪن ۾ چڱيءَ طرح پکڙجڻ ۽ ڦهلائڻ جو موقعو ملي پوندو. سمجهي راءِ ۾ لاطيني رسالخط هنئر دنيا جي اڪثر ملڪن ۾ رائج آهي، جيڪڏهن انهيءَ کي اختيار ڪجي ته بهتر ٿيندو. بهتر صورت، اهو اوهان اديبن ۽ لکندڙن تي ڇڏيل آهي ته اوهين انهيءَ سر جي ڪا راهه ڳولي ڪڍو.“

”مون کي يقين آهي ته هن سر جون ڪانفرنسون - جنهن اسان پنهنجا خيال آزاديءَ سان ظاهر ڪري سگهون ٿا، پنهنجي تجربن ۾ حصيدار ٿي سگهون ٿا، ۽ شخصي لاڳاپا وڌائي سگهون ٿا - اسان جي دليين ۾ هڪ ٻئي لاءِ دوستي، رفاقت ۽ نيڪ نيتي پيدا ڪندڙون رهندڙون.“

استقبال ڪاسٽيٽيءَ جي صدر آر. اين. اگروال، اديبن جي ترجيا ڪندي چيو:

”ادب ۽ لکندڙ مختلف قومن ۾ تمدني خيالن جي ڏي-وڪڻ ۽ دوستيءَ جي ذريعي، انسان جي تقدير کي تبديلي ڪرڻ صورت ڏيئي سگهن ٿا. نامور لکندڙ لکيا انسانن جي ذهنن کي متاثر ڪن ٿا: انهن جي پاڻ ۾ شخصي دوستي ڦاٽو ٿوڻ سان، دنيا جي مختلف قومن لاءِ هڪ ٻئي کي بهتر نموني ۾ سمجهڻ جو خوشگوار ماحول پيدا ٿئي ٿو. اوهين پنهنجي لکڻي - ان ٻوليءَ جي لهرائون کي مقصد ۽ عملي جامو ڏيئي سگهو ٿا، ۽ انسانن جي دليين ۾ انسان دوستي ۽ امن، آزاديءَ ۽ انصاف جا انگ ۽ جذبا پيدا ڪري، انهن لهرائون کي حقيقت ۾ بدلائي سگهو ٿا. اوهين عالمي امن جي خواب کي جسرو ۽ جان ڏيئي سگهو ٿا. اڄ دنيا جون اڪيون اوهان ۾ کتل آهن، ۽ سڄي انسان ذات اوهان جي فڪر ۽ بحثن مباحثن کي اميدن ڀريل نگاهن سان گهوري جاچي رهي آهي.“

”جنگ، فن ۽ تمدن جي وڏي ۾ وڏي دشمن آهي. صدين جي فني ۽ ثقافتي سرمائي کي جنگ کن ۾ تباهه و تلف ڪريو ڇڏي. انهيءَ ڪري، ضرورت آهي ته اوهان قلم جي ڏٺين کي، پڪڙڻ ٿي، انهيءَ خطري کي ٽارڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ گهرجي. اوهان جي قلمن جي طاقت سموريءَ دنيا جي خطرناڪ ۽ تباهه ڪرڻ هٿيارن جي طاقت کان وڌيڪ جيري آهي. ادب ۽ فن جا شاهڪار فقط اسان اسان ۽ صلاح سائن ۾ ئي سلامت رهي ٿا سگهن. انهيءَ ڪري، اوهان لکندڙن تي اهو هڪ اخلاقي فرض عائد ٿئي ٿو ته اوهين امن جي حفاظت ڪريو، ۽ اس کي ثقافتن سان جنگ جوڙيو.“

ان بعد مختلف ملڪن جي اديبن ۽ لکندڙن جا سڀيا ڪانفرنس اڳيان پوڻا ويا. برمي نمائندن جي اڳواڻ، نئن بي مائٽ، پنهنجي سڀني ۾ چيو ته ”ايشيا جي تمدن ۾ هڪ نئون روح فوڪسجي رهيو آهي. اسان لکندڙن کي ٻه نئين وقت جي تقاضائن مطابق پاڻ ۾ توان لاڙا ۽ نئون روح پيدا ڪرڻ گهرجي... ۽ ماضي قريبن ۾ تمدني لاڳاپن کي هڪڙو ڌڪ لڳو آهي، اڇو ته انهن کي وري نئين سر جوڙڻ شروع ڪريون.“

ايران جي پروفيسر سعيد نيسي ۽ چيو ته ”ڪانفرنس کان پوءِ مون کي اسيد آهي ته هڪ اهڙي تنظيم ضرور پيدا ٿيندي، جنهن جي ذريعي ايران جا اديب، ايشيا جي اديبن سان قريبن اچي ويندا، ۽ هڪ ٻئي کي بهتر سمجهي سگهندا.“

چيني نمائندن جي اڳواڻ، ماؤنٽون، چيو ته ”اسان کي اسيد آهي ته هن ڪانفرنس ذريعي اسين هڪ ٻئي سان گهرا تعلقات ۽ گهائي دوستي پيدا ڪري سگهواسين. انهيءَ طريقي سان ئي ايشيائي ملڪ هڪ ٻئي کي سمجهي سگهندا ۽ منجهن باهمي دوستي پيدا ٿي سگهندي.“

هڪوريائي اديبن جي يونين جي صدر، هئن سوليا، چيو ته ”ايشيائي اديبن جي هن ڪانفرنس اڳيان سڀ کان بلند مقصد آهي ته دنيا ۾ اسان قائم ڪرڻ ۽ يورپي ٻيڙي راج جي مخالفت ڪرڻ لاءِ ايشيائي اديب پاڻ ۾ دوستي ۽ هڪجهڙي پيدا ڪن.“

سور ڏينهن سڪه گالهاڻيندڙن مان راجڪوٺال آچاره جو نالو قابل ذڪر آهي. هن صاحب پنهنجي تقرير ۾ چيو:

”اديب ۽ لکندڙن کي ڪڏهن به تنگدل نه هجڻ کپي. دنيا جا ٻيا ماڻهو ۽ خاص ڪري سياستدان - ٻولي ته انهيءَ مرض جو شڪار هجن، پر لکندڙن جي راهه هنن کان بلڪل الڳ آهي. هيءَ ڪانفرنس ڪا غير-ايشيائي ملڪن جي مقابلي ۾ ڪڙي نه ڪئي وئي آهي. ايشيا کي ڪنهن جي خلاف هڪ ڪرڻو نه آهي، بلڪه ٻين سان گڏ ڪلهو ڪلهي ۾ لائي ترقيءَ ۽ اوج ڏانهن وڌڻو آهي.“

”سياستدانن لاءِ ته اها گالهه اهڙي سولي نه آهي، جو هو تنگدليءَ کان پهچو دامن پڙائي سگهن - چو ته هو انهن مفاد پرست شخصن اڳيان بلڪل مجبور آهي، جن جي هنن کي خاص مدد ۽ پئيرائي حاصل هوندي آهي، هو پنهنجي پنهنجي ”عوام“ سان ئي ٻڌل آهن - انهيءَ ڪري هنن کي ذهني ذهني ڪلفت واريءَ راهه تي هڻڻو پوندو آهي. چو. اين. لائي، آئزنهاور يا انٿوني ايڊن - هرڪو سياستدان پنهنجي ”قوم“ اڳيان جوابده آهي: پر لکندڙ انهيءَ قيد کان گهڻي قدر آزاد آهي - ۽ هو ته ڪڏهن ڪڏهن انٽرڊا چيرون به لکي سگهي ٿو. اديب اهڙيون چيرون به لکي سگهن ٿا، جن ۾ فوري طور پسند ايندڙ ڳالهين نه هوندي به سڀني ڀريل هوندي آهي. لکندڙن کي گهرجي ته ڪڏهن لکڻ ويهن، تڏهن پنهنجي مواد کي ڌيان سان ۽ صحيح طور جاچي ڏسي پوءِ لکي.“

هنن کي جيتي زندگيءَ جي عڪاسي ڪرڻي آهي: هنن جي لکڻين ۾ حثري حاڪمي زندگي جي گهرجي.

”جيڪڏهن ڪو اديب پاڻ کي ڪنهن بند ڪمري ۾ بند ڪري ويهي رهندو، ۽ عوام سان سدس ڪوئي لاڳاپو نه هوندو، ته اهو اديب ڪو چڱو اديب پيدا ڪري نٿو سگهندو. هن وٽ ڪو فڪر نه هوندو. رستي رستي اهڙي لکندڙ مان قابليت ختم ٿي ويندي. جڏهن اها صورتحال پهچي، تڏهن اهو لکندڙ ٻين اديبن ۽ لکندڙن جي لکڻين مان چوريون ڪرڻ لڳندا آهن. ۽ پوءِ هنن جي تحريرن ۾ زندگيءَ جي حقيقت جو پاڇو نه هوندو. هنن مان هر ڪو ائين سمجهڻ لڳي ٿو ته دنيا ۾ جيڪي ڏوهه ۽ غلطيون آهن ٿيون، سي ٻيا ماڻهو ڪن ٿا، ۽ انهن جي جوابداريءَ ۾ سندن ڪوئي حصو نه آهي، ائين ئي اکر رڳائڻ آسان آهي، پنهنجو پاڻ کي مجرم ۽ ملزم ٺهرائڻ محال آهي؛ اها خود-پسندي ۽ ٻين کي بري سمجهڻ ۽ سڏڻ جي عادت ئي سڀني جهڳڙن ۽ فسادن جي جڙ آهي.“

”هندستان جو ڪلاسيڪي ادب، مغرب جي ڪلاسيڪي ادب کان پڌرجهي بهتر آهي.. اسان جو قديم ادب مغربي ملڪن جي قديم ادب کان گهڻو گهڻو بهتر آهي. پر جديد ادب ۾ اسان مغرب کان گهڻو گهڻو پوئتي آهيون. انهيءَ ڪري، تنهنجي اوهان کي استدعا آهي ته اوهان پنهنجي پنهنجي ملڪ لاءِ اهڙو ادب پيدا ڪريو، جهڙو يورپ ۽ ٻين ملڪن ۾ پيدا ٿي رهيو آهي. ترجمي مان اوهان کي ايترو سارو ادب ڪم ملي سگهندو. ترجما به ٻلي ڪريو، پر اوهان پنهنجو ادب به تخليق ڪندا رهو.“

”مون کي ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته هن ڪانفرنس ۾ به سياسي ۽ فني جنگ رڳو آئي آهي. اوهان کي انهيءَ کان خبردار ٿيڻ گهرجي. ۽ ياد رکڻ ته اوهان اديب ۽ لکندڙ آهيو، نه ته سياستدان. مون کي اوهان جي سياست ۾ بهرو وٺڻ تي ڪوئي اعتراض نه آهي، پر گهٽ ۾ گهٽ هن ڪانفرنس ۾ اوهان سياستدان ٿي نه، پر هڪ لکندڙ جي حيثيت ۾ پاڻ ۾ ملو. ادب اوهان جي زندگيءَ جو پيشو آهي. پر آزاديءَ لاءِ لکڻ، پروپيگنڊا لاءِ نه، اوهان لکڻ کي هڪ نل طرف سمجهي لکڻ: زندگيءَ جي حسن کي چمڪائڻ لاءِ لکڻ.“

ڊاڪٽر رامسوامي آئرن، بنارس يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر، اديبن کي خطاب ڪندي چيو: ”ايشيا ۾ هاڻي زندگي ڪتر موڙي جاڳي آهي، ان جو اظهار هاڻي سياسي، اقتصادي، سماجي ۽ ادبي رهنمونن ۾ ٿي رهيو آهي. اهو صحيح آهي ته ايشيائي ادب ۾ اڃا پوريءَ ريت نئون موڙ نه آيو آهي، پر ان جي شروعات يڪه ٿي چڪي آهي.“

”هندستان جي قديم تهذيب و تمدن کي ڏسو ته ان جون روايتون ڇا آهن. ڪلنگا جي لڙائيءَ ۾ جڏهن هزارين انسان تباهه و برباد ٿي ويا، تڏهن آسڪا کي اهو احساس ڄاڳو ته جيتوڻيڪ هن کي فتح نصيب ٿي هئي، پر صحيح معنيٰ ۾ اها هن جي شڪست هئي؛ انهيءَ ڪري هن نه فقط پاڻ آئيندي جنگ ۽ خونريزيءَ کان پاسو ڪيو، پر پنهنجن اوين کي به

جنگ نه ڪرڻ لاءِ چئي ويو. اهي آهن اسان جون روايتون. هاڻي اسان جو فرض رڳو اهو نه آهي ته لکندڙن کي هٿاڻيدا رهون، پر اسان جو اولين فرض هي آهي ته اسان هندستان جي قدر روايتن موجب رواداريءَ ۽ پاڻييءَ جو ماحول پيدا ڪريون.

روس جي ايشياڻي حصي جي نون جمهوريتن جا نمائندا شريڪ ٿيا. سندن اڳواڻ، جڳدمشهور اديب ۽ شاعر، مرزا قاسموند راده چيو ته ”اسان کان سواءِ ادب جي تخليق ٿي نٿي سگهي. وقت آيو آهي ته ايشيا جا سمورا اديب، لکندڙ ۽ فنڪار محنت جي هڪ ئي ڌوريءَ ۾ ٻڌجي، انسان ذات جي سڀني ۽ ترقيءَ لاءِ سوچين.“

تمذني ۽ ثقافتي مٽائڻا تي ڳالهائيندي پاڪستان جي مشهور شاعر نبي احمد ”نيلس“ چيو ته ”ڪن ٿورن حصن کان سواءِ ايشيا جي سمورن ملڪن ۾ خيالن جي ڏي-وٺ ۽ تبديلي ٿي چڪي به پيشون نه آهن. پر اهيءَ لاءِ اثرائتا ذريعا ابترا موجود نه آهن. منهنجي راءِ ۾ هڪ اهڙي تنظيم قائم ڪرڻ گهرجي، جنهن جي ذريعي ايشياڻي ملڪ هڪ هڪ ٻئي سان ثقافتي ڳالهڻن جي ڏي-وٺ ڪري سگهن. اڄ ايشيا جي ڪوئن ملڪن ۾ مغربي زبانن جي سکڻ ۽ سيکارڻ جون سهوليتون موجود آهن، پر ايشياڻي زبانن لاءِ ڪي به اهڙي قسم جون سهوليتون موجود نه آهن.“

سلون جي نمائندي ڪئي. نورتنر، ايشيا جي روايتن تي ڳالهائيندي چيو ته ”هيڪڙهن مسئلن ۾ ايشيا کي هڪ متحد ايشيا ٿي اٿڻو آهي، ته اهيءَ اتحاد کي ايشيا جي مختلف ملڪن جي تهذيبن ۽ ثقافتن جي هڪ جهڙين خصوصيتن جي بنياد تي پٽڻو پوندو. هيءَ جا ٽنهن آزادي ايشيا جي قومن حاصل ڪئي آهي، اها ڪين بهيريءَ ۾ ئي پنهنجين پراڻين روايتن کان پري ڏيکيندي وڃي، ۽ ان جي بدران، مغرب جو هڪ-طرفو رنگ مٿن چوهندو وڃي. انهن لاڙن کي اتي ئي روڪڻ گهرجي، ۽ ان جي بدران ڪين پنهنجي پنهنجي قومي تهذيبن ۽ ثقافتن کي عالمي محبت ۽ رواداريءَ جي بنيادن تي مضبوط ڪرڻ جي تعميري پروگرامن تي ڌيان ڏيڻ گهرجي.“

ڊاڪٽر ملڪ راج آند چيو ته ”هندستان توڙي ايشيا جي ٻين محڪوم ملڪن ۾ ڌارين جي حڪمرانيءَ سٺي ادب کي پيدا ٿيڻ نٿي ڏنو. مون کي يقين آهي ته هاڻي ٿورن ئي سالن اندر ايشيا ۾ نهايت ئي عظيم ادب پيدا ٿيندو.“

اربع جي ڏينهن (۲۶ ڊسمبر) ڪانفرنس ۾ ”آزادي ۽ اديب“ جي موضوع تي نهايت دلچسپ بحث چڙهي ويو، جنهن ۾ سورهن نمائندن پنهنجا پنهنجا خيال ظاهر ڪيا. ڪن چيو ته لکندڙ کي مڪمل آزادي هئڻ گهرجي. هن کي روڪ ڪوڻ وارو محض سندس صميم هئڻ گهرجي. ٻين چيو ته لکندڙ کي معاشري ڏانهن جوابداري محسوس ڪرڻ گهرجي.

آندوا جي اديب، آر. اين. ريڊيءَ، چيو ته ”اسان اديب انهن کي چئون ٿا، جيڪي نه رڳو انسانن جي خدمت ڪن ٿا، بلڪه هنن کي بلندي پڻ بخشين ٿا. لکندڙ هڪ مشعل،

هڪ راهبر آهي، جو انسانن کي رستو ڏيکاري ٿو. جيتوڻيڪ هن جا ڏند ٽاٽا عوام سان ئي
چڪريل آهن، پر سدس ذهن عوام کان گهڻو بلند رهي ٿو.

پاڪستان جي سائنسي مقرر اعجاز حسن چيو: ”اهو فيصلو ڪير ڪندو ته هڪ خاص
لکندو واپسي راهبر آهي يا نه؟ تنهنجي خيال ۾ هڪ لکندو کي بدلجندو ’معاشري‘ سان پاڻ
بدلائڻ گهرجي، نه بدلجندو ’حڪومت‘ سان. لکندو آزاد پيدا ٿئي ٿو. هو اهڙي معاشري
۾ پيدا ٿئي ٿو، جنهن ۾ پنهنجي جا جذبا به آهن ته، ناپسنديءَ جا به، محبتون به آهن ته
تفرقون به موجود آهن: اهڙي معاشري ۾، لکندو کي دبانداريءَ سان لکڻ گهرجي.“
سيد سجاد ظهير چيو ته ”معاشري ۾، هر هڪ فرد جو احتياج ۽ ضرورت کان آزاد هجڻ
لازمي آهي. هو ڪنهن جي استحصال جو شڪار نه هئڻ گهرجي. هڪ شڪار پهچا بهترين
شاهڪار فقط اهڙي معاشري ۾ پيدا ڪري سگهندو، جيڪو آزاد هوندو، ۽ جنهن ۾ ڪنهن به
قسم جي پٽنمار ۽ استحصال نه هوندا.“

اي. ايس. ايلاه، هديءَ جي اديب، چيو ته ”انسان لاءِ آزاديءَ جو سير هجڻ
لازمي آهي، پر انسان کي معاشري ۽ سماج ڏانهن دسيءَ به هئڻ گهرجي. انسان پنهنجي کسي
خير آهي ته ڪڏهن ڪڏهن اهڙو وقت به ايندو آهي، جڏهن معاشره نااڻاڻ برداشت ٿئي
پوندو آهي. ان وقت لکندو کي بغاوت ڪرڻ گهرجي. هن کي پنهنجي نعر ڏهڻي ان
خلاف جنگ جوڻڻ گهرجي.“

علي سردار جعفريءَ چيو ته ”هڪ اديب جيڪڏهن محض لکڻ خاطر لکي ٿو، ۽
انسانن کي ڏيڻ لاءِ هن وٽ ڪجهه به نه آهي، ته پوءِ اهڙي لکندو کي عوام جي مٿان
پهچيڻ لکيتون مڙهڻ نه گهرجن.“

پروفيسر ملڪاڻيءَ چيو ته ”انسانن کي لکڻ تي مجبور ڪري نٿو سگهجي. لکندو
تي ضابطو ٻاهريون نه، پر خود هن جو پنهنجو ضابطو هئڻ گهرجي.“

صبح واريءَ نشست ۾ اٽڪل ڇهه کن مقالا پڙهيا ويا، جن ۾ اديبن پنهنجي پنهنجي ڀوليءَ
جي ادب جي صورتحال کان ٻڌندڙن کي واقف ڪيو. سي. ايڇ. وسميان، هديءَ جي اديب،
چيو: ”هندي ادب جي دنيا ۾، لکندو اڄ وري تخليقي ادب جي انهن اصولن کي ڳولڻ ۽
ٿيڻ ۾ مصروف آهي، جيڪي گذريل ويهارو سالن جي دوران ۾ سندن پنهنجيءَ ئي باهه
ڪشمڪش ۽ نااتفاقيءَ سبب سڀي جي نظرن کان ڦاٽي ويا هئا. اڄڪلهه جي اصطلاح
۾ انهن اصولن کي تخليقي ادب جي ’پنچ شالا‘ چئي سگهجي ٿو.

”لکندو کي اڄ جي دور ۾ نهايت خبرداريءَ سان لکڻ گهرجي: کيس پنهنجي وطني ماڻهن—
بلڪه سڄيءَ دنيا جي انسانن— جي ضرورتن کي مد نظر رکي لکڻ گهرجي. اها خبرداري ۽
گهرائي جيتري ڪنهن لکندو ڀروڙيڪ ۽ آتم هوندي، اوترو ئي عظيم اديب هن کي ليکيو ويندو.
’ضرورس‘ مان سمجهي مراد مادي ضرورت يا سيلي ضرورت نه آهي، بلڪه انهيءَ سان مقصد
انهن انساني قدرتن جي ضرورت آهي، جيڪي انساني ڀلائيءَ ۽ ترقيءَ جو بنياد آهن.“

ايران جي ڊاڪٽر نفيسيءَ چيو: ”گذريل ٽورن سالن اندر ايران ۾ اديبن تاريخ جي موضوع تي ڇڳيون ڪوششون ڪيون آهن. ٿوري ئي وقت ۾ تاريخ جي مختلف دورن تي ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا آهن. ايران حڪومت به انهيءَ ڏس ۾ ڄاڻائي سمجھائڻي ڪري رهي آهي. هڪ ”يورپ آف ٽرنسليٽرس“ (مترجم جي حمايت) قائم ڪيو ويو آهي، ۽ هر سال بهترين اديبن لاءِ شاه ايران طرفان انعام پڻ مقرر ڪيا ويا آهن.“

”مون کي پوري اڀڻ آهي ته هن ڪانفرنس ذريعي هڪ اهڙي تنظيم قائم ڪئي ويندي، جنهن جي وسيلي ايشيا جي اديبن جا هڪ ٻئي سان دوستانه تعلقات قائم ٿي سگهندا.“

پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ، سنڌيءَ جي اديب، چيو ته ”سموري هندستان جون سنڌي ادبي جماعتون ڪانفرنس ۽ نمائندن ذريعي اها جدوجهد ڪري رهيون آهن ته سنڌي ٻوليءَ کي به ڀارت حڪومت پنهنجي آئين ۾ تسليم ٿيل قومي ٻولين واري شدي بول ۾ داخل ڪري. جڏهن به انهيءَ ۾ اسان کي ڪا سڀا ٿئي، تڏهن هتي سنڌي ادب-جو در حقيقت سنڌو تهذيب جي اظهار جو مڪو وسيلو آهي- سرور ترقي ڪندو، ۽ هندستان جي تمدني ۽ ثقافتي بحالي ۾ اضافو ڪندو.“

خميس جي ڏينهن تي (ڊسمبر ۲۷) ڪانفرنس جو عام ميڙ هو. انهيءَ ميڙ ۾ چئن مقرر ڪيل ڪميشن جون رپورٽون بحال ڪيون ويون. اهي چارئي ڪميشنون ”ثقافتي ڏي-وٺ ۽ مٽاسٽا“ ”ادب ۽ سندس پيشو“ ”ثقافتي روايتون“ ۽ ”ادب ۽ آزادي“ جي موضوعن لاءِ مقرر ڪيون ويون هيون.

”ثقافتي مٽاسٽا“ جي موضوع تي پيش ڪيل رپورٽ ۾ چيو ويو ته ”ثقافتي مٽاسٽا محض ثقافتي اهميت کان هٽي گهرجي- ان ۾ هڪ-طرفي پروپيگنڊا کي داخل هئڻ نه گهرجي. ايشيائي ملڪن ۾ ادب، تحقيقي مواد ۽ ثقافتي وفد جي مٽاسٽا ضرور هئڻ گهرجي. اديبن لکڻن لاءِ سموري ايشيا لاءِ هڪ العام مقرر هئڻ گهرجي، جو واري واري سان هرڪنهن ملڪ لاءِ مخصوص ٿيڻ گهرجي. ثقافتي ڏي-وٺ لاءِ عالمن، اديبن ۽ فنڪارن ۽ خود ثقافتي مواد جي چونڊ ۾ احتياط ڪرڻ گهرجي: ثقافتي مقصد جي پوئواريءَ جي اهميت کان سواءِ، انهيءَ ۾ ٻئي ڪنهن ڌارئين لحاظ کي داخل نه هئڻ گهرجي.“

”ثقافتي روايتون“ جي موضوع تي رپورٽ پيش ڪندي يو. چيس چو (چيس) چيو ته ”اهو مڃيءَ دنيا ۾ تسليم ڪيو وڃي ٿو ته ايشيا پاڻ وٽ نهايت شاندار روايتون محفوظ رکيون آهن. اسان جي اديبن کي انهن روايتن کي ضرور خيال ۾ رکڻ گهرجي. ادب جن ماڻهن لاءِ لکي ٿو، انهن جي فالدي خاطر، انهن روايتن مان اهي چيزون چونڊي پيش ڪرڻ گهرجن، جن کي قاري پسنديده ثابت ٿيندو.“ ۽ پوءِ اهڙين روايتن کي ترقي ڏيڻ ۾ سندس ئي لرض آهي. ”ايشيا جي اها روايت موجوده زماني ۾ مغربي تهذيب سان به تعلق پيدا ڪري چڪي آهي. مغربي تهذيب به انساني ارتقا ۾ وڏو حصو ورتو آهي. انهيءَ تهذيب مان لکندو کي فقط اهي چيرون کڻڻ گهرجن، جيڪي هن جي نظريي سندس ملڪ جي عوام لاءِ ڪارآمد ٿينديون.“

• ايشيا جي ملڪ ملڪ جون پنهنجون پنهنجون روايتون آهن. هر ملڪ ۾ تمدني روايتون جدا جدا ۽ علحده حالتن ۽ ماحولن ۾ پيدا ٿين ٿيون؛ پر ان هوندي به انهن ۾ ڪافي هڪجهڙائي ۽ هر-آهڪي آهي، ڇا وقت به وقت ايشيائي ادب ۾ ظاهر ٿيندي رهي ٿي. انهن ايشيائي روايتن ۾ سڀ کان عظيم بصايت هن لفظن ۾ بيان ڪري سگهجي ٿي ته انهن روايتن ۾ انسان جي پاڪيزه ۽ اعليٰ منظر کي تسليم ڪيو وڃي ٿو. ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ انسان-دوستي انهن روايتن جو روح آهي. پنهنجي ملڪ ۽ پنهنجي عوام لاءِ عزت ۽ يار، زندگي ۽ زندگيءَ جي روحاني قدرن سان الفت؛ آزادي، انصاف، امن ۽ عالمگير برادريءَ لاءِ چاهه ۽ محبت. اهي گاهيون ايشيائي روايت جي جان آهن.

• ڪميشن هن خيال جي آهي ته انهن روايتن جو مغربي تهذيب سان ٺاهه ڪرڻ ڪو ناممڪن نه آهي؛ پر اهو لکندڙن جو ڪم آهي ته هو ايشيا بلڪه سڄي دنيا جي واڌاري ۽ بهبوديءَ جي خيال کان ان ٺاهه پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪن.

• ادب ۽ سندس پيشو جي موضوع تي مقرر ٿيل ڪميشن پنهنجي رپورٽ ۾ چيو ته ”لکندڙ کي پنهنجي لکڻ جو مناسب اجورو ضرور ملڻ گهرجي. ’ڪافي رائيٽ‘ يا حقن واسطي جا لاءيا قانون اهڙي قسم جا هئڻ گهرجن، جي لکندڙن جي هست الائي ڪن. اهو اڀرندڙن-پورڊ ڦاٽل ڪرڻ کپي، جيڪي پبلشرن کي مجبور ڪن ته هو ملڪ ۽ عوام لاءِ بهتر ۽ صحيح قسم جو ادب پيدا ڪرڻ تي زور ڏين.

• ملڪن ۾ پشمار لئبرريون، رڊنگ روم ۽ ادبي نمائشون قائم ڪيون وڃن، جنن اديبن جا شاهڪار گهڻن کان گهڻن ماڻهن تائين پهچي سگهن. لکندڙن کي آزاد ڇڏيو وڃي ته معاشري کي سڌارڻ لاءِ هو جيڪي بهتر طريقي سان لکي سگهن، سو لکن، ۽ پڙهندڙ ۽ لکندڙ جي وچ ۾ جيڪي به بند ۽ پٽيون حائل هجن، تن کي ختم ڪرڻ گهرجي. زندگيءَ ۽ ادب بابت لکندڙن ۾ ڪافي ڪهڙا به باهمي اختلاف هجن، پر ايشيا جي ملڪن ۾ جيڪي به اديبن جون تنظيمون آهن، انهن کي اهڙي بڪسان طريقي سان منظر ڪيو وڃي، جو پبلشرن ۽ حڪومت جي اڳيان اديبن جي پيشي جا مفاد سلامت رهي سگهن.

پاڪستان جي اعجاز حسين بتالويءَ ”ادب ۽ آزادي“ ڪميشن جي رپورٽ پيش ڪندي چيو ته ”ڪميشن انهيءَ موضوع تي نهايت آزادانه خيالن جي ڏي-وٺ ڪئي، ۽ ميرن طرفان ڪهڙي به بلڪل ابتو ۽ مخالف خيال پيش ڪيا ويا. افسوس آهي، جو ڪميشن انهيءَ ڪري هن مسئلي تي ڪراڻ نه ٿي سگهي آهي. البت هن گالهه تي سڀ متفق آهن ته ادب معاشري ڏانهن جوابدار آهي؛ ۽ انهيءَ کان به ڪنهن کي انڪار ڪونهي ته بهترين ادب فقط تڏهن تخليق ٿي سگهندو، جڏهن لکندڙ جون پاڙون سندس آسپاس جي عولر ۾ ڪٽل هونديون، ”زير بحث نڪتو اهو آهي ته آيا معاشرو ادب تي پنهنجي اظهار خيال تي ڪي پابنديون وجهي سگهي ٿو يا نه. ان تي ڪافي گرماگر بحث ٿيو. ڪن جو خيال هو ته ڇاڪاڻ ته لکندڙ معاشري

ڏهن جوابده آهي، تنهنڪري لکندڙ کي معاشري جي مفاد، بهتري ۽ سڌاري لاءِ ئي لکڻ گهرجي. ٻين جي راءِ هئي ته اهو فيصلو ڪرڻ آسان نه آهي ته هڪ لکندڙ معاشري لاءِ ڇا ڪندو ثابت ٿيو آهي يا نه. ڪيترين حالتن ۾ ائين به ٿيندو آهي ته لکندڙ جي لکيت جو ڦاٽو ترڪت ظاهر نه ٿئي، پر آليدي هلي ان مان معاشري کي ڪافي مدد ملي سگهي. انهيءَ ڪري هڪ لکندڙ کي بلڪل آزاد ڇڏڻ گهرجي، هن تي ڪا روڪ ۽ بندش هئڻ نه گهرجي. جيڪڏهن هن تي ڪا بندش ۽ روڪ ٿئي ته اها هن جي پنهنجي اندر جي هئڻ گهرجي. هڪ ٻيو خيال هي پيش ڪيو ويو ته ادب هڪ فني ڇيڙو آهي، ۽ هن محض هڪ جمالياتي تجربو آهي، رندگيءَ جي ٻين تجربن کان ان جي حيثيت بلڪل جدا ڪانه آهي. انهيءَ ڪري انڪار ۽ ادب تي ڪنهن به قسم جون بيجا بندشون هئڻ نه گهرجن. ڪن چيو ته لکڻ لاءِ آزادي انهن اديبن کي نه گهرجي آهي، جيڪي معاشري جي تائيد ڪندا هجن. بلڪه آزاديءَ جي نه انهن لکندڙن کي ضرورت آهي، جيڪي موجوده معاشري سان اتفاق نه ڪندا هجن.

۲۸ تاريخ جمعي جي ڏينهن روسي وفد جي اڳواڻ ايشيائي اديبن جي ڪانفرنس کي دعوت ڏئي ته ايشيائي اديبن جي ٻي ڪانفرنس سندس ملڪ جي تاشقند شهر ۾ منعقد ڪئي وڃي. انهيءَ ئي ويئل اديبن ۽ شاعرن خوب تاڙيون وڇائي، دعوت جي مڙحيا ڪئي. ان بعد ڪانفرنس جي سيڪريٽري جنرل ڊاڪٽر ملڪ راج آندو ڪانفرنس اڳيان رت پيش ڪئي ته پنجن ڏنن جي هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي وڃي، ها هن ڪانفرنس جي سفارش مطابق ايشيائي ملڪن جي وچ ۾ ادب ۽ ثقافت جي ڏي-وٺ جي طريقي تي -وڃي، پنهنجي رپورٽ پيش ڪري. اها رپورٽ پوءِ هر ملڪ کي موڪلي وڃي. انهيءَ ڪميٽيءَ تي هن وڃيندڙ ڪنهن ڊاڪٽر آندو، سجاد ظهري، ايس. ايج. وٽسيان ۽ پروفيسر همايون ڪبير جا نالا پيش ڪيا. ڊاڪٽر آندو جي اها رٿ پڪراءِ بحال ڪئي ويئي.

ان بعد هيٺيون لهراءِ پيش ٿيو، جنهن کي سترهن ئي شرڪت ڪندڙ ملڪن جي ٻن سؤن نمائندن پڪراءِ بحال ڪيو:

”هيءَ ايشيائي اديبن جي ڪانفرنس، ها ۲۳ ڊسمبر کان ۲۸ ڊسمبر ۱۹۵۶ع تائين دهليءَ ۾ ڪئي ٿي آهي، ان ۾ ايشيا جي سترهن ملڪن شرڪت ڪئي آهي. هيءَ ڪانفرنس ايشيا ۾ پيدا ٿيل نئين روح جي هڪ واضح نشاني آهي. هڪ اهڙو روح، جو آزاديءَ ۽ انساني عظمت جو روح آهي، جو ايشيا جي نئين حاڪم ۽ ايشيائي انسانن جي مادي توڙي ذهني اوسر ۽ عظمت جو روح آهي.“

”ڪرنٽوليڪ هٿ آيل اديبن ۾ اختلاف راءِ به آهي. پر محض ايشيا جي پڪرنگيءَ ۽ پڪهتيءَ جي ڪري اسين هڪ ئي پليٽ فارم تي گڏ ٿيا آهيون. اسان کي يقين آهي ته اسين ايشيا ۾ هن نئين روح جي ٿيڻ تربيت نه ڪري سگهنداسين، جيئن لکندڙن جا پاڻ ۾ گهرا ذاتي تعلقات نه پيدا ٿيندا، جيئن ايشيائي ملڪن مان هر هڪ ملڪ جو ادب ۽ ثقافت هروڻي

ملڪ ۾ نه پهچندا. انهيءَ درجي تي اسين ايشيائي ملڪن ۾ پائين، رقابت ۽ دوستيءَ جا لاڳاپا پيدا ڪري ايشيا بلڪه دنيا جي اسين ۽ سلامتي، ترقيءَ ۽ ڀلائيءَ کي مضبوط ڪري سگهياسون. ايشيا جي رواداريءَ، عالمگيريت ۽ انسان-دوستيءَ جي قدیم روايتن ۾ يقين رکندي، اسان جو اهو ايمان آهي ته ايشيائي ملڪن ۾ ثقافتي ۽ تمدني سهڪار جون ڪوششون وٺي، هڪ ٻئي جي علم ادب جي ڄاڻ، ثقافتي ڏي-وٺ ۽ حقيقي ۽ علمي واقفيت جي مناسبت جي اهم ڪم ڏانهن ڌيان ڏيڻ، وقت جي اشد ضرورت آهي. اسين اميد ٿا ڪريون ته سمورن ايشيائي ملڪن جا ادیب ۽ لکندڙ انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا، ۽ هڪ ٻئي سان گهڻا تعلقات پيدا ڪري، انهيءَ مقصد کي اڳيان رکي، جدوجهد ڪندا رهندا ته ’دنيا‘ جا ادیب هڪٻئي کي ڪٽنب جا پاتي آهن!“

جمعي جي ڏينهن تيءَ نشست ۾ اديبن جي هڪ گول-مير-ڪانفرنس هڪلي ٿي، جنهن ۾ ڪيترن ئي ملڪن جي ائڪل هڪ سو نمائندن حصو ورتو. ان ۾ مغربي ملڪن جا نمائندا پڻ شامل هئا.

انڊيءَ جي هڪ ناول نويس، ستر ليويءَ، صدارتي تقرير ۾ چيو ته ”ادب دنيا جي اهم واقعن کان متاثر ٿئي ٿو. اسان کي خبر آهي ته اڄ دنيا ۾ تمدني بحران منل آهي.“ هرڪنهن لکندڙ جا انهيءَ بحران متعلق پنهنجا پنهنجا خيال آهن. انهيءَ ڪري هن بحث ڇوڙ سان ڪافي فائدو ٻوندو.“

ان بعد ڪيترن ئي اديبن پنهنجا پنهنجا خيال ظاهر ڪيا. ”ثقافتي بحران“ جي خاص موضوع تي ڳالهائيندي روسي نمائندي ستر سيمونوف چيو ته ”عجب ۽ افسوس آهي ته هن ڪانفرنس ۾ ’ثقافتي بحران‘ جو ذڪر ڇو ٿيو ويو آهي.“ حالانڪه مون کي پڇڻ ڏهين هن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندي گذريا آهن، ۽ مون سمورا بحث مباحثا ٻڌا آهن، پر مون کي ڪٿي به ’ثقافتي بحران‘ نظر ڪين آيو؛ مون کي ته پاڻ هتي ثقافتي ترقيءَ ۽ ثقافتي پڪڙهڻيءَ جا اسڪ نظر آيا. سنهجي نظر ۾ محبت ۽ پاڻيءَ جي ههڙيءَ هٿ آمري ۽ اميد افزا مضا ۾ ’ثقافتي بحران‘ جو نالو وٺڻ ئي غلط آهي.“

هن جي ائين چوڻ تي حاضرين کيس خوب داد ڏنو. ۽ هر هر سندس تقرير تي تالپون وڇائي مرحبا ڪئي ويئي. ٻين نمائندن مان هنگري، آسٽريليا، گولڊڪوسٽ، ڪولمبيا، هندستان ۽ انگلند جي نمائندن ڳالهائون.

ڇنڇر جي ڏينهن ڪانفرنس جي آخري نشست کي خطاب ڪندي هندستان جي وزير اعظم، پڊت جواهر لعل نهروءَ، پنهنجي تقرير ۾ چيو:

”لکندڙ ۽ ادیب ماڻهن کي ذهني طرح موڙڻ تي ڪافي قدرت رکڻ ٿا. اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته دنيا ۾ جنگ هميشه انسانن جي ذهنن مان پيدا ٿئي ٿي. خود بوبسڪو جي آئين ۾ به اهي لفظ ڇا ويا آهن ته ’جنگ اول انسانن جي ذهن ۾ شروع ٿئي ٿي‘. اهو

بشكل صحيح آهي. انهيءَ ڪري اڄ انسانن جي ذهنن جي وهنجي ڪرڻ جي ضرورت آهي. سياستدان به انساني ذهنن کي سوڙي سگهن ٿا. پر اديب ۽ شاعر انسانن جي ذهنن کي گهڻي پر گهڻو متاثر ڪن ٿا: انهيءَ ڪري انهن جو فرض آهي ته هو انساني ۽ جنگ لاءِ نفرت پيدا ڪن. «لکندڙن کي پنهنجي ملڪ جي روح ۽ ضمير جي نمائندگي ڪرڻ گهرجي. اها نهايت سهڻي ڳالهه آهي ته اوهين سمورا اديب هڪ ئي پليٽ فارم تي اچي گڏ ٿيا آهيو. ان مان لکندڙن کي پنهنجو نقطه نظر واضح ڪرڻ ۾ مدد ملندي. ۽ هو حقيقتن کي نون نون روپن ۾ ڏسي سگهندا. هڪ ذهن اوهين پنهنجي تحريرن کي هڪ وقت ۽ قدر و قيمت بخشڻ چاهيو ٿا ته پاڻ ۾ وفاداري ۽ دٻاءُ ڌاريءَ جو جذبو پيدا ڪريو. عام حالتن ۾، سواءِ غير معمولي واقعات جي، ٻين ڳالهين جو سڌو سنئون اثر اديب تي ڪونه ٿو پوي. پر هر هڪ واقعي جي مطالعي لاءِ لکندڙ کي عوامي نقطه نگاهه ۽ مقصديت کي سامهون رکڻ گهرجي. هن کي سياستدان واسڪر جهڙا ۽ جدات ۾ ٺوڙهي نه وڃڻ گهرجي. پر حقيقتن کي ڏسي وائسي، سمجهي سوي، پوءِ ڪجهه لکڻ گهرجي. لکندڙ جي خوابي آهي ئي اها آزادانه ۽ منصوبه رويي، جا هو سچ ۽ حقيقت کي پنهنجي لاءِ اختيار ڪري ٿو.

«هر ملڪ لاءِ اديب ۽ ليکڪار اهم شخصيتون آهن. انهيءَ ڪري آڏو وري به چونڊين ته هنن کي پنهنجي ملڪ جي «روح ۽ ضمير» جي نمائندگي ڪرڻ گهرجي.»

پنڌت نهروءَ کان پوءِ ڊاڪٽر راڌا ڪرشن ڪامرنس کي خطاب ڪندي چيو: «وقت آيو آهي ته اسان هاڻ پاڻ کي سڃي دنيا جا شهري تصور ڪريون. منهنجو مقصد انهيءَ مان اهو نه آهي ته اسان ۾ جيڪي واپس جا اختلاف يا ٻيا اختلاف آهن، تن کي نظر انداز ڪري ڇڏيون؛ بلڪه انهن کي نگاهه ۾ رکندي، اسان کي گهرجي ته آئيندي جي لاءِ ۽ هڪجهڙيءَ لاءِ ڪوشش ڪريون. «اسين پنهنجي نسل جو ذڪر تاريخ ۾ انهيءَ عبارت سان ڏيڻ ٿا گهرو ته هيءَ نسل ئي اترين ۽ ٻين مهلڪ هٿيارن جو، پيدا ڪندڙ هو. ۽ هن نسل ئي جنگ ۽ نفرت جي بازار گرم ڪئي. تاريخ ۾، ظاهر آهي ته اسين پنهنجي نسل کي صرف هن حيثيت سان ڏيڻ ئي پسند ڪنداسون ته اسان جي نسل هڪ عالمگير انساني برادري پيدا ڪئي، ۽ دنيا جي تاراج ايل حالتن کي ٺيڪ ڪري هڪ بهتر قسم جي دنيا ٺهڻ ڪئي.

«هڪ گڏيل دنيا جو تصور اسان کي پنهنجي پيمبرن ۽ برگزيده هستين وٽ به ملي ٿو. هن هميشه عالمگير انساني برادريءَ ۽ رفاقت جو پيغام ڏنو. هنن وٽ ايت انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ دريما ڪونه هئا، انهيءَ ڪري هو ڪامياب نه ٿيا. پر اسان وٽ ته اڄ دريما به آهن. اچو ته اسين عالمگير انساني برادري ۽ رفاقت پيدا ڪريون.

«ماڻهيءَ جا ڇڏيل بار ۽ جوابداريون اڃا تائين اسان جي سر تي پيل آهن. ٿوري ئي جھيڙي ۽ تڪرار تي اڄ دنيا جو امن خطري ۾ پئجي وڃي. اهو لکندڙن جو فرض آهي ته هو خود غرضيءَ کان بلند ٿي، دنيا جي اس قائم ڪرڻ لاءِ بهارو جيان اٿن. ۽ دنيا کي برادريءَ

۽ انسانيت جو پيغام ڏين. اڄ دنيا ۾ ڪير به ائين چئي ٿو سگهي ته روشنيءَ جي هڪ-هڪي فقط انسان وٽ آهي. ۽ ٻين کي فقط اونداهه نصيب آهي. علم ادب ۾ هرڪو هڪ جهڙو حصيدار آهي. اهو ٺڪڙون جو فرض آهي ته هو پنهنجي پنهنجي معاشري کي بلند ڪرڻ جي ڪوشش ڪن. هو پاڻ ڏانهن سڃا ۽ وفادار ٿڌي ٿي سگهندا، جڏهن هو پنهنجي قومي توڙي عالمي معاشري سان سڃا ۽ وفادار هوندا. ٺڪڙون کي پنهنجي پاڻ ڏانهن وفادار هجڻ سان گڏ، پنهنجي عالمڪر آس، انصاف ۽ آزاديءَ جي مقصد سان وفاداري رکڻ گهرجي، جو اڄ دنيا جي اٺن تي چمڪي رهيو آهي!“

ايشياڻي اديبن جي ڪانفرنس ختم ٿي ويئي. پر ايشيا جي اديبن جي دلين ۾ انهيءَ سان هڪ نئين جاگ، هڪ نئين روشني پيدا ٿي آهي، جنهن جي رهبريءَ سان هو، پنهنجي راءِ جي سنگلاخ رکاوٽن ۽ هونامڪ ورن وڪڙن جي پرواهه ڪرڻ کان سواءِ، اڳتي وڌندا ويندا. ۽ عالمڪر انساني برادريءَ جي عظيم مقصد تائين پهچڻ لاءِ هو ان مان نت نئون اعتماد ۽ نت نئين اسباب حاصل ڪندا رهندا.

”پاڪستان اورينٽل ڪانفرنس“

(اورينٽل ڪاليج، لاهور ۾، تاريخ ۲۸، ۲۹، ۳۰

ڊسمبر، ۱۹۵۶ع تي ڪئي ٿيل.)

گذريل ڊسمبر ۱۹۵۶ع ۾، لاهور ۾، اني جي اورينٽل ڪاليج جي اعتماد ۽ انتظام سان پاڪستان جي مختلف علائقن - راجشاهي (مر. بنگال)، گجرات، حيدرآباد، سندھ، بهاولپور، پشاور، راولپنڊي، گجرات، لائلپور، ڪوئٽا، منٿگري، لاهور، وغيره - مان يونيورسٽين، ڪاليجن، تعليم-ڪاتن، ۽ ڪيترن علمي ۽ ثقافتي ادارن جي عالمي قابل گهٽتائي جي وڏي ڪانفرنس ڪئي ٿي. سندھ جي طرفان، سيد يونيورسٽيءَ جي هيڊ آف ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نمائندگي ڪئي. هن ڪانفرنس جو مقصد هو مشرقي علمن ۽ ثقافت جو جائزو وٺڻ، ۽ انهن جي ترقيءَ ۽ ترويج لاءِ گڏيل اهاءِ سوچڻ؛ ۽ انهيءَ مقصد خاطر اسلامي ۽ مشرقي ملڪن جي نمائندن کي هٿ ڪوٺيو ويو هو. ترڪيءَ مان آقا زڪري وليدي هوعان ۽ ڊاڪٽر فواد ميرزگي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيا؛ مصر جي نمائندگي حسن الڪاتب ڪئي؛ انڊونيشيا کان ڊاڪٽر تقدير علي ”شهبان“، وائيس چانسلر انڊونيشين يونيورسٽي، آيل هو؛ هندستان مان ڊاڪٽر موهن سنگهه ”ديوان“، ۽ افغانستان مان آقا حبيبي افغاني شريڪ ٿيا. اولهه پاڪستان جي گورنر ميان مشتاق احمد گرساڻيءَ هن ڪانفرنس جو افتتاح ڪيو.

۲۸ تاريخ، صبح جي ڏهين بجي، ڪانفرنس جو پهريون اجلاس شروع ٿيو، جنهن ۾ گرمانڊي صاحب پنهنجو افتتاحي خطو پڙهيو. هن جڏهن ائين چيو ته ”آءٌ انگريزيءَ جو مخالف

تہ ڪوئہ آهيان، پر سنهجي راءِ ۾ انگريزيءَ کي قومي ٻوليءَ جو درجو ٿو ڏيئي سگهجي.“
 تہ سڄو حال تازين سان گونجي ويو. گوسائي صاحب پنهنجي خطي ۾ ڪيتريون ئي قابل غور
 ڳالهائون بيان ڪيون، ۽ آخر ۾ ائين بہ چيو تہ ”علم جي دنيا ۾ ’مشرقي‘ ۽ ’مغربي‘ جو
 امتياز هرگز قائم نٿو ٿڪري سگهجي.“

مجلس استقبال جي صدر ڊاڪٽر مس خديجہ فيروزالدين صاحبہ پنهنجي استغاثي خطي
 ۾ ڪيترائي عملي مسئلا پيش ڪيا، ۽ مشرقي علمن لاءِ هڪ الڳ يونيورسٽيءَ جي قيام ۽ ملڪ
 لاءِ ’انساني وحدت‘ تي زور ڏنو. ڊاڪٽر صاحبہ چيو تہ ”مغربي قومن، مشرقي قومن تي
 پنهنجي سياسي قبضي قائم رکڻ لاءِ، انهن جي ذهن تي غلبي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ٿئي
 ڪئي آهي، ۽ انهيءَ مواد سان هن سڌائين مشرق وارن جي علم ۽ زبان، تهذيب ۽ تمدن
 کي مٽائڻ ۽ ميارڻ جون ڪوششون ڪيون آهن: ڇو تہ هن اهو چڱيءَ پر ڄاڻو ٿي تہ جيستائين
 مشرقي قومن جو تمدن ختم نہ ڪيو ويندو، انهن کي سڌن علمن کان بچير نہ بڻايو ويندو،
 ۽ انهن جي ماضيءَ جي ميراث کي به نہ ٿيڻ ڏنو. ڇو تہ ڪري ۽ ڏٺو ويندو، ته تائين هن
 کي پنهنجي غلطي هيٺ آڻڻ سولو نہ ٿيندو.“

ڪانفرنس جي صدر ڊاڪٽر ايس. اي. رحمان پنهنجي خطي ۾ ”مشرقي علوم“ جي اصطلاح
 جي وضاحت ڪندي ٻڌايو تہ ”مشرقي علوم“ يا ”مشرقيات“ جا اصطلاح، هڪ ’آفاقيت-پسندي‘
 حاصل جي ڪئن کي يقيناً ڏکيا لڳندا، ۽ ڪنهن بہ علم لاءِ اهڙي حدبندي بيشڪ بي محلي
 آهي.“ هن چيو تہ ”اهو ظاهر آهي تہ جاگرافيائي لحاظ کان علمن جي حدبندي ڪري ئي ٿئي
 سگهجي: علم نہ جتان بہ هڪ اچي سگهي، اهو سڄي طالب کي پنهنجي ميراث ڄاڻي سڄو
 ڪهي. البت، ڪنهن بہ علم کي جوڳو ڪرڻ اسان ڪنهن خاص ملڪ يا علائقي سان نسبت ڏيئي
 انهيءَ ملڪ يا علائقي جو علم ڪري ڄاڻائينداسين، نہ اسان حوائين چوڻ فقط اهڙيءَ صورت
 ۾ صحيح ٿيندو، جڏهن ان جو مقصد صرف اهو معلوم ڪرڻ هوندو تہ انهيءَ ملڪ يا علائقي
 انساني تمدن ۾ ڪهڙا ڪهڙا امالا ڪيا آهن... آفاقيت-پسنديءَ جي باوجود، اهو ضروري
 آهي تہ اسان پنهنجي علمي ۽ ثقافتي سرمايي جو پوريءَ ديمداريءَ سان حالرو وٺون، تہ جيئن
 اسان هر ڪنهن ڳالهه کي ان جي اصلي روپ ۾ ڏسڻ ۽ پرکڻ جي قابل ٿي سگهون.“

اڏائي پڇي کان چئڻ بهي شار قائم، ڪانفرنس جي ’انجويزي ڪاميٽيءَ‘ جي گڏجاڻي ٿي،
 جنهن ۾ اٽڪن ٽي سو کن نمائندن شرڪت ڪئي، ۽ مؤثني باويہ، لهرآءِ پيش ٿيا. هڪڙو
 اهو لهرآءِ بہ آندو ويو تہ ’اڏو‘ ٻوليءَ کي تعليم جو ذريعو لهرايو وڃي. انهيءَ تي بهرندي ئي
 ڪن نمائندن ربر دست اختلاف جو اظهار ڪيو، ۽ ڪارروائيءَ ۾ پنهنجي پنهنجي مفاد جي
 دلچسپي پيدا ٿي ويئي. اهڙيءَ طرح بحث طول وٺي ويو. بحث ۾ راجا شاهي يونيورسٽيءَ جي
 ڊڪٽر شهيد الله، سڌ يونيورسٽيءَ جي ڊاڪٽر مبي بخش بلوچ، پشاور جي مولانا عبدالقادر،
 ڪراچيءَ جي ڊاڪٽر عبدالحميد عرفاڻيءَ، ۽ لاهور جي ’ادبستان صوفيه‘ جي پرنسپال محترمہ

معيه طور تي ۽ حصو ورتو. انهيءَ بحث مان اها ڳالهه ته حڪوم واضح ٿي ويئي ته حتمي قدر
اڏو ٻوليءَ کي ذريعهءِ تعليم بنائڻ جو سوال آهي، ان جو تعلق صرف اولهه پاڪستان سان ئي
ٿي سگهي ٿو. سڄي اولهه پاڪستان ۾ اڏو ٻوليءَ کي تعليم جو واحد ذريعو بنائي ڇڏيو وڃي.
انهيءَ تي بنگال، سنڌ ۽ سرحد جي نمائندن شديد مخالفت ڏيکاري. مولانا عبدالقادر ۽ ڊاڪٽر بلوچ
انهيءَ ڳالهه جي ڪافي وضاحت ڪئي ته ڪنهن به ملڪ ۾ ذريعهءِ تعليم پنهنجي لاءِ اٿي جي ”مادري
زبان“ جو حق پڻ الاقوامي حيثيت سان مڃيو ويو آهي. ۽ اهو ئي لائيت حوالو پڻ آهي. هنن اهو
اصرار ڪيو ته ملڪ جو ذريعهءِ تعليم اڏو نه پر ”مادري زبان“ هجڻ گهرجي... ڪثرت-راءِ
کي ”فيصلو“ بنايو ويو، ۽ آخر اڏو ۽ تعليم کي تعليم جو ذريعو بنائڻ وارو ٺهراءُ بحال ڪري ڇڏيو ويو!
مٿين ٺهراءُ جي وڏي ڊگهي بحث مان ۽ ڳالههون چئي ۽ طرح سامهون اچي ويئون:
پهرين ته هر پاڪستاني دانشور-توڙي ڪهڙي به علائقي جو هجي- پنهنجي ملڪ مان انگريزيءَ
جي بالادستيءَ کي ختم ڪرڻ جي فائدي ۾ آهي؛ ۽ ٻي ڳالهه هيءَ ته اڏو ۽ پڻ علائقي
ٻولين جو پاڻ ۾ ٽڪر قومي معاد لاءِ هاجيڪار ثابت ٿي سگهي ٿو. ۽ انهيءَ ڪري هر
مٿلي تي وڌيڪ حثيت-پسديءَ واري ۽ واضح نقطهءِ نظر اختيار ڪرڻ جي ضرورت آهي.
ڪانفرنس جو ٻيو ڏينهن، هلي ڪاروبار جي لحاظ کان، نهايت اهم هو. صبح جا ٽي
ڪلاڪ، ”علوم والسنه شرقيه“ تي لکيل ڪيترن ئي هلي شعبن بابت مقالا پڙهيا ويا. ٻي
هجي ڪانفرنس جو عام سڄو ڪٿو ٿيو ۽ ان ۾ ٻيون وڌيڪ رٿون پيش ڪيون ويون، جيڪي
وقت جي ٿورائيءَ ڪري تجويزي ڪاسٽي ۽ بحث هيٺ نه اچي سگهيون هيون. سڀ کان
اهم رٿ ”اورينٽل ڪانفرنس“ کي مستقل حيثيت ڏيڻ بابت هئي. ٻوڙي ۽ ٻن ماڻهن جي
ڪهڙي ڪاسٽي ٺاهڻ جو فيصلو پڻ ڪيو ويو، جيڪا اڏو ۽ کي اعليٰ تعليم جو ذريعو بنائڻ
جي باري ۾، اڀرڻ جون ۱۹۵۷ع تائين، مفصل رپورٽ تيار ڪندي.

پڙهندڙن جا پيغام

● معزز مٿي اوهان جو رسالو ”مهراڻ“ ساڏو ٿي. ايل. واسواڻي ۽ ڪسي ٻوني ۾ ملندو آهي؛ اوهان جي مهرباني سڃي ٿو. مون کي چيو اٿس ته مان اوهان کي سندن ماهوار رسالو ”سنت مالا“ موڪليان.

وري وري پياريءَ سڌ جون يادگيريون اسان جي دلن اندر اٿنديون آهن. وطن جي وره ورور اندر ۽ اڪيرون اٿاري ٿيبي. شل اها اڪير، اها حب، من اندر هميشه تاري رهي! - ٻني سنڌي پائرن ۽ پيئرن کي دعا ۽ سلام ڏجو.

شل ”مهراڻ“ وڌي، ويجهي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي شيوا ڪري ا. - آنا واسواڻي، ٻوني.

● محترمي، السلام عليكم: سال گذريا فلم ڪونه ڪيو اٿم. اڳ ئي لکڻ فقط ”سنڌوءَ“ تائين محدود هو. اوڀر ڳهڻو ”تملير“ اخبار ۽ هڪ اڌ ٻئي پرچي کي ڏيندو هوس، سو به بند ڪري ڇڏيو هوم. ”مهراڻ“ جي ٻئي دور وري هڪجهڙو ڪجهه لکڻ لاءِ آماده ڪيو. مهيني سوا کان ڇهون پرچو (۲-۱۹۰۶ع) مطالعي هيٺ آهي. - ورور ڪيو پر پڙهان، توهان نه رورافرون ڪوشش ڪريو ٿا: توهان ته وسان هڪو ٿا ڳهڻا پرچو مواد ملندو ۽ سوئي عام اڳيان آڻيندو. اها سموري جوابداري اديبن ۽ مضمون نگارن تي آهي. مون کي آرزو آهي ته ”سنڌوءَ“ رسالو جڏهن ”ميان جو ڳوٺ“ مان نڪرندو هو، تڏهن هن رت به ڪيترائي اهڙا مضمون ايندا هئا، جي قابل نشاعت نه هوندا هئا. - ته به مجبوراً ڪنن ٽپيو ويندو هو. آءٌ مٿس راجهال کي چونڌو هوس ته ”اٿس چو ٿا ڪريو؟“ چونڌو هو ته ”ڇا ڪجي؟“ هڪ ته سنڌ ۾ اديبن جي اٿلڪ آهي، وري جيڪي ڇڱا ليکڪ آهن، تن کي يا ته فرصت ڪانهي، يا ته سستي ڪري مس مس ٿي. اکر ٿا موڪلين. انهن حالتن هيٺ اسان وٽ هڪو مواد هوندو، سوئي پيش ڪنداسين: ڇاڪاڻ ته پرچو به وقت اندر ڪٺو آهي، نه ته شڪايتن جا ڍڳ اچي ٿا گڏ ٿين! - سندس اهو چوڻ بلڪل سچ هو. آءٌ ڏسندو هوس، مٿس شهزاد لالا جهڙو اديب به پنهنجو مسودو صاف ڪري نه موڪليدو هو. - انهيءَ ريت، تي درستيون، ۽ مسودو به پيل سان لکيل هوندو هو. وقتي وقتي ته مواد ئي ڪونه هوندو هو، ان ڪري پرچو مجبوراً ليت ڪرڻو پوندو هوس. مارچ ۱۹۳۷ع ۾ ته وٽس ڪوبه مضمون ڪونه هو، البت ڪي ترسابل افسانا ٽائيل ۾ پيل هئا، اهي ۽ ٻه افسانا مون کان لکائي، سچو پرچو ”آکاڻي نمبر“ ڪري ڪڍيائون! توهان مان پڻ ساڳي حالت هوندي.

هڪ ادیب ٿورڙا ٻيو هرڇو وڏو- وڏو ڪري لکيو، تڏهن من من ڪجهه موڪلين. انهن حالتن هيٺ، اوهان وٽ جيڪي ايندو سو چنڊي ڄاڻي پيش ڪندا: هرڇي هي طويل تاخير جو هڪ سبب آهي ۽ هوندو. تنهن هوندي به، توهان اديبن ۽ مصنفن-نگارن کي ڏونڌاڙي ٻڌايو ته ”اوهن جيڪي به موڪليو سو اڳئين کان بهتر هجي.“ گهٽ معيار جون شيون سندن ئي وقار وڃائينديون، باقي ”مهراڻ“ جي موج ڪانه گهٽي؛ اٽل ڪڏهن تار وڃندو، ڪڏهن ٿري ٿري.

اوهان گذارش ۾ جيڪي لکيو آهي، سو بلڪل صحيح آهي- خاص ڪري ”هڪڙن جون پري کان پيلان ..... هارجيو وڃي.“ هڪڙا چوندا ته سندن ڪاٺو به موٽي ٿي وڃي؛ ٻيا وري چوندا ته ”اوهان ڏهو ڇا ٿا، جو اوهان جون بيگرون وڃندا وڃن؟“ - ڪٿي ڪاٺي ڪٽجيان، ڏک جهلي ڏيئي- ان ڪري اوهان جي دل برابر هارجي ويندي ... دل نه هاريو، ”مهراڻ“ فصل خدا روزنرون ترقي ڪندو رهندو!

- محمد عظيم وڪڙائي، پوسٽ چوڏهين، شڪارپور سنڌ.

● ادا مائين، اوهان تي رڳو جي رحمت هجي!

ڪيتري وقت کان من من ٻاري ”مهراڻ“ جو ديدار نصيب ٿيو. ”مهراڻ“ جي جدائيءَ ۾ ڪيترو وقت انتظار ۽ اوسيڙي ۾ گذارڻو پوي ٿو؛ پوءِ ملڻ سان ايتري ته خوشي حاصل ٿئي ٿي، جيڪي هوند ڪنهن عاشق کي محبوب جي وڃڻ تي ڪان پوي، وصال مان ايندي هجي. ملڻ کان پوءِ جيئن وقت بچائي سگهيو آهيان، ته کيس ٻڌندو ٿي ٻڌندو رهيو آهيان- تن جو سڄو ٻڌي پورو ڪيم. نه ڄاڻان ڪيترو لطف آيو هوندو، ڪيترو سوچيو ۽ سمجهيو هوندو، ۽ ڪيترو پرايو ۽ پرکيو هوندو: مطلب ته هڪ اٿاهه منجهن آهي!

اوهان جي گذارش مخالفن ۽ نقادن کي سڃندو. سڄو ۽ سنئون جواب آهي، هر شل هر مسلمان کي، هند کي ۽ اشتراڪي نظري سان نه، پر ”سنڌي“ نظر سان ڏس ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب جي ترقي ۽ عروج خيال ۾ آئي، ”مهراڻ“ پڙهن.

”سانگي“ جون ”يادگريون“ بيشڪ هڪ لافاني شي آهي. ”سانگي“ سنڌيءَ جو هڪ بهترين شاعر هو؛ پر اڃا تائين اسان ڏانهن توجهه هڪون ڏنو آهي. ڪهڙو به چڱو ٿي، هڪڙن بورڊ ”سانگيءَ“ جون سموريون تصنيفون سهڙائي ”ڪليات سانگي“ ڇپرائي! بدين ۾، جيڪي ٽي بيت آيل آهن، سي سراسري سڀ سٺا آهن؛ سڀڪ ۽ سوليءَ سنڌيءَ ڪم آڻڻ جو خاص خيال رکيو ويو آهي، پر جيئن ته ٻڙهيل ۽ عروضي شاعرن جا چيل آهن، انهيءَ ڪري ڪنهن قدر بناوٽي ٿي لڳي. بيت چوڻ لاءِ ضروري آهي ته سگهڙن، سالڪن ۽ راڳيدرن جي ڪچهرين ۾ شاعر گهڻو آيو ويٺو هجي؛ تڏهن به سنڌي شاعرن جو هي قدم نهايت ئي مبارڪ ۽ لائق مدد تحسني آهي. سنڌي قوم کي هرڪو پنهنجو فن آهي، انهن کي وسارڻ ٿيندو، پنهنجو عمرو وڌي ڦٽي ڪرڻ.

لسان جي شاعرن دوهن جي شروعات به ڪئي آهي. چڱي ڪوشش ڪئي اٿن؛ گهڻو ڪامياب به آهن. اها به نهايت مبارڪ ڪوشش آهي.

ڪافين پر ”برده“ سڏي ۽ حافظ محمد اسن جون ڪافيون نهايت ئي ڀرلطف ۽ بلند هائي جون آهن. ڪافيءَ جون لاءِ ضروري آهي ته سُر تار مان واقف هجي. گهڻيون ڪافيون ٻاڙي ٻيون لڳن، سنڌي شاعرن جو هي قدر به نهايت مبارڪ آهي، مون کي ته، نهايت خوشي ٿيندي آهي، جو سنڌي شاعر هاڻي پنهنجي ملڪ موٽي رهيا آهن. ڪهڙو نه چڱو ٿئي، جيڪڏهن تقليد سان ڪڏهن ان فن ۾ جدت کان ڪم وٺي، انقلابي ۽ قومي خيال به پيش ڪيا وڃن!

گرب چونڊون بهربائين قومي ۽ انقلابي خيال پيش ڪرڻ شروع ڪيا هئا، پر هاڻي مڙهي ٿا ۽ ”عيني“ ٿي ويا آهن. دلگير جو گيت نهايت ئي اعليٰ درجي جو آهي، دلگير کي گيت تي حاصلي دسترس حاصل آهي. شمس العبدريءَ جو ”سڏ“ واقعي قوم کي هڪ انقلابي سڏ آهي؛ ٻولي به واه جو ڪمر آندي اٿس!

لوڪ ادب جي سهيڙن ۽ سمورن ۾ به لسان جا اهل قلم هاڻي لڳي ويا آهن. لوڪ گيتن جا قسمن ڏيکارين ٿا ته لسان جو لوڪ ادب ڪهڙو نه وسيع ۽ اعليٰ درجي جو آهي، گهڻي وقت کان ڏسندو هوس ته لوڪ گيتن مان ”لوليءَ“ طرف اڃا تائين ڪنهن توجهه نه ڏنو آهي، ۽ ٻيو سانبعا ڪندو هوس ته عوام کي انهيءَ م کان به واقف ڪرائجي. پر رشيد احمد لاشاري اڳ ڪڍي ويو.

نظم ۾ ”دلگير“ جو ”مهراڻ جي موج“ جي رسالي جي سونهن آهي. هيءَ نظم ”دلگير“ جي فن جو ڪمال ۽ خروج آهي؛ نه فقط ”دلگير“ جو خروج ۽ ڪمال آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ هڙگيريءَ جو هن چٽو ثبوت، ۽ سنڌي شاعريءَ جو سهڻو مثال آهي. ٻولي سادي، سلوئي ۽ سٺي، حد درجي جي روايتي ۽ سلاست، ٻڙهن ۾ مزمار ۽ سلاج وارو، مطلب ته جديد سنڌي شاعريءَ جو هي سڀي کان شاهون نظم آهي. دلگير پيشڪ ڪيون لهڻون. شيخ اياز جو ”توتان واريان حند، منهنجي مڙهي سنڌا“ هڪ اعليٰ درجي جو قومي نظم آهي. ههڙن شعرن جي هن وقت سخت ضرورت آهي، جي قوم ۾ قومي روح ٽوڪين ۽ وطن جي پيار جو احساس ڌارين.

صالح محمد سمي جو ”مارئيءَ جي ڀٽ“ به ليک سنڌيءَ جو نادر نمونو آهي، ۽ سنڌي لغت جي وسعت جو دليل آهي.

آزاد نظم ۾ سراج جو ”ڪراچي“ واه جو وٺيو واقعي ڪراچي سڏ جو سينگار ۽ روح آهي. سراج، سڌي قوم کي قدم ماڻ اٿارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. شل سٺل سنڌي سجاڳ ٿي ۽ پنهنجو گهر سپالڻ! شيخ ”راز“ ته اڃا پڻ ٻولين جي غير مروج لفظن جي بهڙو وڌي. ٻين طرفن تي ڪوشش ڪرڻ به سنڌي شاعريءَ جي واڌاري جي ڪوشش آهي. ”سائيت“ تي بشير موريائيءَ چڱي ڪوشش ڪئي آهي. پر ڪجهه گهرجي ٿو.

رشيد صاحب "هوليء" جي شروعات ڪري، سندس چوڻ موجب، سنڌي شاعريءَ ۾ نئين ايجاد ڪئي آهي. "هوليءَ" برابر هڪ نئين ۽ مبارڪ پيشڪش آهي، پر ائين نه آهي ته سنڌي هوليءَ ۾ "محرم هوليءَ" جي صنف آهي ئي ڪانه. مون ڪيترا دفعا سنڌيءَ ۾ "محرم هوليءَ" ٻڌي آهي. ڪهن وقت "سنڌي محرم هوليءَ" ان جي ثبوت ۾ پيش به ڪندس. "سنڌي شورو" نه عام ڄار ڳايو ويندو آهي، جو هوليءَ جو هڪ نعر آهي.

انسان ۾ جمال ايتري جو "بدعاش" سٺو انسانو آهي. جمال صاحب جو افسانيءَ جي لئ بابت پنهنجو خاص نظريو، هن افسانيءَ مان بلڪل عيان آهي. گندي ساج جا وڪا ٻڌرا ڪها ويا آهن؛ پر حقيقت ڪان گهڻو دور آهي. موجوده دور ۾ چور، ڏاڍل ۽ خوني، وڏيون جا ٻاٻل ٿين ٿا، هي وڏيون ڪي غريب هارين ڪي هٻائڻ ۾ مدد ڪن ٿا. بهتر ٿئي ها، جيڪڏهن هن جمال صاحب افسانيءَ جي مڪمل ڪردار کان عام ڪوس، عام چوري ۽ ڏاڙي جي بجاءِ، ظالمن ۽ جايرن سان وڙهڻ جو حڪم وٺي ها. ٻائي هوليءَ، معادرا ۽ لعلوب پان پنهنجو بڪ ٻال آهن. جمال، افسانيءَ جي خاص لکڻيءَ جو مالڪ آهي، جا نهايت وڌيڪ، جاذب ۽ سروج هوليءَ ۽ محاورن تي سبي آهي. جمال جهڙي لکڻي اڃا تائين نه ڪنهن ڪي نصيب ڪانه ٿي آهي.

مون جو "ٿورو" به اعليٰ درجي جو انسانو آهي. سنڌي قوم هڪ غيرتمند قوم آهي. هن افسانيءَ ۾ سنڌين کي غيرت جو احساس ڏياري، ڪن سجاڳ ڪرڻ جي ڪتاباب ڪوشش ڪئي ويئي آهي. وڏي ۾ وڏي خوبی اها آهي، جو مزورن کي، ويڃا وساري، هڪ ئي وڃڻ جي تلقين ڪئي ويئي آهي. حقيقت ۾ "ايڪو" سڀ لاءِ سٺو آهي.

هرپڪاڻت جو "غفور" هڪ ڪتاباب انسانو آهي. ماڻهن ۾ انسانيت پيدا ڪرڻ لاءِ هون انسان جي سخت ضرورت آهي. جيستائين انسان، انسان ٿي نه ٿيو آهي، تيستائين مذهبي ڪيئن سڏي سگهيو: ڇاڪاڻ ته سڀني مذهبن جي شروعاتي تعليم "انسان بچڻ" جي آهي. "سراج" صاحب جو ترجمو ڪيل ڊراسو به هڪ سٺي ڪوشش آهي. اڪبر ديا کي محبت، پيار ۽ انسانيت جو پيغام ڏنو هو، ان جي وسارڻ کان پوءِ ئي قوم ۾ نفاق پيو، جنهن جي نتيجي ۾ آخر غلام بنجي ويئي. مثال، انسان جي قوم کي ساڃاهه اچي، ۽ انهيءَ پيغام تي عمل پيرا ٿئي!

اوهان "لوڪ ڪهاڻيءَ" جي شروعات ڪري، سچ پچ سنڌي ادب جي هڪ وڏي خدمت سرانجام ڏيئي رهيا آهيو. هاڻي گهڻن کي ديس ايندي. "لوڪ ڪهاڻي" نظر سان ڀرت مروج نه آهي. اهڙين ڪهاڻين کي عام طرح "ڳالهه" چيو ويندو آهي. وري ڳالهون گهڻو ڪري پهراڙيءَ ۾ ڪيون وينديون آهن، تنهنڪري ان کي "لوڪ ڪهاڻي" جي بجاءِ جيڪڏهن "ڳوٺاڻي ڳالهه" سڏيو وڃي ته بهتر ٿيندو؛ نه به فقط "ڳالهه" به ٿيڪ ٿيندو.

مضمونن ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو مضمون ”پارس ڪاڻ“ واقعي پارس ڪاڻ آهي. سڌي تهذيب ۽ تمدن تي ڊاڪٽر صاحب جي اها تصنيف هڪ پيها ۽ بلند پائي جي تصنيف ٿيندي، جهن جي سميت ضرورت هئي. اسلوب بيان ۾ نهايت سهڻو، سادو، سٺو ۽ علمدار آهي. ”مهراڻ جا موتي“ به واقعي پيها موتي آهن. اهڙن موئين سان سڌي ادب کي مالا مال ڪري سگهجي ٿو.

تصرون ۾ ”شاعر“ تي جيڪو تصور ڪيو اٿو، اهو هڪ بلند پائي جو تنقيد مضمون آهي، جنهن کي تنقيد ۾ اعليٰ درجو حاصل رهندو. تنقيد به صحيح ۽ تعميري تنقيد آهي. ”مهراڻ“ جي هڪ پرچي ۾ ”چئي سانگي“ تي هڪ مضمون ڏيو ويو هو، جنهن ۾ نين نظرن جو ذڪر آيل هو. انهيءَ ڏس تي نين نظرن جو ڪلام ۽ احوال هٿ ڪري، هڪ مضمون لکيو اٿم، جو موڪلي ڏيڻ تي دل ٽپي ٿي، پر اوهان کي سچ ضرور چوندس ته اوهان پنهنجي سگهين، سائين ۽ ناز ڪئين ڪان سواءِ ٻين حا مضمون ڪو نه شايع ڪريو. سهرڻائي ڪري انهيءَ تنگ نظريءَ کي دور ڪري، هر گهڻن کي مهياڻ ۾ اچڻ جو موقعو ڏيو. — ميجر عبدالحميد سنڌي، اوورسيئر، رتوديرو.

● پيارا دوست، آئندڙ بلڪل خوشبائش هوندا.

توهان جي ادبي مخزن ”مهراڻ“ ڪافي عرصي کان مون کي باقاعدي ملندي رهندي آهي، جنهن لاءِ تمام گهڻا شڪريا. مخزن مون کي بيحد وڻندي آهي، ۽ شروع کان آخر تائين دلچسپي سان پڙهندو آهيان.

مان ادبي مهياڻ ۾ گهڻو نئون انسانوي حصي ۾ ئي گهڻي دلچسپي رکندو آيو آهيان، جهڙوڪ توهان صاحب جي مخزن جي ان حصي بابت ئي ڪجهه چئي سگهندس.

”مهراڻ“ ۾ ڇپيل ڪهاڻين ۾، ترجيحا لاجواب آهن. پوءِ اهي ڊيسي هجن حواد وديشي، ڪرشن چندر جو نانڪ، هندرواس ٻر ڪان پوءِ ته ڪڏهن به نه ورنديا وديشي ليکڪن جي لسانن ۾ ”ڀيڻ“ (موباسان)، ”اوورڪوٽ“ (گوگول)، ۽ ”پاشا“ (گورڪي) شاهڪار ڪهاڻيون آهن. اصولن ڪهاڻين جي معيار اوچي نه هوندي به، شروعاتي ڪرشن طور، اهي ساراهه جي قابل آهن. مان سمجهان ٿو توهان صاحب تون ليکڪن کي ترجمي ڪرڻ تي قلم آزمائي ڪرڻ لاءِ هٿائيندا، ته اڳتي هلي هو وڌيڪ سٺا ليکڪ ٿي سگهندا.

توهان جي ناري پرچي ۾ ڏيکارڻي صاحب جو نانڪ نه ڏسي، سميت رنج ٿيو. هن جا اڳيان نانڪ ”شاهدي“، ”نجوم“ خواه ”واپڙو“ ڪلائڻ ۾ بيحد ڪامياب ويا آهن. توهن ائين ڏسڻ ڪري سگهو، جو هر پرچي لاءِ هن صاحب کان هڪ نانڪ لکائي وٺو؟ — تن مهنن ۾ صرف هڪ نانڪ!

سڌي ادبي دنيا ۾ مون گذريل پندرهن ورهين سان کان پنهنجي ٺهڻي نموني قلم آرائي ٻئي ڪئي آهي. هن مهل تائين ترجما ٿي ٻئي ڪيا اٿم — پنجويهه روڪي ٿيا وڏا ناول

۽ ۽ سؤڪن ڪهاڻيون ترجو ڪيون هونديون. ٿورن ڏينهن ۾ توهان صاحبين جي محرن لاءِ ۽ هڪ عهدي ڪهاڻي ترجو ڪري موڪليندس، ۽ جي توهان کي اها پسند آئي، ته هر ٻي لاءِ هڪ سٺي ڪهاڻي گولي ترجو ڪري موڪلي سگهندس.

گذريل ٻارهن سالن کان مون سنڌي پبلشر جي حيثيت ۾ ۽ پنهنجي نموني ادبي ڪارڪردارين ۾ ٻئي حصو ورتو آهي. سڄو وقت جيڪي مون کان ٿي سگهو آهي، مان اڪيلي سر ٻيو ڪندو آيو آهيان. هن مهل تائين (سنڌ ۾ ٿيو، ۽ ورهاڱي کان پوءِ هتي ستر) گل سؤڪن ڪتاب ڇپايا اٿس.

ورهاڱي بعد، هتي اچي مون ٽي ٻهريون ٻهريون ادبي محرن "نئين دنيا" شروع ڪئي هئي، جا هڪ سال هلڻ بعد، ڪن دوستن کي ڏٺو، جي اڄ تائين هلندي اچن ٿا. پوءِ "سرگرم" رسالو شروع ڪيو، جنهن جي ذريعي ڪيترا ناول ۽ ڪهاڻيون ڇپايا ڪتاب شايع ڪرايا اٿس. آخر ۾ منهنجو هڪ عرض آهي:

هڪ مدت کان سڄي دل ۾ اها خواهش رهي آهي ته پاڪستان جي سنڌي ليکڪن جي هڪ ٽولي هن طرف (هندستان ۾) گهٽ لاءِ اچي. ان طرح، نه صرف اسان کي توهان ڀائرن سان ملڻ ۽ پنهنجي مادر وطن جي احوال ڄاڻڻ جو موقعو ملندو، پر توهان صاحبين کي ۽ ورهاڱي بعد هتي ڪندڙ ڪڙج ۾ ٿهيل سنڌي هندن جي حال احوال ڄاڻڻ جو موقعو ملندو. ان لاءِ اسين هتي اٽڪل ڏهن ٻارهن ڇپڻ جي ٽوليءَ لاءِ رهڻ، گهٽڻ، وغيره جو آسانيءَ سان بندوبست ڪري سگهنداسين. صرف توهان صاحب ليکڪن کي ڪڏهن ڪڏهن هيڏانهن آڻڻ جو ذميو ڪڍڻ، ليکڪن ۾ ڪجهه شاعر، افسانه نويس، مضمون نويس، ۽ سحرز علي ماهر هئڻ گهرجن. شاعرن ۾ شيخ "اباز" اچي ويو، ته هتي (اسان) جي نوجوان ليکڪن لاءِ خوش-قسمتيءَ جو وڏو موقعو ٿيندو. ڪاش، ڪوئي ڏسي سگهي ته ادبي جلسن ۽ محفلن ۾ هن کي ڪيتري نه عزت ۽ رخصت وڃان پاد ڪيو وڃي ٿو! هن جو ويجهڙائيءَ ۾ ليکڪن لاءِ "جاگ پٽالي گهوٽ"، ته هر هڪ جي زبان تي آهي.

آسپد آهي، توهان صاحب ان رٿ کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ پوري ڪوشش وٺندا. ٻيو سڀ سٺ.

— بهاري لال، ٻيڻي

● محترم شريف، تسليم: "سهران" جو ٿورو پرچو اڪين آڏو آهي.

افسانوي ادب سان خاص دلچسپي اٿس، تڏهن بهريائين افسانا پڙهي ختم ڪيو. افسان جي ليکڪن تي ڪافي مقالا پڙهيا اٿس، سو مطالعي موجب، جيڪا حالت اڪثر سنڌيءَ جي افسانن جي آهي، تن مان ايترو مطمئن ڪين آهيان، جيترو هئڻ ڪيو. ڪن افساني نگارن کان سواءِ مڙشي اوندهه آهي. جيڪڏهن انهن جا نالا ٿو لکان، ته ٻيا دوست قارص ٿيندا. ۽ چوندا "ڇت کي ڪهڙي خبر انسان جي، اچي پاڻ کي پائي به ڪاڻ، هليو آهي وڏو"

ڪيڏا، تن کي عرض آهي ته بوابر سان اڃا پهريون ئي ڏاڪو ملي ڪور ڪيو آهي، پر مطالعي سان جيڪا خبر پئي اٿس، انهيءَ آهر، پنهنجي ناقص خيال موجب، اها راءِ قائم ڪري رهيو آهيان.

اڃا اسان جو افسانوي ادب ڪافي پٽي آهي، تنهن لاءِ اسان کي گهرجي ته ٻين زباني جي ادب-ٻارن جو مطالعو ڪريون. جيستائين اسان جا اديب ائين نه ڪندا، تيستائين اسان جو ادب ترقي ڪري ڪين سگهندو. تنهنڪري، گهڻو ڪري، مان اوهان ڏانهن افسانا ترجمو ڪري موڪليندو آهيان. ترجمو مان خبر پوندي ته ڌاريا ادب، زندگيءَ جا ڪهڙا ڪهڙا تجربا، ڪهڙي نموني پيش ڪن ٿا، ۽ اسان جي پنهنجي ٻوليءَ جي شهبازن ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون خاميون آهن. اها به خبر پوي ٿي، ته اهي اديب، ٻين انساني نگارن جي مقابلي ۾، ڪيتريءَ حد تائين زندگيءَ جي حقيقتن جي ترجماني ڪن ٿا.

پس، موجوده وقت جيڪي اسان جي افسانن ۾ ڪمزوريون آهن، سي اوهان کان لڪل ڪين آهن. ڇو ته اوهان جي نظرن مان ڪيترا افسانا گذرن ٿا. اهڙن پتڪيل ۽ نو-مشق انساني نگارن جي ترجماني ڪرڻ لاءِ ترجيا پيش ڪرڻ، هڪ نهايت عمدو ۽ ڪارآمد قدم آهي. ڪيترا اهڙا به ادب سان دوق رکندڙ آهن، جيڪي اصولي سنڌي افسانن کي پڙهڻ تي ڪونه، ان جو ڪارڻ اڄڪلهه جا اڪثر رسالا ۽ اخبارون آهن. انهن جو ذوق، سٺن افسانن جي ترجمي شايع ڪرڻ سان ئي وڌائي سگهجي ٿو. تنهنڪري، ”مهراڻ“ جي هر پرچي ۾ ترجمو ٿيل ٽن چئن افسانن جو هئڻ لازمي آهي. سڀني لکڻ جو مقصد اهو نه آهي ته ”مهراڻ“ ۾ اصل سنڌي افسانا خراب شايع ٿين ٿا، پر منهنجو مطلب ٻين رسالن متعلق آهي، جيڪي خراب افسانن کي جاءِ ڏيئي، سائين جو ذوق گهٽائين ٿا. ”مهراڻ“ جي ٽن دور شروع ٿيڻ کان اڳ واريءَ حالت جي مد نظر انساني جي هائوڪي حالت ڪافي سڌريل نظر اچي ٿي.

هن زماني ۾ اسان جي زندگي هڪ انتشار ۽ اضطراب ۾ مبتلا آهي. پرائڻ ۽ فرسوده عشق ۽ محبت جي داستانن کي ڇڏي، پنهنجن حالتن ڏانهن تيار ٿيڻ گهرجي. اسان کي پهرين پنهنجي ماحول ڏانهن مڙوڻ کپي. ڇو بيمار ڳالهين ۾ وقت وڃائي؟ جنهن ادب جو زندگيءَ سان واسطو نه آهي، اهو ادب نه پر ذهني عياشي آهي. انساني زندگي ڏاڍي پيچيدي آهي، ۽ ان جي گهراڻيءَ ۾ هزارين داستان ۽ اسرار لڪل آهن. اسان جي چٽي طرفن گهڻو ڪجهه ٽهيل آهي، ۽ اهو ڪم اسان جي فنڪارن جو آهي ته هو فرسوده موضوعن کي ڇڏي، انهن حالتن جو جائزو وٺن. منهنجي قلم ۾ ايتري طاقت ڪانه آهي، جا ٻين کس دوستن ۾ ڏسان ٿو. تنهن هوندي به، جيڪي ڪجهه ايندڙ اثر سو ڪوري ڪاغذ تي ٺهڪائي ڏيندو آهيان. هاڻي، سائين، اوهان ئي ٻڌايو ته اهو ڪم انهن فنڪارن ۽ اهل قلم جو آهي ته هو انهن حالتن ۾ تجربن کي فنڪارانه تحقيقات ۾ سمورن، يا اسان جهڙن حاملن جو؟

— چنا شير ”نار“ شڪارپور سنڌ.

● جواب عالي، توهان صاحبن حرڪا سنڌي ادب جي پي لوٽ خدمت ڪئي آهي، ۽ ڪڏا
 وهو ٿا، تنهن لاءِ آڏا توهان صاحبن کي دل وڃان سان مبارڪباد پيش ڪريان ٿو، ۽ دعا
 ٿو ڪريان ته سالڪ شل اڃا به وڌيڪ توهان کي سنڌي ادب جي خدمت ڪرڻ جي توفيق
 عطا ڪرڻ فرمائي.

جنن ته ”مهراڻ“ رسالي جو هر پرچو آڏا پڙهندو رهائ ٿو، ۽ ”مهراڻ“ جو اڳيون
 دور به مون پهچي رندگيءَ ۾ ڏٺو هو، ۽ هاڻوڪو دور به ڏسي رهيو آهيان. ائين برابر آهي
 ته ”مهراڻ“ سنڌيءَ ۾ پيش ڪرڻ لاءِ جواب علمي ۽ ادبي رسالو آهي، ۽ منجهس هڪ خواه
 پاڪ ۽ سچيءَ دنيا جي چوڻيءَ جي اديبن ۽ شاعرن جا مضمون ۽ شعر شايع ٿيندا رهن ٿا،
 ۽ هن وقت تائين سنڌيءَ ۾ جيڪي به رسالا شايع ٿيا آهن، ۽ شايع ٿيندا رهن ٿا، تن سڀي
 رسالن ۾ ”مهراڻ“ رسالو پيش ڪرڻ واري ريت پاڻ آهي.

جيستائين ”مهراڻ“ رسالي جو نئون پرچو اڪڻس ٿو ڏسجي، تيستائين دل ۾ ڏک ڏک
 ۽ اندر ۾ آندو آندو ٿو ٿئي، ۽ سڄو رسالو پڙهي پوري ڪرڻ کان سواءِ دل کسي چن
 بلڪل حاصل ٿو ٿئي، ۽ رسالو هڪ ۾ اچڻ کان پوءِ سڄي دنيا جي رسالي ۾ پهرين ڪهڙي
 چيز پڙهجي! مطلب ته ”مهراڻ“ ۾ حرفن ۽ حرفن جا مضمون ۽ شعر ملن ٿا، جن کي
 پڙهڻ کان پوءِ تمام گڏوگڏ ۽ اونهي ويچار ۾ پئجي وڃي، ۽ ائين ٿو پئجي ڇڏي ”مهراڻ“
 جي اڏاوت لهرين ۾ لڙهي، ڪنهن سندر ۽ آندو واري ڪناري تي وڃي رسوا
 چڱو جيڪو ائين ٿئي ته ”مهراڻ“ رسالو سڄي دنيا مان ماڻهو ڪيو وڃي، ۽ سندس
 سالهائي نيت هن مان وڌائي پڇو پڇو ڏيڻا ڪئي وڃي، ته به سندس ڪاٺو اونروئي ٿيندو،
 جيئن ڪاٺو هن وقت آهي. — چيلارلر سامنداس، ٻانو شالي، سجاول سنڌ.

● برادر، السلام عليكم: گهڻي وقت کان اندر ۾ اها آرزو سانڍيدو آيس ته جي
 تاثرات ۽ حيالات منهنجي من تي بار ٻڌا وڃن، سي قلم ذريعي ڪاغذ تي آڻي، اوهان جي
 آڏو رکڻ ۽ پاڻ کي ان بوج کان سڪدوش ڪريان. مون جهڙي عديم المرص انسان لاءِ
 اهو ڪم تمام ڪڏو هو. ڪنهن دفعا حيال ڪيو ٿي، ۽ قلم به کنيو ٿي، مگر اڪوت ۽
 مستيءَ سبب ورهيو رکيو ٿي ڇڏيو. — پلا قانون جي قلمن کان نجات ملي، ته ٻئي طرف به ڪو
 ڌيان ڏجي. ڪنهن وقت چور، ته ڪنهن وقت چاڪي. — حد ٿي ته ڇڏين! هڪ ڏينهن جي ڳالهه
 هجي ته به نه، مگر هتي ته آهي هر روز جو معاملو، تنهن جي شڪايت ڪهڙي! الت ان دوران
 ۾ جهونگار پئي، ڪنهن وقت ڪامي يا محفل، ٻي يا گيت، ٻي اختيار وات مان نڪري وڃي،
 ۽ تڪميل بعد دماغ کي تارگي ۽ سيني کي سرور حاصل ٿيو هجي. — چوند ٿي! اديب يا شاعر لاءِ
 سندس مضمون يا شعر ائين آهي، جيئن ڪنهن اولاد جي نساڻي لاءِ پٽ جو پيدا ٿيڻ، يا چڪور لاءِ
 چنڊ جو اڀرڻ، يا پروان لاءِ شمع جو پوڻ، يا بلبل لاءِ گل جو ٽوڙ، اهو ته آهي مسرت ساڻ،
 جيئن سان ان خوشيءَ کي ماڻهي سگهي ٿو، جا اديب يا شاعر، شعر يا مضمون لکڻ

بعد پهجي ۾ ۾ محسوس ڪري ٿو۔ جنهن جي لڪجڻ بعد اديب يا شاعر پاڻ کي خوش۔ نصيب ڪڏن خوش۔ نصيب انسان تصور ڪري ٿو، يا هفت۔ اقليم جي حاصل ٿيڻ جهڙي خوشي محسوس ڪري ٿو. مگر اهو به ڪنهن خيال هڪڙو آهي تہ جڏهن اهو ساڳيو مضمون يا شعر ڪو نقاد رد ڪري ٿو تڏهن ان اديب يا شاعر جو ڇا حال ٿئي ٿو؟ ساڳيو اهو حال ٿئي ٿو، جو ان ماڻهوءَ جو ٿئي، جنهن جو هٿ سڪاڻن پاسي بعد پيدا ٿئي، ۽ ڪو ان کي ٽوڙي ۽ ٽي ٽي ٽي ٽوڙي ڇڏي، يا ان بلبل جو ٿئي، جڏهن ٽاري ٽوڙيل گل کي ڪو تشنيس ٻئي ڀرن هيٺان چيپائي هليو وڃي، يا ان ڇڪور جو ٿئي، جڏهن چنڊ جي اپڻ سان ئي ڪو ڪارو ڪڪر مهتاب جي منور منهن کي سندس نظرن کان پوشيدو ڪري ڇڏي، يا ان پروان جي ٿئي، جنهن ڀريل شمع تي اڃا به پيرائي مس ڏنا هجن، تہ ڪو ٿوڪ هڻي شمع کي گل ڪري ڇڏي! اهڙيءَ پيدردانه هلت جو نقاد صاحب صرف اهو جواب ڏئي، پهچي ڪو خلاصي ڪندو آهي تہ ’مضمون يا شعر معياري نه آهي‘. ليڪن آءٌ هميشه ان ڳالهه کي سمجهڻ کان قاصر رهندو آهيان، تہ معيار جيڪو نقاد پاڻ قائم ڪري ٿو، سو اهو معيار آهي جيڪو پاڻ پهچي خيال موجب قائم ڪيو اٿس، يا جيڪو ادبي معيار علم ادبي اصولن موجب ٺاهيو ٿيل آهي؟

ٿڌ ٻارهن سال سھنجو ڇيڪو ادب سان تعلق رھيو آھي، ان جي بنا تي آءٌ اھو اندازو لڳايان ٿو ته ڪن نقادن جو معيار متعلق قائم ڪيل نظريو، ادبي اصولن ۽ تاندر مقرر ڪيل معيار جھڙو نه آھي. ھو معيار کي پنھنجي خيالات، جذبات، اصول ۽ اندازي جي ماڻ ۾ ماڻھن ۾ ڊيڪو شھر يا مضمون سندن خيال جي ڪوٺيءَ تي ڪرو ٿو ثابت ٿئي، ھو معياري، ورڻ خبر معياري؛ پوءِ ڪٿي اھو صانع بدائع جي خوين سان سينگاريل ھجي، يا فصاحت ۽ بلاغت جي زبورن سان آراستہ.

حقيقت اها آهي ته ادب جي دنيا ۾ ”مقياس“ لفظ جو مطلب اهو نه آهي. ادب جي اصولن موجب مقرر ٿيل مقياس جو، دائمي خيالات، جذبات، اصول ۽ اندازي سان هڪو خاص تعلق ڪونهي. ادب وٽ مقياس کي ماڻڻ لاءِ پنهنجا ماڻ آهن، جن کي ”ادبي اصول“ چئجي ته به ٺهي اچي؛ يا مقياس کي نورٽن لاءِ وٽ ۽ تورا آهن، جن کي منافع، بدائع، تشبهن ۽ استعارا، محاورا ۽ پهاڪا، فصاحت ۽ بلاغت، وغيره چئجي ته به درست آهي. جيڪڏهن ان مضمون يا شعر ۾ مٿيون خوبيون يا انهن مان ڪي موجود آهن، ته پوءِ مضمون يا شعر معياري آهي. اڪرچ نقاد جي خيالات ۽ جذبات سان ٺهڪي نه به ٻڌي.

منهجو هروڀرو اهو خيال نه آهي ته اديب يا شاعر جيڪو به مضمون يا شعر لکي ٿو، سو معياري آهي: مگر ايترو ضرور خيال اٿس ته ان کي معياري بنائڻ انهن جو فرض آهي، جيڪي اها دعوا ٿا ڪن ته هو مشهور اديب آهن، ۽ هنن کي معيار جي صحيح پرک آهي.

انهن جو درجو پوءِ رهيا ۽ هاديءَ جو آهي. جن کي واه ڏيکارڻ ۽ هدايت ڪرڻ گهرجي. اهو ماڻهو، جو رڳو تنقيد ويٺو ڪندو ۽ پنهنجي ذاتي جذبات ۽ خيالات ۽ اصولن مطابق ٻه شعر يا مضمون درست ڪري نه سگهندو، يا ڪنهن ٻي قسم جي اصلاح ڪري نه سگهندو، اهو جيڪڏهن پاڻ کي اديب نه سڏائي ته بهتر آهي، ڇو ته ان مان ادب کي فائدي جي بجاءِ نقصان ٿو رسي؛ ادب جي خدمت جي بجاءِ ادب لاءِ مصيبت ٿي پيدا ٿئي.

اول کان اڄ تائين، ”مهراڻ“ جا فڪرل پرچا سهجي نظر مان گذريا آهن. مون کي اهڙي ادبي معياري رسالي جي موجودگيءَ تي بيحد خوشي ٿيندي آهي. عموماً محسوس ڪندو آهيان ته اسان جي ادبي دنيا ۾ هي ”مهراڻ“ موحزن ۽ هجي ها، ته هوند ادب جا باغ ۽ بستان، چمن ۽ گلستان، نابود ٿي وڃن ۽ منجهن نه گل ۽ گؤڻا هجن ۽ نه پھليون ۽ ٽپن. آرزو اٿس ته شل ”مهراڻ“، اوهان جي ادارت هيٺ، ادب جي زرخيز زمين جي آبياري ڪري، کيس سرسبز ۽ شاداب رکندو اچي. — حافظ حسيني

● سائين، السلام عليڪرا

”مهراڻ“ جي مواد جي چونڊ ۽ ترتيب هر پهلوءَ کان بهترين ۽ قابل داد آهي. ان کان پوءِ ٻي جيڪڏهن هڪ صاحب ”مهراڻ“ کي صرف ”هڪ ئي مڪتب خيال جو ترجمان“ ۽ ”هڪ ئي وڏو دڪان“ سمجهن ٿا، ته انهن لاءِ صرف — بقول عرسائي صاحب — ايترو چئي سگهجي ٿو ته ”ٿيڙي کي سارو سنار ٿيڙو ڏسڻ ۾ ايندو آهي؛ ان ۾ ٿيڙي جوئي ڏوھ آهي، نه سنار جو“.

”مهراڻ“ (۱۹۵۶ع) ۾، شعر جي هر حصي ۾ شيخ ”اڀار“ پيش پيش آهي. ”اڀار“ خطري شاعر آهي، جو نت نوان طريقا ۽ طرزون پيش ڪري ٿو. سندس هيءَ بيت ٻه ٻا خوب آهي..... جي:

”اسان ڪيئن ڪاٺيون، رسي رجهڻ جون گهوڙيون؛

گهوڙا، گهرائيون، هيٺو ڏسڪيا هيچ مان!“

”غبي“ صاحب ته روز وائون ويٺو واجهائي، ۽ اس ڪري ته

”ڌارين سان ڪيئن دل اٽڪايان — منهنجا مون کان، مٿهن نه مٽيندا!“

— ليڪن اٽوس جو هي ”منهنجا“ مٿهن مٿي، پنهنجو مادر وطن، زبان ۽ ثقافت سڀ جا سڀ، وڪڻي ويهي رهيا!

هيئر وقت آهي ته اسان جا عزيز شاعر، پيچ و خبر کان آزاد ٿي، قوم جي تعمير ڪن؛ ڇو ته تاريخ شاهد آهي ته انقلاب ۽ قومي تعمير جا باني اديب ۽ شاعر ئي آهن. هيئر اسان کي ”ادب برائِ ادب“ بدران ”ادب برائِ زندگي“ گهرجي. هن وقت حيدريءَ جهڙن جي گهرج آهي، جي اها صدا بلند ڪن ته

مهراڻ

”هر هنڌ زر جو زور ٿئي ٿو،

انسان ڪڍڻ مان نڪري ٿو؛

اڄ همت سان پاڻ به ساڻي،

پنهجو پاڳ ورايون!“

سنڌ جو هر باشندو، جنهن جي زبان سنڌي، سان گڏ سرائيڪي يا ٿري آهي، ”مهراڻ“ کي پنهنجو مڃي ٿو، ڇو ته ”مهراڻ“ انهن جي لوڪ گيتن ۽ لولين کي به نه وساريو آهي. هري دلڪير جو ”مهراڻ جي موج“، ”مهراڻ“ جي جواني جي هڪ زندہ تصوير آهي. ”نهار“ هسپوني، جو ”رنگي“ مان ڪيڻ تنهنجي راءِ کي ريجھائين“ ۽ ”گورڊن محبوبائي“ جو ”رنگي“ جي راءِ تي، قابل ستائش آهن. صالح محمد سمي جو ”مارئي“ جي پيٽ“ هڪ سالوڻ جهڙي سوکڙي آهي. شال مارئي حيان سنڌ جي هر تر ۽ ناريءَ کي وطن جي هر چيز سان اهڙي حب هجي! هن شاهڪار پر گوڙائي جي دلين جي ترجماني آهي.

پاڪ حال اڙو ته هر دم ئي نرسوده نظام جا پنجا آڏوڙي ٿو. سندس هر انگائي جو ڪردار، ماحول جو محتاج نظر اچي ٿو. ”هو وڏو بدعاش هو۔ پهرئين نمبر جوا“ پڻ آهي ”بدعاش“ ۽ ”شيدو ڏاڙيل“ ڪنهن پيدا ڪيا۔ انهيءَ نرسوده نظام!۔ جي سماج جي ڏاڏاڻن ۽ ظلم ڪري، ننڍي هوندي کان ئي اهو عزم ڪن ٿا ته ”بيھ وڏو ٿيان ته اهو وڃر وٺندس“. مگر السوس، جو اڃا آهي ”بدعاش“، ”شيدو“، ”پشو“، ۽ ”بلو دادا“، انهيءَ ظالم سماج ۽ نرسوده نظام جي وڏيري، سٺ ”ڏگائي خان“، رئيس ”گاسڻ خان“، ۽ انهن جي در جي ٻاليل ڪڍڻ کي ختم ڪري نه سگهيا آهن!

”هڪ ڏينهن جي آڳاٽي آهي“ پر ”سنڌ جي اڀوجه عوام جي پنهنجي اخبار“ جو ايڊيٽر صاحب، سنڌ جي اڀوجه عوام جي ”حفاظت“ ڪرڻ بدران، خوب ”هجاءت“ ڪري ٿو۔ خوب!

انسان کي دنيا جي انهن عظيم فنڪارن ۽ شاعرن لاءِ احترام آهي، جن پنهنجي خون سان قوم جي آياري ڪئي آهي: انهن مان خليل جبران جو ”اڳني قدم“ ۽ نذرا لاسلام جا ”باغي نظر“، ”مهراڻ“ جي هن پرچي جي زيب آھن.

آخر ۾ هن پرچي جي سڀ کان انوکي ۽ بهترين مضمون جو ذڪر ڪندس، جو ادبي دنيا ۾ هڪ نئين تحقيق آهي۔ اهو آهي ”سنڌي ادب جي ڪولمبس“، جناب محترمي ڊاڪٽر في بخش خان بلوچ، جو ”پارس ڪاڻ“۔ ڊاڪٽر صاحب ادبي دنيا ۾ ڪنهن به تعارف جو محتاج ناهي. اهڙي ماب تار هسي تي سنڌ ۽ سنڌي هيشه فخر ڪندا، جنهن جو من ۽ ڏن سنڌي ادب لاءِ قربان ٿيل آهي. ”پارس ڪاڻ“ ڪتاب، خود پنهنجي تشريح پاڻ ڪري ٿو. صاحب موصوف جو سنڌي ادب ۾ اهو پهرئين نموني جو نيارو ۽ انوکو ڪتاب ٿيندو، جو

ڇڻ ته هڪ ”ڪامل استاد“ آهي، جنهن جي متعلق ڪي ان بابت هر پهلو ڪان ان سان ئي سمجهائي ملي ٿي: جنهن ۾ سنڌ جي ڪلام شاعرن جي سادي ۽ سادگي ڪلام سان گڏوگڏ، سڀني ڇوڻيون، گرامر ۽ لغت سميت سمجهائي آهن. صرف ٻن اکرن ”ڏس“ ۽ ”الله توهان“ تي ڪيتري نه تشريح ۽ ڪتابت بحث ڏنل آهي، ۽ ”توحيد“ واري باب جي پڇاڻي به ڪهڙي نه سهڻي گجھارت ٿي آهي ته.

”الله“ ذات آهي، نوڪر اٿس ئي ڪون، پر جي ”مالو“ ٿئي!“

اسيد ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب ”مهراڻ“ جي هر پرچي ۾ انهيءَ ”پارس ڪاڻ“ جون لسٽون ڏيڻ فرمائيندو. — جو کيو دحير خان ”جرم“، ڪوهستاني، جهنگ.

● پاڪ اديبن، ”مهراڻ“ جو ستون پرچو اڳيان آهي، سنڌ ۽ هند جي هر هڪ ڇير کي ”مهراڻ“ ۾ چڱي جاءِ ڏني ويئي آهي. ان لاءِ توهان مبارڪ جا مستحق آهيو. توهان جي انهيءَ خدمت کي ”سنڌ“ ۽ ”سنڌي“ ڪڏهن به وساري نٿا سگهن. توهان ”مهراڻ“ جي پڙهندڙن اڳيان اهڙيون ڇيرون پيش ڪيون، جي دراصل ختر ٿيڻ تي اهي ٻوليون هيون. توهان اهو ادب پيش ڪري هڪ ته ادب جي خدمت ڪئي آهي، ۽ ٻئي طرف پڙهندڙن کي بندن وڃايل خزاني جو احساس ڏياري، انهيءَ کي محفوظ رکڻ جي تلقين ڪئي آهي. ٻي خوبی ”مهراڻ“ جي اها آهي ته نون اديبن جي به همت افزائي ڪئي وڃي ٿي. انهيءَ جو مثال اسان پڙهندڙن اڳيان آهي. هر نئين پرچي ۾ نوان ليکڪ آهن. انهيءَ جو مطلب اهو نه آهي ته ڪو به شئي اديبن کي نظر انداز ڪيو وڃي. جهونن اديبن سان گڏ نوجوانن کي به ”مهراڻ“ ۾ جڳهه حاصل ڪرڻ لاءِ موقعو ڏنو وڃي ٿو.

پاڪ، هڪ ڳالهه چوڻ کان وهي ٿو سگهان ته رسالو ”مهراڻ“ اڪثر ڪري دير سان نڪري ٿو. مهرباني ڪري ٻڌايو ته انهيءَ جو سبب ڪهڙو آهي. توهان جون شڪايتون ۽ مجبورپون، يا اوهان کي ”سواءِ“ وقت تي ٿو پهچي!

اوهان انسان، ناٽڪن، ۽ ناولن جي سالياني ڇپائپڻيءَ جو جيڪو اعلان ڪيو آهي، انهيءَ لاءِ سنڌي ادبي بورڊ کي داد ڏيڻ کان سواءِ وهي ٿو سگهجي. اهو اعلان ڪري اوهان جي بورڊ ادب کي هڪ نئين زندگي بخشي آهي. ڇپائپڻيءَ ۾ هڪ ته سٺن انسانن، ناولن، ۽ ناٽڪن جي خبر پوندي، ٻيو ته اديبن جي به همت افزائي ٿيندي. اسان جي سنڌ گویا هڪ ادبي ڪاڻ آهي. منجهس ڪيتريون ئي ڇيرون پيل آهن. اسيد ته ان طرح ”سنڌي ادبي بورڊ“ وڃايل ادب کي هٿ ڪري، ڪتابي صورت ڏيئي، سنڌي ڪتابن ۾ زبردست واڌارو ڪندو. هن دفعي، نظم ۽ شيخ ”اياز“ جو ”نوتان واريان هند، منهنجي مڙي سنڌ“ تمام پسند ٿيو. ان لاءِ ابار کي مبارڪون هجن. اسيد ته اسان جا شاعر پنهنجي مادر وطن، سونهاري سنڌ کي ڪڏهن به نه وساريندا.

”آراد نظر“ ۾ ”سراج“ جو ”ڪراچي“ پسند ٿيو: چوي ٿو ته

”هڪ ئي وهنديءَ سنڌي ۽ سان اي ڪراچي ٿيڻ!“

ايند ته ڪراچي وري سونهاريءَ سنڌي ۽ سان هڪ ئي وهنديءَ - خدا ڪري شل ”سراج“

جي آس پوري ٿئي!

”گدائيءَ“ جي غزل مان اهو درد پيدا ٿيو، جنهن جو بيان ڪري ٿو سگهجي - کيس

سارڪون هجن، ائين ته هو پنهنجا کپ هيٺ اهڙائي ڳائيندو رهندو. ”گدائي“ جو غزل

ته سڄو لکڻ لائق آهي، پر مان هتي صرف ٿورو ذڪر پڙهندڙن جي اکيان ٻيهر پيش ڪريان

ٿو - چوي ٿو:

”دورِ خزان ۾ اڳ هئا بچين گل رڳو،	اڄ اضطراب آءُ مگر خار خار ۾!
مون کان نه ٻچ سوال خدا را تون ئي پڙاهو:	بلبل جي رهان بند چو فصل بهار ۾!
دهقان بدنصيب کي ماني نه آ نصيب،	سمجهيو وڃي ٿو اجي بهجي ديار ۾!
معمار ملڪ خاڪ ٻسو، درٻار، بکيو،	بھڪار عيش ٿو ڪري هر وقت خار ۾!
هن ارض پاڪ جو اڃا آئين پاڪ ناهي،	ملت جي ڏي ۽ ٿئي ٻئي وڃڪڙو هزار ۾!

ڪهڙو نه درد سان پهريو ۽ حقيقت تي مبني آهي هي غزل!

انسان ۾ جمال اڙي جو ”بدعاش“ نظر سان گذريو. جمال هڪ ”بدعاش“ کي سندس

اصلي روپ ۾ پيش ڪيو، ۽ اهو به واضح ڪيائين ته پوليس وارن جي انهن خلاف ڪهڙي

روش آهي، ۽ هو انهن کي ڪهڙيون تڪليفون ڏين ٿا. تاهه، هڪ ڳالهه ضرور آهي ته

ان ۾ جمال اهڙيون ڳالهيون درج ڪيون آهن، جي درحقيقت کيس لکڻ نه ڪنڊيون هون -

جهڙوڪ، مارج وڌائون؛ سٺ پيارائون؛ پيش ڪي اڳهاڙو ڪيائون، ۽ چيائون ته وار

پنهنجي کيس ڏيئي لنگهائي ڪيائون؛ رت وهي هليو، چيائون ته سوري هيس، وغيره.

ٻول ٿو هڪجي ته هوائس عملدارن جي ”بدعاشن“ طرف اهڙي روش ٿي سگهي ٿي، تڏهن

”ادب“ جي لحاظ سان، اهڙيون ڳالهيون لکڻ کوب ”ادب“ جي ٻيڙي آهي.

”لڙڪن جي لڙي“ پڙهندي سچ ٻچ لڙڪو وهي هليا، جيڪڏهن لڙائيءَ اهڙيءَ طرح

”لڙڪن جي لڙي“ ناهي آهي، جو جيڪو پڙهندو، سو جيڪڏهن ٻڌل هوندو ته حير -

نه ته ضرور لڙڪ ڳاڙهندو.

بشير موريائيءَ جو السانو ”ٺيڪري“ پسند آيو: جنهن ۾ هڪ غريب جي زندگيءَ جو

تقو چٽيل آهي ته ڪيئن ”جهي“ ۾ ”ڇولا“ وجهي، ويچارو مٿي تي رکي - ڇو ڏينهن رستن

تي هلندو هو، تڏهن وڃي پٽ - قوت نڪرندو هوس. هن وٽ سو رهيا ڪٿان اچن، جو

پنهجي پاڪ جو علاج ڪرائي سگهي - جيتوڻيڪ سندس پاڪ لاءِ کيس ڪافي ڪان ڏياده پيار هو.

آخر اها مجبوري کيس حونا جي ٽيڪريءَ ۾ گيهلي ويئي - ۽ انهيءَ مجبوريءَ تي کيس
”جونا“ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو.

”هڪ ڏينهن جي ڳالهه“ ۾ محترم ”ا. ب. ت.“ جي ”اخبار“ بلڪل پسند آئي.
”ا. ب. ت.“ جي خبر ٿئي پنهنجي سگهي ته پيش آهي يا پاڻ - تاهه اس کيس پاڻ ڪري لکون
لا. برادر ”ا. ب. ت.“ جي ”اخبار“ ۾ ايڊيٽر جو رويو اهڙو ٻڌايو ويو آهي، جو اهوڪلهه
جي حالت تي بلڪل ٺهڪي ٿو اچي. اهو جهه عوام جي هڪ فرد، ايڊيٽر کي ”ڦي“ ڏيڻ
کان پوءِ، ٻيو: ”سائين، منهنجي ڀارت جهڙي: ڀلا ڪا اهل پيل ڪيائين؟“

”نه، نه، رڪ سائين“ ڦي!... ايڊيٽر انهيءَ مسئلي کي شايد وڌيڪ ڇيڙڻ ٿئي چاهيو،
۽ غريب کي ائين ئي آسري ۾ ٿي رکن چاهيو. هوڏانهن هن غريب جي سادگي ۽ اهو جهاني
هيئن لفظن مان ظاهر آهي:

”اها پرديسي آهيان - مون کي ڪنهن سميت هو ته ڏس“ ڏجانءِ، نماز پڙهندس.“
انهن لفظن مان سندس شرافت ۽ سادگي پتي پڪي.

واقعي ڪن پيش ور ۽ پيو اڳي پٿرن جي اها حالت آهي، جو غريبن کي ٿرين، ۽ وڏين
کي به: هر وڏين جو هڪم ٿئي ته حاضر، ۽ غريبن جا صرف ڏوڪڙ ڪاٺن ۽ سس - پوءِ دعويٰ
اها ته ”سنڌ جي اهو جهه عوام جي پنهنجي اخبار“ اسيد اٿو ته آلهه پڻ ”مهراڻ“ ۾
هميشه اهڙيون چيزون پيش ٿينديون رهنديون، جن ۾ ادب سان گڏوگڏ، عوام جي ترجماني،
۽ ڪافي ويندي. - محمد دائود بلوچ

تبصرا

مئٺوڪي چئبسر فامه (فارسي): مصنف ادراڪي بيگلاري، سن تصنيف ۱۰۱۰ھ؛
 صحفا: مئٺوڪي ۱۱۸، مقدمو ۶۷؛ سائيز ڊيمي؛ ڪاغذ اعليٰ؛ طباعت نفيس، دلڪش ۽ صاف؛
 ڪتبا ۽ تصويرون ڏھ؛ ڪوٽر ڊيڊه زيب ۽ رنگين؛ قيمت ساڍا ٽي روپيا؛ ملڻ جو هٿ:
 سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد - (۱) سنڌ اسيمبلي بلڊنگ، بذر روڊ، ڪراچي؛
 (۲) تڪ چاهي، حيدرآباد، سنڌ.

”مئٺوڪي“ چئبسر نامه، ”ذهن صدي هجريءَ جو هڪ علمي ۽ ادبي شاهڪار آهي، جو سنڌي ادبي بورڊ طرفان، ”قومي تاريخ ۽ ادب کي فروغ ڏيڻ“ واري هڪ اهم مامحت، شايع ٿيو آهي. انهيءَ اهم ڪم پٺاڻدر سنڌي عالمن ۽ شاعرن جا اهم علمي، ادبي، تاريخي ۽ ديني ڪتاب شايع ڪيا ويندا، هي عربي ۽ فارسي زبانن ۾ لکيل آهن، ۽ هيتري وقت تائين پامان، قلبي نسخ ۽ معطوطات جي صورت ۾ ڪيپٽن جو ڪاڇ بنجي رهيا هئا. سنڌي ادبي بورڊ ۽ ان جي علمي خدمتن جي سلسلي ۾، هيءَ علمي ڪارنامو، بين الاقوامي ۽ تهذيبي حيثيت سان، قابل تحسين آهي. سنڌ جي وقت-پاڻه عالمن ۽ پرورن جا علمي ڪارناما عرب ۽ عجم ۾ دستر آهن. سنڌي بزرگن جا تفسير، ذخيرة احاديث جون شرحون ۽ حاشيا، فقه تي مباحث ۽ موشگافيون، تصوف ۽ اخلاق تي عارفانه ۽ عالمانه ٽيڪسٽ-سٽڊيون، اسلامي ترتيب ۾ سنڌ جي مقام تي پهتل آهن.

سنڌ جي سودهيز ۽ علم آفرين سرزمن جي ڀرائي علمي ذخيري جي اشاعت ۽ حفاظت، ترتيب ۽ تدوين، جو ڪم نه انگريزن جي دور ۾ ٿيو آهي ۽ نه ان کان اڳ. ايتري قدر جو انگريزي دور ۾ فولڪشور ۽ مجيدي ڪٽنبخانو ڪلڪٽ، ۽ دهلي ۽ راسبور، بريلي ۽ حيدرآباد ڏکڻ جي ڪٽنبخانن، جهڙا عربي ۽ فارسيءَ جا معمولي ۽ غير معياري علمي، ادبي، لغوي، ديني (تفسير، احاديث، فقه، اصول فقه، اصول حديث، تصوف)، طبي، ۽ فلسفي يا منطقي متعلق ڪتاب شايع ڪرايا آهن، انهن جي انداز کي ڏسي حيرت ٿئي ٿي: هر ايتري ”دفتر پابند“ ۾ سنڌي علمي ڪرام ۽ ادبي عظام مان فقط ”تحفة الڪرام“، ”چنانه“ ۽ ”تاريخ معصومي“ جا نالا ملندا. ۽ انهن مان به ”تحفة الڪرام“ جي تسويد ۽ تيفيس ناقص، طبعت سادي ۽ حواشيه کان معري، ترتيب ۽ تدوين غير علمي آهي.

سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ اڄ تائين هزارها پراڻا شاهڪار مٽيءَ ۽ ڪيڙن جو ڪاڇ ٿي چڪا آهن، ۽ باقي جيڪي بچيل نسخا آهن، سي به صميف ٿي چڪا آهن. ههڙي پراڻي

۽ ٺارڪ دور ۾ اهڙن عيسٰ ۽ صيف ڪتابن کي ڳولڻ، انهن جي تصحيح ڪرائڻ، انهن تي حواشي لکائڻ، ۽ اوه نهايت ديدءِ ريب حالت ۾ ڇپائڻ - اها ادبي ٻورو جي تعين جوڳي خدمت آهي. ههڙا ڪتاب عرب ۽ عجم بلڪ يورپ جي علمي مستشرقين ۽ وڏين لئبررين کي تعبي طور موڪلي، سنڌ جي علمي عظمت کان انهن کي متعارف ڪري سگهجي ٿو - ”مثنوي چنبرنامه“ ان ”سلسلۃ الذهب“ جي هڪ سوي ڪڙي آهي.

”چنبرنامه“ سنڌ جي مشهور معروف اوڪ ڪهاڻي ”ليلا-چمپر“ تي مشتمل آهي، مولانا ”جانيءَ“ جي ”يوسف-زليخا“ جي طرز ۽ رنگ ۾ لکيل آهي، بلڪ بحر به ساڳيو وڪيو ويو آهي. ڪتاب جي اول ۾ سنڌ جي قابل فخر محقق، پير حسام الدين راشديءَ، نهايت نفيس ۽ معلومات افزا، جامع ۽ سیر حاصل پيش - لفظ لکيو آهي، جنهن ۾ مصنف جي سوانح ۽ ماحذات، ان زماني جي سنڌ ۽ ان جي نظام، ۽ ان دور جي علمي ادبي پس منظر مان گڏ مثنويءَ جي شاعرانه معائن ۽ خصوصيات متعلق به علمي تبصرو ڪيل آهي.

”مثنوي چنبرنامه“ ۽ ان جي مصنف جي شخصيت هر لحاظ کان طبعه اوليٰ جي مثنوين ۾ شماري ڪرڻ ۾ شمار ڪري سگهجي ٿا. هن مثنويءَ جي مصنف، رنگ آميزيءَ ۽ مبالغدارائيءَ کان گهڻو پاسو ڪيو آهي، ۽ قصي مان صوفيان ۽ عارفانه نڪتہ - مسجديءَ کان گريز ڪري، سادي ۽ دلشين پيراني ۾ قصو ٺاهيو آهي. تبصري نگار، مقدمي نگار سان متفق آهي، جنهن لکيو آهي:

”ادراڪي سڀي ضروري ۽ فني ڳالهين کي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي، انهيءَ ڪري هن ۽ ٽيڪنڪ جي لحاظ سان سدس مثنويءَ ۾ ڪا خاص ڪشش ڪانه آهي“ - پيش - لفظ (ص ۱۰۰)، ادراڪيءَ جي هن مثنويءَ کي نافذانه حيثيت مان ڏسڻ کان پوءِ تسليم ڪرڻو پوندو ته ادراڪي قادرالڪلام شاعر ۽ سخن - سچ هو. هن تي ڪي استادانه دسترسي حاصل هئي؛ هن جي لوازمات ۽ متعلقات کي ٺاهڻ ۽ سمجهڻ جو سليفو ۽ مٿڪو، بحثو ۽ عالمانه هوس، مثنويءَ جهڙيءَ سگلاخ زمين ۾ جنهن ڇاڪڏهن ”۽ هنڌ وريءَ سان ادراڪيءَ قلم ڪيو آهي، اهو تعين جي قابل آهي: جيئن راشدي صاحب لکيو آهي ته

”ادراڪيءَ ڪيترا شعر مٽرڪي جا چيا آهن؛ جنهنڪري شاعرانه نقطه نظر سان مثنويءَ جو مقام دلڪش ۽ دلپند ٿي پيو آهي“ - (ص ۱۶).

پيش - لفظ ۾ انتخاب طور جي اشتهار پيش ڪيا ويا آهن، اهي نهايت لديد ۽ بهت آهن، محاسنات ۽ منظر - نگاريءَ، صابح ۽ بدابع، حسن - معانيءَ ۽ حسن - بيانيءَ جو هي دلڪش مجموعو اميد ته فارسي ادب ۾ پيش - بها مطبوع اماڻو ثابت ٿيندو، ۽ سنڌ کي تهديبي ۽ ادبي دنيا ۾ جنهن نظر سان ڏٺو وڃي ٿو، ان ۾ ”حسن نظر“ پيدا ٿيندو، علمي ۽ ادبي ذوق وڌندو، حصرات کي مطالع ڪرڻ گهرجي. - غ - م - گ

بعدة الطاهرین (فارسی) : مصنف شیخ محمد اعظم نقوی ; صفحہ (تاریخ ۱۸۶ء)

مقدمہ (۱) : صاف دیدہ رہب طباعت، دلکش گلیرو کاغذ، رنگی سٹو کور، قیمت ساڈا ٹی دینا، سٹل جو ہڈ : سنڌي ادبي بورڊ جا پوک اڪٽال - (۱) سڌ اسيمبلي بلانگ، پندر روڊ، ڪراچي، ۽ (۲) قلع ڇااھي، حيدرآباد سنڌ.

«نعمۃ الطاهرين» فارسي ڪتابن جي سلسلي جو ٻيو نمبر ڪتاب، ۽ «قومي تاريخ» ادب کي فروغ ڏيڻ واريءَ لڪير موجب تيار ٿيل ڪتابن جو ٽيون نمبر ڪتاب آهي. هن ڪتاب جو مرتب ۽ مصحح ۽ حاشيه نويس پروفيسر مولائي ربيع محرمي پڌر عالم دراني آهي. «نعمۃ الطاهرين» مڪليءَ جي مڌون اولياي ڪلر ۽ صلاحائين جو مختصر ۽ جامع تذڪرو سمجهڻ گهرجي، هو شيخ محمد اعظم، بن محمد شيع، ٺٽويءَ جو لکيل آهي.

شرح صاحب ڪلهوڙن جي اڃاڙيءَ ۽ مهرون جي اوائلي دور جو مامل فحوص آهي. ان دور کي فارسي ادب جي عروج ۽ ڪمال وارو دور چيو وڃي ٿو. ان زماني ۾ فارسيءَ ۾ تمام ڳڻا ڳڻا ڪتاب پيدا ٿيا آهن. انهن ڇوڻ ۾ ڪوبه وڏا ڪوبهي نه جيئرو فارسي ادب ان دور ۾ قلمبند ٿيو، اوترو نه انگريزي دور ۾ ٿيو، نه ٽالھري دور ۾. هن ڪتاب جي مقدمه - نگار آغا بدرالدين صاحب جو مقدمو نهايت دلڪش، پُر مغز ۽ جامع آهي - توڙي جو مختصر آهي.

مندسي جي اول ۾ صوفيائي ڪرام جي اخلاقي ۽ اصلاحي جدوجهد ۽ حقا-پسندي ۽
مندن علمي ۽ روحاني ڪمالات متعلق نواب ميس ۽ سلوئي، رسڪن ۽ شيرين ابداز ۾ جو ڪجهه
تبصرو ڪيو ويو آهي، اهو قابل غور آهي. حاصل مقدمه - نگار فرمائي ٿو:

۱۰۰
۱۰۱
۱۰۲
۱۰۳
۱۰۴
۱۰۵
۱۰۶
۱۰۷
۱۰۸
۱۰۹
۱۱۰
۱۱۱
۱۱۲
۱۱۳
۱۱۴
۱۱۵
۱۱۶
۱۱۷
۱۱۸
۱۱۹
۱۲۰
۱۲۱
۱۲۲
۱۲۳
۱۲۴
۱۲۵
۱۲۶
۱۲۷
۱۲۸
۱۲۹
۱۳۰
۱۳۱
۱۳۲
۱۳۳
۱۳۴
۱۳۵
۱۳۶
۱۳۷
۱۳۸
۱۳۹
۱۴۰
۱۴۱
۱۴۲
۱۴۳
۱۴۴
۱۴۵
۱۴۶
۱۴۷
۱۴۸
۱۴۹
۱۵۰
۱۵۱
۱۵۲
۱۵۳
۱۵۴
۱۵۵
۱۵۶
۱۵۷
۱۵۸
۱۵۹
۱۶۰
۱۶۱
۱۶۲
۱۶۳
۱۶۴
۱۶۵
۱۶۶
۱۶۷
۱۶۸
۱۶۹
۱۷۰
۱۷۱
۱۷۲
۱۷۳
۱۷۴
۱۷۵
۱۷۶
۱۷۷
۱۷۸
۱۷۹
۱۸۰
۱۸۱
۱۸۲
۱۸۳
۱۸۴
۱۸۵
۱۸۶
۱۸۷
۱۸۸
۱۸۹
۱۹۰
۱۹۱
۱۹۲
۱۹۳
۱۹۴
۱۹۵
۱۹۶
۱۹۷
۱۹۸
۱۹۹
۲۰۰

صوفيای ڪرام جي عمل ۽ اصلاح، انسانيت جي خدمت ۽ محبت، معظمانه جدوجهد ۽ مجاهدانه پيشقدميءَ کي هر مذهب ۽ قوم جا ماڻهو تحسين جي نظرن سان ڏسي رهيا آهن. افسوس آهي جو صوفيای ڪرام جي خدمتن جو انقلابي ۽ عملي حيثيت سان ڪو جائزو نه ورتو.

وہو آهي فقط ڪراچي ۽ مختصر حالات تي اڪثفا ڪيل آهي. اسان جا قديم ۽ جديد تذڪرا سڀ ان قسم جا آهن. انهن کي مطالع ڪرڻ کان پوءِ ئي عام طور چيو وڃي ٿو ته صوفي-اثر مان حمود ۽ بيروحي، عملي ۽ گريز پيدا ٿئي ٿو. سنڌ جيئن کي ”باب الاسلام“ چيو ويو آهي، ان جي مردم خير خطي ۾ ڪيئي مردان خدا جاڪ-نشين آهن، جن جا علمي ۽ اصلاحي ڪارناما رتده جاويد حيثيت جا مالڪ آهن. سڌي بزرگن جي ديني ۽ تبليغي خدمتن، ۽ ڪارناما متعلق، ٻن چئن تذڪرن کان سواءِ ڪو مفصل ۽ مڪمل تذڪرو ڪونه رهيو آهي. زماني جي حادثن ۽ باهه جي حڪمن ۽ هنگامن اهو سارو خزانو هيڪ شي ڪري ڇڏيو آهي، تاهه ان موضوع تي جي به تذڪرا ملن ٿا، انهن کي غيبت سمجهڻ گهرجي. اڃا تائين ”حديث الاولياء“، ”تذڪره الامراء“، ”معارف الانوار“ ۽ ”معارف السالكين طريقت“ ان ڇيل آهن، هي جلد پورو جي طرفان شايع ٿي ويندا.

هن ڪتاب ۾ ڪٿل پارهين فصل آهن، ۽ انهن ۾ ۱۶۸ ٿئي جي بزرگن جو احوال آهي. آخر ۾ هڪ ميمو ڏنل آهي، جو مصنف جي هڪ ٻئي ڪتاب ”حيثت العالم“ تان ورتل آهي، جنهن ۾ سنڌ، ملتان، بکر، الور، سيوستان، حيدرآباد ۽ ٿٽي جي جاگرافيائي حدود ۽ محل وقوع متعلق هڪ جاگرافي-نوٽس جي فني ڪاوش ملي ٿي. اهو ياد رهي ته ”حيثت العالم“ مصنف جو ٻيو ڪتاب آهي، هو جاگرافيءَ تي مستند ۽ جامع علمي ڇيڙو آهي. هوڏن ڪتابن جو مطالعو سڌي ادب مان دلچسپي رکندڙ حصرات لاءِ فرض سمجهڻ گهرجي. - غ. ر. گ.

پروڙنڀورو ڪي سندن هي اولياء (اڙو): صفحا ۱۱۹، ڇپائي، گدڙاپ، ۽ ڪور وٺندڙ: قيمت ۴ روپيا؛ ڇپائيندڙ: سڌي ادبي بورڊ؛ ملڻ جو هنڌ: سڌي ادبي بورڊ جا بوڪ اسٽال - (۱) سنڌ اسيمبلي بلڊنگ، بندر روڊ، ڪراچي؛ ۽ (۲) قلعو چالا، حيدرآباد، سنڌ.

سنڌ ۾ سما گهراڻي جي حڪومت واري دور تي اگرچ حالت ۽ پيڙهيءَ جا نهايت ٿڪا ۽ سياه ٻڌا پيل آهن، تڏهن به جيڪي ڪجهه معلوم ٿي سگهيو آهي، انهيءَ مان اهڙو دعويٰ - ان چئي ٿو سگهجي ته سڌي دور سنڌ جي تاريخ جو هڪ سونهري دور هو - هن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي ماڻهن کي نهايت آرام ۽ امن نصيب هو، ۽ هو زندگيءَ جون گهڙيون نهايت اطمينان سان گذاري رهيا هئا. نتيجو هي ٿيو، جو هن خوش-نصيب سر رسين ۾ علم ۽ ليکڪن جا درٻار وڌڻ لڳا، جن کان ملڪ جو چٽو چٽو سرباڻ ۽ سرسبز ٿي ويو.

سڌي سلطانن جي ڏينهن ۾، سنڌ جي حاڪمن ۽ گجرات جي حاڪمن جا پاڻ ۾ گهرا ۽ گهاٽا تعلقات ٿيا، جن اڳتي هلي سڳاڻديءَ جي صورت ورتي، جهڙوڪري ٻنهي حاڪمن جا حڪمران هڪ ٻئي جا نه فقط دوست بلڪه عزيز ۽ حوڻش ٿي پيا. حاڪمن جي هن ناتي جو اثر بطرتاً رعيت تي به پيو، ۽ گجرات ۽ سنڌ جي ماڻهن جي هڪ ٻئي سان آمدرفت ۽ قانا وڌڻ لڳا، جنهنڪري ٻنهي ملڪن جي احييت وڌي، حد تائين حسرتي وڌي.

هڏن بدقسمتيءَ سان سا گهرائي جي حڪومت جو خاسو آيو، سند ملڪ تي ٻاهرين حاڪمن جو راڄ شروع ٿي ويو، ۽ اهو اڳوڻو امن لبنان نه رهيو، ٿڌن سنڌ جي ڪيترن بزرگن، جن کي هاڻي هتي ڪم مڪرڻ جو موقعو ٿي ملي سگهيو، تن گجرات ڏانهن رخ رکيو، ۽ وري سنڌ ڏانهن نه وريا. انهيءَ وچ ۾ گجرات سان اهي رشتا ڦاٽا ختم ٿي ويا، ۽ آمدرفت جو سلسلو ڪڇي ويو، تهڪري انهن بزرگن جي ياد به ماڻهن جي دلين تان محو ٿي ويئي، ۽ ڪنهن کي خبر ڪانه رهي ته ڪو هي گوهر تاياب اصل سنڌ جي پيدائش هئا.

هندستان جي تقسيم سان جيڪي ڦيريون گهريون آيون، انهن مان هڪڙو اهو ڦاٽو ٿيو آهي جو هندستان جي مختلف گوشن مان وڏا وڏا قافل ۽ اهل قلم سنڌ ۾ هجرت ڪري آيا آهن؛ جنهنڪري اسان کي ڪيتريون پهچون وڃايل وڻون وري واپس ملي رهيون آهن. اهڙن ماڻهن مان هڪڙو بزرگ سيد محمد مطيع الله، ”راشد“ برهانپوري، به آهي. هن بزرگ جي هڪ تازه ترين تصنيف، ”برهانپور ڪي سنڌي اولياءَ، المعروف به تذڪره اولياءِ سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ ڇپائي شايع ڪئي آهي.

برهانپور جي سنڌي بزرگن جا حالات بلڪل گسائيءَ جي گوشتي ۾ پيل هئا؛ جيڪڏهن ڪنهن جي ڪا ٿوري گهڻي خبر به پئي ٿي، ته نهايت مشتبہ ۽ مشڪوڪ؛ مثلاً، مون کي بلڪل چڱيءَ طرح ياد آهي ته ڪنهن زماني ۾ مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جندالله برهانپوريءَ جا حالات لکنوءَ جي ”عارف“ هڙي معياري رسالي ۾ شايع ٿيا هئا؛ مگر انهيءَ ۾ ڪيس اتي جي حاجي محمد قانم جو لفظ ڏيکاريو ويو هو. ڪيڏي نه فاضل غلطي آهي! حاجي محمد قانم ٻارهن صدي هجريءَ جو بزرگ، مخدوم محمد هاشم اڻويءَ جو همعصر آهي، جو اُتي مان هجرت ڪري مديني شريف ويو، ۽ وڃي اتي وفات ڪيائين. شيخ عيسيٰ جندالله انهيءَ کان گهڻو وقت اڳ ئي گذريو آهي. جيئن هن ڪتاب مان معلوم ٿيندو.

راشد صاحب هيءَ ڪتاب تمام محنت ۽ جانفشانيءَ سان لکيو آهي. بزرگن جا حالات ڏاڍيءَ ڪاروش سان جمع ڪري، گهڻيءَ جدوجاڻ کان پوءِ، صحيح صحيح حالات درج ڪيا ويا آهن. ابتدا ۾ سنڌ جي مشهور محققن ۽ مؤرخ پير حسام الدين راشديءَ جو پيش-لمعو آهي، جو نهايت عالمانه آهي؛ تنهن کان پوءِ مختصر تهديد بعد، ڪتاب جو اصل مضمون شروع ٿئي ٿو. ڪتاب کي ٽن دورن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي: پهرئين دور ۾ حضرت مسيح الاولياءَ شيخ جندالله جي گهرائي جو ذڪر آهي؛ ٻئي دور ۾ ٻين سنڌي بزرگن جا حالات بيان ڪيل آهن، ۽ ٽئين دور ۾ حضرت مسيح الاولياءَ جي مختلف خليفن جا سوانح لکيا ويا آهن. انهن خليفن ۾ پڻ ڪيترا سنڌي آهن. ڪتاب جي آخر ۾ هڪ نهايت قيمتي خيمو ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته برهانپور جي سنڌي بزرگن جا لکيل ڪتاب هن وقت ڪٿي ڪٿي موجود آهن (جن جو ذڪر هن ڪتاب ۾ آيو آهي)، انهن مان ڪهڙا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن ۽ ڪهڙا اڃا نه ڇپا آهن، ۽ ڪهڙا ڪتاب مورخو ڪم آهن.

بهر حال، راشد صاحب هيءَ نهايت اهم ڪتاب لکي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي وڏو احسان ڪيو آهي، جنهن لاءِ سندس تورو سچڻ کپي: ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي هي بي بها خدمت کي پڻ ساراهڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، جنهن جي ڪوشش سان اهو ڪتاب تيار ٿي، ڇپجي، سنڌ وارن جي هٿن تائين پهتو آهي.

ڪتاب اڏو ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، پر زبان نهايت سادس ۽ سنجهدار آهي، جنهن کي معمولي لکيل-پڙهيل سڏي گهڻيءَ آسانيءَ سان سمجهي سگهندو.

هيءَ ڪتاب سنڌ جي هر هڪ پڙهيل ماڻهوءَ وٽ هجڻ گهرجي، ۽ هر لشيريءَ ۾ هن ڪتاب جي ڪم از ڪم هڪڙي ڪاپي ضرور رکڻ گهرجي. ههڙي ناياب ڪتاب جي مقابلي ۾ ۴۰ روپيا قيمت تمام گوري آهي.

-م.ا.ا.

ڊول-مارو: مؤلف پروفيسر جهنمل ڀاونائي؛ ڪرائون سائيز، مجلد، صحفا ۱۷۰؛ قيمت ۴ روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: هندوستان ڪتاب گهر، ۱۳ حمام امريٽ، فورت، بمبئي ۱.

سنڌ جي شاعرن پنهنجن جذبن ۽ حيانن کي سنڌ جي ”امر-تاريخي“ قصن جي سانجهي ۾ سموهيو آهي. ”شاه“ جي عالمگير فڪر جو وڏو حصو پڻ سنڌ جي انهن هڪجهڙين ڪهاڻين جي تاهي-پيئي ۾ آيل آهي. سرگواسي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پهريون دفعو رسالي تي تحقيق ڪندي، ڪن عام-مشهور قصن تي خاطر خواه روشني وڌي آهي، مگر اڃا به رسالي جي ڪن سُرُن ۽ ڪن اهڙن قديم قصن ڏانهن اشارا موجود آهن، جن بابت اسان جي معلومات باڪل مڻجي آهي. مثلاً ”سوکي ۽ متارا“ (سُر ”پن ڪلياڻ“): ”حادر جکرو“ (سُر ”هلاول“): ”ڪنڊو ۽ دور ڏي“: ”جودن ۽ ٻڌاساڻي پُٽرو“: ”لاکو-ٽلاڻي“: ”رهباري ۽ اوڏ“ (سُر ”ڏهر“): ”سڄي سڙ ڄار“ (سُر ”پرياني“): وغيره. رسالي جي انهن ڪردارن کان سواءِ ”مري مڱڻر“، ”قل وڏو ٿو ۽ پوري“، ”ٻوٽا ۽ چراڙ“، اهڙا قصا آهن، جن کي سنڌ جي عام شاعرن ڳايو آهي، مگر انهن بابت اسان جي معلومات اڌوري آهي. ساڳيءَ طرح، سنڌ جي انهن اٺيڪ اساس مان ”ڊول-مارو“ افسانو پڻ تحقيق-طلب آهي. رسالي ۾ پڻ ”ڊول-مارو“ جي سُر هيٺ هن قديم قصي بابت ڪي دوا موحد آهن. نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو پروفيسر جهنمل ڀاونائيءَ، ستن سالن جي محنت بعد، پوريءَ تحقيق سان ”ڊول-مارو“ ڪتاب لکي، سنڌ جي هن قديم افسانوي ادب جي کوجنا ۾ هڪ نئون ورق ورايو آهي.

سنڌ ۾ ”ڊول-مارو“ قصو مشهور آهي، ۽ لاڙ ۽ ٿر جا سڳهڙ سڄي ڳالهه ”ڳاهڻ“ (قصي بابت دوا) سميت پڌاڻيندا آهن. سنڌ کان دؤريءَ سبب، لائق مؤلف کي هن قصي بابت سنڌ جي روايت ڪانه ملي سگهي، انهيءَ ڪري سڄي ڪهاڻيءَ کي، مختلف دوهن ۽ جملن جي هڪ ڪٽيءَ جي چوڻين جي آڌار تي، نئين سر ترتيب ڏيئي بهار پوئس، سندس اها ادبي تحقيق هن قصي بابت اسان جي موجوده معلومات ۾ هڪ قيمتي اضافو آهي. ان کان سواءِ پروفيسر ڀاونائيءَ، مختلف ڪتابن جو مطالعو ڪري، هن افساني جي جغرافيائي توڙي تاريخي

هن سطر بابت هڪ نظريو قائم ڪيو آهي، جنهن جي آڌار تي هن افساني جي جاءِ-واردات جو نقشو توڙي هن داستان جي مختلف منظرن جون تصويرون شايع ڪيون اٿس، جن هن قصي جي اصليت کي آڄاريو آهي ۽ ڪتاب جي زيب-زينت کي چمڪايو آهي.

جوتڪي دوها ڪتاب ”ڊولا-مارو“ ۾ شامل ڪيا ويا آهن، سي لائق مؤلف قلبي نسخن توڙي ڇاپي ڪتابن مان ڇنڊڇاڻ ڪري، ڀيتي، سلسلوار ترتيب ڏيئي، درج ڪيا آهن. ان کان سواءِ، پرفيسر پاوٽائيءَ دوهن جي ٻوليءَ توڙي دوهن جي تاريخي ارتقا تي پڻ ڪتاب جي مقدسي ۾ نهايت مفيد معلومات قلمبند ڪيا آهن. وڏي ڳالهه ته شاھ جي بيتن مان مناسب ۽ موزون بيتن کي پڻ چڙهي، انهن ’ڊولا-مارو‘ دوهن مان لڳو لڳ بيتن ڪري، سڌي ۽ راجسٿاني ادب ۾ ساڳئي عڪس ۽ مناسبت واري موضوع تي نئين روشني وڌي اٿس. جنهن لاءِ هو صاحب مبارڪباد جو لائق آهي. -ن. ب.

ڏيار ۽ پٿسو: صفحا ۱۸؛ ڇپائي ۽ گيتاپ سياري؛ قيمت هڪ روپو؛ ڇپائيندڙ: ڀارت پبليڪيشنس، ۴ ڪلياڻ ڪنڀر، بمبئي.

هن ڪتاب ۾ ڀارت جي سڌي ليکڪ ”انڊل“ جا افسانا ۽ شعر گڏ ڪيا ويا آهن. انهن مان هڪ افسانو ”ڇهاڙ“ ۱۹۰۳ع ۾ انمار ڪئي چڪو آهي. ٻيا افسانا آهن: ”هو چريو آهي“، ”ڀار ۽ پٿسو“، ”مون کي گار نه ڏي“، ”چترهين“ ۽ ”بد زيبا ڀٽ“.

”ڇهاڙ“ ۾ هڪ رنڊ سرد جو نفسياتي اڀياس ڪيو ويو آهي، ”هو چريو آهي“ جو مرڪزي ڪردار پوليس جي طلسم جو شڪار آهي، ۽ تمام سهڻي نموني ۾ پيش ڪيو ويو آهي؛ ”بد زيبا ڀٽ“ پڻ هڪ نفسياتي لهر جو افسانو آهي، جنهن ۾ انسان جي جنسي خواهش ۽ سونهن جي مڃاڻپ جي موضوع کي گڏي ڏيکاريو ويو آهي ته جنسي ٻڌڪ جي وقت، ڏانهن جي ڪاهه خبر نٿي رهي: مجموعي جا باقي افسانا به چڱا آهن.

انسان جو اسلوب سلو آهي، ڪردار چڱيءَ طرح پيش ڪيا ويا آهن، ۽ ماحول جي به ملي نقشي ڪئي وئي آهي. ٻولي پڻ سهڻي ڪم آندل آهي. البت ڪي انگريزي لفظ به سڌي ترجمي ڏيڻ جي، ڪتاب آندل آهن، جن کان پرهمز بهتر هئي. ”انڊل“ جا شعر به قدر جي لائق آهن. هو پنهنجن شعرن ۾ عام جي رنگيت جي عڪاسي ٿو ڪري؛ ۽ اهو معلوم ٿو ٿئي ته کيس مشاهدي جي چڱي قوت آهي: پر هن وٽ اظهار جو طريقو اهڙو وڻندڙ ۽ پختو ناهي. هڪڙهن ڪنهن حد وڃيو نيري ٻاريءَ ۾ پوي. شعر واري حمي جي ٻولي پڻ اهڙي صاف ۽ روان ناهي، جو پڙهندڙ تي ڪو فوري اثر ڪري سگهي. ڪن لفظن جا اچار چڪي ٿاڻي ڪيڏن سان، بحر کي ٺاهيو ويو آهي. ۽ ڪي ڪي مصرعون ته بحر کان ئي ٻاهر آهن. تنهن هوندي به، هيءُ نوجوان شاعر همت، افرائيت ۽ جي لائق آهي. سڄي اڳتي هلي پختي شاعر بنجڻ جون چڱيون صلاحيتون آهن. -ت. ح.

هو جهليل گل: مصنف گورڊن محبوبائي يارني: صفحا ۲۶؛ ڇپائي ۽ گيت اپ چڱي،
 قيمت چار آنا؛ ڇپائيندڙ: هڪو وويل سنڌي ساهتيه منڊل، ڪچهري روڊ، اجمير.
 چنڊچل هڪڙيون: مصنف گورڊن محبوبائي يارني: صفحا ۳۰؛ گيت اپ مڃري؛
 قيمت ڇهه آنا.

گورڊن جا مٿيان ٻئي مجموعا تارو ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. گورڊن جو ڪلام سادو
 ۽ سلس آهي، ۽ ان سان گڏ سڌس فڪر اونهو آهي. سڌس شعر ۾ چڱي شعر جون سڀ
 خوبون آهن.

گيتن جي ٻولي سادي اٿس، پر تنهن هوندي به انهن ۾ گهڻي اونجهائي آهي، ۽ خاص
 ڪري جدين جي ايتار تمار شديد نموني ۾ ڪٽي وٺي آهي. ”ديڪ“، ”پڪڙو“ ۽ ”بيدره
 خزان“ پڙهندي، ائين ٿو ڀانئجي، ڇو انهن گيتن ۾، شاعر عام ماڻهو جي جيءَ ۽ جهاتي
 ٻائي، ان جي ترجماني ڪئي آهي. ڪي گيت نمائي ۽ ڳولائيءَ زندگيءَ جي هڪاسي ڪن
 ٿا. مثلاً ”جوڳڻ“. ڪي گيت وري رومانوي آهن، جن ۾ نه فقط جدين جا ڳالهيداڻ ٻولي
 آهي، پر ان سان گڏ تشبهن به ٿيون ۽ ڳولائي ماحول جون هڪم آندل آهن. مثلاً ”تون
 ۽ مان“، ”اوسيڙو“، ”شايد چنڊ ڪي ڳائي ويٺو“، وغيره.

نظمن لکڻ ۾ گورڊن کي خاص مهارت آهي. نظمن ۾ اسان جي هن نوجوان شاعر
 ڪيترائي اهڙا سوال ڇڏيا آهن، جيڪي اسان مان هر ڪنهن جي دل ۾ اُڀرندا رهن ٿا.
 نظر ”ڳولاءِ دنيا جي گجهارت“ ۾ زندگيءَ جا ٻئي رخ بيشاب ڪيا ويا آهن. گورڊن
 ”هڪام ڪشتي“ ۽ ”قافلي وارا“ ۾ اڃا به اڳتي هلڻ لاءِ چئي، هڪ رجائي شاعر پنهنجو ٻوي،
 ۽ ”ڪومائل ڪلي“ ۽ ”چار ڏينها“ ۾ وري صفا مونجهاري ۾ مبتلا ڪيو ٻڌي: ”موت“،
 ”آڇوئل ششان“ ۽ ”آف زندگي“ پڙهندي، ڀانئجي ٿو ته شاعر ماڻوس ٿي سرڳوڻي هٿ
 جو دامن ڇڏي چڪو آهي. ”آف اسير آهيان“ ۾ وري هو پاڻ کي غريب ڏيندي، دل کي
 پرڇائڻ جي اجائي ڪوشش ٿو ڪري.

گورڊن نه رڳو عام ۽ سٺيل ڪٽيل موضوع ڇڏي، پنهنجن مشاهدن ۽ تجربن تي
 ڳولهي ويچار به ٿو لکي، پر ان سان گڏ عام مهر ٻوليءَ ۾ پنهنجا موضوع اڻ پيش ٿو
 ڪري. هن نه فقط نوان موضوع ڇڏيا آهن، پر سڌس ڪيترن نظمن جون هيٺون پڻ بنڪل
 ٿيون آهن، جن ۾ اڳي ڪي به سنڌي نظر ڪونه آهن: انهن مان ”اوسيڙو“، ”آڇوئل ششان“
 ۽ ”آف زندگي“ جي قافين ۽ مصرعن جي حوالو به قابل ذڪر آهي.

هڪ ڪمزوري آهي، جيڪا گورڊن جي شعر ۾ نظر ٿي اچي: اها آهي ڏکين هندي
 رنن جو ڪٿي ڪٿي استعمال. ڪن نظمن ۾ ”ت“ اهي لفظ ٻنهي بجا ڪثرت سان ڪتب آندا

ويا آهن. اهي لفظ نه رڳو سمجهڻ ۾ ڏکيا ٿيو پون، پر شعر جي رواني ۽ تي بهن جو
وڃڻ ٿا. ايتريقدر جو لفظن جو رڳو اچار ڪرڻ تي مشڪل ٿيو پوي. اميد ته گورڊن
آئيندي ان جو خيال رکندو.

بهرحال، هي ٻئي ڪتاب جديد سٽي شعر ۾ قدر لائق اضافو آهن. - ت. ع.
پرڀت پراڻي، ريت ٿرالي (ناول): صفحا ۱۶۲؛ ڇپائي، ڪاغذ ۽ ڪٽور سٽا؛
قيمت ڏيڍ روپو؛ لکندڙ: سندري اسجڊائي؛ ڇپائيندڙ: احتياحات مالها، ۶ ماڌو پون،
دي روڊ، سيوري، بمبئي ۱۰.

هي ناول موجوده زماني جي گهرجن پٽاندريڪيو ويو آهي. ناول جي ٺاڪڻ، ”سولا“
۾ خوبصورت دنيا ۾ جنم وٺندي، سڪدل ساج جي مهاچار ۾ لائق کان پوءِ، چوڪنڀو
پٽجي، قيد آي، قسمت تي پاڙي اس ڪري ٿي ويهي: پر سوچي ويهاري، اڪيون کولي،
آسپاس ڏانهن نهاري، ٿڪي ٿڪي، انهيءَ چار جي ٺاهي-پهني کي چڪي ڏسي، پاڻ کي ۽
پنهجيءَ دنيا کي وري خوشنما بنائڻ جي هڪ ٿي ڪري.

”سولا“ ظاهري طرح ته ناول جو هڪ ڪردار آهي، جيڪا هڪ وقت الهو اسڪول
۾ چوڪري، نوجوان ڪاليجي ڪيڪي، پيار ڪندڙ، سٺا لهندڙ سندري ۽ مظلوم محبوبا
آهي، ته ساڳئي وقت اسان جي پيشمار نازنين جي معصوم دلين جو ڏوڪو، سوخ اکڙين جو
اشارو-حرپن ۽ وڻين لاءِ نيات آهي. ”سولا“ فقط هڪ خيالي ۽ ڪاغذي پٽلي نه آهي،
پر هڪ جيتري جاڳندي بالعموم حقيقت آهي.

ناول ۾ اٽل ڪردار، سڀني، هڪ اهڙيءَ لڙيءَ ۾ پوئل آهن، جو ڪنهن به هڪ
کي ان مان ڇڻي ڌار ڪيو ڪري سگهجي.

ناول هندو-سنڌي گهڻو ماحول، اسڪول ۽ ڪاليج کان ٿرندو، ورهاڱي کان پوءِ جي
جنهور ۽ بمبئيءَ تائين وڃي ڪري. منجهس جيڪڏهن ڪا ڪسر رهجي ويئي آهي، ته اها آهي
مخصوص سڪاني ماحول جي ٿورائي، ۽ واقمن جو ٿلهاءِ: فقط ان هڪڙيءَ خاصيءَ ڪري،
سڄو سارو ناول سڀني هڪ ”طويل افسانو“ ٿي پيو آهي. جيئن تائين ڪتاب جي مقصد ۽
خيالن جي ابتار جو تعلق آهي، ليکڪا توڙي پبلشر بيشڪ ڪيرون لهڻيون. ادب ۽ زندگيءَ
سان دلچسپي رکندڙن کي هيءَ ناول هڪوار ضرور پڙهڻ کپي. - ع. ق. ش.

”هٿو“: ليکڪ ڪيرت ٻاٻائي؛ صفحا ۱۲۰؛ ڇپائي ۽ گيت اپ چگون: قيمت سوا روپو؛
ڇپائيندڙ: سنڌ بڪ ڪمپني؛ ۳۰ رج روڊ، بمبئي ۱۰.

”هٿو“ ڪتاب ۾ ٻارهن ڪهاڻيون آهن- هر ڪنهن ڪهاڻيءَ جو رنگ ڍنگ، موضوع
۽ مواد جدا جدا آهن. ليکڪ پنهنجي ڪهاڻين ۽ مختلف ڪردارن جي وسيلي، ڪيترائي اهم
مسلا پيش ڪيا آهن- جهڙوڪ فرقيوارا، فساد، چوري، قرباني، وطن جي محبت، سماجي
وسر و رواج، جدوجهد جي آرزو، وغيره.

اڄ جو ليکڪ پنهنجي لکڻن سان ڪيئن ۽ ڪهڙي ۽ ڪيئن نه فرض ادائي ڪري سگهي ٿو، تنهن جو ڪاٿو هن ڪتاب پڙهڻ سان ٿي سگهندو. مٿي ٻوليءَ ۾ ههڙيون ڪهاڻيون انسان ذات جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ، حال توڙي مستقبل واسطي امر رهنديون.

”منهنجي امان“، ”آگسٽ“، ”بمبئي“، ”آر جي“، ”تون ڇهن ٿو، مان ڇو اڏاس آهيان...“ جي عنوانن واريون ڪهاڻيون، ”ڪيرت“ جي فن جا بهترين شهپارا آهن. ڪيرت جي لکڻن ۾ رس، رواني، ٻوٽو خيال، فڪر جي گهرائي، ترقيءَ جي تڙپ، وقت ۽ ماحول جو تاثر-پي انت ۽ پويين انسانيت جي ترجماني آهي: هڪ ڪامياب ۽ باڪمال اديب جون اهمي ٿي ته وسيلون آهن! ڪٿي ڪٿي ڪيرت بي انتها جذباتي ٿيو هجي. جذبا ليکڪ کي لکڻ لاءِ مجبور ڪن ٿا، جذبا لکندڙ کي مواد ڏين ٿا، جذبا هڪ سجاڳ انسان کي جهجهوڙين ٿا: مگر مشاهدي، تجربي ۽ حقيقت-پيئيءَ کان سواءِ، خيالي جذبا ڪهڙي ڪر...؟

”ڪهاڻي“ ڪهاڻي-جهن جو نالو ڪتاب تي رکيو ويو آهي-هڪ اهڙي ڪهاڻي آهي، جا پوريءَ طرح ٻن ڪهاڻين وانگر اڀري نه سگهي آهي. ليکڪ فوٽوگرافر فسادن جي حقيقت کان متاثر نه ٿيو آهي، پر ڪهاڻيءَ جي نائڪا جو ڪردار ڪهاڻيءَ ۾ پوريءَ ريت ڇڪڻ جي نه سگهيو آهي. جذبات جي خيالي تصور هڪ ڪهاڻي ضرور گهڙي ورتي آهي، پر لاهور جي آسپاس وارن انسانن-هنڌن ۽ مسلمانن-جي تهذيب، تمدن ۽ تڪليفن جي اڻڄاڻائيءَ ڪري، ڪهاڻيءَ جو معيار گهٽجي ويو آهي. -ع. ق. ش.

ڪلام گرهوڙي: سائيز ڊبل ڪرائون، مجلد، ڪاغذ سلو، ڇپائي وڃڻي: ص ۸۲+۲۳۶+۲۷+۳۸: ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي سوسائٽي، ڪراچي: سنڌ جي هر وڏي بوڪ اسٽال تان ملي سگهي ٿو.

سوسائٽيءَ جو هيءُ ٻيو ڪتاب آهي، جو عربي طرز جي سنڌي لائيب ۾ شايع ٿيو آهي، ۽ ان جو مؤلف عاليجناب شمس الملاءَ ڊاڪٽر دائود پوٽو صاحب مدظلہ آهي. ٻارهن صدي هجريءَ ۾ محدوم عبدالرحيم گرهوڙي (رح) سنڌ جو هڪ وڏو عالم بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس ”سنڌي“ هڪ مستند مذهبي ڪتاب ليکيو ويو آهي، جو اگرچ اڳ به ٽي دفعا ڇپجي چڪو آهي، پر هر دفعي ان ۾ ڪافي نقص رهجي هجي ويا. جناب ڊاڪٽر صاحب تقريباً ويهن سالن جي مطالعي ۽ تحقيق بعد، اهو ڪتاب تاييف ڪري وڏي اعتبار سان شايع ڪرايو آهي، ۽ مقدسي خواجه احتشام ۾ نهايت مفيد نوٽ لکيا آهن.

سنڌي ادب ۾ ڊاڪٽر صاحب جي هيءَ هڪ بيزير ۽ قيمتي ڪوشش آهي، ۽ يقين آهي ته هيءُ پهريون ايڊيشن اگرچ ٽي هزار ڇپيو آهي، تاهه سنڌي-دان پبلڪ هن کي ائين هٿ ڪري خريد ڪندي، جو اهو ثابت ٿي ويندو ته سنڌ جو عوام پنهنجي سڳن ڪتابن لاءِ ڪهڙو نه قدر دان آهي-۽ چاهي سڀ ڪتابن جي قيمت ڪهڙي به گهري چون هجي، پر هو ان کي، هٿون ڪڍي ڪپائين ٿا.

الت، عاليجتاب ڊاڪٽر صاحب جي خدمت ۾، مشوري طور، ايترو عرض آهي ته آئيندي پاڻ جيڪڏهن سنڌي ڪتابن ۾ مروج سنڌي ٿاڻيپ ڪم آڻيندا، ته اهو وڌيڪ مفيد ٿيندو. ۽ اهڙا ڪتاب وڌيڪ هلي سگهندا. اسان کي يقين آهي ته سندن معرفت آئيندي ۾ ڪافي هڙا سنڌي حواهر اوچر جي سنڌي عوام جي اکين کي نور بخشيندا، ۽ سنڌي ادب ۾ وڌيڪ اضافو ايندو. ساڳئي وقت، ڊاڪٽر صاحب جن پنهنجي ڪتاب ۾ آئڊل ڪرامتن کي اهڙي ته يقيني انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن مان اسان جي سادي ويساه واري عوام جون دليون ضرور غلط گمان ۽ غلط اثر وٺنديون. سڀني ڄاڻن ٿا. ۽ اسان کي پورو يقين آهي ته جناب ڊاڪٽر صاحب جن پاڻ به انهيءَ خيال جا هوندا. ته اهڙيون سڀ ڪرامتون، لڳلڳل جي سوچڻ ۽ سمجهڻ جي معيار تي، خيالي ڏند-ڪٽائڻ کان وڌيڪ حيثيت ڏيئون رکن. جن ۾ ڪا به اصليت ڪانه آهي. ڏند-ڪٽا کي ڏند-ڪٽا ڪري پيش ڪيو وڃي ها، ته ائين جيڪر چڱو ٿئي ها. هن ڪرامتن کي ’سنڌ‘ طور پيش ڪرڻ، اسين پانيون ٿا ته خود ڊاڪٽر صاحب جن جو پنهنجو ارادو به ڪونه آهي: البت انهن جي پيش ڪرڻ جي طرز جيڪا پاڻ اختيار ڪئي اٿن، ان مان عام ماڻهو عین ممکن آهي ته اهوئي اندازو لڳائين، ۽ اهوئي نتيجو ڪڍن. **علم حياتيات:** مصنف م. مهر: صفحا سوا ستون: ڇپائي ۽ گهٽ اپ معياري: قيمت سوا رپيا: ملڻ جو هنڌ: مصنف وٽان، ميثارام هاسٽل ڪوارٽرس، ڪچهري روڊ، ڪراچي: ۽ سنڌي ڪتاب-گهر، حيدرآباد، سنڌ.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ”علم حيات“ (Biology) تي هي پهريون معياري ڪتاب ڇپجي ظاهر ٿيو آهي. ڪتاب ٻن حصن- علم حيوانات (Zoology) ۽ علم نباتات (Botany)- ۾ ورهايل آهي، ۽ خاص ڪري لاسڪولن ۽ ڪاليجن جي -سنڌي شاگردن لاءِ ڪارائتو آهي. منجهس اٽڪل سئو کن تصويرون ۽ ڏنل آهن. علم مالن لاءِ به هڪ فني ڪتاب طور، علم حيات جي شروعاتي اڀياس لاءِ مددگار ثابت ٿيندو.

سياست نامو (ترجمو): مترجم علي نواز حقوڻي ۽ عبدالقيوم ”صاحب“: صفحا ۲۰۰، مجلد، قيمت ٽي رپيا ٻارهي آنا: ڇپائيندڙ: آزاد بوڪ ڊپو، حيدرآباد، سنڌ. **تيرهن صدي عيسويءَ ۾ فارسيءَ ۾ جيڪي به نثر جا ڪتاب لکيا ويا، تن ۾ ”سياست نامو“ نمايان حيثيت رکي ٿو. هيءُ ان جو سنڌي ترجمو آهي. اصل مصنف نظام الملڪ طوسي، ايران جي ٽن مشهور سلطاني وٽ وڏو دربر ٿي رهيو هو، ۽ ملڪي نظارن وٽس قائم ڪرڻ ۾ چڱو نالو ڪڍيو هئائين. ”سياست نامو“ سياست باشت، سندس ذاتي تجربن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ ملڪي انتظام جي اڪثر موضوعن تي -ملو بحث ڪيو اٿس. هن ڪتاب ۾ طوسيءَ جي ”سياست نامي“ جي پهرين تيرهن بابن جو سنڌي ترجمو ڪيو ويو آهي، جيڪو اصل فارسي زبان ۾، انٽر آرٽس جي شاگردن لاءِ، سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان شايع ڪيل آهي. ترجمو سلس ٻوليءَ ۾ آهي، ۽ يقين آهي ته شاگردن توڙي عام پڙهندڙن لاءِ مفيد ثابت ٿيندو.**

هلال پاڪستان، ماهوار ايڊيشن: حيدرآباد سنڌ جي روزاني اخبار «هلال پاڪستان» طرفان گذريل چئن مهينن کان اخبار جو ماهوار ادبي ايڊيشن شايع ڪرڻ جو سلسلو شروع ڪيو ويو آهي. سنڌي اخباري دنيا ۾ اهڙي ساراه جوڳي روايت قائم ڪرڻ لاءِ «هلال پاڪستان» جا ڪارپرداز بيشڪ ڪيرون لهن.

هن وقت تبصري-نگار جي اڳيان انهيءَ سلسلي جو ٽيون پرچو، قائد اعظم نمبر، موجود آهي. سٺي اخباري پني تي ڇاپيل هيءُ اٽڪل هڪ سئو صفحن جو خاص نمبر، سياسي ۽ ادبي مواد تي مشتمل آهي، جنهن ۾ افسانا، مضمون، مقالا، واقعات، قافلات ۽ سوانح وغيره صفحن آيل آهن. شعر جو حصو ايت مائو آهي. هن وقت، جڏهن ڪنهن به قسم جو رسالو جاري ڪرڻ، ۽ ان کي مستقل طرح هلائي سگهڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي-هيءُ رسالو هر طرح قدر افزائيءَ جو مستحق آهي.

اهو عرض ضروري آهي ته اداري کي مواد جي چونڊ تي وڌيڪ ويچار ۽ ڌيان لائڻ کپي: ۽ هن جيڪڏهن اها ڪوشش ڪئي وڃي، جو هر دفعي، رسالي ۾ بلند هائي جا سياسي مقالا ۽ چالزا خصوصيت سان شامل ڪيا وڃن، ته اها هن رسالي جي علمي انفراديت ٿيندي. - ٻج ته سنڌي عوام کي پنهنجي سياسي ماحول ۽ مسئلن کان واقف رکندو اچڻ لاءِ روزانه «هلال پاڪستان» جو هيءُ ماهوار ايڊيشن ڏاڍو چڱو ثابت ٿي سگهي ٿو. - م. م. ص.

رسالو «مارئي»، حيدرآباد، (فيبروري، ۱۹۵۷ع): صفحا ۶۶؛ ڇپائي هندي، گيت اپ سياري، ڪنڊر نقس؛ ملڻ جو هنڌ: دفتر رسالو «مارئي»، ريلوي پاڪستان جي ساهون، حيدرآباد-سنڌ، ۽ سنڌ جا سڀئي پوسٽ آفيس.

رسالو «مارئي»-هيئن نالي سان ظاهر آهي-سنڌ جي عورتن جي نمائندگيءَ جي هڪ مقصد خاطر جاري ڪيو ويو آهي، جنهن حوالي سان هر چيو وڃي ظاهر ٿي چڪو آهي. رسالي جو هيءُ پرچو هر طرح سياري آهي، ۽ مواد توڙي ترتيب ۾ نتيجي سونهن ۽ سٺي ڪم کان ڪم ورتل آهي. عورت ۽ ان جو ڪردار، هر زباني ۽ ملڪ ۾، لکڻ ۽ -وڃڻ وارن جي نوجوانن جو مرڪز پني رهيو آهي. عورت جو اساسي معاشري ۾ وڌو دخل آهي: ۽ ان ڪري، ان سڌيءَ طرح، ڪنهن به ملڪ يا قوم جو نظام هن ڪهڙي ڀانگي عورت جي ٿي ذاتي لياقت ۽ ذهني اوسر تي ئي مدار رکي ٿو. اهوئي سبب آهي، جو قومي ترقيءَ لاءِ عورتن جي ذهني تربيت کي بهترين درجي جي ضرورت سمجهيو ويو آهي. سنڌ ۾، جتي عدين کان عام جهالت جو ماحول ڄميل آهي، قومي ترقيءَ جي انهيءَ بنيادي مسئلي کي ويچارڻ جي وڌيڪ ضرورت آهي - «مارئي» جو ابراءُ انهيءَ لحاظ کان وڏي اهميت رکي ٿو.

«مارئي» جي هن بهترين پرچي ۾، جي سنڌ جي بزرگ ۽ نوجوان اديبن ۽ شاعرن حصو ورتو آهي، اتي سنڌ جي اهر قلم عورتن هن ان ۾ پنهنجي پوريءَ دلچسپيءَ جو اظهار ڪيو آهي، ۽ رسالي جي ترتيب ۾ هريڪه ڪيون آهن - اها ڳالهه سنڌي ادب جي مستقل لاءِ

وڌي خوشخبري آهي. اسيد ته ”مارئي“ جي ذريعي اسان جي اديب پيڙن جو سٺو حقو قائم ٿي پوندو. ۽ پوءِ اسان جي سماجي ۽ خانگي زندگين ۾ اصلاح ۽ انقلاب جا اسڪان پيدا ٿي سگهندا.

”مارئي“ رسالي هڪڙي جو سهرو، سنڌ جي مارئي-صفت ۽ زنده دل خاتون، بيگم زينت عبدالله چنا صاحب، جي سر تي آهي. جنهن لاءِ هوءَ هر طرح آفرين جي لائق آهي. هن وقت، جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي وڌائڻ ۽ ورسائڻ جي جدوجهد هلي رهي آهي، ”مارئي“ جي جاري ٿيڻ سان هڪ طرف ته سنڌيءَ جي عهدن رسالن ۾ اضافو آيو آهي، ۽ ٻئي طرف اسان جي ادب ۾ عورتن جي نمائندگيءَ جي ضرورت پڻ پوري ٿي رهي آهي؛ ان ڪري سنڌيءَ جي سڃاڻپ کي رسالي ”مارئي“ جي سرپرستي فرض ڄاڻڻ کپي.

رسالو ”نئين ڪيٽي“ حيدرآباد (سالنامو، ۱۹۵۷ع)؛ صفحا ۸۰؛ ڇپائي، ڪيٽاپ، ڪوٽڙ ۽ ڪاغذ سٺا؛ قيمت ڏيڍ رپيو؛ ٻيئي هڪ اسنان تان سٺي ٿو.

رسالو ”نئين ڪيٽي“ گذريل ٻن سالن کان سنڌ جي آبادگار طبقي جي بهترين خدمت ڪري رهيو آهي. هن وقت رسالي جو ٻيو سالانو پڇو اسان جي اڳيان آهي. هڪ ۽ ٻارپ جي موضوعن تي هڪڙا مضمون منجهس درج آهن.

سنڌ جا اڪثر اقتصادي توڙي معاشي وسيلا زراعت تي مدار لا رکن، ۽ ان ڪري، آباديءَ ۽ ايت بابت اڄڪلهه جي سڌريل ۽ جديد ذريعي کي پنهنجي ڀڃ ۾ رائج ڪوڻ جي ترڪ ضرورت آهي. ساڳيءَ طرح، سنڌ جي خوشحاليءَ جي راهه ۾ جيڪا رڪاوٽ هروقت اسان جي اڳيان آڻي پئي آهي. يعني هاري ۽ زميندار جو مسئلو. ان کي پڻ هائي ڪنهن خوشگوار نتيجي تي آڻڻ جي اهميت آهستي آهستي محسوس ٿيڻ لڳي آهي؛ رسالي ”نئين ڪيٽي“ جي اڀر پٿوريل ۾ ان بابت جيڪي قائلات لکيا ويا آهن، اسين انهن سان متفق آهيون. خدا ڪري سنڌ ۽ سنڌي عوام جي بهبوديءَ لاءِ اسان سڀني جا اهي ٺيڪ ارادا ترڪ ڪامياب ٿيڻا رسالي جو هيءَ سالنامو نه صرف پنهنجي مخصوص مقصد جي ڇڳي ڇيز آهي، پر ادبي اهميت جي لحاظ کان پڻ عدي پيشڪش آهي.

XX

سنڌي ادبي بورڊ جي پڪ سنڌي ٽيڪ چاڙهي، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيلين ڪتاب
ملي سگهن ٿا. ڪتاب فروشن ۽ ايڇٽن ڪي ۲۰ في حدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

۱-۸-۰۰	مير ڪوهستان	۲۵-۰۰-۰۰	تاريخ معصومي (فارسي)
۳-۰-۰۰	گل شڪر	۲۶-۰۰-۰۰	چچ نامه (فارسي)
۳-۸-۰۰	حيات النبي	۲۷-۰۰-۰۰	سهي مهيار
۵-۰-۰۰	تاريخ معصومي (سنڌي)	۲۸-۰۰-۰۰	گل خندان
۵-۰-۰۰	ڪليات حمل	۲۹-۰۰-۰۰	مسافر حجاز
۳-۰-۰۰	ديوان بيدل	۳۰-۰۰-۰۰	اسلم رتن
۶-۰-۰۰	چچ نامو (سنڌي)	۳۱-۰۰-۰۰	رام رحيم
۳-۰-۰۰	بلو ڪوڪر	۳۲-۰۰-۰۰	گل دستو
۳-۰-۰۰	گل ٿل (۴ حصا گڏ)	۳۳-۰۰-۰۰	چتر (ٽائڪ)
۱-۸-۰۰	خوش خصلت خاتون	۳۴-۰۰-۰۰	ويرتا جا ورق
۱-۱۲-۰۰	جهان آرا	۳۵-۰۰-۰۰	سفيد وحشي
۲-۳-۰۰	آفتاب ادب	۳۶-۰۰-۰۰	گماني گهمسان (ٽائڪ)
۵-۰-۰۰	تاريخ رڳستان	۳۷-۰۰-۰۰	ڪاري
۲-۸-۰۰	سنڌ جو سنگار	۳۸-۰۰-۰۰	نيلو
۲-۱۲-۰۰	سو ورتيون دليون	۳۹-۰۰-۰۰	بربر جي لباس
۲-۱۲-۰۰	راسيلاس	۴۰-۰۰-۰۰	ٿونڊو مڪويون
۴-۰-۰۰	سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	۴۱-۰۰-۰۰	عبدالري آزار (ٽائڪ)
۱-۰-۰۰	سنڌ جو سفر	۴۲-۰۰-۰۰	گنگا جل
۵-۰-۰۰	هدايت الانشاء	۴۳-۰۰-۰۰	بربي ديوتا (ٽائڪ)
۱-۴-۰۰	گل	۴۴-۰۰-۰۰	چتر سنگار
۴-۸-۰۰	مثنوي چنيسرنامه (فارسي)	۴۵-۰۰-۰۰	جيوت جا ورق
۳-۸-۰۰	تحفة الطاهرين (فارسي)	۴۶-۰۰-۰۰	چنگون
۱۲-۰-۰۰	"Persian Poets of Sind"	۴۷-۰۰-۰۰	هند جو سير
۶-۰-۰۰	برهان ورڪي سنڌي اولياء (اڏو)	۴۸-۰۰-۰۰	سنڌ جي ڌرمي آستانن جي تاريخ

* هندستان ۾، ميسرس وائٽرس ايمپوريز، پريس بلڊنگ، مرفيروزشاهه مهتا روڊ، بمبئي وٽان
”مهراڻ“ رسالو ۽ بورڊ جا ٻيا ڪتاب ملي سگهن ٿا.

XX

نالو : صاحب خان ميراڻي
ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراڻي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو تعلقو
رتوديرو ضلعو لاڙڪاڻو.

حال ائڊريس : غريب آباد محلہ
نئون ديرو. تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائر سھس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجھارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

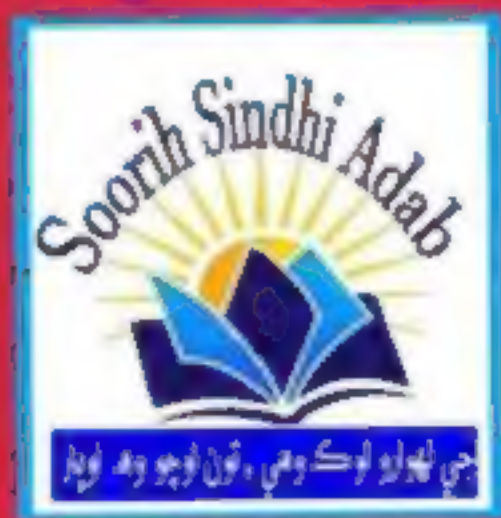
3404488 – 0300

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488